

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

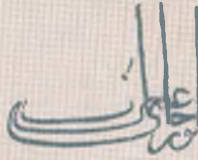
RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

OSMANLI *İmparatorluğunun* KURULUŞU

Ord.Prof.

M.Fuad Köprülü

OTÜKEN

Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu

Ord. Prof. M. Fuad Köprülü

Kitap ve Köprülü hakkında
bir yazı, bazı notlara ilâveler
ve indekslerle yayımlayan

Dr. Orhan F. KÖPRÜLÜ

Indiana Üniv. Osmanlı Tarihi
eski Assoc. Profesörü

ÖTÜKEN

YAYIN NU : 163
KÖLTÖR SERİSİ : 31

Ötüken Neşriyat A.Ş.
Klodfarer Cad. 40-7 Divanyolu-İstanbul
Kapak Düzeni: Nur ve Olcay Okan
Kapak Baskısı: Polat Ofset Tesisleri
Dizgi-Tertip-Baskı: Yüksel Matbaacılık ve Ticaret Koll. Şti
Cilt: Günsan Ciltevi
İstanbul-1981

Bu kitap,

Ord. Prof. M. Fuad Köprülü'nün
«Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu»,
«Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei
Mes'eleleri» ve «Kay Kabîlesi Hakkında Yeni Notlar»
isimli tarihî tetkîklerini içine almaktadır.

İ Ç İ N D E K İ L E R

"Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu" ve Köprülü (Orhan F. Köprülü)	XI

OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN KURULUŞU

ÖNSÖZ (F. Köprülü)	3
ÖNSÖZ (Sébastien Charléty)	17
MÜELLİF HAKKINDA NOT (Prof. Nedim Filipoviç) ...	21

Birinci Bölüm

Kuruluş Mes'elesi Nasıl Tedkîk Edilmelidir?

I — Gibbons'un Nazariyesi: Hülâsa ve Tenkîd	35
II — Mes'elenin Mantıkî Surette Tedkîkinin Şartları ...	50
A — Kaynaklar	53
B — Tedkîk Metodu	61

İkinci Bölüm

XIII. Asırda ve XIV. Asrın İlk Yarısında Anadolu'nun Siyasî ve İçtimai Tarihine Bakış

I — Büyük Siyasî Hâdiseler	70
II — Etnik Âmiller	85
III — İçtimai ve İktisadî Tarih Taslağı	93
A. Göçebeler	94
B. Köylüler	99
C. Şehir Hayatı	103
IV — Fikrî Seviye	119

Üçüncü Bölüm

Sınır Boylarında Hayat ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu

I — Osman'ın Kabîlesi	123
II — Uc'larda Hayat	130
A. Askerî ve İdarî Teşkilât	130
B. Halk : Etnik ve Dinî Unsurlar	137
C. İslâmlaşma	140
D. Askerî, Dinî, Meslekî (Corporatif) Teşekküller	144
1. Gâzî'ler ve Alp'lar	145
2. Ahîler	152
3. Bâciyân-ı Rûm	158
4. Abdâlân-ı Rûm	160
III — Osmanlı Devleti'nin Başlangıcı	171
A. Tarihî Vâkıalar	172
B. Osmanlı Devleti'nin İnkişafındaki Âmiller ...	175

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN ETNİK MENŞEİ MES'ELELERİ

I — J. Marquart'ın «Osmanlılar'ın Moğolluğu» Nazariyesi ve Kay=Kayı Birleştirmesi	185

II — Marquart Nazariyesi'nin Tenkîdi : Kay=Kayı Birleştirmesinin Yanlışlığı	189
III — Marquart Nazariyesi'nin Tâdil Edilmiş Yeni Şekli : Z. V. Togan'ın Yeni Nazariyesi	195
IV — Z. V. Togan'ın Yeni Nazariyesinin Hülâsası ...	198
V — Bu Nazariyenin Tenkîdi : Kay=Kayı Birleştirmesinin ve «XII. Asırda Mâverâünnehir'de Kay'ların Mevcudiyeti» İddiasının Esassızlığı	203
VI — Bu Nazariyenin Tenkîdine Devam : «Kay'ların Anadolu'ya XIII. Asırda Geldikleri» İddiasını Çürüten Filolojik, Toponimik ve Tarihî Muh-telif Deliller	223
VII — Moğolistan'daki Kay Kabîlesinin Etnik Mâhi-yeti ve Tarihî Rolü	236
VIII — Oğuz Boylarından Kayığ=Kayı Kabîlesinin Muhâcereti ve Tarihî Rolü	253
IX — P. Wittek'in «Osmanlılar'ın Kayı'lardan Olmadığı» Nazariyesi ve Bu Nazariyenin Tenkîdi	279
X — Bu Tedkîklerden Elde Edilen Neticeler	305

KAY KABİLESİ HAKKINDA YENİ NOTLAR

Kay Kabîlesi Hakkında Yeni Notlar	311

İLÂVE I

XI. Asır'da Hârizm'de Gazneliler'in Askerî Kıt'aları Olarak Kücat ve Cuğrak Kabîleleri	331

İLÂVE II

Gazneli Saray ve Ordularındaki Türk Kölelerinin Etnik Menşe'leri ve Selçuklu İktâ Sisteminin Gazneliler'e Geçişİ	344

İNDEKS

«Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu» İndeksi	357
«Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Mes'eleleri» İndeksi	370
«Kay Kabilesi Hakkında Yeni Notlar» İndeksi	384

"OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN KURULUŞU" VE KÖPRÜLÜ

Ötüken Neşriyat A.Ş.'nin himmetiyle merhum babam Fuad Köprülü'nün **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu** adlı kitabının Türkçe 3. basımını¹ yayımlarken, buna, müellifin bir tanesi hemen hemen küçük bir kitap büyüklüğünde olan ve her ikisi de

¹ Eser ilkönce **Les Origines de l'Empire Ottoman** (Paris 1935) adıyla Fransızca olarak yayımlanmış, Türkçesi ise uzun yıllar sonra 1959'da babamın sağlığında Türk Tarih Kurumu tarafından Ankara'da **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu** adıyla neşredilmiştir. 1972'de Prof. Adnan Erzi tarafından yapılan ikinci basımında ise eser **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu** adıyla yayımlanmıştır. Bu neşrin başında «Fuad Köprülü'nün Hayatı ve Şahsiyeti» adı altında tarafımızdan yazılmış bir önsöz de yer almıştır. Bahis mevzuu kitabın 1941'den önce Rusçaya, 1950'den sonra da Sırpçaya tercüme edildiğini de bu arada belirtmek isteriz.

Belleten'de² neşredilmiş bulunan mevzû bakımından asıl kitap ile çok yakından ilgili iki makalesini de ilâve etmek suretiyle okuyucunun bu İmparatorluğun nasıl kurulduğu hususunda eserden daha iyi bir şekilde faydalanmasını sağlamaya çalıştık. Hemen belirtmek isteriz ki kitaba ilâve ettiğimiz iki makaleye Köprülü de bu eserin Türkçe ilk basımına yazdığı önsözde birkaç satırla bile olsa îmâda bulunmuştu.

Köprülü'nün **Les Origines de l'Empire Ottoman** orijinal adını taşıyan bu kitabı 1934'te Paris Üniversitesi'ne bağlı olarak açılan Türk Tedkikleri Merkezi'nde Fransızca olarak verdiği üç konferansın³ bir sene sonra Paris'te yine Fransızca olarak yayımlanması suretiyle vücûd bulmuştu.

Köprülü, hacim itibariyle küçük fakat istihdad ettiği neticeler bakımından çok şumûllü ve mühim olan bu kitabıyla, tarihçi Gibbons'un **The Foundation of the Ottoman Empire** adlı eserinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu hakkında ileri sürmüş olduğu ve o zamana kadar hemen bütün yabancı tarihçilerce kabul edilmiş olan tezini hiçbir itiraza yer kalmayacak bir şekilde çürütmüştü. Fuad Köprülü, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu hakkındaki görüşlerini, başta mevzuun ortaya konuluşu ve usûl mes'e-leleri olmak üzere çeşitli cepheleriyle önce Sorbonne'da alâkalı ilim adamlarının ve kalabalık bir Türk talebe gurubunun huzûrunda Fransızca olarak anlatmak imkânını bulmuştu. Bir yıl sonra da bu üç konferans yine Paris'te kitap şeklinde ortaya çı-

² **Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Mes'e-leleri**, **Belleten**, 1943, sayı 28, s. 219-312; **Kay Kabîlesi Hakkında Yeni Notlar**, **Belleten**, 1944, sayı 31, s. 421-452.

³ Merhum babamın ikinci Dışişleri Bakanlığı sırasında 1956 ilkbaharında Paris Üniversitesi'nde verdiği bir diğer konferansı da yakın bir gelecekte yayımlamayacağını düşünmekteyiz.

kınca, yalnız dar oryantalistler muhiti değil geniş tarihçi çevreleri de Köprülü'nün tezini öğrenmek ve büyük ölçüde benimsemek fırsatını bulmuşlardı.

Böylece Köprülü, bu eseriyle Osmanlı İmparatorluğu'nun nasıl kurulduğu ve bu hâdisenin hangi faktörler gözönünde tutularak tedkik edilmesi gerektiğini Avrupalı tarihçilerin tenkid nazarlarına arzemiş oluyordu. Nitekim, o tarihten sonra Gibbons' un tamamiyle indî olduğu açıkça anlaşılan tezi bu tarihçilerin gözünde kıymetini tamamiyle kaybetmiştir. Ne yazık ki üniversite sayısının ve bu üniversitelerde yer alan ilim adamlarının devamlı artmasına rağmen, son yıllarda neşredilen ve millî mes'elelerimizden birçoğunda bir takım yanlış görüşleri yayan ve tamim eden tanınmış bir ansiklopedi⁴ Gibbons'a ayırdığı bir maddede, bu zâtın tezini Köprülü'nün 1959'da tenkid ettiğini yazacak kadar millî tarih araştırmalarımızdan habersizdir.

Köprülü'nün bu kitabının ehemmiyeti ve getirdiği yeni görüş hususunda daha iyi bir fikir sahibi olabilmek için, okuyuculara Paris Üniversitesi'nin müteveffa rektörlerinden Sebastien Charléty ve Prof. Nedim Filipoviç'in, eserin başında bulunan takdim yazılarını dikkatle gözden geçirmelerini tavsiye ederiz. Okuyucular, Fuad Köprülü'nün, kitabın birinci Türkçe basımında, tanınmış Sinolog P. Pelliot, Prof. P. Scala ile ünlü Fransız tarihçisi Prof. Lucien Febvre'den yaptığı kısa iktibasları dikkatle incelerse, bu eserin hangi fikirleri ne yolla değiştirdiğini daha iyi anlamak imkânını bulacaklardır.

Kitabın bu basımına ilâve ettiğimiz **Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Mes'e'eleri** hakkındaki uzun makalesinde ise, Köprülü, **Les Origines de l'Empire Ottoman**'da üzerinde ancak kısaca durabil-

⁴ Meydan Larousse, c. 5, s. 161.

diği bâzı hususları bu defa teferruatlı bir şekilde ve bütün delilleriyle açıklamak fırsatını bulmuştur. Köprülü bu araştırmasında J. Marquart'ın eski nazariyesi ile birlikte iki aziz meslekdaşı olan Z. V. Togan'ın ve Prof. Wittek'in nazariyelerini de artık bir daha bu nazariyelerden bahsedilemeyecek bir şekilde cerhetmektedir. Nitekim bugün artık Osmanlılar'ın Kayı boyundan geldikleri bütün ilim adamları ve tarihçiler tarafından kabul edilen bir hakikattir. Köprülü, ikinci küçük makalesinde ise, bâzı halli müşkül mes'elelerin çözülebilmesi hususunda tarihçilerin eski edebî metinlerden ve dîvânlardan nasıl faydalanabileceklerini müşahhas misalleriyle hiçbir şüphe ve tereddüde meydan kalmayacak bir şekilde açıklamaktadır.

Köprülü, gerek asıl kitabında, gerek bu kitaba eklediğimiz iki makalesinde tarihî vâkıaların izahında, sâdece vekayinâmelere dayanarak hâdiseleri çözmeye çalışmanın ne kadar hatâlı bir davranış olduğunu, vekayinâmelerin kifâyetsiz ve güvenilmez olduğu hallerde nümizmatik, toponimi gibi tarihe yardımcı olan ilimlerin, hakikati bulmakta ne kadar mühim olduğunu müdellel bir şekilde ortaya koymaktadır.

Köprülü bu eserinde, sâdece aydınlarımıza kendi varmış olduğu ilmî hakikatleri tarafsız bir ilim adamı olarak bildirmekle de iktifa etmemektedir. Onun, bu monografisi, dikkatle gözden geçirilecek olursa, bugün üniversitelerimizde ya doğrudan doğruya kendi talebesi olan profesörler veya bunların yanında yetişmiş olan genç ilim adamlarına da Türk ve bunun bir parçası olan Osmanlı Tarihi'nin hangi mes'elelerinin hallinin daha mühim olduğu hususunda da yol göstermeye çalışmaktadır. Belki bir çok talebesi bile dikkat etmemiştir ama, hemen herkesçe ilmine mağrur bir kimse olarak bilinen ve bunu saklamayan Köprülü, benim bildiğim kadar bütün

ömrünü Türk medeniyeti tarihi araştırmalarına hasrettiği ve bu hususta büyük bir cehd sarfettiği halde, bu çalışmalarından bahsederken kendisi hakkında daima «tarihle uğraşan bir kimse» tâbirini kullanmış «tarihçi» demekten devamlı olarak kaçınmıştır. Yine bu kitabı dikkatle gözden geçirenler, Köprülü'nün zaman zaman eski görüşlerini değiştirdiğini, yanlış hükümlerini yeni vesikaların ışığı altında itiraf etmekten kaçınmadığını ve bunu büyük bir samimiyetle yaptığını açıkça göreceklere. Köprülü'ye göre yeni vesikalar karşısında, eski görüşlerinde ısrar etmek bir ilim adamı için afvedilmez bir nâkisedir.

Köprülü, bugün yeni bir hüviyet altında yayımladığımız bu kitabında, yalnız bir takım mes'eleleri halletmekle ve bâzı yeni faraziyeler ileri sürmekle kalmayıp o zamana kadar düşünülmemiş bâzı yeni mes'eleleri ortaya atarak, araştırmacılara ve genç ilim adamlarına, hangi sahalarda çalışmak gerektiği hakkında bir takım ipuçları vermektedir. Başka bir ifade ile F. Köprülü, yalnız kendi vardığı neticeleri okuyuculara ve hususiyetle genç araştırmacılara bildirmekle yetinmemekte, bu çeşit araştırmalarda nasıl bir yol tutulması lâzım geldiğini sağlam esaslara ve kuvvetli bir mantığa dayanarak anlatmaya çalışmaktadır.

Dikkatli bir gözle incelenirse, Köprülü'nün sâdece bu kitabında üzerinde çalıştığı mevzular, mes'eleler ve bu husustaki hazırlıkları hakkında verdiği izahât bile, kendisinin alâka ve araştırma sahasının ne kadar geniş olduğunu açıkça göstermektedir.

Yeni bir hüviyetle âdeta bir bütün halinde yayımladığımız bu kitap ile Köprülü'nün çalışma usûlü hakkında yazdığımız bu kısa yazıya burada son verirken, okuyucuların bu yeni basımdan daha kolayca faydalanabilmeleri için not numaralarının her ma-

kalede ayrı ayrı olmak üzere yürütüldüğüne işâret etmek isteriz. Çok mahdud da olsa bâzı notlara [] içinde tarafımızdan kısa ilâveler yapılmıştır. Kitabın sonuna eklediğimiz gerek **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu**, gerek diğer iki makale için ise ayrı ayrı üç indeks, tarafımızdan hazırlanmış ve bunlarda kitap ve makale isimlerine de yer verilmiştir. Kitap veya makalelerin yanında parantez içinde gösterilen isimler ise o kitap veya bahis mevzuu makalenin yazarını göstermektedir.

Dr. Orhan F. Köprülü

**İndiana Üniversitesi Osmanlı Tarihi
eski Assoc. Profesörü**

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN KURULUŞU

Ö N S Ö Z

1934'de Paris Üniversitesi'ne bağlı olarak açılan **Türk Tedkikleri Merkezi**'nde Osmanlı devletinin kuruluşu mes'elesi hakkında vermiş olduğum üç konferans, 1935'de **Les Origines de l'Empire Ottoman** ismi altında, İstanbul Fransız Enstitüsü neşriyatı arasında, o zaman Üniversite rektörü bulunan Enstitü âzasından Profesör Sébastien Charléty'nin küçük bir mukaddimesi ile çıkmıştı. Gerek Sorbonne'da bu merkezin kuruluşunda, gerek konferanslarımın neşrinde, o zaman İstanbul Fransız Enstitüsü'nün Müdürü ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi profesörü bulunan aziz dostum ve eski mesaî arkadaşım Albert Gabriel'in büyük gayretlerini şükranla anmak isterim. Bu gün **Collège de France**'ın emekli fahrî profesörü ve Fransız Enstitüsü âzası olup Türk san'atı hakkındaki emsalsiz tedkiklerine hâlâ devam eden bu eski ve vefalı dostu anarken, başta rahmetli S. Charléty olmak üzere, kaybetmiş olduğum birçok müşterek dostları da derin bir teessürle hatırlamaktan kendimi alamıyorum.

Kitabım, selâhiyetli muhitlerde çok iyi karşılandı. Mahdut birkısım tarihçileri ve oryantalistleri alâkalandırmasına rağmen, az zamanda nüshası kalmadı. 1938 son baharında, Zürich ve Bruxelles'deki iki kongreden Paris'e döndüğüm zaman, kitabı neşre-

den Boccard'ın deposunda kalmış olan son nüshayı satın alarak meşhur tarihçi Louis Halphen'e -Zürich kongresinde kendisine vermiş olduğum sözü yerine getirmek üzere- vermiştim. Bunun Rusça'ya tercüme edilerek litografya ile Moskova'da basıldığını, meşhur rus türkologu eski dostum Profesör Gordlevsky'nin 1941'de neşredilen **Anadolu Selçukluları Tarihi'**nin bibliyografyasından öğrendim. 1937-1939 yıllarında İstanbul'da çıkan fransızca günlük **Stamboul** gazetesinde, eser muntazaman tefrika suretiyle tekrar neşrolunduğu gibi, yine o sıralarda Ankara'da çıkan fransızca haftalık **Ankara** mecmuasında da birçok parçaları iktibas ve neşredildi. Nihayet 1955'de, İslâm ve Türk tedkikleri için eski bir merkez olan Bosnasaray'da Profesör Nedim Filipoviç kitabımı sırp-hırvatçaya tercüme ederek, ilâve ettiği -müellifin ilmî faaliyetlerine ve şahsiyetine ait mübalâgalı iltifatlarla dolu- uzunca bir mukaddime ile birlikte neşretmiştir.

Türkiye'ye ait muhtelif dillerde -fakat bilhassa fransız dilinde- yazılmış eserlerin bibliyografyalarında hemen umumiyetle ona müracaat edildiği görülmür. Eserin uyandırdığı bu umumî alâka sebebiyle, uzun yıllardanberi birçok ecnebî araştırmacılar, hattâ birçok ilim müesseseleri tarafından sahsıma yapılan mürâcaatlere, elimdeki mahdut nüshaları da dağıtıp bitirdikten sonra, menfî cevap vermek zorunda kaldım ve hâlâ da kalıyorum.

Eserin neşrinden sonra, muhtelif ilim mecmualarında bâzı tanınmış ilim adamlarının ona ait tenkidleri çıktı. Türk-Moğol filoloji ve tarihi hakkındaki tedkikleriyle de meşhur olan büyük sinolog, P. Pelliot'nun **T'oung pao** mecmuasındaki (C. XXXII, Sayı 2, Leyden 1936) mütâlâalarını, bu eski dostun muaz-

zez hâtırasını sevgi ve saygı ile anarak, zikretmek isterim. İptida 1923'de Paris'te tanışmak ve görüşmek şerefine nail olduğum bu büyük âlim ile, 1925'de Léninegrad'da Rus İlimler Akademisi'nin ikiyüzüncü yıldönümü şenliklerinde, 1938'de Bruxelles'de Müsteşirlik Kongresi'nde buluşup görüşmüştüm. Onunla son defa 1939'da Paris'te, Opera civarında meşhur bir lokantanın -vaktiyle Goncourt Kardeşler'in ve dostlarının muayyen günlerde toplanıp yemek yedikleri- hususî küçük salonunda, bir öğle yemeğinde buluştuk. İkinci Dünya Savaşının başlamış olduğu o günlerde, Sorbonne'da yeni ders yılının açılışı münasebetiyle yapılan merasimde Üniversite'nin fahrî doktorluk beratını almak için Paris'te bulunuyordum ve bu öğle yemeği de, Collège de France ve Sorbonne profesörlerinden bâzı eski dost ve meslekdaşlarım tarafından veriliyordu. Çok korkunç ve karanlık dünya şartlarına rağmen, Şark tedkiklerinin en büyük otoritelerinden olan o vefakâr dostlarla o yemek masası etrafında geçirdiğim zaman, hayatımın en mes'ut ve unutulmaz hâtıralarından birini teşkil eder. O kadar ki, P. Pelliot'nun küçük kitabım hakkındaki mütalâalarını zikretmeden evvel, bu küçük hâtırayı tesbit etmekten kendimi alamadım.

Büyük âlim, bu küçük tenkîdinde, kitabımın Şarkî Asya'yı da alâkadar eden birkaç noktasını tebarüz ettirdikten ve onlara iştirâk ettiğini söyledikten sonra, birkaç teferruat mes'elesinde, benim yanıldığım bâzı cihetleri tashih ediyordu; meselâ ben Guillaume de Rubruck'un Karakorum'a giderken 1255'de Konya'dan geçtiğini söylemiştim; halbuki bu uğrayış, giderken değil dönerkendir. Yine benim kitabımda yisvut olarak yazılan kabile adının acaba Bisvut mu olduğunu ileri sürüyordu ki, bunda da haklı idi. Ben bu kabile ismi hakkında, bu tenkidin neşrinden sonra da epeyce uğraştım ve neticede, Moğolca'nın en büyük mütehassıslarından olan âlim dostumun ne

kadar haklı olduğunu anladım. Kitabımda, Osmanlı sülâlesini XI. asrın sonlarında ve XII. asır başlarında Anadolu'ya gelen **Kayı**'lardan saydığımı ve **Uc** kelimesini bir kabile adı sanan birçok garp âlimlerinin bu eski yanlışını düzelttiğimi ehemmiyetle tesbit ederek bu küçük kitaba **mükemmel** sıfatını veren P. Pelliot, pek tabîî olarak, yalnız kendi ihtisasını alâkalandıran noktalar üzerinde durmuş ve umumî olarak bunun "Osmanlılar'ın menşe'i hakkındaki mahdut bilgilerimizi bir araya toplayan" bir **mise au point** olduğunu söylemiştir; ha'buki bu küçük eser, mevzu hakkında mevcut mahdut ve değersiz bilgileri bir araya toplayan bir eser değil, Osmanlı Devleti'nin menşe'leri hakkındaki eski faraziyeleri hemen baştan başa çürüten ve o zamana kadar ileri sürülenlerden tamamiyle farklı yeni faraziyeler ortaya atan, Selçuklular devrinin iktisadî ve içtimâî tarihi, dinî ve tasavvufî cereyanları hakkında yirmi yıllık tedkiklerimin neticelerini ilim dünyasına arzeden ilk bir **terkip tecrübesi** idi. Çin ve Moğol tedkiklerinin büyük üstadı, kendisine yabancı olan bu mes'eleler hakkında herhangibir mütalâa yürütmekten, pek tabîî olarak, uzak kalmıştı.

Kitabım hakkında ikinci bir tahlil ve tanıtma yazısı, yine aynı yıl, Belgrad'da neşredilen **Revue Internationale des Etudes Balkaniques**'de çıktı [II. année, c. I-II (3-4), s. 303-305]. Bu küçük yazının muharriri, mecmuanın müdürlerinden ve Zagreb Üniversitesi profesörlerinden P. Skok idi. Balkan mes'eleleri ve bilhassa Balkan dilleri filo'ojisindeki tedkikleriyle tanınmış olan bu değerli âlim, hakikî ilim adamlarına mahsus tevâzu'la, bu eserin, "Balkan dillerindeki Türk unsurunun anlaşılabilmesi için gayet iyi bir giriş mahiyetinde olduğunu, kendisinin de, işte bu sebeple bundan bahsetmek cesaretini bulduğunu" söylüyordu. Onun fikrine göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun menşe'leri mes'eleşi, Balkan hayatı-

nın herhangi sâhasında çalışırsa çalışsın, bütün **Balkanolog**'ları en yüksek derecede alâkalandırır. Eserin mevzûu ve neticeleri hakkında kısaca malûmat veren Prof. Skok, **Osmanlı** kelimesinin sırp-hırvatca'da nasıl bir mânâda kullanıldığını Banja Luka ve Gacko'da bâzı ortodoks sırp-hırvat ailelerinde, **abdal** kökünden geldiğine asla şüphe olmayan, **Avdaloviç** soyadına tesadüf edildiği halde, müslüman boşnaklarda buna rastlanmadığını ilâve ediyor. XIV. asırda Balkanlar'a gelen şehirli, köylü ve göçebe Türkler'in, zengin Selçuklu medeniyetinin vârisleri olduğu hakkında kitabımızda müdafaa edilen fikre iştirak eden P. Skok, **Balkanlar'da Türk Dili Kalıntıları** adlı makalesinde [aynı mecmua, c. I, s. 592] şehir hayatına ait olarak Türkler'in Balkan dillerine getirdikleri şark menşe'li çok zengin lûgat malzemesinden bahsettiğini hatırlatarak, bunun tarihî izahını, bu Türkler'in Selçuklu medeniyetinin vârisi oldukları hakkındaki mütalâamızda bulmaktadır.

Küçük kitabımızın bir taraftan Çin ve Moğol, diğer taraftan Balkan dilleri sâhasında çok tanınmış iki mütehassısı tarafından bu kadar iyi karşılandığını gösteren bu izahlardan sonra, yalnız Fransa'da değil, bütün dünyada geniş şöhret kazanmış büyük bir tarihçinin yâni Prof. Lucien Febvre'in ona ait düşüncelerini nakletmekten kendimi alamıyorum. Kelimenin en geniş mânâsiyle hakikî bir tarihçi ve misline nâdir rastlanır mütebahhir ve çok cepheli bir âlim olan L. F., tarih ve sosyoloji ile az çok uğraşan herkesin bildiği gibi, İkinci Cihan Harbi'nde Naziler tarafından öldürülen kıymetli mesai arkadaşı Marc Bloch ile birlikte **Annales d'Histoire Economique et Sociale**'i 1929'da kurmuş ve etrafına topladığı muhtelif ihtisas sâhalarına mensup değerli arkadaşları

ile beraber, tarihçilikte yeni ve geniş bir anlayışın öncüsü olmuştu. Birinci Cihan Harbi'nden sonra yepyeni bir anlayışla çıkarılmağa başlanan **Fransız Ansiklopedisi**'nin başında da yine o vardı. İkinci Dünya Harbi içinde ve harpten sonra -türlü isim değişiklikleri ile- kendisi ve vefalı arkadaşları tarafından neşrine devam edilen mecmuası, tarih ve içtimâî ilimler sâhasında hâlâ en yeni ve ileri fikirleri yaymakla meşguldür. Yaşının yetmişbeşi geçmesine rağmen ilmî faaliyetlerine sarsılmaz bir kudretle devam ederken, iki yıl kadar evvel, umulmadık bir sırada, hayata gözlerini kapayan bu büyük üstadın hususiyetlerinden biri de, fikir ve mütalâalarını gayet açık ve samimî olarak ifade etmesi, en yakın dostlarını ve en büyük şöhretleri bile bundan istisna eylememesiydi. İşte, L. F.'in benim küçük kitabım hakkında -mevzû ile hususî bir alâkası olmamakla beraber- hakikî bir tarihçi anlayışı ile ileri sürdüğü mütalâaların ehemmiyet ve kıymeti, bundan dolaydır. Bâzıları tarafından tevâzua aykırı sayılsa bile, bu bir sahifelik tahlilin bâzı parçalarını buraya kısaca nakletmekle, bugün bile, mânevî bir zevk ve kuvvet duyduğumu saklayamam.

Osmanlı İmparatorluğu'nun menşe'leri mes'alesini "umumî surette" ve "bir bütün olarak" ele aldığımı ve onu aydınlığa çıkardığımı söyleyen Lucien Febvre, metinleri sıkı bir tenkidden geçirdiğimi, ef-sanelerin yerine ilmî bilgiler koyduğumu, Gibbons'un kitabındaki birçok yanlış vâkıaları ve yanlış tefsirleri meydana çıkardığımı, bilhassa, geniş nisbette menkıbe ve hikâyelere dayanan rivayetlerin yerine tamamiyle tarihî mütalâalar ileri sürdüğümü, benden evvel çalışanların, "halletmek" şöyle dursun sadece "ortaya koymayı" bile bilemedikleri mes'eleler hakkında "bilmiyoruz" demekte tereddüt etmediğimi ifade ediyor ve yazısını şu hükümlerle bitiriyordu: "Sözün kısası, müellif, hikâyeci tarih merhalesini ge-

niş surette geçerek, sağlam bir izah ve terkip eseri vücade getiriyor. Bu mükemmel küçük kitabın te-ferruatına girmenin faydası yoktur. Bu kuvvetli ve dürüst eser, Köprülü'nün, metin tenkîdlerine çok alışık bir mütebahhir, iyi çalışmanın ne demek olduğunu içten kavramış bir tarihçi ve nihayet, tek taraflı izahlardan nefret eden, yolunda yürürken bizim gö-renekten ayrılmıyan manuellereimizin kayıtsız bir şuursuzlukla tekrar ettikleri bir yığın yanlışlıkları ve karışıklıkları düzeltmesini bilen bir adamdır. Onun izahlarında içtimaî tarih de, iktisadî tarih de, unu-tulmuş değildir. Kendisinin de söylediği gibi, Orta-çağ Türk ve İslâm tarihi tedkiklerine, Garp Ortaçağı ile uğraşan mütehassısların tatbik ettikleri usûlleri tatbik etmek ve böylece insanlık tarihinin geniş bir kısmını artık eskimiş ve kıymetten düşmüş an'aneler-den kurtarmak için yapılan bu kuvvetli hamleyi al-kışlamak lâzımdır" [*Annales d'Histoire Economique et Sociale*, IX. Année, 1937, s. 100-101].

Tarih mefhumunu en geniş ve hakikî mânâsiyle kavramış, bu hususta uzun yıllar dersleriyle, konfe-ranslarıyla, eserleriyle, idare ettiği **Fransız Ansiklo-pedisi** ile ve bilhassa ölünceye kadar başından ayrıl-madığı meşhur mecmuasındaki sert, fakat daima ob-jektif tenkîd ve tahlilleri ile nesillere rehberlik et-miş olan Lucien Febvre'in, küçük kitabım hakkın-daki bu mütalâaları, onun, kendi ihtisasından çok uzak bir mevzûa ait bir eserin mahiyetini bile nasıl kudretle kavradığını göstermeğe kâfidir. Osmanlı İm-paratorluğu'nun menşe'leri mes'eleleri ile uğraşan birtakım kıymetli müsteşriklar, iyi bir filolog olduk-ları halde, hikâyeci tarih zihniyetinin tesirlerinden kurtulamadıkları için, tarihî mevzûlara girdikleri zaman, o dar ve ibtidaî çerçeve dışına çıkmağa muk-tedir olamamışlar, basitlikten kurtulamamışlardır. Türlü âmillerin te'siri altında vücade gelen herhan-gibir tarihî **processus**'ü çok defa tek bir sebeple yâni

tek taraflı olarak îzaha kalkmak, hayatın **Complexité**'sini yâni **réalité**'yi ihmâl etmekten başka birşey değildir. İşte benim tarih anlayışımı ve çalışmalarım-da tâkip ettiğim usûlleri, tecrübeli bir tarih üstadı olarak, bu küçük kitabımdan bile hemen anlamış olan Lucien Febvre'in "tek taraflı îzahlardan nefret ettiğimi" dikkat ve ehemmiyetle tebarüz ettirmesi, çok yerindedir.

Kendi temayüllerine göre herhangi bir **doctrine**'e bağlı kalan araştırmacıların ekseriya bu hatâyâ düştükleri, tarihi **réalité**'yi anlamağa ve anlatmağa çalışacak yerde, yalnız "tek taraflı îzahlarını" haklı göstermek için, ancak işlerine uygun gelen malzeme ile iktifa ettikleri ve onları o temayüle göre zorakî tefsirlere tâbi tuttukları görülür. **Réalité**'leri zorlayıcı ve tahrif edici bu gibi tek taraflı îzahları, ben, bütün meslek hayatımda, hakikî ve dürüst bir tarih anlayışına daima aykırı ve tehlikeli saydım. Tarihî hâdiseleri **sosyolojik** bir anlayışla tedkîke çalıştıklarını zannederek tek taraflı basit îzahlarla her şeyi hallettiklerine inananlar, hakikî bir tarih çalışmasına ne kadar yabancı iseler, **Tarih felsefesi** ismi altında insanlık hayatının umumî tekâmülünü tasvir ve îzah ettikleri hayâline kapılan küçük bir **feylosoflar zümresi** de, hiçbir zaman **tarihçi** sayılamazlar ve insanlık tarihi hakkındaki bilgilerimizi zenginleştirecek, onu ilerletecek yerde, tamamiyle **subjektif** ve hayalî hükümler vermek, indî tasnifler ve mukayeseler yapmak suretiyle, birtakım mütefekkirleri ve araştırmacıları yanlış, hattâ ters yollara sevkederler. Bu feylosoflar arasında meselâ Prof. Toynbee gibi kıymetli mütefekkirlere tesadüf edilse bile, bunları hakikî tarihçilerle aslâ karıştırmamak lâzımdır. Lucien Febvre'in, bu tarih felsefecileri hakkında muhtelif vesilelerle yaptığı geniş ve kuvvetli tenkîdlere tamamiyle iştirâk ettiğimi burada bilhassa kaydetmek isterim.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşu hakkındaki esas fikirlerimi, Türk edebiyatı hakkında daha 1913'den beri neşrettiğim muhtelif tedkiklerimde müdafaa ve îzah etmiştim. Osmanlı Devleti'nin, Namık Kemal'in romantik îzahı veçhile "dört yüz çadırılık bir aşiretten çıktığı" telâkkisinin mânasızlığı, "Osmanlı edebiyatı"nın Anadolu Selçukluları devri edebiyatının tabii bir devamı olduğu, hulâsa bütün Türk tarihinin ve Türk kültür tarihinin, menşe'lerinden bugüne kadar, "zaman ve mekân içinde bir bütün olarak tedkiki" icabettiği hakkındaki düşüncelerimi, **Bilgi Mecmuası, Millî Tettebbu'lar Mecmuası** gibi 1913-1918 yılları arasında çıkan mecmualardaki yazılarımda geniş bir şekilde îzah etmiş ve bu ana fikirlere dayanarak yapmış olduğum bâzı tedkikleri de, bir örnek olarak ortaya koymuştum¹. 1919'da çıkan **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**'da, Anadolu'da Selçuklular devrinde inkişaf eden Türk kültür hayatının, Orta-Asya kültür hayatı ile nasıl sıkı sıkıya bağlı olduğunu, reddi imkânsız kat'î delillerle gösterdim².

¹ O zamana kadar Şark ve Garp araştırmacıları tarafından hiç düşünülmemiş olan bu yeni -hattâ eski an'anelere bağlı kalmış ilim adamları için oldukça garip ve şaşırtıcı- görüş tarzını, iptida **Türk Edebiyatı Tarihinde Usûl** [**Bilgi Mecmuası**, Sayı 1, Teşrinsani, 1329 (1913), s. 1-52] adlı makalemde, bilhassa edebiyat tarihini ön plâna almak suretiyle, geniş surette izah etmiş, edebiyat tarihi "tarihin bir şûbesi" olduğu için, Türk tarihinin bütün şübelerinde bu görüşün hâkim olması gerektiğini göstermiştim. Bu görüş tarzına tamamiyle sâdik kalarak yapılmış olan şu iki tedkiki de buna ilâve edeyim: **Türk Edebiyatında Âşık Tarzı'nın Menşei** ve **Tekâmülü**, **Millî Tettebbu'lar Mecmuası**, sayı, 1, 1915, s. 5-46; **Selçukîler Devrinde Anadolu'da Türk Medeniyeti**, **Millî Tettebbu'lar Mecmuası**, sayı 2, 1916, s. 193-232.

² "Edebiyat tarihimiz hakkında şimdiye kadar Şark'ta ve Garp'ta yazılmış pek mahdut ve umumî eserler ve monografiler, ekseriyetle, ilmî bir kıymetten mahrum olduğu gibi, Türk edebiyatının umumî tekâmülü mes'elesi de ilim âlemi için henüz hal-

1922'de **Edebiyat Fakültesi Mecmuası**'nda çıkan **Anadolu'da İslâmiyet** adlı tedkîkte de, Anadolu Türkleri dinî tarihini, Anadolu'yu çevreleyen coğrafî sâhaları ve Orta-Şark İslâm dünyasındaki dinî cereyanları bir bütün olarak tedkîk etmedikçe, anlamak imkânı olmadığının belirterek, aynı usûlün tatbikinden ayrılmamıştım. Ondan sonra çıkan bütün yazılarım, aynı usûlün ve aynı esas fikirlerin tatbikinden çıkan, onların doğruluğunu ve kuvvetini te'yid eden yeni deliller olarak telâkkî olunabilir.

Sorbonne'da verdiğim üç konferanstan teşekkül eden küçük kitap, işte bu türlü bir tarihî anlayışın mahsulü olarak vücade gelmiştir. Onları hazırlarken, pek tabîî olarak, eski tedkiklerimin neticelerinden istifade ettiğim gibi, orada bahsedilen birtakım mes'eleler hakkında evvelce yapmış olup henüz neşredemediğim araştırmalardan da geniş nisbette faydalandım; lâkin, üç konferansın dar çerçevesine sığdıramak zarureti ile, birçok mes'elelere kısaca temas

lolunamamış bir muammâdır. Esasen **Hammer**'den **Gibb**'e ve eski tezkirecilerimizden bugünkü bâzı nâdir araştırmacılara kadar, hiç kimse, Asya içerilerinden Akdeniz kıyılarına kadar bütün Türk milletinin, en az xiii - xiv. asırlık edebî tekâmülünü "bir bütün olarak mütalâa ve tedkik lâzım geldiğini" maalesef anlayamamıştır. Muhtelif Türk şübelerini, birbiriyle alâkası olmayan ayrı milletler sayarak aralarındaki râbita ve münasebetleri anlamayan, umumî Türk tarihini bir bütün şeklinde mütalâaya ihtiyaç görmeyen tedkikcilerin elinde, cihan tarihinin bu mühim parçası sonuna kadar bir **muammâ** şeklinde kalacaktı. Bereket versin şu son altı-yedi sene zarfında memleketimizde mütevâzîâne bir şekilde başlayan tarih tedkikleri, müsteşrikların şimdiye kadar ittibâ ettikleri bu nokta-i nazarın yanlışlığını ortaya koyarak, mâzimizin tedkik ve ihyâsı için nasıl bir yol tâkip edilmesi lüzumunu meydana çıkardı. Bu yeni nokta-i nazarın, Türk tarihine ait bütün şübelerin tedkikinde ne mühim neticeler vereceği, Istikbalde görülecektir" [**Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, s. 6, İstanbul, 1918].

edilip geçilmiş ve sadece neticeler verilmiştir ki, ilim âlemince o zamana kadar lâıyıkıyla bilinmeyen, yahut yanlış bilinen mevzûlar için bunun ne büyük bir eksik olduğu meydandadır. O zamana kadar, umumî ve müphem de olsa, az çok müşterek bir kanaat hâlinde sürüklenip gelen bir telâkkîyi kökünden yıkacak bir hüküm ortaya atıyorsunuz; fakat elimizdeki delilleri bütün zenginliği ve kuvveti ile meydana koymak için ayıracak sahifeleriniz yoktur. İşte bu küçük kitapta benim tâlim çok defa bu şekilde tezahür etmiş, en büyük kuvvetle müdafaa edebileceğim birçok mühim mes'eleleri sadece onlara dokunup geçmek mecburiyetinde bırakmıştır. Bu arada, evvelce muhtelif vesilelerle îzah etmiş olduğum "**Osmanlı sülâlesi'nin**, büyük Oğuz kabilelerinden **Kayı'lara** mensup olduğu" mes'elesini, **Belleten'in** 28'inci sayısında [s. 219-303, 1943] çıkan **Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşe'i Mes'eleleri** adlı makalemde ve yine aynı mecmuanın 31'inci sayısındaki [s. 421-452, 1944] **Kay Kabilesi Hakkında Yeni Tedkikler** adlı ikinci bir yazımda geniş şekilde, yâni bütün teferruatı ile îzah ve müdafaa imkânını buldum.

Kitabın ihtiva ettiği birtakım meçhul -şimdiye kadar haklarında hiçbir ciddî ve esaslı tedkik yapılmamış- mes'eleler dururken, evvelce de az-çok îzah etmiş olduğum bu **Kayı** mes'elesini ele almamın başlıca sebebi şu idi: Bir taraftan, çok eski dostum ve aziz meslekdaşım Prof. P. Wittek'in -benim kitabımdan üç sene sonra İngilizce olarak çıkan **Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu** [Fahriye Arık tercemesi, İstanbul 1947] adlı eserinde, "Osmanlı hanedânının Kayı'lara mensûbiyeti hakkındaki saray an'anesinin II. Murad devrinde uydurulduğunu" ısrar ile müdafaa etmesi, diğer taraftan da, Türk tarihinin selâhiyetli tedkikçilerinden aziz dostum Prof. Zeki Velidî Togan'ın, vaktiyle J. Marquart tarafından ileri sürülüp benim tarafımdan şiddetle tenkîd edilen ve selâ-

hiyetli garp âlimlerince de kabûl olunan **Kay=Kayı** muadeletinin asılsızlığını kabûl etmiyerek -bâzı yeni delillere dayanmak suretiyle- eski Marquart nazariyesini tekrar canlandırmak istemesi... Benim makalelerimin neşrinden sonra, Prof. W. Eberhard, Çin kaynaklarına dayanarak, **Kay**'lar hakkında Z. V. T. faraziyesinin kabulü imkânsız olduğunu söyleyerek benim fikirlerimi te'yit ettiği gibi [**Kaylar Kabilesi Hakkında Sinolojik Mülâhazalar, Belleten, Sayı 23, 1944, s. 567-584**], Bn. Fahriye Arık da "Orhan Gâzî'den Fâtih'e kadar Osmanlı sikkeleri üzerinde **Kayı** damgasının kullanıldığını" göstererek, bunun yalnız II. Murad sikkelerine münhasır olduğunu müdafaa eden P. Wittek'in mütalâalarına karşı, benim fikrimi çok sağlam yeni bir delil ile kuvvetlendirmiştir. Bunlardan sonra, **Oğuz** kabileleri hakkındaki değerli tedkikleriyle dikkati çeken Faruk Sümer de **Osmanlı Devrinde Kayılar** hakkında neşrettiği bir makalede [**Belleten, s. 47, s. 575-615, 1948**] arşiv vesika'larından da geniş nisbette faydalanarak, nokta-i nazarımı bir kat daha takviye etmiş, benim birtakım tahminlerimin ne kadar doğru olduğunu ispat eden yeni ve kuvvetli deliller ortaya koymuştur. O kadar ki, marazî bir hypercriticisme'e kapılmadan, -tarihî bakımdan ne kadar az ehemmiyeti olduğunu müteaddit defalar izah etmiş olduğum- bu mevzû üzerine dönmeğe artık lüzum kalmamıştır kanaatindeyim.

Konferanslarımın fransızca metni, 1935'de, çok mahdut ve zarurî bâzı notlar ilâvesiyle basıldıktan sonra, pek tabîî olarak, bunun türkçesini de Türk Tarih Kurumu yayınları arasında sür'atle çıkarmayı düşünmüştüm; lâkin, Osmanlı İmparatorluğu'nun menşe'leri gibi millî tarihimizi birinci derecede alâkalandıran bir mevzûu üç konferansın dar çerçevesi

içinde Türk fikir âlemine arzetmeyi biraz tuhaf buldum. Bunu, ya mebzûl ve mufasssal notlar ilâvesi suretiyle zenginleştirip genişletmek, yahut, mevzûun icaplarına uygun geniş bir kadro içinde etraflı bir şekilde yeniden yazmak lâzımdı. Nasıl hareket etmek icabettiğine bir türlü karar veremedim; bir zamanlar ilmî meşgaleler, bir zamanlar da siyasî hayatın türlü gaileleri buna mâni oldu.

1935'den 1959'a kadar, yıllar geçtikçe, Osmanlı İmparatorluğu'nun menşei mes'eleleri ile yakından veya uzaktan alâkalı ilmî tedkîkler de durmadan ilerliyordu. Siyasî ve askerî tarihimizle çok sıkı münasebeti olan Bizans ve Balkanoloji sâhalarında mühim faaliyetler gösterildi. İlhanlılar devrine ait mühim metinler ve tedkîkler ortaya konuldu. Orta-Şark İslâm dünyasının içtimaî ve iktisadî tarihine, muhtelif mes'elelerine ait esaslı yeni araştırmalar yapıldı. Memleketimizde de, Anadolu Selçukluları'na ait eskidenberi ilim dünyasınca malûm **İbn Bîbî, Aksarayî** gibi kaynaklar, bâzı **Münşeat** mecmuaları, sofiyâne ve edebî bâzı mühim metinler, ehemmiyetli ehemmiyetsiz birtakım tedkîkler neşredildi. Osmanlı'lar'ın ilk asırlarına ait bâzı kıymetli arşiv vesikalarını da buna ilâve edebiliriz. Garp âlimleri tarafından da bu hususlarda bâzı araştırmalar yapıldığını unutmamalıdır [Benim **Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları** adlı tedkîkime bakınız: **Belleten**, nu. 27, 1943, s. 379-522]. Ayrıca, **İslâm Ansiklopedisi'nin** türkçe neşrinde de mevzuumuzla alâkalı ehemmiyetli yazılar vardır ki, burada bütün bunları en kısa ve umumî bir fihrist şeklinde sıralamağa bile, imkân ve lüzum görmüyoruz.

İşte çok uzun yıllardan sonra, fransızca küçük kitabımızın türkçe neşrini yaparken, yukarıdanberi sıraladığımız düşünceleri gözönünde tutarak şu karara vardık: Bu türkçe neşir, en ufak bir ta'dile bile uğramadan, 1934'de yazılmış olan ilk şekli ile -yâni

fransızca'sından farksız olarak- çıkacaktır, Fransızca neşrin mukaddimesi ile, sırp-hırvatça tercümeye ilâve edilen **önsöz**'ün tercümeleleri de buna ilâve olunacak ve fransızca neşirdeki fihrist, daha kolay kullanılması için, esaslı sûrette genişletilecektir. Bütün bunlardan başka, müellif tarafından bu türkçe basıma yeni bir **Önsöz** ilâve edilecektir. İşte bugün bu karar tatbik edilmiş ve kitabımızın türkçe neşri, fikir âlemimize bu küçük ilâvelerle arz olunmuştur.

Son bir söz daha: 1934 - 1960 yılları arasında bu kitabımızın mevzûu ile alâkalı hemen bütün Garp ve Şark tedkîklerinden istifade ederek elde ettiğim yeni neticeleri ve doğrudan doğruya yahut dolayısı ile kırk senedir üzerinde çalıştığım hâlde henüz neşredemediğim, yahut sadece neticelerini kısaca kitabıma koyduğum birtakım tarihî mes'elelerin -mevzûle alâka bakımından- en ehemmiyetlilerini, kısa bir zaman içinde, bu küçük kitabı tamamlayıcı yeni bir cilt hâlinde -yalnız Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu mes'eleleriyle değil, daha umumî olarak, İslâm tarihinin muhtelif içtimai problemlerinin tedkîki ile uğraşan- mütehassıs tarihçi ve içtimaiyatçıların tenkidlerine arz etmeyi kendim için çok zevkli bir vazife saymaktayım.

Fuad KÖPRÜLÜ

Ö N S Ö Z •

Geçen tedris yılında, bir **Türk Tedkikleri Merkezi**'nin kurulmuş olması, Sorbonne'un tarihinde, hiç şüphesiz, misli olmıyan hayırlı bir hâdisedir. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanı Bay Fuad Köprülü buraya bizzat gelip **Merkez**'in faaliyetini başlattığı vakit, ben bu hâdisenin ehemmiyetine işaret etmek imtiyazına nâil olmuşum.

Bay Fuad Köprülü'nün ziyaretini ve yardımını samimiyetle temennî ediyorduk. Müşterek bir eser için, **İstanbul Fransız Enstitüsü Direktörü** Bay Gabriel'in etrafında birçok Fransızlar'a halef olup memleketimizde Türk tarih, edebiyat ve san'atının bilgisini muhafaza eden ve genişleten âlim ve tilmizleri topladıktan sonra, İstanbul Üniversitesi'nin yüksek değerli bir profesöründen, şüphesiz haberdâr olduğumuz, fakat meziyyet ve neticelerini bizzat müşahadeyi sabırsızlıkla beklediğimiz bir faaliyetin semerelerini gelip bizzat bize getirmesini istememiz, tabii idi.

Bay Köprülü'nün Sorbonne'da vermiş olduğu

* Bu Önsöz, bu dersleri ihtiva eden **Les Origines de l'Empire Ottoman** (E. De Boccard, Paris 1935) adlı kitaba mukaddime olarak, Paris Akademisi Rektörü, **Fransız Enstitüsü** âzasından meşhur tarihçi Prof. Sêbastien Charlêty tarafından yazılmıştır.

dersler, gittikçe artan bir şöhret ve muvaffakiyete mazhar olmuştur. O bugün bunları, kendisinin söylediği lisanda, yâni Fransızca olarak neşretmek gibi bize bir hizmette bulunuyor. Bundan dolayı kendisine teşekkür etmek yerinde olur. Dersleri dinlemiş olanlar, bu metni memnuniyet ve muhakkak bir istifade ile okuyacaklardır. Bay Fuad Köprülü çetin bir mevzuu tazelemiştir; bu mevzuun literatürü hakkında geniş olduğu kadar dakik olan bilgisinin bütün imkânlarına, onu dinlerken hayretle müzahade edilen müstesna bir şahsî *erudition*'un imkânlarını ilâve etmeye ve bu bilgi kitlesine tenkîd kabiliyeti ile metoda olan tabîî sevgisini tatbik etmeye muvaffak olmuştur.

Tarihçi Gibbons'un tezinin, dinleyenler önünde verdiği ve bu kitapta neşrettiği *exposé*'si, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu mes'elesini vaz'etmek, bu mes'eleyi ele almak için lâzım gelen metodu tesbit etme tarzı, sade ve vâzih tenkîdin birer nümunesidir. Bundan sonraki fasılların da, Osmanlılar'ın zuhurunda Anadolu'nun siyasî ve içtimâî durumu hakkında en sağlam bir fikir vereceğinden eminim; Osmanlılar'ın kavmî menşe'lerine, Anadolu'ya geliş tarihlerine, ehemmiyetsiz bir prensliğin kudretli bir devlet hâline kalb olmasının muhtelif safhalarına gelince, uzun uzun münakaşa edilmiş olan bütün bu mes'eeler, toptan ve tamamen yeni bir hal tarzına mazhar oluyor ki, bunları salâhiyetli âlimlerimiz şüphesiz münakaşa edebilecek, fakat bundan böyle ihmâl edemeyeceklerdir.

Bay Köprülü'nün bundan evvelki çalışma'ları, bilhassa Osmanlı müesseseleri üzerindeki araştırmaları ile, Türk - Moğol Şamanizmi'nin İslâm mistik tarikatleri üzerine hasretmiş olduğu tedkîk, bir de metin tenkîdi üzerindeki neşriyatı, onu, Osmanlı Devlet'nin menşeini, modern tarihî tenkîdin prensiplerine uyarak tedkîk etmek hususunda herkesten ziyade

salâhiyetli kılmaktadır. Bu kadar az sayfa içinde, Şark Ortaçağı tarihinin en çetin mes'elelerinden biri hakkında bu derece tam bir tedkiki meydana koymak herhalde güçtür.

Şöhretini te'sis etmiş olan çalışmalarının **exposé'sini** ve **synthèse'ini** Sorbonne'a hasretmiş olduğundan dolayı Bay Köprülü'ye minnetdâruz ve yine gelip aramızdaki yerini işgal etmesini, âlimâne araştırmalarından ve bunları takdimdeki hünerinden Fransız dinleyicilerini istifade ettirmesini temennî ederiz. Böyle bir işbirliğinin devam ettirilmesi, türkologlarımıza sevinç ve memnuniyet bahşedecektir.

Sébastien CHARLÉTY

MÜELLİF HAKKINDA NOT*

Modern Türkiye Cumhuriyeti, ilim sâhasında büyük terakkî sağlamıştır. Umumî, içtimaî ve siyâsî bu yeni istikamet “réorientation”, umumî ilmî **réorientation**’u icab ettirerek asrî Türk ilminin esasrını vaz’etmiş, bu keyfiyet bilhassa içtimaî ilimler sâhasında tecellî eylemiştir. Modern garb ilmî metodunu benimseyip, bu metodu kullanmak suretile asrî, içtimaî ve tarihî problemlerin tedkîkine girişecek büyük ilim adamları zuhur eylemiştir. Bunları bekleyen büyük ve bâkir malzeme, mühim tedkîk mevzuu teşkil etmekte idi. Neticelerin alınması da geri kalmadı. Bu neticeler, yalnız millî Türk ilim ve kültürünü zenginleştirmekle kalmamış, Türkiyat ile Yakın-Şark tarihi hakkındaki malûmata da mühim ilmî kazançlar te’min etmiştir.

Bu neticeler, bizim içtimaî ilimlerimiz için de mühim bir yardım teşkil ediyor; bizim ilim adamlarımızın da bunlardan istifade etmeleri ve bu kazançdan hakiki ilmî değer taşıyan her şeyi benimsemeleri gerekir. Bu husus, bizim medenî ve içtimaî tarihimi-

* Fransızca metninden sırb - hırvatca’ya terceme olunarak 1955’de Saray Bosna’da **Porjeklo Osmanske Carevine** ismi altında neşredilen esere, müellifin ilmî şahsiyeti hakkında Prof. Nedim Filipoviç’in yazdığı mukaddimenin, (s. 5-12) Prof. M. Tayyip Okiç tarafından yapılan tercemesidir.

zi, sosyolojimizi, lisaniyatımızı, filoloji ile folklorumuzu ve saireyi ilgilendirmektedir.

Veselin Mastesa müessesesi sayesinde biz, kendi topluluğumuz için, Fuad Köprülü'nün, **Les Origines de l'Empire Ottoman** adlı eserini terceme ettik. Bu ünlü müellifin eserlerinden birini terceme etmeğe karar verişimiz, tesadüfî değildir. İctimaiyat, Türk edebiyatı tarihi, siyasî, içtimai, iktisadî ve medenî tarih, Türk dili tedkîkleri sâhasında, Türk folkloru ve bunun diğer ilmî dallarında, modern Türk ilmî fikrinin ilk çığır açanını ve ışık saçanını, Fuad Köprülü temsil etmiştir. Onun daha yaşlı muâsırı olan Ziya Gökalp'in, sosyoloji ve siyasî ideoloji sâhasında, nazari olarak tahakkuk ettirmek istediği şeyi, Köprülü daha çok muvaffakiyetle, ilmî prensibe uygun ve sistemli bir şekilde, içtimaiyat sâhasında yapmıştır. Ziya Gökalp nazariyat sâhasına ve tahkik edilmeyen ilmî teorilere saplanadursun, yorulmak bilmeyen Köprülü, ateşli zekâsı sayesinde ve Atatürk'ün eserinin tetvic ettiği yeni devrin açtığı çağ sâiki ile işe atılmış ve dünyaca tanınmış ilim adamına lâyık bir eseri başarmış, Türkiye'de muâsır içtimaiyatın temelini atmış ve ona yol açmıştır.

Onun bütün hayatı ve bütün ilmî faaliyeti, Türkiye Cumhuriyeti'nin hayatına, ayrılmaz bir şekilde, bağlıdır. 1890 tarihinde dünyaya gelen Köprülü, kültür ve ilim misyonuna çok erken başlamıştır. İmparatorluk efsanesinin kırılmağa başladığı bir zamanda, imparatorluğun yaşadığı eski telâkkî ve medeniyetin esas prensiplerinin tam teslim (**capitulé**) olduğu bir zamanda, artık terkedilmiş istibdat ve dinî taassub yollarına körükörüne devam eden ve devri geçmiş idareciler zamanında, yâni milletin hürriyet ve istiklâli mes'elesinin, ciddîyetle ortaya atıldığı bir sırada, o büyüyen formasyonunu yapmıştır. Bu devir, genç Köprülü'nün lirik şiirlerinde, mahremâne

bir şekilde aksettirilmiştir. Bu gençlik şiir denemelerinde elem ve hayal kırıklığı ifadeleri mevcut olduğu gibi, kendi milletinin kuvvetine derin îmanı da sezilmektedir.

Fakat onun bu şiir yolu nisbeten kısa olmuştur. Zekâsının kuvveti ve zamanının çok iyi hissettiği ihtiyaç sâikı ile, kendisi başka sâhalara atılmış, ilim ve tedkîk yoluna girmiştir. 1913 senesinde **Türk Edebiyat Tarihinde Usûl** adlı eseri çıktı. Kendisi, bu eserinde, ilmî usûl hakkındaki mâziden intikal eden ve zamanı geçmiş ilmî telâkkilere bağlı kalmadığı gibi, edebiyat ile bunun içtimâî rolü hakkındaki gûya asrî, hakikatte ise **décadent** telâkkîlerin körükörüne te'sirinde kalmaktan da kendini kurtarmıştır. Onun Türk edebiyatı ile Türk içtimâî ve medenî tarihi hakkındaki ilmî telâkkîsinin şiârı: Bir milletin kültür **réorientation**'u, eski kültür mirâsının mekanik inkârı ile muvaffakiyetli ve yapıcı bir şekilde tahakkuk ettirilemeyeceği gibi, yeni bir medeniyetin semereleri de, körükörüne iktibas ve taklitle elde olunamayacağı nazariyesidir. Dolayısıyla, ilmî çalışmalarda halka ve halkın hazinelerine dönmek lâzımdır. Yeni, asrî metodla mücehhez ilim adamı, bu hazineleri objektif bir şekilde tedkîk edip, müsbet ve ilmî bir netice olarak koymalı ki, bu netice yeni kültür istikametindeki mahsullere, uzvî olarak, idhal edilebilsin. Bu sebebdendir dolayısı, onun, sonraki eserlerinde, halk edebiyatı tedkîkine yöneldiği görülmektedir. Bu kadar geniş idrâk sahibi ve içtimâiyat sâhasında asrî metodlara vâkıf olan Köprülü'nün, yakında, dar mânadaki edebî-tarihî kadroya dahil olmayan, fakat geniş içtimâî, ideolojik ve kültürel karakterde olan mes'elelerle karşı karşıya geleceği tabîî idi. Nitekim bundan **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar** adlı büyük eseri doğdu. 1918 senesinde intişar eden bu eser, dünya ilim muhitinin dikkatini çekip, Köprülü'yü şarkiyat sâhasındaki en meşhur ilim adamları safla-

rına dahil etmiştir. Bundan kısa bir müddet sonra **Türk Edebiyatı Tarihi** adlı eseri intişar etmiştir ki, bu eser bir defa daha onun idrâk vüs'atini, ilmî tarafsızlığını bu sâhada muâsır ilmî neticeler hakkındaki vukûfunu te'yid etmiştir. Bu kitab, alelâde bir edebiyat tarihi hududlarını çoktan aşmıştır. Bu kitab, hakikî mânada, bir medeniyet tablosudur. Öyle bir medeniyetin tablosudur ki, Ortaçağ'ın darlığı ve eski müelliflerin, vak'a - nüvislerin ve tezkirecilerin ibtidâiliği ile birçok Avrupa müsteşriklerinin ilmî vukûfsuzluğu ve bu çeşit sentetik bir eserin ortada bulunmayışı yüzünden, saklı kalmıştı. Bu eser, bu sahâda o zamana kadar bütün yapılanların ilmî bir sentezini teşkil ediyorsa da, yine o, müellifin tamamen şahsî karakterini taşımaktadır ve birçok hatâlar ile yanlış telâkkîlerin şiddetli tenkîdi mahiyetindedir. Bu eser, birçok muğlak mes'elelerde, müellifin büyük şahsî payını gösterir; fakat bu eseri büyük, enteresan ve cana yakın yapan, fikrimce, Köprülü'nün metodudur. Kendisi burada, bir devrin hakikî içtimaî, iktisadî ve siyasî ahvalinin tahlili ve o devrin ahlâkî ve umumî ideolojik tablosu meydanda olmadan, mezkûr devrin hakikî edebiyat tablosunun da olamayacağı fikrini titizce ve ilmî bir şekilde tatbik etmektedir. Edebiyat, ancak bütün bu ilgilerin ideolojik akislerinden, yâni bunların ifadelerinden biridir.

Bütün bu eserleri, 1913 tarihinden itibaren tedrisâta başladığı İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Türk Edebiyatı Tarihi profesörü olarak yazdığı keyfiyeti gözönünde bulundurulmazsa, Köprülü'nün bu büyük emeği, tam mânası ile tablolandırılmış olamaz. Kendisi o makamda, pedagog sıfatı ile de, dinleyicilerinin geniş muhitinde, ilmî kanaatlerini ortaya koymuş ve müstakbel Türk ilim neslini yetiştirmiştir.

Köprülü hakkında yazı yazarlar, ber-mû'tad,

onun, Avrupa'da tahsil görmeyen Türk münevverlerinden biri olduğu halde, Türk ilim sâhasında tam bir inkılâb yaratmış olmasını müstesna bir hâdisе olarak, tek taraflı, tebârüz ettirmişlerdir. Hiç şüphe yok ki, bu hususta, Köprülü'nün harikûlâde olan zekâsı ilk plânda rol oynamıştır; fakat sürekli ve semereli mesâisi ile daima milletin kucagında yaşayarak, Garb'ın temsil ettiği olgun medeniyet hakkındaki aldatıcı ve semeresiz hayal dışında kalmak hususunda müstesna bir durumda olan Köprülü'nün, bu medeniyeti kritik süzgecinden geçirmek suretiyle içinden değerli unsurları alarak milletin hizmetine âmâde bulundurduğu büyük zekâsını zenginleştirmek imkânını bulmuş olmasının da mühim rolü olmuştur. Köprülü böylece ilimde hakikî ve yapıcı bir eser için lâzım gelen ahlâkî ve entellektüel sâhayı kendisine te'min etmiştir. Köprülü bu isti'dadını bütün faaliyetinde göstermiştir. Samimî bir Türk vatanperverliği ateşiyle birlikte, müsbet ve ilmen müterakkî olan herşeyi benimsemek isti'dadını da muhafaza etmiştir. Kendisi, devrin hâdiselerinden uzakta bulunan **homme de cabinet** olarak kalmamıştır. Onun nazarında tarih ve problemleri, geçmiş bir içtimaî vâkıadır ve bu vâkıa küçük ve günün fânîliği altında gizlenmiş bir meşrûiyete sahibdir. Bu gibi telâkkîlerde **mystification**'lara, romantizme ve tedkîk edilen vâkıanın keyfî ve gayr-ı ilmî bir şekilde mütalâasına yer yoktur. Bu sebebledir ki onun eseri, hem şekil hem muhtevâ bakımından sağlam bir ilim mahsûlüdür. Bu bakımdan Köprülü, birçok garb muâsırlarına üstün gelmektedir. Onun bu muvaffakiyeti, birçok meşhur ilmî müesseselerce kendisine âzâlık, fahrî doktorluk verilmesi ve konferans vermek hususunda dâvet olunması sûretiyle takdir edilmiştir.

Biz burada bu âlimin ilmî yolunu ve semereli faaliyetlerini sistematik bir şekilde ve tafsîlâtlı olarak anlatmak istemiyoruz. Ancak kısaca, eserinin özüne

ve mânasına, bilhassa bizim ilmimiz için ihtiva ettiği faideyi gözönünde bulundurarak, işaret etmek istedik. Köprülü'nün şimdiye kadar olan mesâîsini anlatmak için büyük, küçük eser, makale, tanıtma, tenkîd vesaire olmak üzere dört-yüzden fazla yazı yazmış olduğunu göstermek kâfidir. Bütün bunlar fevkalâde eserler olup, kısmen müstakil ve kısmen de mühim Türk ve yabancı mecmuaları ile Türk dergi ve gazetelerinde parça parça şekilde çıkmıştır. Bütün bu irili-ufaklı yazılarında Köprülü, tercihan Türk edebiyatını, tarihini, dilini ve folklor mes'eleleri ile metod ve Türk milletinin kültür ve maddî tarihi ile ilgili diğer mes'elelerini incelemektedir: fakat biz Köprülü'nün tarihçi olarak faaliyetine temas etmek istiyoruz.

Evvelce de söylediğimiz gibi, Köprülü, bizzarure, Türk milletinin öz tarihi problemleri ile meşgûl olmak mecburiyetinde idi. Kendisini bu işe sevkedен âmiller, ilmî faaliyetinin genişliği, uzun sene'ler süren mesâîsi neticesinde topladığı büyük **ampirik** malzeme ve nihayet Türk edebiyatı tarihi hakkındaki telâkkîsi olmuştur; fakat bunların yanında bunun mühim bir sebebi daha vardır ki o da Osmanlı İmparatorluğu'nun mebdei, teşkilâtı, mahiyeti ve ehemmiyeti hakkındaki Türk ve Avrupa ilim muhitlerinde hâkim olan pek muhafazakâr ve eskimiş bulunan telâkkîlerdir. İşte o, Türk imparatorluğu tarihi üzerinde tedkîklerde bulunan Türk ve Avrupa müderricklerinde hissedilen tarihî boşluk ve tek taraflılığı doldurmuştur. Gerçi **Hammer**, Türkiye'de olsun, Avrupa'da olsun, ilk olarak şark ve garb kaynaklarına istinaden sentetik bir Türk İmparatorluğu tarihini vermediği denemişti. Bunun devamı olarak **Zinkeisen**, **Iorga** ve sairinin eserleri gelmektedir; fakat böyle büyük bir sentez için, **Hammer**'in büyük isti'dad ve çalışkanlığına rağmen, o zamanki tarih ilminin durumunda, objektif tarihî şartlar mevcut değildi. Di-

ğer Avrupa âlimleri, **Hammer**'in telâkkisinden ileri gitmemişler, bâzıları ise, onun neticelerine nisbeten, bir adım geriye atmışlardır. Bu gibi âlimlerde Bizans'ın ve müesseselerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun teşekkülü üzerindeki te'siri hususunda tek taraflı ve mübalâgalı hükümler göze çarpmaktadır. Diğer taraftan birçok yerli Türk tarihçiler, müsbet tarihî vesikalar yanında bir yığın efsanevî ve yanlış malûmatı ihtiva eden eski vak'a-nüvis müelliflerin sözlerini tekrarlamak suretiyle, tek taraflı ve birçok defalar ibtidaî bir şekilde, imparatorluk tarihini anlatmışlardır. Mezkûr tarihçilerin faaliyetleri, umûmiyetle, malûm tarihî kaynaklardan istifade etmeğe münhasır kalıyordu ki, bu malûmatı, Osmanlı İmparatorluğu tarihinin bir mukaddimesi olan Selçuklu İmparatorluğu ile diğer evvelki Türk siyasî teşekküllerine temas etmeden, Osmanlı İmparatorluğu tarihinin dar çerçevesinden çıkmaksızın, naklederlerdi. Böylece bu tarihçiler şarktaki klâsik İslâm devletleri örneğine göre Osmanlı İmparatorluğu tarihini anlatmakla vazifelerini ifa ediyorlardı ki, bu tarihçiler böylece bu imparatorluğun mevcudiyetinde türklüğe has birşeyi bulamayıp, Osmanlı İmparatorluğu'nu, evvelki Türk devletlerinin ve teşekküllerinin uzak ve ihâtalı, içtimaî ve siyasî inkişafının mantıkî bir devamı olarak görmemişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nu bu şekilde mütalâa etmekle, onlar, Avrupa tarihçilerini de yanlış yola sevk etmiş o'dular.

Fuad Köprülü, Türk edebiyatı, Türk dili ve folkloru sâhasındaki eserlerinde dahi bu çeşid telâkkilerin şiddetle aleyhinde bulunmuştur. O, eski devirlerdenberi Türk aşîretlerinin inkişafını, Türk devletlerinin teşekkülü ile bunların meşrû olarak biribirini tevâlîlilerini ta'kib etmiş ve bu tarihî dâvanın açık ve inandırıcı izahlarını yapmıştır. Bu hususta, **Türkiye Tarihi: Menşe'lerden Anadolu İstilâsına Kadar Türkler** (İstanbul 1923) adlı eseri mühimdir. Daha

evvel **Selçukîler Devrinde Anadolu'da Türk Medeniyeti** (M.T.M., II, 1916, s. 293-332) isminde, tamamlanmamış bir makale yazmıştır. 1928 senesinde. Selçukîler devrinde Anadolu Beylikleri tarihine aid birkaç makale yazmıştır; fakat birçok Avrupa tarihçilerinin telâkkîleri aleyhindeki ilk cephe hücumunu, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Te'siri Hakkında Bâzı Mülâhazalar** adlı büyük eseri ile yapmıştır (T. H. M., I, 1931, s. 165-313). Köprülü bu eserinde, mufassal bir tarihî tahlil ile, bu te'sirin ne dereceye kadar mevcut olduğunu göstermiştir. Aynı zamanda bu hususdaki birçok dalâletlere işaret eden Köprülü, Selçuklular İmparatorluğu'nun vârisi ve Türk devletlerinin inkişafında bir merhaleyi teşkil eden Osmanlı Devleti'nin inkişafında ne kadar kendine has ve orijinal unsurları ihtiva ettiğine de işaret etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun menşei hakkındaki yanlış telâkkîlere karşı son muhasebeyi de bu kitapda yâni tercemesini vermekte olduğumuz **Les Origines de l'Empire Ottoman** adlı eserinde yapmıştır. Bu eser Sorbonne'da, Fransız dinleyicilerine mahsus, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğuşu hakkında verdiği bir seri konferanslardan ibarettir. Bu konferanslarda Köprülü, İmparatorluk'a tekaddüm eden tarih ile İmparatorluk'un doğuşunun geniş ve plâstik tasvirini vermektedir. Okuyucu, tercemeden dahi olsa, bu mümtaz ilim adamının tebahhurunu, metodunu ve kuvvetini takdir edebilecektir. Gibbons ile diğer tarihçiler hakkındaki tenkîd, ilmî rabîta ve incelenen malzeme hususundaki vukûf, birer nümune teşkil etmektedir. Bu etüdde incelenen birçok meseleler, müellifin izahatı ve vardığı neticeler bakımından, hattâ bizim ilmî muhitimiz için bile bir keşif teşkil edecektir. Eserinde, Selçuklular'ın son devri ile Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk zamanlarını tedkîk etmekle beraber, müellif, karşımızda bulunan ve şimdiye kadar halledilmeleri için vakit ve birçok

ahvalde imkân bulamadığımız bâzı mes'elelerin tarihî evveliyâtını vermektedir. Birçok özlü mütalâaları ile müellif bize, Türk devri tarihimizi inceleyen âlimlerimize güçlük veren bâzı hâdiselerin kühnünü ve mânasını îzah etmektedir. Eserine içtimaî, iktisadî, ahlâkî ve mânevî bakımdan mufasssal Selçuklular tarihi ile başlayan müellif, derin ilmî tahlil çerçevesinde, bizi Selçuklular İmparatorluğu'nun dağılışı, Beylikler'in doğuşu -ve bu arada Osmanlı Beyliği- üzerinden tedricen İmparatorluk'un doğuşuna kadar götürmektedir. Müellif aynı zamanda bize bu Türk -Müslüman muhiti ile, Bizans İmparatorluğu'nun bakayâsı arasındaki münâsebat hakkında malûmat vermekte ve bu iki organizma arasındaki müteakıl te'siri, mâhirâne bir şekilde îzah etmektedir ki bu te'sir, müstakbel Osmanlı İmparatorluğu'nda göreceğimiz bu iki âlemin iktisadî, içtimaî, siyasî ve ahlâkî sentezini hazırlamıştır. Bu vesile ile müellif, Anadolu köylerinin teşkilâtı, şehirlerdeki dinî, hamasî zümreler ve esnaf teşkilâtları hakkında bize kıymetli malûmat vermektedir ki, bu teşkilât ileride Balkanlar'ın fethi ve teşkilâtlandırılması işinde çok mühim rol oynamıştır. Velev geçerken olsun, müellif, bize orijinal bir Türk müessesesi olan **Timar** teşkilâtının zuhuru ve inkişafı hakkında bir tablo çizmektedir. Hulâsa. Türk devri Balkan milletlerinin tarih tedkîkine mebde' tesbiti için lâzım olan başlıca bütün unsurları îzah eden bu kitab, ardında çeyrek asra yakın kuvvetli ilmî bir faaliyeti olan bir ilim adamının büyük bir eserini teşkil etmektedir.

Fakat bu eserde incelenen mes'ele -bu âlimin ekseri eserlerinde olduğu gibi- ancak muvaffakiyetli bir kroki olarak kalmıştır. Daha doğrusu bunlar. müellifin ilmî tedkîklerinde vardığı bir seri müdellel tezlerdir. Gerçi sonraları müellif bu mes'elenin bâzı müfredâtını tekrar ele almıştır. Meselâ, **Ortamazan Türk Hukukî Müesseseleri (Belleten, nu. V-VI., 1938),**

Orta zaman Türk-İslâm Feodalizmi (Belleten, V, s. 319-334), **Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşesi** (Belleten, VII, s. 219-313) vesair yazıları gibi... Fakat bu vaziyet bizi şaşırtmamalıdır. Köprülü, ilim adamı, profesör sıfatıyla, ilmin yeni esaslarını vaz'etmek, yeni ilim neslini yetiştirmek, ilmi müesseseleri, ilmi mecmualar ve diğer neşriyatı te'sis edip teşkilâtlandırmak, nihayet şöhret sahibi bir ilim adamı sıfatıyla beynelmilel plânda ilmi faaliyete katılmak gibi ağır vazifeler derûhte etmiştir. Kendisi bütün bu işleri, hayranlığı mûcib bir şekilde ve muazzam enerji ve vüs'atıyla ifâ etmiştir. Hadd-i zâtında bu keyfiyet onun bir kusûrunu teşkil etmez; tarihî perspektiften bakılırsa, bu keyfiyet onun ah-lâkî ve entellektüel bir meziyetidir. Belli ki kendisi, bilerek, birçok disiplinlere âid bir hayli mes'elelere temas etmiş ve bununla, yetiştirdiği nesil ile sonradan gelecek olan nesillere vazife ve hedeflerini göstermiştir. Belki tam bir Türk edebiyatı tarihi, tam bir Osmanlı İmparatorluğu tarihi yazılıncaya kadar, daha, çok vakit geçecektir. Burada göze çarpan keyfiyet, Köprülü'nün, ilmi tedkikleri boyunca, daha eski, daha az tedkik edilmiş ve kaynak bakımından daha fakir devirler istikametine teveccüh etmesi, diğerlerine, yâni gençlere ise, yeni zamanların tedkikini terketmesidir. Bu hal edebiyat sâhası ile tarih sâhası için vârid olduğu gibi, diğer incelediği sâhalar için de vâridir. Onun sâhası çetin ve muğlaktır. Bu, klânlar'ın başlangıcından Osmanlı İmparatorluğu'na kadar devam eden karanlık devirlerdir. Bu sâhanın yeni zamanlar hududunu aştığı zaman bile, o sâhada da en nâzik ve en çetin mes'eleler üzerinde durmuştur.

Bu çeşid mes'uliyetli vazifeler başında Köprülü, bir çeyrek asırdan fazla bir zaman kalmıştır. Meb'us seçilince, Ankara'da yine ilim ve tedris faaliyetine devam etmiştir. Sonraları ilmi faaliyeti terkedip, De-

mokrat Parti liderlerinden biri olarak kendini tamamen siyasî hayata atmıştır. Bu zatın enerjisi ile çalışma kâbiliyetinin ne kadar büyük olduğunu, 1941 senesinden -yâni profesörlük vazifesinden nihaî olarak ayrıldıktan- sonraki yıllar göstermiştir. Şiddetli ve fırtınalı siyasî mücadele içinde yaşadığı hâlde, kendisi 1950 senesinde, yâni Demokrat Parti'nin Türkiye'de iktidarı ele aldığı âna kadar, Türk Tarih Kurumu'nun mecmuası olan Belleten'de neşredilen müteaddit yazıları ve **İslâm Ansiklopedisi**'ndeki (Türkçe neşri) dikkati çeken makale'leri ile Türk ilmî teffekkürüne yeni ve ciddî yardımlarda bulunmuştur. Son zamanlarda -bildiğime göre- ilmî faaliyeti görülmemekle beraber, sanırız ki Köprülü, ilim adamı sıfatıyla henüz son sözünü söylememiştir.

Prof. Nedim FİLİPOVIÇ

Birinci Bölüm

KURULUŞ MES'ELESİ NASIL TEDKİK EDİLMELİDİR

XIII. asrın son yarısında İran Moğollar'ının tazyık ve tahakkümü altında çöken Anadolu Selçuklu Devleti'nden sonra, XIV. asırda Anadolu'nun şimâl-i garbî müntehâsında Selçuklu-Bizans hududları üzerinde beliren yeni bir siyasî teşekkülün, yüz yıl bile sürmeyen kısa bir zaman içinde Balkanlar'a ve Selçuklu Anadolusu'nun büyük bir kısmına hâkim kuvvetli bir devlet hâlinde inkişâfı, doğurduğu büyük ve devamlı neticeler bakımından, aşağı Ortazaman tarihinin en esaslı mes'elelerinden biri sayılabilir. Buna rağmen, bu mes'ele henüz lâıykıyle izah edilememiş, Ortazaman vak'a-nüvisliğinin bıraktığı masallardan kurtarılamamış ve bugüne kadar bir muammâ hâlinde kalmıştır.

Şu son senelerde H. A. Gibbons'un *The Foundation of the Ottoman Empire* (1916) adlı eserinin çıkmasından sonra, müsteşriklar arasında Osmanlı Devleti'nin kuruluşu mes'elesi bir tetkik ve münâkaşa mevzûu oldu: Clément Huart, bu kitab

hakkında *Journal Asiatique* ve *Journal des Savants*' da neşrettiği makalelerinde, bâzı ihtirâzî kayıtlar dermeyer etmekle beraber, umumiyetle onun neticelerini kabûl ederek, bu eser sâyesinde "Osmanlı tarihinin başlangıcını dolduran çocukca masallardan kurtulduğumuzu" iddia etti¹. Alman türkologu F. Giese, yine bu eser münasebetiyle yazdığı bir makalede, Gibbons'un bâzı neticelerini kabul etmekle beraber, onun Osmanlı devletinin kuruluşu hakkındaki esas nazariyesini şiddetle tenkid etti ve bu hususta bâzı yeni mülâhazalar ileri sürdü². Daha sonra Rudolf Tschudi³, W. L. Langer - R. P. Blake⁴ ve nihâyet *Encyclopédie de l'Islam*' da Osmanlı bahsini yazan J. H. Kramers⁵ bu mes'e-le üzerinde biraz uğraşdılar. Bunlardan başka, uzakdan yakından bu mes'eleye temas eden bâzı noktalar hakkında da birtakım neşriyat yapıldı. Fakat, Gibbons'un kitabı müstesna olarak, bunların çoğu müsteşriklar âleminin dar muhitinden dışarıya çıkmamış, geniş tarihçiler muhitine meçhûl kalmıştır. Maamafih şunu itiraf etmeliyiz ki, ne kemmiyet ne de keyfiyet itibariyle memnuniyet verici mahiyette olmayan bütün bu çalışmalara ve Clément Huart'ın nikbin hükmüne rağmen, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu muammâsı, henüz

¹ *Journal Asiatique*, serie II, vol. IX (1917), s. 345-350; *Journal des Savants*, (Avril 1917), s. 157-166.

² *Das Problem der Entstehung des Osmanisches Reiches* (Zeitschrift für Semitistik, Band II, Heft 2 (1928), s. 246-271.

³ *Vom alten Osmanischen Reich*, Tübingen, 1930.

⁴ *The Rise of the Ottoman Turks and Its Historical Background* (The American Historical Review, vol. XXXVII, nu. 3, April 1932, s. 468-505).

⁵ *Encyclopédie de l'Islam*, Art. Türks, IV. Histoire (1932).

izah edilmekten, hattâ biraz aydınlatılmaktan çok uzaktır.

İşte bundan dolayıdır ki derslerimize mevzû olarak, ehemmiyeti nisbetinde meçhûl olan bu mes'eleyi seçtik. Önce, bu hususta en ziyâde yayılmış görüş tarzlarını hulâsa ve tenkîd ederek, bu mes'ele hakkındaki çalışmaların bu günkü ibtidai hâlini tebârüz ettireceğiz; sonra, mevcut kaynakların bahsettiği imkân dairesinde, bu mes'eleyi aydınlatabilmek için nasıl bir usûle riâyet lâzım geldiğini izaha çalışacağız ve nihayet, bu usûle görebildiğimiz neticeleri ve halledilmesi zarûri olmakla beraber henüz üzerinde çalışılmamış problemleri -teferruâta girişmeksizin, en umumî hatlariyle- ortaya koymağa gayret edeceğiz. Şimdiye kadar Ortazaman vak'a-nüvisliğinin an'anelerinden kurtulamamış olan bu kadar muammâlî bir mes'eleyi, bilhassa böyle birkaç dersin mahdut kadrosu içinde halledivermek iddiasında bulunmuyoruz. Burada, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu hakkında bâzı yanlış görüş tarzlarını ortadan kaldırmağa ve hiç olmazsa bu hususta kısmî (*partiel*) bâzı izahlar vermeğe muvaffak olursak, bu, bizim için büyük bir tesellî olacaktır.

I

GIBBONS'UN NAZARİYESİ : HULÂSA VE TENKÎD

Osmanlı Devleti'nin kuruluşu mes'elesi hakkında Avrupa'da -türkologlar değil, fakat geniş tarihçiler muhitinde- bugün en çok rağbette olan görüş tarzı, H. A. Gibbons'un fikirleridir. Umumî Har'b'den sonra, meselâ Fransa'da çıkmakta olan

umumî tarih kolleksiyonlarında bile, bu mes'ele hakkında, onun dâima "esaslı bir me'haz" olarak kullanıldığını görüyoruz. Eserini vücade getirmek için şüphesiz büyük mesâî sarfetmiş olan bu müellif, siyasi ve askerî tarihe âit birtakım fer'î mes'eleleri kendisinden evvelki müverrihlerden daha ciddî bir sûrette tetkike muvaffak olmuş, hattâ, bâzı esas mes'elelerde de doğru istidlâllerde bulunmuştur: Meselâ "Osmanlı Devleti'nin ancak Balkan Yarımadası'ndaki fütuhattan sonra Anadolu'daki topraklarını genişletebildiği hakkındaki fikri çok doğrudur; bunun gibi, meselâ "Osmanlılar'ın Balkanlardaki fütuhâtının tahrib ve yağma maksadiyle yapılmış bir akın değil, plânlı bir yerleşme" olduğu mütalâası da çok haklıdır. Fakat, bütün bunlara rağmen, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu hakkındaki esas tezi, en basit bir tarihî tenkide dayanamayacak kadar çürüktür. Bunu isbat için, önce, onun bu husustaki nazariyelerini kısaca nakledelim:

a) Osmanlı devletine adını veren Osman'ın babası Ertuğrul, Moğol istilâsı önünde Hârezm'den kaçıp Selçuklu sultanı I. Alâeddin Keykûbad devrinde Anadolu'ya gelen ve memleketin garb-ı şimalinde, Söğüd'de iskân edilen küçük bir aşiretin reisidir.

b) Osman ve onun küçük aşireti, çobanlıkla geçinen müşrik Türkler'di. Müslüman muhitine geldikten sonra, soydaşları olan Selçuklu Türkleri gibi İslâmlığı kabul ettiler. Bu yeni rûh kendilerinde *prosélytisme* hislerini birdenbire uyandırdı. Civarlarında bulunan ve kendileriyle dostça münâsebetlerde bulundukları Hristiyan Rumlar'ı da

müslümanlığı kabûle icbar eylediler. İslâm olmandan evvel Osman'ın maiyyetinde ancak dört yüz muharip vardı ve bunlar kendi muhitlerinde sâkin, âtıl, sulhcü bir hayat geçiriyorlardı. Fakat 1290'dan 1300'e kadar on sene zarfında, bu sayı on misli büyüdü; hudutları Bizanslılar'la temas edecek kadar genişledi ve böylece, reislerinin adını alan yeni bir ırk, Osmanlı ırkı meydana çıktı. Bu ırk, başlangıcındanberi hâlis bir Türk ırkı değil, doğduğu yerde mevcut unsurların biribiriyle kaynaşmasından teşekkül eden karışık ve yeni bir ırktır. Müşrik Türkler ve Hristiyan Rumlar, İslâm dinine girmek suretiyle, bu yeni ırkı beraberce teşkil ettiler.

c) Osmanlı nüfusu az zaman zarfında büyük nisbette çoğalmışdı. Bu hâdise, tabii bir artma ile îzah olunamaz. Şark'tan yeni gelen göçebelerin iltihakını düşünmek de yanlışdır. Çünkü Osmanlı toprakları Anadolu'nun en garbında bulunuyordu ve oraya gelebilecek insan kitleleri, o toprakların daha şarkında bulunan diğer Anadolu beylikleri tarafından iskân ve istihdam olunabilirdi. Binaenaleyh, bu, ancak, en büyük kısmı Rumlar'dan mürekkebe olan yerli unsurun karışmasıyle îzah olunabilir.

d) Osmanlı Devleti'nin Balkan Yarımadası'ndaki çabuk ve köklü yerleşmesi, yalnız yukarıki sebeplerle îzah edilemez; bu hususta, Bizans'ın, Balkan devletlerinin ve Garb âlemi'nin o sıradaki vaziyetlerinin elbette büyük te'siri olmuştur. Fakat bu haricî sebeplerden başka, ilk Osmanlı padişahlarının kudretli şahsiyetlerini hesaba katmak lâzımdır. Balkan Yarımadası'nda Osmanlı hâkimi-

yeti altına düşen Hristiyanlar, Anadolu'daki Hristiyanlar gibi "asırlarca Müslümanlar'la komşuluk etmiş" değillerdi. Binaenaleyh, bu yeni sâhadaki kesîf Hristiyan kitlelerini islâmlaştırmak için, I. Murad devrinde, başka vasıtalar bulundu; harb esirlerinden İslâmlığı kabûl edenler kölelikten kurtuluyordu. Fakat bu çok mahdud bir dairede kalıyor, maksadı te'min etmiyordu. Bunun için, Hristiyan çocuklarından Yeniçeri teşkil ve *devşirme* kanûnu ihdas edildi ki, bu usûl ile bunlar cebri surette islâmlaştırılıyordu. Balkanlar'daki Rum ve Slav unsurları böylece, çocuklarını vermekten ise hep birden ihtidâyı daha faydalı buluyorlardı. Yeniçerilerin hattâ XV. asırda bile, sayıca mühim bir yekûn tutmadıkları ve ordunun esas unsurunu teşkil etmedikleri düşünülürse, bunun orduyu kuvvetlendirmek için yapılmış bir teşkilât değil, sadece bir ihtida vasıtası olduğu daha iyi anlaşılır.

İşte Gibbons'un kitabında müdâfaa ediler başlıca fikirler bunlardır. Görülüyor ki, Gibbons, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu yalnız dinî bir sebeple îzaha çalışmakta ve kabûl edilen yeni dinin yeni bir ırk, bir Osmanlı ırkı vücade getirdiğine inanmaktadır. Onun delillerini tenkîde girişmeden evvel şunu söylemek lâzımdır ki, bu kadar büyük ve ehemmiyetli bir tarihî hâdiseyi yalnız dinî bir âmil ile îzaha kalkışmak, yâni "tek cepheli bir îzah" kısmî bir hakikati ihtivâ etse bile, tarihî realitenin karışıklığı (*complexité*) karşısında, dâimâ kifayetsizdir. Müellif, bundan başka, ırk (*la race*) tâbirini de dâimâ kavim (*le peuple*) ile karıştırarak büyük bir vuzuhsuzluğa sebebiyet veriyor. hâlbuki tarihî bir realite olarak bir Osmanlı İm-

paratorluğu bulunmakla beraber hiçbir zaman bir Osmanlı ırkı, hattâ bir Osmanlı kavmi mevcut olmamıştır. Gibbons, Türk ve Osmanlı medlûllerinin, biribirinden tamamiyle ayrı karakterlere mâlik iki ırkın veya kavmin adı olduğunu isbat için -çünkü bu, onun esas tezlerinden birini teşkil ediyor- Osmanlı kaynaklarından da birtakım deliller getirmeğe kalkışmışsa da, bütün bunlar, bir yanlış anlama neticesinden başka birşey değildir: *Etnik* değil sadece *politik* bir tâbir olan *Osmanlı* kelimesi eski vak'a-nüvislerde dâimâ "devlet hizmetinde bulunan ve devlet bütçesinden geçinen hâkim ve müdir sınıf" mânasını ifade eder. İleride daha etraflı bir şekilde bu mes'ele üzerine avdet edeceğimiz cihetle, şimdi, Osman'ın ve aşiretinin sonradan Müslüman oldukları iddiasının ne gibi delillere dayandığını tahlil edelim:

Vaktiyle Nöldeke'nin⁶, Rambaud'nun⁷, ve daha sonra F. Babinger⁸ ve R. Grousset'nin⁹ kabul ettikleri bu nokta-i nazarı müdâfaa için Gibbons'un hiçbir ciddî delili yoktur. Muahhar ve kıymeti çok şüpheli bâzı etnografik müşahedelere dayanarak "şimalî Suriye Türkmen aşiretleri'nin yalnız şeklen Müslüman olduklarını" ve bunların, bâzı vak'a-nüvislere göre "Osman'ın aşiretleriyle akrabâ bulunduklarını" söylemesi, hiçbir şey isbat etmez. Gibbons bu hususta en kuvvetli delil olarak, eski

⁶ Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Band XIII.

⁷ Lavissee et Rambaud, Histoire Générale, c. III. s. 822-824.

⁸ Der İslam in Kleinasien, Zeits. Deutsch. Morg. Gesellschaft, Band 76 (1922), s. 132.

⁹ Histoire de l'Asie, c. I, 1922, s. 274.

Osmanlı kroniklerinde mevcut iki menkıbeye istinad ediyor. O, pek tabîî ki, bunların birer menkıbe (*légende*) olduğunu biliyor; fakat, tarihî vesikaların mefkud olduğu zamanlar için bu gibi menkıbelerin -şüphesiz, dikkat ve ihtiyatla- kullanılmasına, çünkü bunların bâzı tarihî vâkıaların -kollektif muhayyelede bozulmuş- akislerini ihtiva ettiğine kani'dir. Bu menkıbelerin Osmanlı kroniklerinde biribirinden farklı rivâyetleri olduğu gibi, bâzı kroniklerde de Osman'ın yerine babası Ertuğrul gösterilir. Bu menkıbeler en basit sûrette şöyle hulâsa edilebilirler:

a) Osman bir gece bir Müslüman sofisinin-yâni Şeyh Edebalı'nın- evinde misâfir kalır. Uyumadan evvel ev sahibi bir kitab getirerek bir raf üstüne koyar. Osman, bunun nasıl kitap olduğunu sorunca *Kur'ân* olduğunu söyler. Mündericâtı hakkındaki suâle ise "Peygamber vasıtasıyla dünyaya gönderilen Tanrı kelâmı'dır" cevabını verir. Osman bunun üzerine kitabı eline alarak sabaha kadar ayakta okur. Sabaha karşı uykuya dalar. Rüyâsında bir melek görünerek gösterdiği bu hürmetten dolayı kendinin ve neslinin aziz ve mükerrem olacağını tebşir eder.

b) Osman, Şeyh Edebalı'dan kızını ister; Şeyh iki sene buna muvafakat etmez. Osman bir gece Şeyh'in evinde uyurken bir rüyâ görür: Edebalı'nın koynundan bir ay çıkarak Osman'ın göğsüne girer. Bunun üzerine Osman'ın göbeğinden bir ağaç çıkar. Dallarının gölgesiyle bütün dünyayı örter. Edebalı, rüyâyı tâbir ederek Osman sülâlesi'nin dünyaya hâkim olacağını söyler ve kızını ona verir.

Gibbons'u tenkîd eden F. Giese'nin haklı olarak söylediği gibi, bu menkıbelerden "Osman'ın ihtidası" neticesini çıkarmak çok cür'etli bir teşebbüstür; bunlarda, olsa olsa, "Osmanlı sülâlesine Küçük Asya'daki diğer Türk kabileleri üzerinde hegemonyasını kurmak için ilâhî bir meşrûiyet vermek arzusu" görülebilir.

Giese'in bu mütalâası şüphesiz doğru olmakla beraber, ben bu mes'eleyi biraz daha derinden tetkik etmek ve bu münâsebetle, eski kroniklerin "dahilî tenkîd"i ihmâl olunduğu takdirde, bunun ne gibi yanlış istidlâllere yol açabileceğini göstermek istiyorum. Bu derslerin umumî ve mahdud plânı içinde, bu belki lüzumsuz bir istitrad gibi telâkki olunabilir; fakat, Gibbons'un "Osmanlı Devleti'nin kuruluşu" hakkındaki îzah tarzının temeli teşkil eden bu mes'elenin mâhiyetini büsbütün aydınlatmak için buna ihtiyaç vardır; bu, aynı zamanda, Osmanlı kronikleri'nin bu ilk devirler hakkında verdikleri mâlûmatın ne büyük ihtiyatla kullanılması icab ettiğini de gösterecektir.

Rüyâda Osman'ın göbeğinden bir ağaç çıkarak gölgesinin bütün dünyaya yayılması menkıbesine benzer bir rivayeti, XIII. asır müverrihi Cûzcânî'nin *Tabakât-ı Nâsirî*'sinde görüyoruz: Hindistan fâtihi Mahmud Gaznevî'nin babası Sevük Tigin, oğlu doğmazdan bir saat evvel rüyâsında kendi evindeki bir ateşlikten bir ağaç çıkarak bütün dünyaya gölge saldığını görmüş ve bir tâbirci bunu, onun "fâtihi bir oğlu olacağı" tarzında tefsir etmişti¹⁰. XIV. asır başında İlhânlılar sarayında

¹⁰ The *Tabaqât-ı Nâsirî* (Farsca metin), Kalküte, 1864, s. 9.

Câmi'ü't-tevârih adlı ilk cihan tarihini yazan Reşîdüddîn, büyük eserinin Oğuz an'anelerini muhtevi kısmında, bu rüyâda görülen ağaç menkıbelerinin diğer bir şeklini görüyoruz: Burada Oğuzlar'ın menkıbevî hükümdarları arasında Tuğrul isminde biri ile iki kardeşinden bahsedilir; bu çocukların babası, daha oğulları devlet kurmadan evvel bir rüyâ görür: Kendi göbeğinden çıkan üç büyük ağaç gövdesi büyür büyür, her tarafa gölge salar ve tepeleri göklere erer; bunu kabîlenin kâhinine söyleyerek tâbir ettirir; bu kabîle içinden büyük bir hükümdar çıkacağını zaten evvelden haber vermiş olan kâhin, bu adama "çocuklarının hükümdar olacağını, fakat bu sırrı kimseye açmamasını" tenbih eder".

Bir misal daha: *Kur'ân*'a hürmet sebebiyle sülâlenin büyük bir istikbale mazhar olması motifi de, yine Osmanlı an'anelerinden daha evvelki menbalardan, XIV. asra ait küçük bir *Selçuk-nâme*'de mevcuttur. Selçuklular'ın cediti olan Lokman, evleneceği zaman, zifaf odasında, o zamanın âdetine göre cihaz arasında verilen yedi *Kur'ân* nüshası da rahleler üzerinde dururmuş. Lokman, *Kur'anlar*'a hürmeten o odada zifafa girmek istememiş, bunu görenler, kitapları kaldırıp başka yere götürmeyi teklif etmişler, Lokman bunu da münasip görmemiş; başka bir eve giderek orada zifafa girmiş. O gece rüyâsında Peygamber'i görmüş. Peygamber, *Kur'an*'a gösterdiği bu hürmetten dolayı kendisinin ve çocuklarının dünya ve âhirette izzet

¹¹ Reşîdüddîn'in, Oğuz Türkleri'nin an'anelerinden bahseden henüz neşredilmemiş kısmında (İstanbul ve Paris'te müteaddid el-yazmaları).

ve devlete nâil olmaları için dua etmiş¹².

Daha Herodote'tan başlayarak İlk zaman ve Ortazaman kronikcilerinde bu gibi rüyâ rivayetleri'ne sık sık tesadüf olunur; fakat bu yukarıki menkıbelerde, Osman'ın gördüğü rüyânın prototipi'ni açıkça müşahade ediyoruz. Reşidüddîn'in tesbit ettiği Oğuz an'anesi, yâ Anadolu Türkleri arasında şifâhî bir rivayet olarak mevcut idi ve Osmanlı kroniklerine halk ağzından geçti; yahud, belki daha kuvvetli bir ihtimalle XV. asırda Osmanlı sarayında pek ehemmiyet verilen Reşidüddîn'in eserinden alınarak Osmanlı sülâlesine isnâd edildi. XIV. asır başında Anadolu'nun ve Türkmen kabilelerinin dinî vaziyeti hakkında aşağıda verilecek izahat, Gibbons'un hareket noktasının bile ne kadar çürük olduğunu daha iyi meydana koyacaktır.

Bu vesile ile şunu da ilâve edelim ki, ilk Osmanlı an'anelerinde böyle umumî menkıbe motifleri daha vardır. Meselâ, Bilecik fethi hikâyesinde yükler arasında gizlenmiş adamların kaleye sokulması motifi gibi: Semerkand fethine ait İslâm hikâyelerinde¹³, *Tabakât-ı Nâsirî*'de¹⁴ Anadolu fâtiplerinden meşhur Dânişmend Gâzî'ye ait Anadolu

¹² Bibliothèque Nationale el-yazmaları; Farsca yazmalara ait ilâvede, nu. 1559.

¹³ B â k î, *Fezâillü'l-cihâd* (mukaddes harbin - cihadın - faziletleri), müteaddit nüshaları muhtelif kütüphanelerde bulunan, xvi. asra ait Türk el-yazması. [Bu eserin müellifin el yazısı ile yazılmış nüshası Millet Kütüphanesi müze kısmında bulunmaktadır. Bu hususta daha fazla tafsîlât için bk. F. Köprülü, *Bâkî* mad-desi, *İslâm Ansiklopedisi*, c. II, s. 252].

¹⁴ Krş., Farsca metin, s. 95.

romanında¹⁵ Timur vekayiini ihtiva eden *Zâfer-nâme-i Şerefü'ddîn Yezdî*'de¹⁶, daha sonra *Evliya Çelebi Seyâhat-nâmesi*'nde¹⁷ bunun muhtelif şekillerine tesadüf olunur.

Gibbons, kendi izahını kuvvetlendirmek ve ona başka bir istinadgâh daha bulmak için, Osman'ın mensub olduğu aşiretin -ve daha o gibi Moğol istilâsı önünden garbe kaçıp Anadolu'ya gelen aşiretlerin- İslâm oluşları hakkında hiçbir tarihî kayıd bulunmadığını söylüyor. Onun fikrine göre, Malazgird Meydan Muharebesi'nden sonra Anadolu'da yerleşen Selçuklu Türkleri, hâlis Müslüman'dılar; fakat Moğol istilâsı önünden kaçıp XIII. asır başlarında Anadolu hudutlarında gözüken kabileler -birkaç nesillik bir müddet İran hudutlarında bulunmalarına rağmen- hiçbir zaman İslâmiyet'in kuvvetli te'siri altına düşmemişlerdir; Osman'ın mensub olduğu küçük aşiret de, ancak Garbî Anadolu'daki Müslüman Türk muhitine yerleştikten sonra, eski paganizmi bırakarak Müslüman olmuştur. Anadolu'nun XIII.-XIV. asırlardaki dinî şartları hakkında hiçbir bilgisi olmayan Gibbons'un bu mütalâaları da, muhtelif bakımlardan, yukarıki rüyâ rivayetine dayanan iddiası kadar, esassızdır. Türkler'in etnik teşkilâtı ve Anadolu'da yerleşme şekilleri hakkında hiçbir fikri olmayan Gibbons, "Selçuk" tâbirinin -tıpkı Osmanlı tâbiri gibi- etnik bir ad değil, hanedan müessisinin isminden alın-

¹⁵ Bu meşhur roman için bk., bizim **Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul, 1928, s. 304-306. [2. basım, İstanbul 1980, s. 258-260]

¹⁶ Krş., Farsca metin, Kalküte, 1887 (Bibliotheca Indica), cild II, s. 239.

¹⁷ *Seyâhatnâme*, cild VIII, s. 209. Başka bir varyant için, bk., J. G. F r a z e r, *le Rameau d'Or*, Paris 1924, s. 267.

ma siyasî bir tâbir olduğunu düşünmüyor. Fakat, burada, bundan daha esaslı bir hatâ daha vardır ki, Gibbons'un "Osmanlı Devleti'nin kuruluşu" hakkındaki îzahının ne kadar çürük olduğunu bir kat daha aydınlatmak için onu da tebarüz ettirmek mecburiyetindeyiz:

Evvelâ, Osman'ın mensub olduğu aşiretin ilk Moğol istilâsı önünden kaçıp XIII. asırda Anadolu'ya gelip yerleşen kabîlelerden biri olduğu, aslâ "tarihî bir müteârife" gibi telâkki edilemez. En eskisi XIV. asrın son yıllarında tesbit edilmiş olan ilk Osmanlı kroniklerinde -ki türkolog olmayan Gibbons bunların en eski ve en mühimlerinden tamamen habersizdir- bu hususta verilen mâlûmât aslâ inanmaya lââyık değildir. Selçuklu devrine ait kaynaklarda, Anadolu'nun garb sahalarına bu devirlerde böyle muhâceretler olduğuna dair hiçbir kayıt yoktur. Aşağıda îzah edeceğimiz vechile, Osman'ın mensub olduğu aşiretin daha ilk Selçuklu istilâsı sırasında Anadolu'ya gelmiş aşiretlerden biri olduğu bu günkü bilgilerimize göre, çok daha kolaylıkla kabul edilebilir. Eski Osmanlı kroniklerinde ve onlara dayanılarak yazılan eski Avrupa eserlerinde asırlardanberi yerleşmiş olan ve Hammer'den sonra ise Osmanlı tarihinden bahseden bütün şarklı ve garblı müellifler arasında âdetâ bir hakikat şeklini alan bu büyük hatânın mes'uliyetini de Gibbons'a yükletmek haksızlık olur. O, ancak, Ortazaman vak'a-nüvisliği zihniyetinin doğurduğu bu rivâyeti tenkide lüzum görmeksizin almış ve bunu da kendi nazariyesine bir delil olarak kullanmak istemiştir.

Fakat bu hatâ onun -şimdi îzah edeceğimiz- ikinci hatâsı yanında çok ehemmiyetsiz kalır. Bu

hatâlı fikir şudur: Osmanlı Devleti'ni sadece «dört yüz çadır halkından mürekkebe göçebe veya yarı göçebe» küçük bir aşiretten çıkmış farzetmek ve Osmanlı Devleti'nin kuruluşu gibi çok büyük bir tarihî hâdiseyi bu yanlış ve ibtidâî görüşe dayanmak suretiyle izaha çalışmak! Eski Osmanlı kroniklerinden başlayarak tenkîdsiz sûrette tekrarlanarak Gibbons'a kadar gelen ve hattâ ondan sonra da şark ve garb tarihçileri tarafından -basit bir görenek sevgiyle- bırakılamayan bu görüş tarzı kadar pozitif düşünceye ve tarihî zihniyete mugayir birşey olamaz. Ortazaman kronikçileri, kendi teolojik zihniyetlerine uygun olarak, bu mucize mahiyetindeki hâdiseyi -meselâ rüyâ lejandı gibi- fevkattabia sebeplerle izah ediyorlardı. Halbuki XX. asırda -her ne kadar bâzı te'villerle daha pozitif bir şekle sokulmak istense bile- hâlâ bu cins izahlarla iktifa etmek, mantıksızdır. Gibbons, kendi faraziyesini kurmak için, Osmanlı Devleti'nin dört yüz çadır halkından çıktığı rivâyetine şiddetle sadık kalıyor. Osmanlı aşireti'nden evvel veya onunla beraber Anadolu'ya gelmiş olan başka Türkler'den, Osmanlılar'a iltihak edenler yok mudur? Bu kadar küçük, ibtidâî bir aşiret kendi başına, ne kadar zayıf olursa olsun Bizans'la boy ölçüşecek ve kısa zamanda Balkanlar'a hâkim olacak bir teşkilât vücade getirebilir mi? Birdenbire akla gelebilecek bu basit ve mantıksız suallere cevap bulmak, aynı zamanda kendi faraziyesini de müdâfaa etmek için Gibbons hiç zorluk çekmiyor; hiçbir tarihî vesikaya istinad etmeksizin, o devirdeki Anadolu'nun tarihî şartlarını hiç gözönüne almaksızın, koymuş olduğu yanlış mukaddimelerden yine yanlış istidlâllerde bulunuyor: «Or-

han'ın saltanatının nihayetinden evvel, küçük Söğüd köyünde Osman'ın etrafında toplanmış olan Asyalı sergüzeştçiler nüvesi, yarım milyona varmıştı. Bu, tabii bir artma olamazdı. Şark'tan gelen göçebelerin iltihakıyla de mümkün değildi. Çünkü, Orhan'ın, Asya hinterlandı ile teması kesilmiş idi. Rakipleri -yâni diğer Anadolu Beylikleri- kendisinden evvel, haricden sergüzeştçiler celbetmek isterlerdi. Orhan, milletini, bulunduğu yerdeki yerli unsurlardan teşkil etmiştir. Bunların çoğu da Rum idi...». Bütün bu yerli unsurların İslâm dinini kabul ederek Osmanlı ırkını teşkil ettiklerini söyleyen müellif, devlet teşkilâtını vücade getirmek için lâzımgelen unsurların "göçebe Türkler'e nazaran bu işe daha kabiliyetli olan Rumlar arasından bulunduğunu" ilâve ederek yukarıki suallere cevap vermiş oluyor. Gibbons'dan evvel de garb tarihçileri arasında yayılmış olan bu fikir, hattâ bugün bile, bir müteârife şeklinde tekrar edilip durmaktadır¹⁸.

Aşağıda izah edileceği vechile, bütün bu muhakemeler silsilesi, tarihî realiteye hiç uygun olmayan bir fanteziden, bir *préjugé*'den ibarettir. Osmanlı devletinin XIV. asırda, hattâ XV. asrın ilk yarısında şöhret kazanan büyük adamları arasında meselâ Köse Mihal âilesi gibi Hristiyan dönemleri çok azdır; Selçuklu ve İlhanlı an'aneleri üzerine kurulmuş olan bürokrasi, tamamiyle Türk unsurundan mürekkep olduğu gibi, idare ve ordunun başında bulunanlar da hemen umumiyetle, Türkler'dir. Eldeki bütün tarihî vesikalar bunu

¹⁸ Sadece bir misal verelim: Ch. Diehl, *Byzance, Grandeur et Décadence*, Paris, 1919, s. 325-326.

kat'î olarak göstermektedir. Devleti idare eden bu yüksek Türk aristokrasisinin nüfuz ve ehemmiyetlerinin düşürülmesi ve onların yerine *devşirme çocukları*'nın iş başına geçmesi, daha ziyade XV. asrın ikinci yarısında başlayan bir hâdisedir. Muhtelif unsurlar üzerinde kurulan mutlakiyetçi imparatorluklar için zarûrî olan ve büsbütün başka sebeplerden doğan bu hâdiseyi "göçebe Türkler'in devlet teşkilâtı kurmak kabiliyetine mâlik olmadıklarına" atfetmek; mânasızdır. Osmanlı devletinin ilk kuruluşu esnâsında yâni XIV. asır başlarında, Osman'ın küçük aşireti göçebe veya yarı göçebe vaziyetinde olsa bile, o devir Anadolu Türkleri'nde şehir hayatının kâfi derecede inkişaf etmiş olduğunu ve yeni kurulan Osmanlı devletinin idare makinesi için muhtaç olduğu unsurları Selçuklular'ın, İlhanlılar'ın, XIV. asırdan evvel kurulmuş bâzı Anadolu beylikleri'nin, hattâ Mısır-Suriye Memlûk İmparatorluğu'nun idarî teşkilâtında yetişmiş Türkler arasından çok kolaylıkla bulduğu muhakkaktır. Gibbons'un iddiasına tamamiyle muhâlif olarak, şunu söyleyebiliriz ki, Osmanlı devletinin inkişafa başladığı uc (hudud) sâhası, muhtelif bakımlardan Anadolu'nun türlü yerlerinden birtakım muhacir kabilelerini, hattâ yalnız göçebeleri değil şehirlileri de celbedecek kadar câzibdi.

Aşağıda bütün sebepleri ve neticeleriyle göstermek üzere bu mes'ele üzerine tekrar avdet edeceğiz. Bunu söylemekle, Osmanlı nüfuz dairesindeki yerli Hristiyan unsur arasında İslâm misyonerliği'nin faaliyet göstermiş olduğunu kökünden inkâr etmek istemiyoruz. Ancak, bilhassa XIV. asırda, bu islâmlaşmanın, Gibbons'un iddiası derecesinde umumî olduğunu kabul etmediğimiz gibi,

bunun, -Türk karakterlerinden tamamen ayrı- yepyeni bir ırk veya bir kavm yaratarak “büyük bir devletin nüvesini teşkil ettiği” faraziyesini de sadece bir fantezi olarak tavsife kendimizi selâhiyetli buluyoruz. Osmanlı devleti’nin *devşirme* usûlünü sırf Balkanlar’ı islâmlaştırmak için ihdas ettiği iddiası da, vaktiyle Giese’nin yine haklı olarak tenkid ettiği gibi, tarihi realiteye aslâ uymayan indî bir mütalâadan ibarettir ki, aşağıda bundan da ayrıca bahsedeceğiz.

F. Giese, Osmanlı Devleti’nin kuruluşu hakkında Gibbons tarafından ileri sürülen izah tarzının eşassızlığını -tamamiyle kanaat verici ve kâfi derecede müdellel olmamakla beraber- oldukça açık olarak meydana koydu ve Osmanlı devletinin kuruluşunda, İbn Battûta tarafından XIV. asırda Anadolu’daki içtimaî ehemmiyetleri çok iyi tasvi edilen Ahîler teşkilâtının en büyük rolü oynadığını iddia etti. Onun fikrine göre: “Osman’ın kayınbabası Şeyh Edebali, Osman’ın birçok silâh arkadaşları, hattâ Orhan’ın kardeşi Alâeddin Paşa, bu teşkilâta mensubdular; ilk hükümdarlar, Osmanlı Devleti’ni kurmak için, bu kuvvetli dinî zümreyi büyük bir yardımcı olarak kullanmışlar, ilk askerî teşkilât olan *Yaya* teşkilâtında Ahîler’in üniformalarını taklid etmişler, I. Murad devrindeki Yeniçeri teşkilâtında da bu yeni askerler için Ahîler’in serpuşlarını muhafaza etmişlerdir”. Daha Giese’den evvel Clément Huart, Osmanlı Devleti’nin kuruluşunda muhtelif tarikatlerin ve Ahî teşkilâtının rolleri mes’elesini ihmâl etmemek lâzım geldiğini haklı olarak hatırlatmışlardı. Ben de -Giese’nin makalesinden evvel 1922’de, Anadolu’da İslâmiyet hakkında neşretmiş olduğum bir seri

makalede, Türkler'in müslümanlığı kabul etmelerinden başlayarak Selçuklular devrinde ve Osmanlı Devleti'nin te'sisi sırasındaki dinî durumu izah ederken, diğer tarikatlerden başka, Ahîler tarafından oynanmış olan mühim role ve Bektaşiler'le birlikte bunların Yeniçeri teşkilâtının te'sisine müessir olduklarına işaret etmiştim¹⁹.

Giese'nin bâzı fikirlerine iştirak edemiyeceğim; esasen bunlar hakkındaki görüşümü evvelce bildirmiştim²⁰; fakat Alman âliminin, Gibbons'un hatâlarına işaret etmek, yahut Ahîler'in oynadıkları rol üzerinde durmakla, mes'eleye yeni bir istikamet vermeye yardım etmiş olduğunu teslim etmek lâzım gelir. O, "artık Osman'ın dört yüz ailelik bir Türkmen aşireti ile kendi başına Osmanlı Devleti'nin temellerini atmış olduğu şeklindeki hatâlı fikirden vaz geçmek lâzımdır" demektedir. Vâkıa mes'ele böylece ancak vaz'edilmiş olarak kalıyor; fakat herhangi bir mes'elevde yanlış telâkkileri ortadan kaldırmağa çalışmak, o mes'elenin halline doğru bir adım atmak demektir.

II

MES'ELENİN MANTIKİ SURETTE TEDKİKİNİN ŞARTLARI

Bütün bu izahlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulması hakkındaki araştırmaların ne derece geri kalmış olduğunu göstermeye kâfidir. Gibbons'un -prototipi'ni Osmanlı vekâyinâmelerinden daha es-

¹⁹ Anadolu'da İslâmiyet, Edebiyat Fakültesi Mecmuası, 1922, cild. II, nu. 5 (Ayrı basım, s. 84, 88).

²⁰ Osmanlı Devletinin Kuruluşu, Hayat mecmuası, 1937. nu. 11, 12,

ki kaynaklarda bulduğumuz- bir efsaneye dayananı tek taraflı izahı devrildikten sonra, Aşağı-Ortaçağ tarihinin bu büyük hâdisesi hakkındaki malûmatımız, esasında, Hammer'in zamanındakinden daha ileriye gitmemektedir. Açıkça söylemek lâzım gelirse, eski Osmanlı vekâyi-nâmecilerinin safdil hikâyelerinden bile kendimizi kurtarmış değiliz. Şüphesiz, Garb ve Bizans Ortaçağı üzerinde, bir asırdanberi yapılmakta olan araştırmalar sayesinde, elde edilen neticelerden dolayı, Bizans ile Balkanlar'ın durumunu ve Osmanlı kudretinin Balkan Yarımadası'nda sür'atle inkişafını kolaylaştırmış olan haricî şartları, Hammer'in zamaniyle kıyas kabul etmiyecek kadar daha iyi biliyoruz. İmparatorluğun menşeyini anlamak hususunda bunun bize büyük yardımı olduğu aşikârdır. Fakat şu da aynı derecede aşikâr bir hakikattir ki, bu mes'eleyi halletmek için herşeyden evvel onun dahilî âmiilerini tanımak lâzımdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nu kurmuş olanlar, *etnik* bakımdan Türkler'in hangi şubesine mensup-tular? Anadolu'nun şimal-i garbisine ne zaman gelip yerleşmişlerdir? Bunların içtimâî durumu nasıldı? Göçebe mi, yarı göçebe mi, yoksa yerleşmiş mi idiler? İçtimâî hacimlerini artırmış olan unsurlar, ne nisbette Türk, ne nisbette yabancı idiler? Dışarıdan gelen unsurların, yerli unsurlara olan nisbeti ne idi ve bunların karşılıklı münasebetleri nasıldı? Göçebe unsur ile şehirli ve köylü unsurlar arasında ne gibi bir nisbet vardı? Bunun gibi, Hristiyanlar'la İslâmlar arasında nasıl bir münasebet vardı?

Muhtelif içtimâî sınıfların kudret derecesi ve

her birinin İmparatorluk'un kurulmasında iştirak payı ne idi? Osmanlı İmparatorluğu, demokratik bir teşkilât mı, yoksa aristokratik bir teşkilât mı idi? XIV. asırda hâkimiyet mefhumu ne gibi tahavvüllere mâruz kalmıştır? Maddî ve zihnî (mânevî) medeniyet nasıl bir seviyeye ulaşmıştı? Böylece, etnografya, dinler tarihi, hukuk tarihi, iktisad tarihi, bir kelime ile, maddî ve mânevî tarih ile alâkadar birçok esasî mes'eleler vardır ki, ilkin bunlar hakkında kâfi *documantation*'a sahip olmamız lâzımdır.

Diğer taraftan, biz yalnız bu dahili âmilleri değil, -İmparatorluk'un inkişafını kavramak için bilmemiz elzem olan- XIV. asırda Önyasya'nın tarihî ahval ve şeraitini de, yâni bir sürü haricî âmilleri de bilemiyoruz. Altınordu Devleti ile Suriye-Mısır Türk İmparatorluğu'nun Anadolu'da bizi alâkadar eden devrede ne rol oynamış oldukları da iyice bilinmemektedir. Muhtelif Anadolu beyliklerinin birbirlerine karşı, Osmanlı devletine karşı, bu haricî devletlere karşı durumları kâfi derecede malûm değildir. Bu şartlar altında bütün bu meçhullerin karşısında, Osmanlı Devleti'nin menşei mes'elesini halletmeye kalkışmak, tahakkuku kabül olmıyan bir teşebbüse girişmek olmaz mı? Şimdiye kadar bu mes'eleyi ele almış olanlardan, Gibbons da istisna teşkil etmemek üzere, hiçbiri, saymış olduğumuz sualleri ciddî bir tetkîke tâbi tutmadığı gibi, yine hiçbiri bu misâlleri, birer tedkîk mevzu'u olarak ortaya atmayı dahi düşünmemiştir.

Onun için, Şark Ortaçağı'na tahsis edilmiş olan çalışmaların, siyasî ve askerî hâdiseleri anlat-

makla iktifa eden *narratif* (hikâye) tarzındaki tarih seviyesini aşmamış olduğuna esef etmek yerinde olur. Bilhassa, Osmanlı devletinin başlangıcı hakkındaki tetkîklerin verdiği neticeler, sadece siyasi ve askerî hâdiseler nokta-i nazarından dahi, çok zayıf, çok iptidai ve ekseriyetle mütenâkızdır. Bununla beraber, bunun sebebini, Gibbons'un kabul ettiği gibi, sahip olduğumuz tarihî kaynakların kifayetsizliğinde mi görmek lâzım gelir? Malzemenin bu kifayetsizliği, yukarıda işaret etmiş olduğumuz mes'eleler üzerinde ciddi araştırmaları imkânsız mı kılmaktadır ve Osmanlı İmparatorluğunun kurulması problemi, nâ-tamam bir muadeleler sistemi gibi, hep halledilemez kalmaya mı mahkûmdur? Biz buna inanmıyoruz; görüşümüzü tevsik için evvel emirde elimizde bulunan malzemenin mahiyet ve kıymetini tesbite çalışacağız. Sonra da, bizce bunlardan hangi metoda tevfiikan istifade edilmesi lâzım geldiğine işaret edeceğiz.

A. Kaynaklar

Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulduğu asırlar XIV. asırda Anadolu'nun tarihi hakkındaki İslâm kaynakları hakikaten az ve kıyafetsizdir. İlhanlılar devletinde yazılmış, mahdud ehemmiyette bâzı eserlerden, Mısırlı vekayi-nâmecilerle biyograf'larda geçen bâzı parçalardan ve İbn Battûta'nın Anadolu hakkındaki şehadetlerinden sarf-ı nazar edecek olursak diyebiliriz ki, bu asırda tarihî kaynaklar sahasında meydana gelen ve doğruya doğruya Anadolu'ya inhisar eden eserler, hakikatte hiç mesabesindedir. Ekserisi bugün dahi *yazma* hâlinde bulunan bu mahdut kaynaklardan,

Gibbons, ancak garb lisanlarına terceme edilmiş olanlardan istifade edebilmiştir. Tercemeleri de ekseriyetle -oryantalizmin henüz bugünkü kadar ilerlememiş olduğu eski devirlere ait olduğu cihetle- istinad edilen tenkidsiz metinlerin yanlış okunuşu ve yanlış anlamışı itibariyle itimada gayr-i lâyıktır.

Halbuki bunlardan başka, meselâ *Câmi'ü't-tevârih* (neşredilmemiş kısımlar), *Târih-i Ulcaytu*, sonra *Subhü'l-a'sâ'et-Ta'rîf* gibi o devre ait mühim menbalarla, XV. asırda yazılmış olmakla beraber yine XIV. asra ait de mühim malûmatı ihtiva eden *Târih-i Aynî* gibi, *Dürerü'l-kamine* gibi eserlerden de istifade olunabilir

XIV. asırda Anadolu'da yazılmış menbalara gelince, bunlar fevkalâde mahdûd olmakla beraber, şimdiye kadar da onlardan pek az istifade edilmiştir. Eskiliği ve ehemmiyeti itibariyle bunların başında, Mahmud bin Muhammed Aksarâyî'nin *Musâmeretü'l-ahbâr* adlı Farsca tarihini sayabiliriz: İstanbul'da iki yazma nüshası (Ayasofya Kütüphanesi, nu. 3143, Yenıcamı Kütüphanesi, nu. 827) bulunan bu eser dört kısımdan mürekkebe olup, bunlardan bilhassa İlhanlılar'ın bunların himayeleri altında son Selçuklu hükümdarlarından bahseden ve çok defa müellifin müşahadelerine müstenid olan son kısım fevkalâde mühimdir ve hacim itibariyle eserin üçde ikisini de bu son kısım teşkil etmektedir. Eser 723 Hicrî (1323 Milâdî)'de İlhanlılar'ın Anadolu valisi Demirtaş b. Emîr Çoban nâmına yazılmıştır. Eski Osmanlı tarihçileri arasında yalnız Müneccimbaşı tarafından görülüp istifade olunan ve bir aralık Prof. Barthold'un da

dikkat nazarını celbeden bu mühim vekayi-nâmeden²¹ henüz lâıkiyle istifade edilmiş değildir. Bundan sonra Niğdeli Kadı Ahmed'in (Hicrî 733, Milâdî 1332) yazdığı -yegâne yazması Fâtih Kütüphanesi'nde bulunan (nu. 4519)- *El-Veledü's-şefîk* adlı büyük eseri gelir ki, şimdiye kadar bundan da hiç istifade edilmemiştir: Muhtelif İslâm ilimlerine ait bir ansiklopedi mahiyetinde bulunan bu eserde Selçuklu tarihine ait malûmat olduğu gibi, XIV. asır Anadolu'sunun dinî ve ictimai tarihine ait çok kıymetli malzeme vardır; ayrıca büyük bir Selçuk tarihi yazdığından bahseden müellif -maalesef bu eser bugüne kadar meydana çıkmamıştır- burada diğer İslâm sülâleleri arasında Selçuklular'dan da kısaca bahsetmektedir ki, son hükümdarlar hakkında verilen malûmat müstesna olarak, o kadar ehemmiyetli sayılamaz; fakat ictimai tarih bakımından bu eserin büyük kıymeti vardır. Bunlardan sonra Estarâbâdlı Azîz b. Ardaşîr'in Sivas Sultanı Kadı Burhânüddin namına yazmış olduğu *Bezm-ü Rezm* adlı büyük vekayinâmesi vardır ki 1928'de Türkiyat Enstitüsü tarafından bastırılan bu metin, XIV. asır Anadolu'sunun son yarısı hakkında elde bulunan en mühim menbadır. Bibliothèque Nationale (Coll. Schefer, nu. 1533 pers; Blochet, s. 131)'de bulunan ve vaktiyle Houtsma tarafından tetkik edilmiş olan küçük bir *Selçuknâme*'yi²² de -Gibbons'un her nedense malûmu olmadığı için- bunlara ilâve edersek, XIV. asır

²¹ W. Bartold, *Zap. Vost. otd. Imper. Russk. Archeol*, Ob. xviii. s. 0124, v. d.

²² Mededeelingen Ak. w. Amsterdam, Afd. letterkunde, 3 Reihe, 9 Tiel, 1893.

Anadolu'suna ait Anadolu'da yazılmış başlıca menbaları tamamlamış oluruz.

Bunlara, XV. asırda yazılmış olmakla beraber, Karaman Oğulları tarihine ait Şikârî'nin kıymeti oldukça meşkûk eseriyle²³, Aydın Oğulları tarihine ait eski bir menbadan istifade ettiği anlaşılan ve son senelerde Mükrimin Halil tarafından neşredilen Enverî *Düstûr-nâme*'sini de ilâve edebiliriz. Aydın Oğulları hakkında en mühim menba olan bu son eser XIV.-XV. asırlar Osmanlı tarihi için de ehemmiyetsiz sayılamaz.

Maamafih XIV. asır Anadolu tarihi için müracaat edilecek daha başka İslâm menbaları da yok değildir: Münşeât mecmuaları, muhtelif mahiyette edebî ve tasavvufî eserler, vakıf-nâmeler, evliyâ menakıbına ait mecmualar gibi... Bu son cins eserlerden bir tanesi, yâni Eflâkî'nin eseri Cl. Huart tarafından *Les Saints des Derviches Tourneurs* namı altında terceme ve neşredilmiştir; Huart bu eseri neşrettikten sonra, onun, yalnız dinî vâkıalar itibariyle değil, tarihî bir menba olarak da ehemmiyetini anlamış ve *Journal Asiatique*'de neşrettiği küçük bir makalesinde oradan iltikat ettiği bâzı malûmatı ortaya koymuşdu²⁴. Biz bu eserde Anadolu Beylikleri hakkında verilen malûmatın, her türlü tarihî vesikalarla karşılaştırarak tam bir mevsûkiyete mâlik olduğunu vaktile tesbit etmişdik²⁵. Bu asra ait bütün evliyâ menâkıbnâmeleri-

²³ P. Wittek, *Das Fürstentum Mentesche* (Istanbuler Mitteilungen 2, İstanbul 1934, s. 50, not 2).

²⁴ *De la Valeur Historique des Mémolres des Derviches Tourneurs* (*Journal Asiatique*, XI e serie, c. XIX (1922), s. 308-317).

²⁵ Krş, *Anadolu Beylikleri Hakkında Notlar* (*Türkiyat Mecmuası*, 1928, II. s. 1-32).

nin Eflâkî'nin eseri derecesinde ehemmiyet ve vusûka mâlik olduklarını iddia edemeyiz; fakat her ne olursa olsun, kuvvetli bir tenkîde tâbi tutmak şartıyla, bu cins eserlerin içtimâî tarih tetkikatı için esaslı bir menba olduğu söylenebilir.

İşte bu sür'atli îzahtan pek iyi anlaşılıyor ki, ne kadar mahdut olursa olsun, XIV. asır Anadolu tarihi için elde birtakım mühim menbalar vardır: bu devre ait olarak şu son yirmi beş yıl içinde bilhassa Türkiye'de yapılmış epigrafik ve nümismatik araştırmalar da epeyi mühim neticeler vermiştir. Halbuki Osmanlı devletinin kuruluşu mes'elesiyle uğraşan garb mütetebbi'leri, Gibbons gibi şark dillerini bilmeyenler değil, hattâ müsteşrikler bile, bu bahsettiğimiz menbalardan lâıyıkıyla istifade etmemişler, mahdut birkaç kronikten çıkardıkları malûmatla iktifa etmişlerdir. Bu şartlar dahilinde, XIV. asırda Anadolu'nun içtimâî tarihi hakkında neden hiçbir ciddî tetkîk yapılmamış olmasının sebepleri kendiliğinden anlaşılıyor ve bunu sadece malzeme yokluğuna ve menbaların kifayetsizliğine atfetmenin yanlışlığı meydana çıkıyor; burada, herhangi bir yanlış anlamaya meydan vermemek için bir noktayı bilhassa tasrih edelim: Şimdiye kadar doğrudan doğruya Osmanlı devletinin kuruluşu problemini tetkîk ve îzaha çalışanların hiçbiri, bunu XIV. asır Anadolu tarihinin umumî çerçevesi içinde araştırmak lüzumunu hissetmedikleri için, yukarıda bahsettiğimiz menbaları esaslı surette tetkîke ihtiyaç görmemişlerdir. Onların bütün gayretleri ve dikkatleri yalnız bir nokta üzerinde temerküz etmiştir: Münhasıran Osmanlı devletine ve Osmanlı hânedanına ait menbalar bularak, bu devletin kuruluşu mes'elesini

münhasıran onlar vasıtasıyla halle çalışmak! Bu büyük problemi bu kadar dar bir çerçeve içinde anlamağa kalkışınca, yâni XIV. asır Osmanlı tarihine ait kâfi menbalar bularak onlar vasıtasıyla bir neticeye varmağa teşebbüs edilince, şimdiye kadar olduğu gibi, bir çıkmaza girmek evvelden mukadderdir.

Bu yanlış telâkkiye kapılarak mes'eleyi böyle dar bir çerçeve içinde tetkik ve izaha kalkışan Gibbons, Osmanlılar'ın menşesine ait eski bir Osmanlı menbaı bulunmadığını, onlara ait en eski kronikcilerin XV. asır sonuna mensub olduklarını, Bizans ve garb müverrihlerinin de Osmanlılar'ın ilk mütevâzı' zuhurları hakkında tabii itimada lâıyk malûmat veremediklerini söylüyor. Osmanlı tarihinin Osmanlı sahasında yazılmış en eski menbaları hakkında Hammer'in öğrettiğinden daha fazlasını bilmeyen Gibbons, esas itibariyle bu mütalâasında haklıdır.

1916'danberi eski Osmanlı kronikleri hakkında epeyce tetkikler yapıldığı ve epeyce yeni metinler basıldığı halde, bu gün de vaziyette bâriz bir fark bulunmuyor. Âli ve F. Giese tarafından iki ayrı tab'ı yapılan *Âşık Paşazâde Tarihi*, yine Giese'in neşrettiği anonim *Tevârih-i âl-i Osman*, Babinger'in neşrettiği *Oruç Bey Tarihi*, İstanbul'da basılan *Lûtfî Paşa Tarihi*, müverrih Şükrullah'ın Th. Seif tarafından neşredilen *Behcetü't-tevârih-i*, Mükrimin Halil tarafından neşredilen *Karamânî Mehmed Paşa Tarihi* ve *Düstur-nâme-i Enverî* gibi -Gibbons'un değil, hattâ Hammer'in bile büyük bir kısmını görmediği- yeni menbalar bugün elimizde bulunuyor. Bunlardan başka, şair Ah-

medî'nin XIV. asır sonunda yazılmış *İskender-nâme* adlı manzum büyük romanına ilâve etmiş olduğu Osmanlı tarihi hakkındaki parça, ayrıca *Behîştî* ve *Ruhî tarihleri*, *İbn-i Kemal Tarihi*, yazma muhtelif anonim *Tevârih-i âl-i Osman*'lar, *Konevî*'nin Osmanlı tarihi ve daha bu gibi -Hammer'ce malûmı olmayan- menbalar da henüz basılmamakla beraber, artık ilim âlemince meçhul değildir²⁶. Bunlara, bâzı anonim *kronoloji mecmuaları*'nı²⁷, İstanbul'da ve Viyana'da tab'edilen bâzı *Kânûn-nâme*'leri²⁸, çok nâdir bâzı resmî vesikaları²⁹ ilâve edersek ve Osmanlı devrine ait son yirmi beş senede yapılan epigrafi ve nümismatik tetkîklerini de gözönüne alırsak, Osmanlı tarihinin XIV. asrı hakkındaki menbaların azlığını ve kifayetsizliğini daha iyi anlarız.

XV. asır başlarına veya ilk yarısına ait birkaç kronik istisna edilince, diğerleri hemen umumiyetle XV. asır sonlarına ve hattâ daha sonralara ait muahhar mahsullerdir. Devletin ilk kuruluş safhaları hakkında verdikleri malûmat şifahî halk an'anelerine veya mahsus uydurulmuş masallara istinad eden ve böylece eski halk destancılığının bir nevi istिताlesi olan vekayi-nâmelerin, küçük farklarla birbirini kopye ettikleri unutul-

²⁶ F. Babinger, *Die Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927.

²⁷ Mükrimin Halil, *Düstûr-nâme-i Enverî*, Mukaddime (Türkçe), s. 61.

²⁸ Milli Tettebbu'lar Mecmuası (nu. 1 ve 2); *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* (sene 3, 4); *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte*, nu. 1.

²⁹ Bu eski resmî vesikaların ekserisi *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*'nda neşredilmiştir.

mamalıdır; bunlardan istifade için çok sıkı bir tenkid-i tarihî'ye müracaat mecburiyeti daima gözönünde bulundurulmalıdır. XIV. asra ait resmî vesikaların çok nâdir olduğunu bilhassa işaret ettik; çünkü şimdiye kadar -vusûk derecesinden az çok şüphe edilmekle beraber- bu ilk devirler için başlıca bir menba olarak kullanılan *Feridun Bey Münşeâtı*'ndaki bu ilk devirlere ait vesikaların tamamıyla düzme olduğunu, Mükrimin Halil kat'î surette meydana çıkardı³⁰. İşte bu îzahat gösteriyor ki, Gibbons'un malûmu olmayan bu yeni menbaları çok iyi bilen ve onlardan tamamıyla istifade edebilen bir müverrih de, Gibbons gibi dar bir çerçeve içinde kaldığı takdirde, Osmanlı devletinin kuruluşu problemini hal ve îzah için ondan çok daha müsaîd bir vaziyette bulunamaz. Çünkü bu yeni menbalar bize bu ilk safha hakkında eski bilinenlerden daha farklı ve daha mevsuk yeni malzeme verememiştir.

Sair İslâm menbaları ile Bizans ve Garb menbalarından bu ilk devirler hakkında, 1916'da bilinenen çok daha fazla şeyler beklemeğe de hakkımız yoktur. Gerçi, XIV. asra ait Bizans vekayi-nâmelerinin tenkidli tabırları bu asır Osmanlı tarihine ait birtakım bilgilerimizi düzeltebilir; yahut meselâ İtalyan arşivlerinde bulunacak yeni bâzı vesikalar sayesinde bu asır Yakın-şark tarihinin bâzı mes'eleleri aydınlatılabilir; fakat, her ne olursa olsun, Mısır, Bizans, Garb menbalarında doğrudan doğruya Osmanlı devletinin ilk kuruluş safhasına ait mevsuk vesikalar meydana çıkması imkânı mantıkan yok gibidir.

³⁰ Aynî mecmua, nu. 77-81.

Şu halde, XIV. asra ait Osmanlı menbalarının bu kifayetsizliği karşısında ne yapmalı? Gerçi, bu asırda Osmanlı sahasında yazılmış bâzı edebî ve ilmî eserleri ve muhtelif kategorilere ait vesikaları inceden inceye araştırarak, vekayi-nâmelerin îzah edemediği bâzı noktaları, bilhassa içtimaî tarihi alâkadar eden bâzı mes'eleleri biraz aydınlatmak kabil olabilir. Fakat benim kanaatime göre, bu büyük problemi îzah için bu da kifayet etmiyecektir. İşte burada dâvamızın esas noktasına geliyoruz: Yukarıdanberi îzaha çalışdığımız vechile, Osmanlı devletinin kuruluşu mes'elesinin şimdiye kadar bir çıkmaz içinde kalması, yalnız malzemenin azlığından, menbaların kifayetsizliğinden değil, her şeyden evvel, tarihî zihniyete hiç uygun olmayan hatâlı ve basit bir telâkki neticesinde mes'elenin yanlış vaz'edilmesinden ileri geliyor. Menşei eski Osmanlı vak'a-nüvislerine dayanan ve garibdir ki Osmanlı tarihiyle uğraşan bütün Şark ve Garb âlimleri arasında hâlâ sürüklenip giden bu an'anevî hatâdan kurtulmadıkça, bu muğlak problemin îzâhına imkân yoktur.

B. Tedkîk Metodu

Şimdi, Osmanlılar'ın edebî, dinî ve hukukî tarihlerine dair neşrettiğim muhtelif yazılarımda, uzun zamanlardanberi, yıkmağa çalıştığım bu yanlış, realiteye mugayir görüş tarzının dar, basit mahiyetini burada da kısaca anlatarak, Osmanlı devletinin kuruluşu mes'elesinin nasıl vaz'edilmesi ve nasıl bir zihniyetle, bir usûlle tetkîk olunması icabettiğini göstermek istiyorum.

Osmanlı devletinin kuruluşunu, XIII. asırda

Anadolu'nun şimâl-i garbî müntehasında Selçuklu - Bizans hudutları üzerinde yerleştirilmiş dört yüz çadırılık bir aşirete isnad ederek, bu hâdisenin îzahı için XIII. ve XIV. asırlar Anadolu'sundaki siyasî ve ictimai şartların hiç düşünülmemesi, tarihî bakımdan affedilmez bir hatâdır. Osmanlı devletinin kurulduğu coğrafî sâha, büyük Okyanus ortasında münferid bir ada olmadığı gibi, burada yaşayan insanlar da Selçuklu Anadolu'sunun Türkleri'nden ayrı bir unsur değildi. Anadolu'da önce Selçuklu ve sonra İlhanlı hâkimiyetinin kuvvetli bulunduğu zamanlar, onlar da diğer Anadolu Türkleri'yle beraber bir siyasî birlik, bir iktisadî birlik, bir kültürel birlik teşkil ediyorlardı. Uclarda yâni serhadlerde yaşamaları itibariyle hayat şartları, iç sahalarda yaşayan Türkler'den şüphesiz farklı idi; fakat bu fark yalnız onlara münhasır değildi; çünkü uclarda yaşayan onlardan başka Türk aşiretleri de mevcuttu. İctimai şekil itibarile bunların diğer Anadolu Türkleri'nden bir ayrılıkları yoktu: İster göçebe, ister yarı göçebe, isterse büsbütün yerleşmiş bir halde bulunsunlar, Anadolu'daki Türk aşiretleri arasında aynı hayat şartlarına mâlik olanlar asla eksik değildi.

Bütün bu mülâhazaları bir tarafa bıraksak ve bunların tamamen zıddını -biran için- tasavvur etmiş olsak bile, bu da, mes'eleyi XIII.-XIV. asırlar Anadolu tarihinin umumî çerçevesi içinde tetkik zaruretinin ortadan kaldıramaz. Osmanlı sülâlesinin medhiyeciliğini yapan eski Osmanlı tarihçileri, bir hükümdar soyundan gelmedikleri muhakkak olan Osmanlı padişahları için tamamiyle muhayyel silsilenâmeler uydurdukları gibi, bu devletin kuruluşu

hâdisesini de -tamamen bir mu'cize hâlinde göstermek maksadiyle- lejand silsilelerinden mürekkebi tabiat üstü sebeplerle izaha çalışmışlardı. Bir sü-lâlenin destanını yazmak isteyen vak'a-nüvislerin, Osmanlı tarihini böyle kendi başına bir hâdiseler silsilesi gibi tasvir etmeleri çok tabiidir; fakat ne mu'cizeyi, ne de tabiat üstü sebepleri kabul etmi-yen modern tarihçiliğin, aynı an'aneyi başka bir şekil altında devam ettirmek istemesi, tasavvura sığmaz. Muhtelif vesilelerle söylediğim gibi, Os-manlı tarihi umumî Türk tarihinin çerçevesi için-de, yâni sair Anadolu Beylikleri ile beraber Ana-dolu Selçuklu tarihinin bir devamı gibi telâkki ve tetkik olunursa, ancak o zaman, şimdiye kadar ka-ranlık kalan birçok problem'lerin anlaşılması im-kânı hasıl olur. Anadolu Selçuklu tarihinin bugü-ne kadar hâlâ çok az malûm olması da, şüphesiz, bu basit hakikatin anlaşılmasına bir mâni teşkil etmiştir. Halbuki Osmanlı devletinin kuruluşu mes'elesi böyle rasyonel bir şekilde ortaya konma-dıkça, bugün içinde bulunduğu çıkmazdan asla kurtulamıyacak ve bunun neticesi olarak, Osman-lı tarihine ait birçok ana mes'elelerin halli kaabil olamayacaktır. Osmanlı devletinin kuruluşu mes'e-lesi hakkında Gibbons'unkine benzer yanlış bir te-lâkkiye saplanıp kaldıkları için, Rambaud'dan, Iorga ve Ch. Diehl'e kadar birçok Bizantinist'lerin Bizans-Osmanlı kültürel münasebetleri hakkında çok yanlış neticelere vardıklarını mukaddema bir eserimizde uzun uzun izah ve tahlil etmiştik³¹.

³¹ Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseseleri Üzerine Te'siri, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, 1931, cild I, s. 165-313.

İşte, hareket noktası olarak bu esas kabul edildikten ve mes'ele bu tarzda ortaya konduktan sonra, bunun hâl ve îzahı için tutulacak yol kendiliğinden taayyün eder: Bu, tarih metodolojisinin bugünkü tekniğine göre, eldeki menbaların haricî ve dahilî tenkîdini yapmak; vak'a-nüvislerin muayyen maksatlarla uydurdukları lejantlara, silsile-nâmelere müsbet bir mahiyet atfetmiyerek onları kullanmaktan vazgeçmek; siyasî ve askerî tarihe ait vak'aların meşkûk olanlarına, devamlı bir eser bırakmıyan küçük askerî vak'alara ehemmiyet vermiyerek yalnız esasî mes'elelere dikkat etmek; sadece kroniklere bağlı kalmıyarak daha ziyade -hiç olmazsa onlar kadar- içtimâî tarih problemlerini halle yarıyacak sair cins vesikalara ehemmiyet vermek; XIII.-XIV. asırlardaki Anadolu Türk cemiyetinin haricî cephesindeki mütemadî tahavvüllerini göstermekten ziyade, bu cemiyeti terkiib eden muhtelif anâsırın *stratification*'unu, müteakabil vaziyetlerini, kuvvet ve zaaf âmillerini, aralarındaki *zıddiyet* veya *tesanüd* sebeplerini, yâni dahilî hayatındaki değişiklikleri araştırmak; daha kısa bir tâbir ile bu cemiyetin siyasî ve askerî hâdiselerinden ziyade morfolojisini ve dinî, hukukî, iktisadî, bedîî müesseselerinin tekâmülünü tesbite çalışarak tarihî bir *terkip* vücade getirmek. Ancak -elde mevcut her cins malzemedan istifade edilerek yapılacak- böyle bir *Synthèse*, bize Osmanlı devletinin kuruluşu probleminin tarihî realiteye en yakın îzahını verebilir.

Burada birdenbire akla gelebilecek bir sualin de cevabını verelim:

Acaba eldeki malzeme, böyle geniş bir terkip

için kâfi kemmiyet ve keyfiyette midir? Şüphesiz, hayır... Yalnız şunu düşünelim ki, bu *synthèse* tecrübesini yapmak için, şimdiye kadar Osmanlı devletinin kuruluşunu muahhar Osmanlı kroniklerinin verdiği lejander mu'talar ile îzaha çalışanlara nisbetle çok zengin malzeme elimizde bulunuyor. Bugün elimizde bulunan menbalara dayanarak alelâde bir *historiographe* gibi, meselâ Osmanlı devrinin vak'alarını sene sene kaydeden bir *yıllık* yazmağa teşebbüs edecek olursak, buna maddeten imkân bulunmadığını söyleyebiliriz; çünkü Osmanlı kroniklerinin bu hususta verdikleri vusûk derecesi tamamen şüpheli malûmatı kontrol edebilecek hiçbir vasıtaya mâlik değiliz; bu hususta ne Bizans ve Arap menbalarında, ne resmî vesikalarda, ne kitabelerde hiçbir şey yoktur. Bu şartlar altında bu gibi meşkûk cihetleri ve teferruatı tereddütsüz bir tarafa bırakmak lâzımdır. Tarihî tenkîdin bütün icablarına göre yapılacak böyle bir ayırma ameliyesinden sonra, sıhhat dereceleri oldukça kuvvetle anlaşılan hâdiseler kemmiyet itibarile çok azalacaktır. Fakat müverrih, bir *annaliste* gibi sırf tecessüs merakını tatmin edebilecek her türlü haberleri ve hâdiseleri öğrenmeğe muhtaç değildir. Annallerde ve sair tarihî vesikalarda tesbit edilmiş binlerce ehemmiyetsiz, fer'î, mükerrer hâdiseler vardır ki onları bilmemek, bir cemiyetin tarihî tekâmülünü anlamaya asla mâni değildir. Hikâyeci tarih ile terkebî tarih arasındaki fark asıl buradadır. Bunu söylemekle *érudition*'un tarihî çalışmalarındaki büyük ehemmiyetini inkâr etmiyoruz; yalnız tenkîdden geçmemiş, kıymet dereceleri ta'yin edilmemiş, ehemmiyetlisi ehemmiyetsizinden ayrılmamış bir malzeme yığınının, tarihî bir sentezden büsbütün

ayrı birşey olduğunu hatırlatmak istiyoruz. Tarihçinin hedefi, herhangi bir cemiyetin muayyen bir zaman ve mekân içindeki gidişinin sebeplerini izah etmek, onu içtimâî hayatının türlü türlü tezahürlerle realiteye en yakın şekilde canlandırabilmektir; onun bu rolü, ele geçirdiği birkaç mühim kemik sayesinde binlerce yıl evvele ait nesli münkâriz olmuş bir hayvanın umumî iskeletini kuran paleontolojist'inkinden farksızdır. Bugünün tarihçileri arasında bir mütearife, bir bedahat hükmünde olan bu mütalâaları tekrardan maksadım, Osmanlı devletinin kuruluşu probleminin îzâhı için, elde mevcut mahdud malzemedan bile büyük istifadeler te'min edilebileceğini göstermektir; çünkü bugüne kadar bu mes'ele ile uğraşanlar yukarıdanberi îzah ettiğimiz sebeplerden dolayı, o malzemenin en ehemmiyetlilerinden de, istifade edememişlerdir.

Kritik metodolojik başlangıcı tâkib edecek olan iki derste, Osmanlı devletinin kuruluşu problemini, yukarıda kısaca bahsettiğimiz her türlü menbalardan istifade ederek, hiç olmazsa umumî hatlarıyla tetkîk ve îzaha çalışacağız. Şimdiye kadar üzerinde hemen hiç çalışılmamış bir sâha üzerinde yapmak istediğimiz bu cür'etkârane sentez tecrübesi, şüphesiz, bu büyük problemin kat'î ve nihaî îzahını vermek gibi bir iddia taşımıyor. En sağlam tahlilî mesaî üzerine dayanan sentezler bile nihaî olmak iddiasına kalkışamazken, birçok cihetleri henüz tahlilî araştırmalara muhtaç olan bu ilk tecrübeden, fazla birşey beklememelidir. Bizim bu derslerde gözettiğimiz başlıca gaye şudur: XIX. asırdanberi Garp Ortazaman tarihi tetkiklerinde tâkib edilen yeni usûllerin, Ortazaman Türk ve İs-

lâm tarihi tetkîklerinde de kullanılması ihtiyacını *concret* bir tarzda meydana koymak... Çünkü, beşeriyet tarihinin bu mühim ve mütemmim parçası, Avrupa oryantalizminin XIX. asırdaki bütün gayretlerine ve pek nâdir bâzı istisnalara rağmen, henüz Ortazaman vak'a-nüvisliği an'anelerinden kurtulmuş değildir.

İkinci Bölüm

XIII. ASIRDA ve XIV. ASRIN İLK YARISINDA ANADOLU'NUN SİYASÎ ve İÇTİMAÎ TARİHİNE BAKIŞ

İlk derste uzun uzun münakaşa ve izah ettiğimiz metodolojik prensiplere göre, Osmanlı devletinin kuruluşunu anlamak için, her şeyden evvel, XIII. asır Anadolu'sunun yalnız siyasî tarihini değil, asıl içtimaî tarihini bilmek lâzımdır. XIV. asırda Osmanlı devletini yaratan ve onun sür'atli inkişafına imkân veren maddî ve mânevî kuvvetlerin menşe'lerini bulmak, bu siyasî hey'e-tin *substructure*'ünü teşkil eden esasî unsurları anlamak, ancak XIII. asır Anadolu cemiyetinin içtimaî şartlarını bilmekle kaabil olur. Etnik teşekkül (*formation*), içtimaî *Organisation*, ekonomik nizam (*ordre*), kültürel inkişaf itibariyle XIII. asır Anadolu'sunda mevcut birçok şartlar, tabiî bâzı değişikliklerle, XIV. asırda da devam etmiştir. Her halde XIII. asır, siyasî değişiklikler bakımından Ortazaman Anadolu tarihinin en dikkate şayan, en hareketli devri olduğu gibi, bunun bir neticesi olarak, içtimaî tebellür (*Cristallisation*) itibariyle de -te'sirleri müteâkib asırlarda da görülen- bir intikal ve teşekkül safhasıdır ki, Osmanlı İmpara-

torluğunun ilk kuruluş devresi olan XIV. asrın ilk yarısı ile sıkı sıkıya bağlıdır. Anadolu Selçuklu İmparatorluğu'nun siyasî ve kültürel bakımlardan en yüksek devresine varması, dördüncü *Haçlı Seferi*'nden sonra Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu'daki enkazı üstünde İznik ve Trabzon devletlerinin kurulması, Moğollar'ın Anadolu'ya fi'len hâkim olarak Selçuklu hâkimiyetinin bir gölge hâline gelmesi, Anadolu Türkleri'nin büyük İlhanlılar İmparatorluğu içine girmeleri, İlhanlılar'a rakib olan Mısır-Suriye Memlûk İmparatorluğu ile dost ve müttefikî Altınordu İmparatorluğu'nun Anadolu'da siyasî bir rol oynamaya kalkışmaları, İstanbul'da Bizans İmparatorluğu'nun tekrar ihyası, hep bu asırdadır; XIV. asrın ilk yarısında Osmanlı devletinin kuruluşunu hazırlayan, ona imkân veren siyasî şartların anlaşılabilmesi için, onların XIII. asrın bir devamı gibi tetkik ve izahı zarurîdir.

XIII. asırdaki bu kadar büyük siyasî hâdiselerin, içtimai hayatın bütün tezahürlerinde çok derin tepkiler yapmaması imkânsızdı: Türkiye'de asırlarca müessir olmuş birtakım büyük sofî tarikatlerinin teşekkülü, göçebe aşiretlerle yerli halk arasındaki iktisadî antagonizmin dinî bir kıyam şekli altında ve Selçuklu devletini en satvetli bir devrinde sarsacak kadar kuvvetle tecellisi, hep bunun neticesidir; biz bu neticelerin XIV. asrın ilk yarısında -hattâ daha sonraki asırlarda bile- devamını görüyoruz. İşte bütün bu sebeplerden dolayı XIII. asırla XIV. asrın ilk yarısındaki Anadolu tarihinin -yalnız *siyasî hayatın tezahürleri* değil, hattâ daha ziyade *içtimai müesseseleri* itibariyle- umumî ve kaabil olduğu kadar vâzih bir tablosunu çizmeğe çalışalım.

I

BÜYÜK SİYASİ HÂDİSELER

XIII. asrın ilk yarısı, Anadolu Selçuklu İmparatorluğu'nun en yüksek devridir. XII. asrın son yarısında en kuvvetli ve tehlikeli rakipleri Dânişmendliler'i ortadan kaldırdıktan sonra, Mengüçükler, Saltuklar, Artuklar gibi esasen ehemmiyetli olmayan mahallî hânedanları da yâ büsbütün yok etmişler, yahud tâbi bir prenslik hâlinde bırakmışlardı. Coğrafi vaziyeti itibariyle zaman zaman muhtelif rakib kuvvetlere mumâşat suretiyle tutunabilen küçük Ermenistan da, vergi ve yardımcı asker vermekle mükellef tâbi küçük bir devlet hâlinde idi. I. Gıyâseddin Keyhusrev'in sırf iktisadî sebeplerle 1207'de Antalya'yı ve halefi I. İzzeddin Keykâvus'un 1214'de Sinob'u zabtetmeleri ile Akdeniz ve Karadeniz'de birer mühim mahrec elde etmiş olan Selçuklu İmparatorluğu bu suretle Avrupa ticaretine açılmış oluyor, Akdeniz ve Karadeniz memleketleriyle doğrudan doğruya ticarî münasebetlere girişmek imkânını elde ediyordu.

Bu asrın başında, Anadolu'nun siyasi tarihi itibariyle, başlıca değişiklik, dördüncü *croisade*'in neticesi olarak, İznik pâyitaht olmak üzere İznik İmparatorluğu'nun kuruluşu ve Trabzon merkez olmak üzere Karadeniz kıyılarında Komnenler'in -Gürcü kraliçesi Thamar'ın yardımıyla- bir sahil devleti kurmaları idi. Anadolu'nun umumî tarihi bakımından, Trabzon İmparatorluğu'nun kuruluşu, hâdisâtın umumî cereyanı üzerinde bâriz bir rol oynamamıştır. Fakat İznik İmparatorluğu'nun kuruluşu, şüphesiz bundan çok daha mühim bir hâdisedir.

Bizantinistler, pâytähtı İznik olan bu yeni imparatorluğun, ister istemez Anadolu'daki arazisini muhafaza zarureti birinci plâna aldığını ve bu suretle XIII. asrın ilk yarısında Türkler'in Garb'e doğru ilerlemelerine kuvvetli bir mânia teşkil ettiğini söylerler¹. Iorga ise, İznik İmparatorluğu kurulduğu esnada Selçuklu sultanlığının inhiyat halinde bulunduğu fikrindedir². Bence bu mütalâaların ikisi de yanlıştır.

İznik İmparatorluğu'nun ilk teşekkülü sıralarında, Selçuklu devleti, veraset usûlünün muayyen olmamasından dolayı şehzâdeler arasında sık sık zuhur eden taht kavgalarıyla meşguldü. Dahili mevkiini tahkim eden I. Gıyâseddin Keyhusrev Antalya'yı aldıktan sonra, kendisine iltica etmiş olan III. Alexis Ange'in teşvikiyle ve onu tahta çıkarmak vesilesi ile İznik imparatoru birinci Théodor Laskaris'e hücum etti ise de, harbde maktul düştü (1210)³.

Iorga, harbde maktul düşen bu Sultan'ın I. İzzeddin Keykâvus olduğunu yazıyorsa da yanlıştır. Bu harb hakkında Selçuklu tarihçisi İbn Bîbî ile Bizans menbalarının rivayetleri arasında epeyce fark vardır: İbn Bîbî, Alexis'nin ilticasından hiç bahsetmez; yalnız Sultan'ın, garb hudutları üzerinde bu yeni devlete karşı eski bir husumeti bahane ederek harbe karar verdiğini, Selçuklu ordu-

¹ A. A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire Byzantin*, Paris 1932, vol. II, s. 186.

² N. Iorga, *Histoire de la vie Byzantine*, Bucarest, 1934, vol. III, s. 103.

³ Muharebede ölen Sultan'a Iorga yanlışlıkla İzzeddin Keykâvus adını vermektedir.

sunun Rumlar'ın elinde olan Alâşehir civarını geçtikten sonra Laskaris ordusuyla karşılaştığını, ilk musademede imparatorun attan düştüğünü, fakat Sultan'ın bunun katline mâni olduğunu, bu hâli gören Bizans ordusunun hezimete yüz tuttuğunu, Sultan'ın daimâ yanında bulunan maiyyet efradının bile ganimet hırsı ile onu yalnız bıraktıklarını, bu sırada bir frenk neferinin -Sultan'ın onu kendi efradından sayarak ehemmiyet vermemesinden faydalanarak- Sultan'ı öldürdüğünü ve onun müzeyyen libaslarını giyerek kendi ordusuna dönünce Sultan'ın katlini anlayan Rumlar'ın bundan cesaret alarak Selçuklu ordusuna tekrar hücum ve mağlûb ettiklerini yazar. Aynı müellife göre, Laskaris bundan pek müteessir olarak frenk neferini işkence ile öldürtmüş ve I. İzzeddin Keykâvus tahata çıkınca, harbde esir düşen Emîr Seyfeddin Çâşnigîr ile beraber ve birçok hediyelerle bir sefaret hey'eti göndererek dostluk te'sis etmek istemiş, Selçuklu Sultan'ı da bunu hüsn-i telâkkî ederek Emîr Seyfeddin'i ona sefir yollamış ve babasının cesedini Konya'ya naklettirmiştir. Bundan sonra, İzzeddin, kardeşi Alâeddin'e karşı harekâta bulunmuş, Antalya'yı istirdat etmiş ve İznik İmparatorluğu ile uyuşarak Trabzon Komnenleri'ne karşı harekete geçmiş ve kendi topraklarına taarruz ettiği bahanesiyle Sinob'u onlardan almış ve küçük Ermenistan'ı te'dib etmişti. Yerine geçen I. Alâeddin Keykûbâd'ın komşu imparatorlukla daima dost geçindiğini görüyoruz. Hattâ Moğol istilâsı baş gösterdiği zaman, gerek Trabzon İmparatorluğu; gerek İznik İmparatoru Jean Vatatsêz bu müsterek tehlike karşısında birleşmek lüzumunu pek iyi anlamışlardı. Muahharan II. İzzeddin Keykâvus

ile II. Théodor Laskaris arasında da dostâne münasebetler olduğunu biliyoruz. Bütün bunlar Anadolu Selçuklu devletinin, İznik Rum devletine karşı tehdidkâr bir vaziyet almadığını pek iyi gösterebilir.

Biz, Gıyâseddin Keyhusrev'in I. Laskaris'le harbinde, garbe doğru bir genişleme arzusu olduğu hakkında A. A. Vasiliev tarafından yürütülen mütalâayı dahi doğru bulmuyoruz. Kuruluşundan beri İstanbul'u Lâtinler'den almak ve parçalanan imparatorluğu yeniden birleştirip canlandırmak gayesini tâkib eden İznik Rum Devleti, gözünü bilhassa garbe, Balkanlar'a dikmişti; onun için, Anadolu'nun yalnız sahil kısımları, Ege denizindeki adalar, yâni, eski Bizans toprakları bir ehemmiyet arz ediyordu; Selçuklu Anadolu'sunu istilâ, Rumlar için, artık bir hayal mevzuu bile olamazdı; eskiden Anadolu'yu "Türkler'in işgali altında bir memleket" sayan Garb âlemi için bile XIII. asır Anadolu'su sadece *Turquie*'dir. İşte I. Laskaris'in, Keyhusrev'e karşı kazandığı muzafferiyetin, iki devlet hududlarını değiştiremeyecek kadar neticesiz olmasına rağmen, Rum âlemini o kadar sevindirmiş olması, İznik devletinin şarka doğru fütuhât icrası arzusuna düşemeyecek bir vaziyette olmasına en açık bir delildir.

Selçuklu imparatorluğuna gelince, XIII. asrın ilk yarısı ve bilhassa I. Alâeddin Keykubad devri, Iorga'nın iddiasının tamamen zıddı olarak, onun en kuvvetli ve parlak devridir: Anadolu'nun cennet sahilinde bilhassa ticarî gayelerle Anamur, Alâiye ve sair birtakım müstahkem mevkiilerin zabtı, Kırım'ın mühim bir limanı olan Soğdak'a bir askerî kuvvet gönderilmesi, küçük Ermenistan'ın te'dibi,

Anadolu'nun şark havalisindeki büyük sahaların ve Kâhta, Çemişgezek, Erzincan, Erzurum, Ahlat gibi çok mühim askerî ve iktisadî merkezlerin zabtı, sonra Moğollar önünden kaçan Celâleddin Harzemşah'ın Azerbaycan ve İran'da kurduğu devletle muvaffakiyetle mücadeleler, dahilî birçok i'marât ve âsar-ı nâfia vücuda getirilmesi, hep bu devrin eseridir. Garbden ziyade, zengin şark sahalarını ele geçirmeyi istihdaf eden, orta ve şarkî Anadolu'da rakibsiz, müttehid bir kuvvet vücade getiren Alâeddin için başlıca gaye, selefleri gibi, Haleb'in ve şimalî Suriye'nin zabtı idi; fi'len buna muvaffak olamamakla beraber, bütün şark komşularını korkutmuş, büyük bir nüfuz kazanmıştı. Oğlu II. Gıyâseddin Keyhusrev, Moğol tehlikesinin belirmiş olmasına rağmen, Şumeyşat (Samosate), Diyâribekir ve Mayyafârikîn'i zabtederek civardaki birtakım prenslere ve Haleb Eyyubîleri'ne metbuiyetini tanıtmışdı. Bütün bunlar gösteriyor ki, Selçuklu ve İznik İmparatorluklarının birbirile dost geçinmeleri, Selçuklular'ın za'fından değil, birisinin fa'al siyasetinin şarka, diğerinin garbe müteveccih olmasından ve birinci plândaki menfaatlerin çarpışmamasındandır; hattâ, siyasî muvazene için, her iki imparatorluk birbirinin mevcudiyetinden istifade ediyordu. Selçuklu - Bizans hududunda daha XIII. asırdan evvel bile teessüs eden bu muvazenetin bozulması için her iki tarafta da yeni bir sebep yokdu. XIV. asırda bu muvazenenin Bizans aleyhine nasıl ve niçin bozulduğunu, biraz aşağıda Moğol istilâsının etnik neticelerini anlatırken, daha iyi izah etmiş olacağız.

XIII. asır Anadolu tarihinin en esasî hâdisesi, yalnız siyasî değil ictimai bakımdan da, Moğol is-

tilâsıdır. I. Alâeddin Keykubad'ın son zamanlarında Anadolu hudutlarında beliren ve yalnız Türkler'i değil Rumlar'ı da büyük telâşa düşüren bu tehlike, Alâeddin'in ihtiyatlı siyaseti sayesinde, atlatıldı. Hattâ bu tehlikenin uzaklaşması sayesinde ki II. Keyhusrev, şark sahalarında yeni fütuhata muvaffak oldu. Fakat, dahilî idaresinin bozukluğu, Celâleddin Hârzemşah'ın ölümünden sonra Alâeddin Keykubad tarafından nüfuzlu reislerinin maiyyetinde Anadolu'da iskân edilmiş olan Hârizmli bâzı Türk aşiretlerinin büyük tahribatla Selçuklu hudutlarından çıkmaları ve Keyhusrev'in onlarla mücadelelere girişmesi, plânsız ve maksatsız fütuhatın mucib olduğu yorgunluk, haricî parlaklığına rağmen, devleti sarsmıştı. Bu esnada çıkan -aşağıda bahsedeceğimiz- Bâbâiler isyanı Keyhusrev'i büyük telâşa düşürdü ve büyük zorluklarla bastırılabilirdi. İşte bu sırada Moğol tehlikesi, bu sefer kat'î olarak, başgösterdi: Moğollar 1242'de Erzurum'u zapt ve tahrib ettiler; Selçuklu hükümdarı, kendi ordusundan başka, müttefik ve tâbilerinden de yardım alarak topladığı mühim bir kuvvetle Moğol istilâsını karşıladı; Kösedâğ harbinde Moğollar bu mütecanis olmayan orduyu hezimete uğrattılar (1243). Sivas ve Kayseri'yi zapt ve tahrib eden Moğollar dönüşte Erzincan'ı da zaptettiler ve tekrar çekildiler. Bu muharebe, denilebilir ki, Selçuklu İmparatorluğu'nun mukadderatı üzerinde kat'î bir te'sir yapmış, Anadolu bundan sonra artık Moğol hâkimiyeti altına düşmüştür. Moğollar'a senevî ağır bir vergi vermek şartıyla yapılan sulh, Selçuklu hükümdarına nazari ve yarım bir istiklâl bırakıyordu.

Anadolu'nun bundan sonraki siyasi hayatı, ar-

tık Moğol hükümdarlarının iradesine tâbidir: Selçuklu hânedanından bâzen biri bâzen bir diğeri, bâzen de birkaç şehzâde birlikte Moğol hanlarının yarlıklarıyla saltanat sürüyorlardı. Moğolların emniyetini kazanmış ve Selçuklu idaresini fi'len elle-rine almış bâzı devlet adamları Selçuklu hükümdarlarından daha büyük bir nüfuz kazanıyorlar. Anadolu'daki Moğol işgal ordusu kumandanları, hakikatte bütün memleketin âmiri, nâzımı, Selçuklu idaresinin murakibidirler. Bir taraftan hükümdarı ve Selçuklu ümerasını beslemek, diğer taraftan Moğol ordusunun ve ricalinin ihtiyaçlarını ve arzularını tatmin etmek, ayrıca da Moğol ilhanına senelik vergisini ve hediyelerini göndermek, malî müşkülâtı mütemadiyen artırıyor. Ağırlaşan vergiler, halkı tazyik ederek iktisadî ve mânevî sıkıntıyı çoğaltıyor. Üst üste kurulmuş olan ve tabiatıyla birbirine tedahül eden bu karışık idare mekanizmasının tabii çok fena ve daima halkın zararına işlemesi, Selçuklu sultanları ve ümerası arasındaki rekabetler, onların biribiri aleyhine Moğollar nezdinde mütemadi entrikalar çevirmeleri, bâzan Moğol kumandanlarının biribiriyle mücadeleleri ve hükümdarlarına karşı isyanları, bunları tâkib eden harbler, te'dibler...

İşte XIII. asrın ikinci yarısında ve XIV. asrın başlangıcında Anadolu tarihini dolduran hâdiseler bunlardır. Mısır - Suriye imparatorluğunun kudretli hükümdarı Baybars, Moğollar'ın da itimadını hâiz olan büyük Selçuklu devlet adamı Muinüddin Pervâne'nin kudretli idaresi altında işler bu kadar karışık bir hâle gelmeden evvel "Müslüman Anadolu'yu putperest Moğol tasallutundan kurtarmak" maksadiyle -içeriden bâzı dâvetlere

inanarak- Anadolu'ya girdi ve Kayseri'ye kadar yürüdü; Elbistan harbinde bir Moğol ordusunu fena halde hezimete uğrattı. Lâkin, Anadolu, tasavvur ettiği gibi, Moğollar'a karşı ayaklanmamış, kuvvetlice bir yardım görememişti. Bu tehlikeli vaziyette sür'atle geri dönmeğe mecbur oldu(1277).

İlhan Abaka büyük bir ordu ile Anadolu'ya gelerek, Mısırlılar'la müşterek olduğu bahanesiyle binlerce halkı öldürttü; hattâ Muinüddîn Pervâne de nihayet bundan kurtulamadı. Bundan sonra Anadolu'nun vaziyeti büsbütün ağır, karışık bir hâl aldı. Mısır-Suriye Memlûk İmparatorluğu, Baybars'ın uğradığı muvaffakiyetsizliğe rağmen, coğrafî mevkii ve İlhanlı İmparatorluğu'na karşı tâkib ettiği husumetkârane siyaset dolayısıyla, Anadolu işlerini büyük bir alâka ile tâkib etmiştir. Anadolu'da İlhanlılar'a karşı yapılan bütün kıyamlarda onun uzak, yakın bir rolü olduğu tahmin edilebilir; XIII. asır sonunda Anadolu'daki Moğol kuvvetleri kumandanı Sülemiş'in isyanında olduğu gibi, XIV. asırdaki Demirtaş isyanında da âsiler daima Memlûkler'den yardım bekliyorlardı.

Mısır-Suriye Türk İmparatorluğu'nun tabii müttefiki olan ve XIII. asrın ikinci yarısında Balkanlar'da ve Bizans siyaseti üzerinde kuvvetli ve müessir bir tazyık icra ettiği şu son senelerdeki tetkiklerle anlaşılmaya başlanan Altınordu İmparatorluğu'nun, Anadolu işlerine de bigâne kalmadığı ve bu isyanlarda herhalde bir rolü olduğu kuvvetle tahmin edilebilir; 1298'de Anadolu'daki Moğol kumandanları, Karadeniz Ereğlisi üzerinden garb-ı cenubî'ye doğru Bizans toprakları üzerine yürüdükleri zaman, Gelibolu tarîkiyle Anadolu'ya geçen ve mağlûp olup tekrar Rumeli'ne dönen Ak-

tav Tatarları, galiba, Nogay'ın Bizans'a yardım için yollamış olduğu bir kuvvetti; maamafih bu sırada vaziyet her tarafa karışmıştı. Altınordu'da Nogay ile Toktay arasında dahilî harb başlamış ve ikinci müsademedede, Balkanlar üzerinde uzun müddet müthiş bir nüfuz icra etmiş olan ihtiyar Nogay, yalnız harbi değil hayatını da kaybetmişti (1300). Nogay'ın nüfuzundan âzade kalan Bizans imparatoru, galiba Anadolu hudutlarında başlıyan tazyikten de kurtulmak için bu sefer de İlhanlılar'a mûmâşatı münasib gördü. Lâkin evvelce Sülemiş'in isyanı, daha sonra İlhan Gâzân'ın himayesi Bizans'ı bir müddet için bu tehlikeden kurtardı. Nogay'ın ölümü üzerine, vaktiyle 1263'te -yâni, Bizans, Mısır ve Altınordu imparatorlukları siyasetine tebaiyyete mecbur olduğu sırada- Sultan İzzeddin'e iltihak için Anadolu'dan Dobruca'ya geçmiş olan Sarı Saltuk maiyyetindeki on bin evlik bir Türk halkı, Ece Halil maiyyetinde tekrar Anadolu'ya, Karasi eline dönmüşlerdir. İleride yapılacak tetkikler sayesinde Mısır ve Altınordu imparatorluklarının Anadolu hâdiselerinin inkişafı üzerindeki siyasî rolleri daha iyi anlaşılacaktır.

Hulâsa, XIII. asır sonunda İlhanlılar'ın Anadolu'daki askerî idaresi, günden güne tazyıkını artırmış ve arasıra yapılan şiddetli te'dib hareketlerine rağmen, sağlam bir nizam kuramamıştı. Şarkî ve Orta-Anadolu'da, bilhassa ticarî ve askerî yollar üzerinde bulunan başlıca merkezlerde, İlhanlılar'ın hâkimiyeti mutlakı; fakat icabında müdafaaya müsait dağlık sahalarda, yahut, büyük yollardan uzak ve muvasala imkânları müşkül uc mıntıkalarında, bu hâkimiyet nâdiren hissediliyordu.

İşte izah ettiğimiz bütün bu dahilî ve haricî şartların te'siri altında, bir taraftan Anadolu'daki Selçuklu devletinin inhilâli devam ederken, diğer taraftan, bâzı müsait sahalarda yeni yeni bâzı Türk kuvvetlerinin tebellüre başladığı göze çarpıyor: Bunların en eskisi ve en kuvvetlisi olarak, I. Keykubad zamanında zaptedilen garbî Kilikya'da Ermenek merkez olmak üzere teşekkül eden Karamanlılar'ı görüyoruz; Kilikya'nın dağlık sahalarında eskidenberi yaşıyan Türk aşîretleriyle, Keykubad tarafından o taraflara nakledilen Türk unsurunun birleşmesinden hâsıl olan bu kuvvet 1261'de, Muinüddin Pervâne'nin entrikaları neticesinde İstanbul'a kaçan İzzeddin Keykâvus taraftarlığı bahanesiyle Konya üzerine yürüdülerse de, Moğol ve Selçuklu kuvveti tarafından mağlûb edildiler; Hatîr Oğulları'nın Mısırlılar'a istinaden vâki olan isyanlarında ona müzaheret ve üzerlerine gönderilen birkaç Selçuklu ordusunu mağlûb ettiler. 1277'de umumî vaziyetin karışıklığından istifade ederek Konya'yı zapt ve İzzeddin Keykâvus'un oğlu olduğu iddiasında bulunan bir serseriye tahta çıkardılarsa da, neticede Moğol ve Selçuklu kuvvetleri tarafından tekrar mağlûb edildiler. Fakat bütün bu te'diblere rağmen, Mısırlılar'ın müzaheretinden mahrum kalmıyan Karamanlılar'ın kuvvet ve nüfuzları mütemadiyen artıyor; Konya'yı ele geçirerek Selçuklu devletine vâris olmak iddiasında bulunan Karamanlılar XIV. asrın başlarında iki defa Konya'yı alıyorsa da, bir defa İlhanlılar'ın Emîrü'l-ümerası Emîr Çoban tarafından 1315'de, ikinci defa da Emîr Çoban'ın oğlu Anadolu valisi Demirtaş tarafından 1320'de oradan çıkarılıyorlar. Demirtaş'ın Mısır'a firarından ve Ana-

dolu'da İlhanlılar hâkimiyetinin zayıflamasından sonra, Konya merkez olmak üzere bu beylik kuvvetli bir devlet hâlinde inkişaf ediyor.

XIII. asrın ikinci nısfında Anadolu'nun garb serhadlerinde teşekkül eden diğer bir kuvvet de Germiyan beyliğidir. Moğol istilâsının doğurduğu türlü âmiller te'siriyle, Fars ve Kirmân havalisini bırakarak, belki de Celâleddin Hârzemşah maiyyetinde, şarka gelen ve onun ölümünden sonra bir müddet Malatya civarında bulunduktan sonra Kütahya taraflarına gelip yerleşen -galiba Oğuzlar'ın Afşar şubesine mensup- bir Türk aşîretinin reisleri tarafından kurulan bu beyliğin suret-i teşekkülü de Karamanlılar'inkini andırır: 1283'te III. Keyhusrev'in Moğollar tarafından idamı ve II. Gıyâseddin Mes'ûd'un Selçuklu tahtına geçirilmesi üzerine, maktul hükümdarın taraftarlığı bahanesiyle baş kaldırdılar; kendi şarklarında doğrudan doğruya Moğol - Selçuklu hâkimiyeti altında bulunan araziye hücum ettiler (1286). II. Mes'ûd, Moğol ve Selçuklu kuvvetlerinden mürekkeb bir ordu ile bunları te'dibe geldi; önce galib geldi ise de, dönüşte baskına uğrayarak bozuldu. Ertesi sene tekrar gelip Germiyanlılar'ı mağlûb etti; fakat çekilince, Germiyanlılar yine taarruza başladılar. Bir aralık anlaşma teşebbüsleri olduysa da netice vermedi; mücadele 1290'a kadar devam etti⁴. Bundan sonra, Selçuklular ve daha doğrusu metbûları olan İlhanlılar'la Germiyanlılar arasında bir anlaşma hâsıl olduğu, hattâ 1299'da Ankara'nın da ellelerine geçtiği anlaşıyor. Öyle görünüyor ki Germi-

⁴ Seldjûk-nâme'de verilen yeni mâlûmata nazaran (Bibliothèque Nationale, Farsca ilâvesi, nu. 1553). Ayrıca bakınız: İsmail Hakkı, Kütahya Şehri, İstanbul, 1932.

yan beyleri, şark hudutlarında bu suretle gaileden kurtulunca, bütün kuvvetlerle Bizans arazisi üzerine hücumlarda bulunmağa başlamışlar ve hudutlarını Bizans'ın zararına olarak mütemadi genişletmeğe çalışmışlardır. İlhanlı Emîrû'l-ümerâsı meşhur Çoban Bey, Anadolu istilâsı maksadile kuvvetli ordusuyle 1314'de Anadolu'ya gelince, Germiyan ailesine mensub prensler ve onların hâkimiyeti altında bulunan bâzı kudretli Germiyan emîrleri kıymetli hediyelerle onun yanına giderek İlhanlılar'a merbutiyetlerini göstermişlerdi.

XIV. asra ait bütün tarihî menbalar, Germiyan beyliğinin çok kuvvetli ve ehemmiyetli bir siyasî teşekkül olduğunu, sair birtakım Anadolu beyliklerinin onun hâkimiyetini tanıdıklarını ve ondan korktuklarını, hattâ Bizans'ın da ona senevî vergi verdiğini kaydediyorlar. Vaktiyle izaha çalıştığımız gibi İyoniya'daki Aydın Oğulları, Lâdik'deki İnanç Oğulları, hattâ tahminimize göre Lidya'daki Saruhan Oğulları ile, Misiya'daki Karasi Oğulları, bütün bu beylikler, hiç olmazsa kuruluşlarının ilk zamanlarında Germiyan devletine tâbi idiler ve bunların müessisleri Germiyan devleti ümerasından idi; Karahisar'daki Sâhib Ata Oğulları, mevcudiyetlerini muhafaza için, onlara istinat mecburiyetinde kalmışlar ve Germiyan hâkimiyetini kabul etmişlerdi. Pisidya'daki Hamîd Oğulları, Karamanlılar'ın hücumlarına karşı onlara istinad mecburiyetinde idiler. İşte, XIV. asrın ilk yarısında garbî Anadolu'daki beylikler üzerinde hegemonyası Bizans menbalarından da anlaşılan bu devletin, bir zamanlar, şark hudutlarını Ankara'ya kadar genişlettiği, hattâ bir aralık Paflagonya'nın bâzı kısımlarına da mâlik olduğu söyle-

nilebilir: Bizans menbalarının Sakarya mansabından Trabzon imparatorluğu arazisine kadar şimalî Anadolu sahillerinin sahibi addettikleri ve Rumlar'la mütemadî mücadelelerini hikâye eyledikleri Paflagonya hâkimi Umur Bey, öyle tahmin ediyorum ki, Germiyanlılar'a ait bir kitabede adı geçen ve Germiyan sülâlesiyle sıhriyeti bulunan Umur Bey olmalıdır. Şimdilik aksine hiçbir delil bulunmayan bu tahmin teyyüd ettiği takdirde, Germiyan devletinin XIV. asır başlarındaki nüfuz mıntıkasının büyüklüğü daha iyi anlaşılabacaktır.

XIII. asır sonlarında Anadolu'da tebellür etmeğe başlayan siyasî hey'etler arasına, Pisidya'daki Hamîd Oğulları ile Eşref Oğulları'nı ve Paflagonya'daki Candar Oğulları'nı da ilâve edecek olursak, bu devrin en mühim siyasî teşekküllerini tamamlamış oluruz. Selçuklu emîrlerinden olan Hamîd Bey'in Eğridir merkez olmak üzere te'sis ettiği bu emaretin hudutları, torunu Dünder Bey tarafından epeyi genişletilmişse de, Anadolu valisi Demirtaş tarafından ortadan kaldırılmış ve ancak onun Mısır'a firarından sonra canlanabilmiş ve evvelce Eşref Oğlu'na ait memleketleri de ele geçirmiştir; Likya'daki Teke Beyliği de yine bu ailenin bir şubesine aitti. Demirtaş tarafından mevcudiyetlerine nihayet verilen Beyşehir ve havalisindeki Eşref Oğulları beyliği de yine Selçuklu ümerasından biri tarafından kurulmuştu. Maa-fih Karaman ve Germiyan gibi kuvvetli teşekküller arasında kalan bu emaretlerin tarihî rolleri o kadar mühim değildir. Paflagonya'ya ve şimalî Anadolu sahillerinin büyük bir kısmına mâlik olan Candar Oğulları Beyliği'ne gelince, ancak İlhanlı hükümdarı Ebû Sa'îd Bahâdur'un ölümün-

den sonra kendi namına sikke bastırmak suretile mâhirâne bir siyaset tâkib eden bu devlet, XIV. asrın ilk yarısındaki kuvvetli siyasî teşekküllerden biridir.

Bu îzahat, daha XIII. asır sonlarında, Anadolu'da, İlhanlı ve ona istinad eden Selçuklu hükümdarlarına ait sahaların ne kadar daraldığını gösteriyor. XIV. asır başında İlhanlı tahtına Ulcaytu Hudâbende'nin cülûsundan sonra, Anadolu'daki karışık vaziyeti düzeltmek için Anadolu Valiliği ihdas edilmesi, İlhanlı İmparatorluğunun bu husustaki endişesine bir delildir. Vaziyetin karışıklığı karşısında Emîrü'l-ümerâ Çoban'ın Anadolu ıslâhatı için gelmesi ve Ebû Sa'id Bahâdur'un cülûsunu müteâkib oğlu Demirtaş'ı büyük kuvvetlerle Anadolu valiliğine yollaması, bir müddet için nizamı te'min etmişti. Mütegalibeye karşı şiddetli, fakat halka karşı âdilâne ve müşfikane idaresiyle umumî bir mahabbet kazanan Demirtaş, gizli münasebete giriştiği Mısır devletinin de yardımı ile Anadolu'da bir Mehdî rolü oynamak istiyordu. 1322'de isyan eden Demirtaş, babası tarafından mağlûb edilerek afvedilmiş ve tekrar vazifesine iade olunmuşsa da, babasının idamı üzerine Mısır'a ilticaya mecbur kalmış ve Anadolu işleri yeniden karışmıştır (1327). Konya bu sıralarda artık kat'î olarak Karamanlılar'ın eline düştü. Maamafih Ankara'da mevcut 1330 tarihli bir kitabe, İlhanlı nüfuz mıntikasının henüz Ankara'ya kadar uzandığını gösteriyor. Her halde bu sıralarda İlhanlı nüfuzu fi'lî olarak yalnız orta ve şarkî Anadolu'da kalmış, garp ve cenup sahaları, başlıcalarını yukarıda zikrettiğimiz Türkmen beylikleri tarafından ele geçirilmişti.

Bu küçük devletlerin kuruluşları hakkında kısa izahatımız, bunların, -hâlâ zannolunduğu gibi- XIV. asır başında Selçuklu hâkimiyetinin zevalinden sonra birdenbire onun enkazı üzerinde vücut gelmiş yeni siyasî teşekküller olmadığını göstermeğe kâfidir. Bunlar XIII. asrın son yarısında, İlhanlı idaresinin gevşekliğinden ve müsamahasından istifade ederek yavaş yavaş belirmiş mahallî kuvvetlerdir ki, coğrafi sahalarına ve başlarındaki şahsiyetlerin kabiliyetlerine göre, uzun veya kısa, ehemmiyetli veya ehemmiyetsiz bir tarihî inkişafa mazhar olmuşlardır. Bunlardan bir kısmı, meselâ Germiyan, Menteşe, Aydın, Saruhan, Karasi ve Osmanlı beylikleri, esasen dahilî ve haricî birçok gailelerle inhilâle sürüklenen Bizans'tan yaptıkları fütuhat üzerine kurulmuş ve genişlemişlerdi. Böyle uclarda olmıyan beyliklerin bu kadar inkişafına imkân yoktu; Germiyan beyliği gibi kudretli bir siyasî teşekkül, kendi kumandanları tarafından serhadlerde kurulan daha yeni teşekküllerle ihata edildikten ve bir iç devleti hâlini aldıktan sonra, Karaman Oğulları gibi kuvvetli komşularının da tazyığı karşısında inkifaşına devam edememişti.

Maksadımız burada Anadolu'daki muhtelif beyliklerin yükseliş veya alçalış âmilleri hakkında izahata girişmek değil, sadece, aralarında Osmanlı beyliğinin de bulunduğu uc beyliklerinin inkişaf tali'lerinin daha fazla olduğunu göstermektir. İlhanlı İmparatorluğunun inhitat ve sukûtundan sonra Anadolu'nun şark hudutlarında vukua gelen birçok mühim hâdiseler, garbî Anadolu'nun tarihî inkişafını uzunca bir müddet için o tarafların aksi te'sirlerine mâruz kalmaktan uzak bıraktığı cihetle, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu hâdisesi-

ni îzah için, onlardan bahsetmeğe lüzum görmüyoruz. XIII. asrın son ve XIV. asrın ilk yarılarında Bizans devletinin haricî ve dahilî ne gibi şartlar içinde bulunduğu da -hiç olmazsa umumî hatları ile- vâzıh bir surette malûmdur. Binaenaleyh artık bu siyasî tarih tablosunun daha ince teferuatına girmiyerek, sadece haricî tezahürlerini gördüğümüz bu hayatın asıl dahilî *processus*'ünü, sâbit unsurlarını, esasî âmillerini, etnik, hukukî ekonomik, dinî ve kültürel bakımlardan îzaha çalışım.

II

ETNİK ÂMİLLER

Ne Moğollar'ın zuhurundan evvel, ne de sonra, Selçuklu Anadolu'sunun etnik simasını umumî hatları ile çizmek ve nüfus vaziyetini tesbit etmek o kadar kolay değildir. Bu hususta hattâ tecrübe mahiyetinde olarak bile, araştırmalar yapılmamıştır. Gerçi eldeki mahdut tarihî vesikalardan bu hususta kâfî malzeme elde edilemez; fakat bu hususta hattâ takribî bir fikir edinmek bile bu devir tarihi için zarurî olduğundan, bir taraftan tarihi ve coğrafi vesikaların, diğer taraftan da Anadolu toponimisine ait bilgilerimizin te'lifinden çıkan neticeyi burada kaydedelim.

Moğollar'ın zuhurundan evvel ve sonra Anadolu'ya gelen birçok Türk aşîretleri, iskân edildikleri yerlerde kendi isimleriyle köyler teşkil etmişler, evvelce yaşadıkları yerlerdeki birtakım köy, dağ, nehir adlarını geldikleri sahalara da getirmişlerdir. Anadolu'da hâlâ yaşamakta olan bu yer isimlerinin metodik bir şekilde yâni gerek lisaniyatın, gerek tarihin yardımı ve kontrolü altında tet-

kiki, yalnız tarihî vesikaların kendi başına halledemeyeceği bu mühim problemi oldukça izah edebilecektir.

Malazgirt zaferinden sonra, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun himayesi altında, Anadolu'nun şarktan gelen kesif Türk kitleleri tarafından iskânı, bilhassa Melikşah'ın cülûsunu müteâkıb sistematik bir şekilde başlamıştır. Rum Selçukluları'nın müessisi sayılan Süleyman, onun emri ile, Orta Anadolu steplerine Türk kabîlelerini yerleştirdi. Hattâ şimâl-i garbî ve cenub-ı garbî sahil mıntıkalarına doğru muhtelif akınlar oldu. Orta Asya'da, bilhassa Seyhun (Yaxarte) yukarısındaki sahalarda, Aral ve Hazar denizi aralarında yaşayan kesif Oğuz kitlelerinden birçoğu, Selçuklu devletinin ilk muvaffakiyetlerinden sonra, kısmen İran'a gelip yerleşmişler, kısmen de Selçuklu İmparatorluğunun Garb'e doğru yayılmasıyla müterâfık olarak, daha iyi hayat şartları te'min edebilecek boş topraklar bulmak ümidiyle, daha garbî sahalara doğru ilerlemişlerdi. Anadolu fûtuhatının geçici bir akın, askerî bir hareket mahiyetinde kalmayarak, sistematik bir iskân mahiyetini almasında, Orta Asya'dan başlayan bu kesif ve devamlı Türk muhacereti birinci derecede âmildir. Sâ mânî ve Gaznevîler'den kalan idare teşkilâtını derhal benimseyerek İran'da çabucak muntazam bir imparatorluk şeklinde taazzuv eden Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Hazar cenubundan akıp gelen bu muhaceret selini, İran yaylasına munhasır bırakmazdı; oradan etrafa taşacak olan bu sel, o zamanki zengin İran sâhasının ictimâî ve iktisadî nizamını yıkabilir, yâni imparatorluğu sarsabilirdi. Tuğrul'un, Alp Arslan'ın ve bilhassa Süleyman'-

ın fütuhatı, bu muhaceret seline muntazam bir istikamet verdi.

Bütün XI. asır esnasında, hattâ bu kadar kesif olmamakla beraber XII. asrın ilk yıllarında, Anadolu'ya doğru bu muhaceret hareketinin devamını görüyoruz. Selçuklu İmparatorluğu, Anadolu'yu iskân ederken, büyük ve kuvvetli aşîretleri muhtelif parçalara ayırarak biribirinden uzak sahalara sevk etmek suretiyle, irsî reislerinin idaresi altındaki herhangi toplu ve kuvvetli etnik bir birliğin isyanı ihtimalini ortadan kaldırmak ve aşîret tesânüdü'nü kırarak millî bir teşekküle yol açmak ve böylece Selçuklu sülâlesinin menfaatini korumak istemiştir; çünkü Anadolu'nun daha ilk istilâsı zamanlarında, reisi maiyyetinde bulunan, parçalanmamış kesif etnik vahdetlerin nasıl müşkilât çıkarabilecekleri tecrübe edilmişti. Bugünkü Anadolu'nun biribirinden çok uzak yerlerinde, Oğuz Türkleri'nin -Kınık, Afşar, Bayındır, Salur, Bayat, Çepni v.b. gibi- büyük şubelerinin isimlerinden herhangi birini taşıyan muhtelif köylere tesadüf edilmesi, Selçuklular'ın bu "parçalayarak iskân" usûllerinin bir neticesidir. Bunda, başka âmillerin de te'siri olmakla beraber, en esaslı âmil, Selçuklu devletinin bu siyasetidir.

Selçuklu fütuhatından sonra Anadolu'ya gelip yerleşen bu kitleler arasında, Karluklar, Kalaçlar, Kıpçaklar, Agaçeriler gibi muhtelif Türk zümrelerine mensub kitleler bulunmakla beraber, en büyük ekseriyeti Oğuz Türkmenleri teşkil ediyordu. Bunlar Anadolu'da, Bizans İmparatorluğu'nun Rumeli'den getirip hudutlarda yerleştirmiş olduğu birtakım Hristiyan veya Putperest Oğuz ve Peçenek kitlelerine dahi tesadüf ettiler. XII. asır

Anadolu'sunun mütemâdî mücadelelerle, Haçlı seferleriyle, Türk - Bizans mücadeleleriyle, muhtelif Türk hükümdarları ve kumandanları arasındaki dahilî harblerle mâlâmâl devresinde, nüfus itibarıyla epeyi zayiata uğradığı muhakkaktır. Fakat bundan müteessir olan yalnız Türk unsuru değildir; İslâm dünyasının muhtelif sâhalarından macera hevesi, kazanç, gazâ gibi muhtelif âmillerle Anadolu'ya koşup gelen başka unsurlara mensup kitleler ve Anadolu'nun -Ortodoks kilisesinin rumlaştırmağa çalıştığı- eski halkı ile daha fazla sahil memleketlerinde kalabalık olan Rumlar, hulâsa bütün Anadolu ahalisi bundan müteessir olmuşlardır. Ebû'l-Fidâ'nın, her halde Moğol istilâsından evvelki devre ait olarak naklettiği bir rivayete göre, Antalya şimâl-i garbisinde, Denizli dağlarında ve civarında yâni Menderes havalisinde 200.000 çadır halkı Türkmen yaşıyordu⁵. Her halde XII. asır sonunda Anadolu'nun, garb sahaları ve sahil memleketleri müstesna olarak -şimâlî Suriye'de, Irak ve Elcezire'de, İran ve Azerbaycan sahalarında olduğundan daha kesif- büyük bir Türk kitlesi tarafından vâsi nisbette türkleştirildiği söylenebilir.

Moğollar'ın zuhuru, şarktan garbe doğru yeni ve büyük bir muhaceretin âmili olmak suretiyle yukarıda zikrettiğimiz sahalarda ve bilhassa -Şark İslâm dünyasının en garbî sahası olan ve bu yeni istilâdan en masûn kalabilecek mevkîde bulunan- Anadolu'da Türk - İslâm kesafetini büyük bir nisbette çoğalttı. İstilâya mâruz sahalardaki birçok göçebe aşîretlerden başka, mâlik oldukları menkûl

⁵ S. Guyard. *Géographie d'Aboulféda*, c. II, seconde partie, Paris 1883, s. 134.

servetleri sayesinde muhacerete muktedir olabilen az çok müreffeh birtakım köylü halk, zengin tacirler, fikir ve san'at adamları, serserî dervişler, büyük bir nisbette Anadolu'ya gelip yerleşiyorlardı: Anadolu'nun coğrafi vaziyetinden başka, Anadolu Selçuklu sultanlarının, Büyük Selçuklu hânedanının perestijini hâlâ muhafaza etmeleri, o sırada Anadolu'nun kuvvetli bir devletin hâkimiyeti altında bulunan ma'mur, müreffeh, hayat şartları müsaid bir İslâm ülkesi olması, bunda çok müessir olmuştur⁶. Hârizmşâhlar İmparatorluğu'nun yıkılmasından ve bilhassa Celâeddin Harzemşâh'ın ölümünden sonra, ona mensub birtakım kuvvetli Kanglı, Kıpçak aşîretlerinin de reislerinin idaresi altında Anadolu'ya gelip I. Alâeddin Keykubad'ın hizmetine girdiklerini ve III. Gıyâseddin Keyhusrev'in fena idaresi neticesinde, önlerindeki sahaları çiğneyip tahrib ederek Selçuklu hudutlarından çıktıklarını biliyoruz; maamafih bunlardan bir kısmının her halde Anadolu'da kalıp yerleştikleri, toponimi tetkiklerinden anlaşılmaktadır.

Moğol istilâsı önünden kaçan bu ilk muhacir kabilelerinden sonra, Moğollar'ın Anadolu Selçukluları'na metbuiyetlerini tanıtmalarını müteâkib yeniden yeniye birtakım muhaceretlerin vukuuna şahit oluyoruz: Zaman zaman muhtelif sebeplerle Küçük-Asya'ya askerî kuvvetler gönderilmesi, birtakım Moğol ve Türk aşîretlerinin muhtelif sahalara yerleşmesini intaç ediyordu; çünkü garnizon olarak gönderilen kuvvetler, bütün ağırlıkları, kadınları çocukları ile beraber ve kendilerine ikta

⁶ Aynı devire ait muhtelif kaynaklarda, ileri sürdüğümüz fikirleri destekliyen birtakım işaretlere rastlanmaktadır.

edilmiş olan muayyen bir sahada yerleşmek üzere gönderiliyordu. Bunlardan başka, daha İlhanlılar'ın müessisi Hülâgû'dan evvel, şarktan, birtakım Türk ve Moğol kabilelerinin Azerbaycan, İran ve şarkî Anadolu'ya geldiklerini, Hülâgû'nun da 200.000 çadır halkından mürekkep -tahminen bir milyonluk- bir kuvvetle geldiğini biliyoruz (1253). Ayrıca, muhtelif zamanlarda, Çağatay ve Cuci imparatorluklarından birtakım unsurların da İlhanlılar daîresine geldiği, İlhan Argûn zamanında (1284-1291) Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenleri'nin kesif bir kitle hâlinde Orta Asya'dan şarkî Anadolu ve Azerbaycan'a naklolunduğu malûmdur. Bütün bu kitlelerden mühim bir kısmının Anadolu'da yerleşmiş olduğu gerek tarih, gerek toponimi tetkikatından anlaşılıyor. Anadolu'ya İlhanlılar tarafından askerî maksatlarla büyük mikyasta Moğol-Türk aşiretleri iskânına, bilhassa Baybars'ın istilâ teşebbüsünden sonra başlanmıştır.

Tarihî menbalarda yedi Türk ve Moğol kabilesine mensup kitlelerin muhtelif sahalara yerleştirildiğinden bahsedilmekle beraber, bunlardan yalnız üçünün ismi ve iskân sahası gösteriliyor: Aksaray, Kayseri, Konya civarına Bisvutlar; Sivas taraflarına Uygurlar; Ankara, Eskişehir, Kütahya mıntıkasına Çavdarlar... Bunlardan Bisvut ve Uygurlar'ın on bin, Çavdarlar'ın ise otuz bin silâhlı çıkardığı söylenmektedir⁷. Bunlardan başka, yine tarihî menbalardan, Samagar, Çaykazan, Barımbay, Alagöz gibi muhtelif Moğol-Türk kabilelerinin Orta Anadolu'da hattâ XIV. asırda da faaliyette

⁷ Reşidüddin'in **Câmi'ü't-Tevârih'i** Müneccimbaşı'nın **Câmi'd-düvel'i**, Şikâri'nin **Karaman Tarihi** gibi kaynaklara göre.

bulundukları⁸, Barımbaylar'ın bir aralık Diyarıbe-
kir havâlisinde bir beylik kurdukları⁹ anlaşılmak-
tadır. XIV. ve XV. asırlarda sık sık isimleri geçen
Turgutlar, Varsaklar, Timur-Lenk tarafından tek-
rar şarka sürülen Kara Tatarlar da İlhanlılar dev-
rinde gelen kuvvetli Türk-Moğol zümrelerindendir.

Toponimi tetkîkatı bunlardan başka daha bir-
takım Türk-Moğol zümrelerinin bu devirde Ana-
dolu'ya gelip yerleştiklerini gösteriyor ki, bunlar
arasında, Kafkas yolu ile cenuba inenlerle, cenubî
Rusya'dan deniz tarikiyle geçenler de vardır. İl-
hanlılar devrinde geldikleri cihetle tarihî menba-
larda umumiyetle Moğol diye zikredilen bu aşî-
retlerden mühim bir kısmının Moğol olmayıp Türk
olduğu, antropolojik mülâhazalardan ve etnik isim-
lerden anlaşıyor. Türk ekseriyeti arasında sür'atle
ve kclaylıkla türkleşen bu Moğol unsurları, İlhanlı
hâkimiyetinin yıkılmasından sonra, coğrafi vazî-
yetlerine göre muhtelif beyliklerin hizmetlerine
girmişlerdir. Bilhassa Karamanlılar'ın ordularında
Moğollar'ın mevcudiyeti, garp menbalarında da
te'yit edilmektedir¹⁰.

Bütün bu îzahat, Moğollar'ın zuhurundan ve
bilhassa İlhanlılar hâkimiyetinin Anadolu'da yer-
leşmesinden sonra bu sâhaya gelen kesif Türk-Mo-
ğol kitlelerinin, Anadolu'daki Türk ekseriyetini bü-
yük bir mikyasta çoğalttığını anlatıyor. XIV. asır
başlarına ait tarihî ve coğrafi vesikaların verdiği
malûmat, Marco Polo'nun Anadolu'nun XIII. asır-

⁸ A s t r â b â d i'nin, **Bezm-ü Remz'i**, İstanbul 1928.

⁹ Anadolu'da Moğol istilâsından sonra rastlanan yeni etnik
unsurlar hakkında bir tetkik neşredeceğiz.

¹⁰ L. de M a s L a t r i e, **l'Île de Chypre**, Paris 1879, s. 246.

daki etnik vaziyeti hakkında verdiği bilgiler ile karşılaştırılınca", Türk-İslâm ekseriyetinin yarım asırlık kısa bir zaman zarfında ne kadar kuvvetlendiği derhâl anlaşılır. İlhanlı idaresinin şarkî ve orta Anadolu'ya yerleştirdiği yeni göçebe aşîretler, eskiden o sahalarda yaşayan Türk aşîretlerini, askerî yollardan uzak dağlık mıntıkalara, garbî Anadolu uclarına çekilmeğe mecbur etmişler ve işte bu suretle ve henüz Bizans İmparatorluğu'na tâbi sahil mıntikalarına doğru Türkmenler'in yeni bir ilerlemesi başlamıştı.

Bu ilerleme Selçuklular'ın ilk Anadolu fütuhâtı devrinde Marmara ve Ege kıyılarına doğru hızla yayılan istilâları gibi, Anadolu'daki Bizans ordularının izmihlâli neticesinde müdafaasız kalan yabancı unsurlarla meskûn geniş sahaların askerî bir işgali mahiyetinde değildi; nitekim, o ilk istilâdan biraz sonra, garbten gelen Haçlılar'ın yardımını neticesinde Komnenler, Selçuklu kuvvetlerini tardederek, Bitinya, İyonia, Lidya'yı ve gerek şimalde ve gerek cenupta başlıca sahil şehirlerini geri almağa muvaffak olmuşlardı. Halbuki şimdi vaziyet büsbütün başka idi; Türkler Orta Anadolu'da şehirlere, köylere lâyıkiyle yerleştikten sonra nüfus tekâsüsünün zarurî neticesi olarak, yerleşecek yeni sahalarda elde etmek üzere garbe ilerliyorlar, yaylalardan, dağlardan sahil mıntikalarına iniyorlardı. Esasen buralarda daha ilk istilâ devrin-denberi Bizans hâkimiyetini kabul ederek bu sahalarda kalmış, yahut XIII. asırda muhtelif se-

" G. Pauthier, *le Livre de Marco Polo*, c. I, Paris 1865, s. 35-37; A. Charignon, *le livre de Marco Polo*, c. I. Pékin, 1924, s. 34.

beplerle buralara göçerek Bizans hizmetine girmiş bâzı Türk zümreleri olduğu gibi, Bizans İmparatorluğu'nun, hattâ daha yakın zamanlarda İznik İmparatorluğu'nun Balkanlar'dan getirip hudutlara yerleştirmiş olduğu Hristiyan veya putperest Türkler de yok değildi. Anadolu'da İlhanlı hâkimiyeti zayıfladığı esnada, Bizans hiç olmazsa Anadolu'daki hudutlarını muhafaza edecek kadar kuvvetli olsaydı, Moğol istilâsı neticesinde Orta Anadolu'da vücade gelen nüfus kesafeti garbe doğru bir mecra bulamıyarak, şehirlilerle göçebeler veya muhtelif göçebeler arasında mütemadî çarpışmalara sebebiyet verebilir, kısmen de daha evvelki asırlarda da gördüğümüz gibi, bâzı göçebe unsurların zengin otlaklar bulmak için Bizans arazisinde yerleşmesini ve Bizans hizmetine girmesini ıttac ederdi. Halbuki Bizans bu sıralarda, haricî ve dahilî muhtelif âmiller te'sirile, Anadolu hudutlarını muhafaza edemeyecek kadar zayıftı. Binaenaleyh, asırlardanberi, düşman kuvvetleri kendi hesabına biribirile çarpıştırarak ifna etmek an'anesini pek iyi bilen diplomasisinin bütün inceliğine rağmen, sâkin ve kat'î adımlarla ilerliyen bu nihai istilâyâ karşı hiçbir şey yapamadı; bu devrin haricî ve dahilî bütün şartları, bu istilâyı zarurî kılıyordu.

III

İÇTİMAİ VE İKTİSADİ TARİH TASLAĞI

XIII. asrın son senelerinden başlayarak bilhassa XIV. asırda Bizans'ı garbî Anadolu'daki son topraklarından da sürüp çıkaran Türk tazyığının belki en mühim morfolojik âmilini izaha çalıştık. Fakat, bu âmil, ne kadar mühim olursa olsun, Os-

manlı devletin kuruluşu gibi çok karışık tarihi bir *processus*'ün izahına yarıyacak diğer içtimâî âmillerin tetkiki lüzumunu bertaraf edemez. İşte bu maksatla, yukarıda siyasî tahavvüllerini anlattığımız devrin içtimâî hayatını da umumî hatları ile çizmeğe çalışalım.

XIII. asırda hâkim sülâlenin adı olan Selçuklu unvanı altında Yakın-Şark'ın kuvvetli bir siyasî organizmini teşkil eden Anadolu Türkleri, yaşayış şekil ve şartları itibarile üç ayrı gurup hâlinde tetkik olunabilir.

A. Göçebeler

Göçebeler, ayrı ayrı yayla ve kışlaklarda yaşayan göçebe, daha doğrusu yarım göçebe unsur... Bunlar kendi ihtiyaçlarına kadar biraz ziraatle meşgul olmakla beraber, bilhassa hayvan sürüleri yetiştirmekle yaşıyorlar. Orta Asya'dan getirdikleri halıcılık san'atı ve nakliyecilik de onlar için mütemmim bir istihsal vasıtası oluyordu. O zamanlar Anadolu'nun pek meşhur olan atlarını yetiştirenler, halılarını dokuyanlar bunlardı. İrsî reislerinin idaresi altında yaşayan bu aşîretlerin yaylak ve kışlakları muayyendi. Fakat göç zamanlarında bunlar yolları üstündeki köylere zarar vermekten, tahribat yapmaktan geri durmuyorlar, ara sıra muhtelif göçebe aşîretler arasında da muhtelif sebeplerle mücadeleler eksik olmuyordu.

Bunlar devlete, her yıl, yetiştirdikleri sürülerin kemmiyetine göre, fakat nakden değil aynen bir vergi vermekle mükelleftiler. Ancak, askerî maksatlarla hudutlara yerleştirilen, kendilerine oralar da yaylak ve kışlak verilen hudut aşîretlerinden

galiba böyle bir vergi alınmıyordu; onlar, devletçe lüzum görüldüğü vakit, *il-başı* denilen reislerinin idaresi altında orduya iltihak ediyorlardı. Kadınları ve çocukları da müsellâh olan bu cengâver aşiretler hudutlarda çok yararlık gösteriyorlardı: Trabzon İmparatorluğu'nun cenub-i garbî sahasına yerleştirilmiş olan Çepni kabilesi, XIII. asrın son yarısında Trabzonlular'ın Sinob'a karşı bir hücumlarını def'e muvaffak olmuştu. Huduttaki göçebelere fırsat buldukça düşman topraklarına akınlar, çapullar yapmaktan da geri durmazlardı.

XV. asrın ilk on yıllarında Hamâ - Antakya - Adana - Konya yolu ile Bursa'ya gelen Bertrandon de la Broquière, cenubî Anadolu Türkmenleri'nin hayatı hakkında pek mühim malûmat vermekte, ahlâkî meziyetlerinden büyük takdirle bahsetmektedir¹². Bu malûmat, XIII. ve XIV. asır Türkmen aşiretlerinin yaşayış tarzlarını da önümüzde canlandırabilir.

Dahilî organizasyonları ve hukukî nizamları hakkında maalesef burada hiç izahata girişemiyecğimiz bu aşiretler, Anadolu Türklüğü'nün en temiz, en canlı bir unsurunu teşkil ediyordu; fakat devlet mefhumuna yabancı olan aşiret nizamı haricinde hiçbir içtimai nizam tanımayan, köylüye ve şehirliye karşı istihfaf besliyen bu disiplinsiz kitleler, idare mekanizması biraz gevşediği zaman hemen bir iğtişâş ve anarşi unsuru oluyor, açık köylere, iyi müdafaa edilemiyen şehirlere, tüccar kafilelerine hücumdan, yağmadan, tahribden geri durmuyordu. Bu hareketlerin icrasında türlü türlü âmil-

¹² Le Voyage d'outre-mer de Bertrandon de la Broquière, publié par Ch. Scherer, Paris, 1892, s. 82-98.

ler müessir oluyordu: Bâzan vergi tahsildarlarının açgözlülüğü ve sû'-i istimali, bâzan aşîret reislerinin hırs ve menfaati, bâzan da kuraklıklar veya başka sebeplerle sürülerin kırma uğramasından ileri gelen iktisadî yoksulluklar...

Karaman Oğulları'nın ilk devirleri hakkındaki tarihî malûmatımız, bizi bu noktalar üzerinde çok iyi aydınlatmaktadır. Selçuklu hükümdarları, cebri vasıtalarla yola getiremedikleri bâzı aşîret reislerine resmî unvanlar vererek, aile efradından bâzılarını hakikat-i halde bir rehîne gibi saray hizmetlerinde kullanarak bu isyanlara çare bulmak istemişlerse de ekseriyetle muvaffak olamamışlardır. Merkezî idarenin en kuvvetli devirlerinde bile işlek ticaret yolları üzerinde yapılan -kuvvetli müdafaa tertibatını hâiz- kale gibi kervansaraylar, ticaret kafilelerinin daima müsellâh kuvvetlerle müdafaa edilmesine ve yollarda âsâyişi muhafaza me'mur garnizonlar bulunmasına rağmen göçebelerin ânî baskınlarına mâni olmak maksadı ile yapılıyordu.

Bu Türk aşîretleri umumiyetle Müslüman olmakla beraber, her türlü taassuptan âzâde, dinin kendileri için çok muğlak ve icrâ edilemez hükümlerine riayetten ziyade eski kavmî an'anelerinin zâhiri müslümanlık cilâsına boyanmış basit bir şekline sâlik, eski Türk şamanlarının haricen islâmlaşmış bir devamından başka birşey olmıyan müfrit alevî ve *hétérodoxe* Türkmen babalarının mânevî nüfuzu altında idiler. Yerleşmiş halk ile aralarındaki bu iktisadî ve içtimaî ayrılıklardan dolayı dinî zihniyetleri de -aşağıda izah edeceğimiz veçhile- onlardan çok farklı olan bu göçebe aşîretlerin, XIII. asırda yaptıkları en büyük hareket, ta-

rihî menbalarda Bâbâiler Kıyamı diye meşhur olan umumî kıyam hareketidir: Anadolu Türkmenleri arasında birçok müridleri olan ve kendisini Allah'ın resûlü olarak tanıtan Baba Resûl - Allah, II. Keyhusrev zamanında Kefersud ve Maraş havalisindeki taraftarlarına kıyam emrini verdi. Onlar, epeyi zamanlardanberi, onun, günün birinde cihad ilân edeceğini bildikleri için esasen hazırdılar. Kesif göçebe kitleleri, kadınları, çocukları, sürülerile, gözlerinde ganimet ve cennet hulyâları tüterek şehirlere, köylere saldırdılar. Kendilerine karşı çıkan muhtelif Selçuklu ordularını fena halde mağlûp ederek Malatya, Tokat, Amasya havalisine hâkim oldular. Oralardaki Türkmenler onlara katıldılar. Selçuklu Sultanı Konya'da kendisini emniyette göremiyerek Kubâdiye hisarına iltica etti. Gönderdiği ordu Baba Resûl - Allah'ı yakalayıp asmakla beraber, harbde Türkmenler'e mağlûb oldu. Nihayet sür'atle şark hudutlarından celbedilen -muhtelif unsurlardan mürekkep- bir ordu, bu korkunç isyanı kanlı surette bastırabildi (637 Hicrî, 1239-1240 M.).

Anadolu'da, eskidenberi *Paulicien*'lerle meskûn olan bir sahadan çıkan bu hareketin mâzideki köklerini, yakın sebeplerini ve büyük neticelerini, vaktiyle uzun uzun îzah etmiştim; gerek Bektaşîlik cereyanının, gerek Anadolu'da XVII. asra kadar devam eden -İran'da Safevî İmparatorluğu'nun kurulması ile de çok sıkı alâkadar olan- birtakım heterodoks göçebe hareketlerinin buna bağlı olduğunu ilk defa olarak göstermiştim¹³. Biraz sonra Os-

¹³ *Les Origines du Bektachisme*, Actes du Congrès International d'histoire des Religions, Paris, 1925. c. II. s. 404-405.

manlı imparatorluğunun kuruluşu ile çok alâkalı olan bu gibi dinî tezahürlerden ve dinî zümrelerden ayrıca bahsedeceğim cihetle, burada bu kıyamın dinî cephesi üzerinde ısrar etmek istemem. Burada XIII. asır Anadolu tarihinin bu mühim hâdisesinden bahsetmemin sebebi, göçebe aşiretlerin askeri bir âmil olarak kuvvet derecelerini ve bunlarla, yerleşmiş halk arasındaki iktisadî ve içtimâî te-zadları daha açık göstermek içindir.

Baba Resûl-Allah'ın, II. Gıyâseddin Keyhusrev'in yanlış ve aleyhdar siyaseti ile Anadolu'dan kaçırdığı Hârezm aşiretleri Ayıntap ve Haleb havâlisinde bulunurken, belki onların ve bâzı Eyyubî prenslerinin ve Anadolu hudutlarında tehdidkâr bir vaziyet almış olan Moğollar'ın da teşvikî ile hareket etmiş olması, hiç ihtimalden uzak değildir. H. 639 (1241-42)'da yetmiş bini piyade ve bir kısmı suvarî olmak üzere Duduoğlu kumandasında büyük bir Türkmen kuvvetinin Hârizmliler'e iltihak etmesi, Bâbâîler'in Hârizmliler'le râbitaları mes'alesini daha aydınlatıyor. Her halde Baba Resûl-Allah'ın, haricî ve dahilî vaziyeti çok iyi hesap ederek, imparatorluk kuvve-i külliyesi şarkta meşgul iken kıyam emrini vermesi, mâhir bir siyasetçi olduğunu göstermektedir. Bu sırada mütemadî harbler dolayısıyla tekâlifin artması, iktisadî vaziyetin bozulması, dahilî idarenin bozukluğu, bütün içtimâî sınıfların hoşnudsuzluğu da bu kıyamın tam zamanında yapıldığını anlatıyor.

Herhalde, tarihî menbalarda "siyah libaslı, kı-zıl börklü, ayakları çarıklı" olarak tavsif edilen bu göçebe Türkmenler'le, Moğol hâkimiyeti devrinde Karaman Oğlu'nun maiyyetinde Konya'yı istilâ eden Türkmenler, hattâ XIII. asırda Horasan'da,

Selçuklu imparatoru Sencer'e isyan eden Türkmenler, aynı içtimaî tipi temsil eder. Yerleşmiş halk ile göçebeler arasında bu içtimaî zıddiyet sebebi ile, burjuvaziye mensup âlimler tarafından yazılan eserlerde, göçebe Türkmenler aleyhinde şiddetli ithamlara ve hattâ iftiralara tesadüf olunur. Anadolu'nun uc yâni hudut mıntıkalarından ayrıca bahsedeceğimiz için, burada göçebe uc aşiretleri hakkında fazla birşey söyliyemiyerek, köylerin tetkikine geçeceğiz.

B. Köylüler

Köylü sınıfı, Anadolu nüfusunun mühim bir ekseriyetini teşkil ediyordu. Anadolu, ilk Selçuklu fütuhâtı zamanında nüfus itibarile kalabalık değildi. Bizans'ın İran'la ve sonra da İslâmlar'la asırlarca süren harbleri, eski nüfusu azaltmıştı. İlk Selçuklu fütuhâtı ve onu tâkib eden XII. asrın harbler ve istilâlarla dolu hayatı da bunu birdenbire çoğaltacak mahiyette değildi. Fakat XII. asrın son yıllarından başlayarak yavaş yavaş bu hayatın inkişaf ettiği tahmin olunabilir. Selçuklu fütuhâtının Anadolu'da bulunduğu, muhtelif etnik menşe'lerden gelme, gayr-i müslim halk, kısmen şehirli ve kısmen köylü idi. Gerçi harb ve anarşi yılları, bu iki zümreyi de hırpalamış, müdafaasız köy halkını kalelerle muhafaza edilen şehirlere veya şehirlere yakın sâhalara kaçırmıştı. Gerçi Türk hükümdarları harb ve anarşi devirleri geçtikten sonra, devletin menafii iktizasından olarak Müslüman olmıyan çiftçileri himaye ediyorlardı; fakat her ne olursa olsun, köylü nüfusu mühim nisbette azalmıştı. İşte hem buna çare bulmak,

hem de kesif göçebe zümrelerinin yapabilecekleri zararları evvelden men'etmek için, Anadolu Türk devletleri, ilk zamanlardan itibaren, onlardan yeni köyler teşkil etmek için çalıştılar.

Burada, Türk tarihi tetkîklerinde daima bir yanlış anlayışı mucib eski bir yanlış fikir üzerinde bir ân durmak isterim: Horasan'da Büyük Selçuklu Saltanatının kurulması ile başlayan büyük muhaceretin Anadolu'ya getirdiği unsurlar, yalnız göçebe unsurlar değildi; Anadolu'ya gelen Türkler arasında, Orta Asya'da çok eski zamanlardanberi köy hayatına, hattâ şehir hayatına geçmiş her çeşid halk mevcuddu. Binaenaleyh bunlar, yeni geldikleri yerlerde de aynı hayat şartlarını devam ettiriyorlar, köylüler derhal köyler kurarak ziraî istihsale başlıyorlar, şehirliler şehirlere yerleşiyorlardı. Selçuklular'la sıhriyetleri olan Türkistan hâkanları sülâlesine mensup bâzı prenslerin maiyyetlerinde, garbî Türkistan'ın şehirli ve köylü unsurlarından mürekkeb kuvvetlerle Anadolu'ya geldikleri tarihî menbalardan anlaşıldığı gibi, toponimi tetkîkatı da bunu az çok gösterebiliyor. Türkler'den başka diğer İslâm unsurlarına mensub birtakım halkın, hattâ bâzan Hristiyan unsurların Anadolu'ya gelip köyler kurdukları söylenebilir; fakat yavaş yavaş Türk ekseriyeti arasında, Türk hâkimiyeti altında bunlar da türkleşmişlerdir. Ticaret yolları ile, büyük şehir ve kasabaların etrafında, mâden işletilen mıntikalarda köy hayatı daha münkeşifdi; fakat büyük yollar güzergâhındaki köyler daima tahribata uğramaktan kurtulamıyordu. Bilhassa göçebelerin yaylak ve kışlak güzergâhlarındaki köylülerin vaziyeti çok müşkildi.

Garbî Türkistan'dan gelen Türk köylü sınıfı,

İran'a olduğu gibi Anadolu'ya da eski ziraat kültürlerinden birtakım şeyler getirmişlerdi; oralar-daki birtakım köy ve kasaba adlarının Anadolu'ya da getirilmiş ve aynı namlarda birtakım köylerin kurulmuş olması, mânidar bir hâdisedir. Esasen göçebe olan birtakım Türk aşîretleri de XII. asırdan başlayarak zamanımıza kadar yavaş yavaş ve parça parça iskân edilerek köy hayatına geçirilmişlerdir. Selçuklu ve bilhassa Osmanlı devletleri bu hususta büyük gayret sarfetmişlerdir.

Moğollar devrinde, Anadolu'da köy hayatının inkişaf mı, yoksa inhitat mı ettiği mes'elesi, henüz kat'î olarak halledilemez; ancak, Moğol istilâsı neticesinde birçok yeni göçebe unsurların gelmesi galiba köylü sınıfının lehine olmamış, köy hayatını -hiç olmazsa bir müddet için- inkişafdan men'etmiştir. Köyler, ekseriyetle, etnik yahud dinî bir vahdet arz ediyorlardı; birçok köyler, muayyen bir aşîretin muayyen bir şubesine mensub halk tarafından iskân edilmiş ve etnik ismini muhafaza etmişti. Moğol istilâsından evvel Anadolu köylerinin iktisadî rolleri, içtimai teşkilâtları, devlete karşı ne gibi vergilerle mükellef oldukları hakkında şimdilik kat'î birşey söylenememekle beraber, eldeki muhtelif mahiyette vesikalardan az çok birşeyler istintac olunabilir. Köy halkı aslâ mütecanis bir sınıf değildi; kendi mâlik oldukları toprakları işleyen pek mahdud çiftçilerden başka, toprak sahibi olmayarak muayyen bir ücret mukabilinde rencberlik edenler, yahud başkasının toprağını kendi sermaye ve sâ'yi ile işleyerek yarıcılıkta bulunanlar vardı ki, köy halkının en büyük ekseriyetini teşkil ediyorlardı; bunlardan başka köy arazisinin büyük kısımlarını kendi ellerinde toplayarak on-

ların bir kısmını rencberlerle işleten ve bir kısmını da yarıcılığa veren -her köyde sayıları pek az- bir köy aristokrasisi de mevcuddu. Bunlar köyün hakikî hâkimleri idi ve devlet teşkilâtıyla halk arasında temâsı men'eden bir tabaka vazifesini görüyorlardı. Bir de köy reis veya kâhyaları vardı ki, âdeta devletin ve bilhassa devlet maliyesinin mümessili ve köyün müşterek menfaatlerine aid işlerin nâzımı olmakla beraber, hakikatte, köy aristokrasisinin şerikleri idiler. Bâzen bir köy veya muhtelif köyler, bir ferdin mâlikânesini teşkil ediyordu.

Selçuklu idaresi, harb ve anarşi neticesinde zarara uğrayan, dağılan köyleri kaabil olduğu kadar himayeye, muayyen bir zaman için vergiden af veya onu tahfife, hattâ halka tohumluk ve çift hayvanları tevziine dikkat ediyordu. Selçuklu devrinde köylerden alınan vergilerin mahiyetini ve miktarını lâyıkiyle bilmiyoruz; lâkin, bir İslâm devleti sıfatiyle, reâyadan harac ve mahsulâtтан 'uşr alındığı, ayrıca da Osmanlılar devrinde mevcudiyetini bildiğimiz -arâzi alım satımı vergisi, muhtelif mahsulât ve mamulât-ı zirâiye vergileri gibi- birtakım köy vergileri daha tahsil olunduğu, pazarlara getirilen mallardan yollarda -derbendlerde, köprülerde, veya şehir kapılarında- bir resm alındığı söylenebilir; Moğollar devrinde de bu vergiler -belki cibayet usûlünde ve miktarlarda bâzı küçük farklarla- devam ediyordu. Bir ma'denin işletilmesi, bir yolun muhafazası, bir köprünün tamiri, hulâsa devletçe yapılması lâzım gelen bir iş kendilerine havale olunan herhangi bir köy veya köyler, bu hizmet mukabilinde, sair tekâliften muaf tutuluyordu. Selçuklular devrinde çok dikkat

edilen evkaf mes'elesi, Moğollar'ın ilk zamanlarında bir müddet bâzı taarruzlara uğramakla beraber, Tebriz sarayında İslâm nüfuzunun kuvvetlenmesinden sonra eski ehemmiyetini kazanmıştır. Hülâsa, arazî mes'elesi, umumiyetle Ortazaman İslâm devletlerinde olduğundan farklı bir mahiyet göstermiyordu¹⁴. Artık, malûm olan bu noktalar üzerinde durmayarak, şehir hayatının izahına geçelim.

C. Şehir Hayatı

Kültür bakımından en ehemmiyetli olan şehirli unsurdur. İlk Selçuklu fütuhâtının ve onu tâkib eden hâdiselerin, oldukça uzun bir zaman için Anadolu'da şehir hayatını epeyi sarstığı kolaylıkla tahmin olunabilir. Fakat sonra, XIII. asrın ilk yarısında, Anadolu Selçuklu devleti siyasî ve askerî bakımından mevkiini sağlamlamış, cenubda ve şimalde denize çıkmış, muntazam bir idare teşkilâtı vücuda getirmişti. Bunun neticesi olarak, yalnız dahilî ticaretin değil, haricî ticaretin de inkişaf etmesi ve hükümdarların ticareti himaye hususunda kuvvetli tedbirler almaları, tabiatıyla şehir hayatının da inkişafında büyük bir âmil oldu. Ticaret ve sanayi faaliyetinin inkişaf derecesini bilmeden şehir hayatını ve şehir teşkilâtını öğrenmek kaabil olamayacağı cihetle, evvelâ, en umumî hatlariyle, bu mes'eleyi tavzihe çalışalım.

Filhakika, Selçuklu hükümdarları XIII. asır-

¹⁴ Bütün bu mes'eleler, Ortaçağ Türkiye'sinin iktisadî tarihi hakkında hazırlamakta olduğumuz kitapta tenkidî bir şekilde tetkik edilmektedir.

da fa'al bir ticaret politikası tâkib ediyorlardı: Mühim bir transit mıntıkası olan küçük Ermenistan, ticaret kafilelerinin emniyetini bozduğu için te'dibe uğramış, bütün zararları tazmine mecbur olmuştu; Antalya ve Alâiye limanlarının ehemmiyetinden dolayı o civar sahil mıntıkası ele geçirilmişti. I. Keykubad devrindeki Soğdak seferi, gerek Anadolu tâcirlerinin, gerek İskenderiye - Antalya - Sinob yolunu daha emniyetli bulan Mısır tâcirlerinin Sinob merkez olmak üzere bu günkü cenubî Rusya memleketleriyle yaptıkları ticareti emniyet altına almak maksadiyle yapılmıştı. Anadolu Selçuklu İmparatorluğu'nun coğrafî vaziyeti itibariyle muhtelif beynelmilel ticaret yolları buradan geçiyordu; Diyarıbekir ve Erzurum gibi Şark'ın büyük ticaret yolları üzerinde bulunan mühim merkezlerini de elinde bulunduran ve bütün bu yollar üzerinde emniyeti te'sis ve her türlü zararlara karşı -teferruâtını pek iyi bilemediğimiz- bir nevi devlet sigortası te'min eden bu devlet, transit ticaretini de elde etmeğe çalışıyordu. İznik imparatorluğunun teessüsü, bu imparatorluğun bir zamanlar bâzı ziynet maddeleri üzerinde idhâlatı tahdid ve tazyik etmek istemesine rağmen, Selçuklu devletinin Rumlar'la iktisadî münasebetlerini elbette kuvvetlendirmiştir.

O sırada Akdeniz ve Karadeniz ticaretinde en mühim mevkii işgal eden İtalyan cumhuriyetleri, buralarda yeni limanlar elde eden Selçuklu İmparatorluğu ile ticarî münasebetlere girdiler: Sinob ve Antalya fâtihî I. Keyhusrev ile, onu tâkib eden I. Keykâvus ve I. Keykubad'ın Venedikliler'e birtakım imtiyazlar verdiği malûm ise de, bunu yalnız Alâeddin'in bize kadar intikal edebilen 1220 ta-

rihli fermanındaki kayıtlar göstermektedir. Venedikliler'in 1228'de Alâeddin'e bir sefir gönderdikleri de biliniyor. Bu fermâna göre, Selçuklu Sultanları, Venedik tâcirlerinin hiçbir resme tâbi olmadan kıymetli taşlar, inciler, sikke hâlinde olsun veya olmasın gümüş ve altın, bir de buğday idhâl etmelerine müsaade ediyorlar; sair emtiyadan yalnız yüzde iki resm alınacaktı. Bu mukavele, her iki taraf tâcirleri için de, şahıs ve mal emniyetini temin eden birtakım şartları da muhtevîdir; Venedikliler'le diğer Lâtinler arasındaki ticarî ihtilâflara Sultan müdahale etmiyor; yalnız sirkat veya cinayet gibi ahvalde, hüküm, Selçuklu devletinin kadıları tarafından verilecektir. Her halde, bu ferman, Selçuklu İmparatorluğunun, Müslüman tâcirlerle olduğu gibi, Hristiyan tâcirlerle de kendi topraklarında ticâret serbestîsi verdiğini göstermektedir¹⁵.

Kıbrıs'la Konya Sultanlığı arasında transit ticareti yapan Provençe'liler, adaya, başlıca, şap, yün, deri, ham ipek ve ipekli mensucat getiriyorlardı¹⁶. Selçuklu sultanları, orduları için ücretli Lâtin askerine ve bâzı harb âlâtına -Şark menbalarında zikredilen mağribî mancınıklar gibi- muhtaç olduklarından, bu vaziyet İtalyan tâcirlerinin Anadolu'daki faaliyetlerini kolaylaştırıyordu¹⁷. Rubrouck, 1255'de Karakorum'dan gelirken, Konya'da Suriye'den gelmiş bir Cenevizli ile bir Venedikli'ye

¹⁵ W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant au Moyen Âge* (trad. Raynaud), c. I., s. 301-304.

¹⁶ L. de Mas Latrie, *l'île de Chypre*, Paris 1879, s. 209-210.

¹⁷ G. I. Bratianu, *Recherches sur le Commerce Gênois dans la Mer Noire au XIII e siècle*, Paris 1929, s. 165.

rastlamışdı ki, bunlar Selçuklu devletinden Anadolu'dan şap ihracı inhisarını almışlardı ve fiatları istedikleri gibi tanzim ediyorlardı¹⁸.

Anadolu'da Moğol harekâtının ve İlhanlı hâkimiyetinin, zaman zaman vücuda getirdiği ictimâî karışıklıklara, askerî harekâttan mütevellit zararlara, kıtallere rağmen, ticarî inkışaf bakımından iyi neticeler verdiği söylenebilir. Gerçi XIII. asrın ilk yarısında, şark hudutlarındaki İslâm prenslikleri üzerinde de nüfuzunu te'sis eden Selçuklu İmparatorluğu'nun hâricî ve dahilî ticareti daimî ve sağlam bir terakkî gösteriyor, büyük ticâret yolları üzerindeki Konya, Kayseri, Sivas, Erzurum gibi merkezlerde büyük bir refah göze çarpıyordu. Birdenbire garip görünmekle beraber, icdîa olunabilir ki, bu inkışaf İlhanlı hâkimiyeti altında da devam etti. Bu devir Anadolu'sundan bahseden Hristiyan menbaları, Marco Polo, Rubrouck, Haython, sonra XIII. - XIV. asırlara ait İslâm menbaları ve nihayet bu devirden kalan muazzam mimarî âbidele-ri, bunu gösteriyor. Büyük İlhanlı İmparatorluğu hudutları içine giren Anadolu, Avrupa-İran transit ticareti için müsaid bir hâl almış, hudut mânialarından kurtulmuştu Sivas, coğrafi vaziyeti itibarıyla muhtelif ticaret yollarının kesiştiği bir ticaret merkezi idi. Suriye, Elcezire ve Konya'dan gelen zengin Müslüman tâcirleri, Ceneviz tâcirleri Sivas'ta yerleşmişlerdi; oradan Karadeniz limanlarına, Trabzon'a ve bilhassa Samsun ve Sinob'a kervanlar gönderiliyordu. Tebriz'e, şarkî Anadolu merkezlerine, Akdeniz ve Karadeniz limanlarına, Ana-

¹⁸ L. de Backer, Guillaume de Rubrouck, Paris, 1877, s. 292-293.

dolu'nun muhtelif sahalarına giden yollar üstünde bulunan bu şehir, çok defa Moğol valilerinin de merkezi idi. Suriye Lâtin prensliklerinin Memlûkler tarafından imhasından sonra, Hristiyanlar - Moğollar ticaretinin Akdeniz'deki Yumurtalık limanı, birinci derecede bir antrepo hâline gelmişti. Yumurtalık'ı Sivas yolu ile Tebriz'e bağlayan büyük ticaret şehrhâhı, Pegolotti tarafından mükemmelen târif edilmektedir.

Gerçi, Avrupa ile içeri Asya ve Uzak-Şark ticaretinin en mühim merkezleri, Trabzon ve Tebriz idi; fakat Anadolu da İlhanlı İmparatorluğu'nun iktisadî siyasetinden her halde müstefid olmuştu: Vergi varidâtı tedricen artmıştır, müverrih Bedrüd-din 'Aynî'ye göre, ilk Moğol tahakkümü devrinde Anadolu vergisi 60.000 dinar, 10.000 koyun, 1000 sığır, 1000 at'tan ibaret iken, Bayçu'nun Anadolu kumandanlığı zamanında -müverrih Aksarâyî'ye göre- bu vergi 200.000 dinara çıkmışdı; 1256'ya kadar vergi mikdarı bundan ibaret idi. Gâzân'ın saltanatı bidayetinde 600.000 dinar olan Anadolu varidâtının, Hamdullah Mustevfi'nin 1336 senesine aid hesabına göre -bugünkü garbî Anadolu vilâyetleri hariç ve bugün Suriye ve Irak'a giden aksam dâhil olmak üzere- 5.645.000 dinar yâni 16.935.000 altun-franga kadar çıktığı görülüyor. Bir asır bile sürmeyen kısa bir zaman zarfında Anadolu varidatında bu kadar büyük bir fark hâsıl olmasını yalnız vergilerin yükselmesiyle veya sair bu gibi sebeplerle îzaha imkân yoktur¹⁹. XIV. asır başlarına aid olarak Ermeni Haython'un Türkiye'yi çok zengin, oldukça iyi gümüş ve şab mâdenleri-

¹⁹ Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, cild I., 1931, s. 1-42.

ne mâlik, şarab, buğday ve meyvası mebzul, zengin hayvan sürülerine ve güzel atlara mâlik bir memleket olarak göstermesi²⁰, sonra, XIV. asır ilk yarısına aid İslâm menbalarının da Türkiye'nin boluğundan ve ucuzluğundan bahsetmeleri, her halde, memleketin iktisadî vaziyetinin umumiyetle yükselmiş olduğunu anlatmaktadır. Bütün bunlar, Anadolu'nun, bilhassa Baybars istilâsından Gâzân'ın saltanatına kadar geçen zaman esnasında olduğu gibi, iktisâden kötü ve sıkıntılı bâzı devirler geçirmekle beraber, bu vaziyetin sonradan düzeldiğini gösteriyor. Ehemmiyeti itibariyle kuvvetli bir tarihî tenkide yâni uzun uzun münakaşa ve mülâhazalara lüzum gösteren bu karışık mes'eleyi burada bırakarak şehir hayatına ve şehir teşkilâtına ait izahlara geçelim.

Anadolu'da şehir hayatının inkişafını, siyasi ve ictimai tarihin gidişine nazaran, XII. asrın ikinci yarısına irca' etmek ve bilhassa XIII. asırda kuvvetlendiğini tahmin eylemek pek yanlış olmasa gerektir. Gerçi Bizanslılar'dan zabtedilen eski şehirlerden birçoğunun, ilk fetih zamanlarından başlayarak iskân edilmiş olması tabiidir; fakat ticarî münasebetlerin tanzim edilmesi, sanayiîin bâzı şehirlerde temerküzü, hulâsa köy ekonomisinden şehir ekonomisine geçilmesi, her halde tedricî bir surette olmuş olmalıdır. İlk zabtedilen şehirlerin iskânı acaba nasıl oldu? Yeni şehirler nasıl ve niçin kuruldu? Bu yeni şehirler acaba bâzı metrûk şehirlerin mevkilerinde mi teessüs etti? Çok mühim ol-

²⁰ *Recuell des Historiens des Croisades, Documents arméniens*, c. II, s. 271-272; H. O m o n t, *Notice du Manuscrit 10.050 de la Bibliothèque Nationale contenant un nouveau texte français de Haythou* (Notices et Extraits, xxxviii, 1903), s. 262-263.

makla beraber, ehemmiyeti nisbetinde muğlak olan bu me'selelerden bahsedecek değiliz. Maksudımız, XIII. asırdan başlayarak Osmanlı devletinin kuruluşuna kadar Anadolu'daki şehir hayatının inkişafını, şehir teşkilâtını biraz îzah etmek, daha doğrusu, bu tetkikata başlamak lüzumunu göstermektedir. Şimdiye kadar üzerinde hiç çalışılmamış olan bu ictimai tarih problemini -vesikaların çok az ve çok parça parça bulunmasına rağmen- îzaha çalışmağa başlamak, gelecekteki tarihî tetkikat için bir zarurettir. Yalnız, mes'eleye girişmeden evvel, şehir kelimesinden kasdettiğimiz mânâyı iyice tesbit edelim: Bizim burada *ville* kelimesiyle kasdetmek istediğimiz mânâ, Henri Pirenne'in Orta-zaman şehirlerinden bahsederken²¹, bu kelimedenden kasdettiği mânaya çok yakın, daha doğrusu Hristiyan Garb Orta-zaman'ı ile Müslüman Şark Orta-zaman'ı arasındaki karakter farkları gözönüne alınmak şartıyla, hemen onun aynıdır; bizim bahsetmek istediğimiz şehir, eski devir *cit  *'si gibi *constitutionnel* sistem ile beled   sistemin birbirine tet  buk etti   *tribal* menşe'den gelen bir teşkilâta mâlik değildir ve Yukarı Ortazaman *bourg*'larına da benzemez. Gerçi kuruluş tarzlarını bildiğimiz meselâ K  fe, Fustat gibi bâzı İslâm merkezlerinin az çok bir s  t  ye benzediği muhakkaktır. Acaba Anadolu Selçuklularının ilk devirlerinde meselâ Konya, Erzurum, Sivas, Kayseri gibi büyük askerî yollar üzerindeki bâzı şehirler, askerî zaruretlerle tahrib edilen eski şehirlerin yanında muhtelif Oğuz boylarına mensub halktan ayrı ayrı mahalleler teşkil

²¹ H. P i r e n n e, *Les Villes du Moyen   ge*, Bruxelles, 1927, s. 55.

edilmek suretiyle az çok siteye benzer bir şekilde mi kuruldular? Bu hususta birşey söylememeyi şimdilik daha ihtiyatlı buluyoruz. Her halde XIII.-XIV. asırlarda, Anadolu'nun bu mühim şehirlerinden hiçbirisi, hiçbir suretle bir *cité*'ye benzemiyordu; bunlar, içinde muhtelif etnik unsurlara, muhtelif dinlere, muhtelif ictimai tabakalara, muhtelif mesleklere mensub insanların müştereken yaşadığı -meselâ İslâm tarihindeki Bağdad, Halep şehirleri gibi- büyük ticaret ve sanayi merkezleri idi. XIII. asırdan başlayarak, Konya, Kayseri, Sivas gibi eski ve büyük şehirlerde yalnız Türkler'in değil, gerek etnik menşe, gerek din itibariyle muhtelif unsurların mevcut olduğunu görüyoruz. Büyük ekseriyeti Türk ve İslâmlar teşkil etmekle beraber, Rum, Ermeni ve biraz da Yahudi mevcut idi. Maamafih daha küçük şehirler ve kasabalar arasında yalnız Türk unsuriyle meskûn olanlar da mevcuddu. Diğer unsurların nisbeti, her şehre göre tabii biribirinden farklı idi. Eldeki tarihî vesikalara göre, bu nüfus nisbetlerini ve tahavvüllerini hattâ takribî olarak bile tahmin kaabil değildir.

Moğollar'ın zuhurundan sonra ve Moğol hâkimiyeti devrinde, şark sahalarından gelen Türk - Müslüman halk arasında esasen eskidenberi şehir hayatı sürmüş olanlar, Anadolu şehirlerine yerleşteler. Sâmi veya iranî unsurlara mensub Müslümanlar, Türk ekseriyeti arasında çabuk türkleşiyorlardı. Muhtelif dinlere mensub olanlar, ayrı mahallelerde oturuyorlardı. Maamafih şehir hayatı, İslâmlar'la gayr-i müslim unsurları kültür bakımından biribirine çok yaklaşıdırıyor, aradaki farkları azaltıyordu: Mevlâna öldüğü zaman Konya'nın yalnız İslâmlar'ı değil, Hristiyanlar'ı, Yahu-

diler'i de cenaze merasimine iştirak etmişlerdi²². Kökleri Hristiyanlıktan evvelki devirlere çıkan birçok mahallî âdetler, mahallî *culte*'ler, o mahal halkı arasında, Müslüman veya Hristiyan olsunlar, yaşıyordu²³. Anadolu'nun Türkler'le beraber yaşayan Rum ve Ermeni ahalisi Türkçe'yi öğrenmişlerdi; Türkler arasında da bu iki dili, bilhassa Rumca'yı bilenler az değildi²⁴. Türkler'in Rum ve Ermeni kadınlarıyla izdivacı da bu hususta müessir oluyordu. Hulâsa, Selçuklu şehirlerindeki halk, maddî kültür bakımından hemen hiçbir ayrılık göstermedikleri gibi, Müslüman ve Hristiyanlar arasında dinî sebeplerden doğmuş husumet ve mücadeleler de mevcut değildi. Gerek Selçuklu imparatorları, gerek İlhanlı idaresi, herhangi bir dinî taassub hislerinden tamamen âzade idiler; Anadolu'daki Selçuklu idâre sistemi aslâ teokratik bir mahiyette olmamış, İslâm hukuk prensiplerinin bunu istilzam etmesine rağmen, devlet -nazarî değil fakat fi'lî olarak- kendi menfaatini ve idaresini her şeyin fevkinde tutmuştur.

Selçuklular devrinde Anadolu'da şehir hayatının inkişafı, pek tabii olarak, ibtida orta ve şarkî Anadolu'da olmuş, garbî Anadolu'da ise daha sonra başlamıştır. Bundan dolayıdır ki XIV. asra kadar oralarda, meselâ Orta Anadolu'nun büyük şehirle-

²² Eflâkî ve Sipehsâlâr gibi biyografik kaynaklarda hikâye edilen ve bilhassa Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veled'in şiirlerinde de ifade ve te'yid edilen bu vâkıa çok mânalıdır.

²³ F. W. H a s l u c k'un, **Christianity and İslâm Under the Sultans** (Oxford, 1929) adlı kitabındaki tetkiklerine müracaat.

²⁴ N. Iorga, **Histoire de la Vie Byzantine**, c. III, s. 18, 227. İslâm kaynaklarında bu görüşü te'yid eden başka deliller de vardır.

riyle mukayese edilebilecek merkezler vücade gelememiştir. Akdeniz ve Karadeniz'deki en mühim sahil şehirleri de siyasî ve iktisadî sebeplerden dolayı, dahilî merkezlerle rekabet edecek derecede bir inkişaf göstermemiştir: Hiçbir zaman büyük deniz kuvvetlerine mâlik olmayan Selçuklu devleti için, Sinob, Antalya, Alâiye gibi haricî ticaret merkezleri, daimâ, yabancı filoların baskınına ma'ruzdu; binaenaleyh kuvvetli bir garnizon tarafından muhafaza edilen müstahkem bir iskele, bir mübadele pazarı hükmünde idi; kuvvetli bir deniz kuvvetine mâlik olmadıkça, buraların bir ticaret şehri hâlinde inkişafını te'min imkânsızdı. Bundan başka Akdeniz'de küçük Ermenistan'ın Yumurtalık limanı, Karadeniz'de Trabzon imparatorluğunun Trabzon limanı gibi büyük ticaret merkezleri vardı ki, Avrupa-Asya ticaretinin ana yolları buralara müntehi oluyordu. Yalnız transit ticareti için değil, Anadolu'nun haricî ticareti için bile bunların ehemmiyeti Selçuklu limanlarından daha büyükdü. Anadolu'da dahilî ticaretin ve kara yollarıyla yapılan Şark ticaretinin daha mühim olduğu bu devirde, *continental* merkezlerin daha fazla inkişaf edeceği tabii idi. XIV. asırda Akdeniz kıyılarında ve Adalar Denizi'nde mühim bahrî kuvvetlere mâlik beylikler teşekkül ettikten sonradır ki, bu sahil memleketlerinde şehir hayatı kuvvetlenmeğe başladı; fakat bu beyliklerin siyaseten en mühim şehirlerinin deniz kıyısında değil, içerlerde inkişafı dikkate şâyanıdır. Garbî Anadolu'da şehir hayatının inkişafı da kolaylıkla anlaşılacak sebeplerden dolayı yine XIV. asırda olmuştur.

Anadolu şehir hayatının inkişafında, her yerde olduğu gibi, ticaret ve sanayi inkişafının en esas-

lı âmil olduğu tabiidir. Bâzı şehirlerde nüfus kesafetinin artmasında siyasî sebepler bulunduğu kabul edilebilir; fakat muayyen bir devirde, bütün bir memlekette büyük küçük muhtelif şehirlerin mevcudiyetini görürsek, bunun mutlaka iktisadî sebeplerini aramak mecburiyetini duyarız. Burada, XIII. asırda bütün Anadolu şehirlerinin ayrı ayrı inkişaf derecesini ve sebeplerini göstermek imkânı olmadığından, bir misal olmak üzere yalnız Sivas'ı ele alalım: Kızılırmak vadisinde zengin bir zirai sâha ortasında bulunan bu şehir, coğrafî mevki itibariyle İlk-çağlar'danberi mühim bir siyasî ve ticarî merkezdi. XIII.-XIV. asırlarda bu şehirden bahseden bütün menbaların verdiği malûmatı şöyle hulâsa edebiliriz: Sivas sûr ile çevrilmiş büyük ve ma'mur bir şehir olup hububat, meyva, pamuk, mensucat istihsâli ile ma'ruftur. Yirmi dört hanı, büyük camii, mescidleri, medreseleri, tekkeleri, sarayları, güzel binaları vardır. Sokakları büyük, çarşıları kalabalıktır. Anadolu'nun, Suriye ve El-cezire'nin tâcirleri, hattâ Garb'dan gelen tâcirler orada toplanırlar. Halkı zengin ve ihtişama, eğlenceye düşkündür. Umumun menfaatleri için birçok *vakf*'ları vardır; o kadar ki, kışı şiddetli olduğundan, karlı mevsimlerde kuşlara yem vermek için bile bir vakfı vardır. Khalkokondyle, şehrin bu devirdeki nüfusunu 120.000 olarak gösteriyor. Kazvinî'ye göre, şehir halkı Türkmenler'den mürekkebdır. İşte bu kısa îzahat, şehrin inkişafındaki ekonomik âmilleri açıkça göstermeğe kâfidir. Sivas, Konya ve Kayseri kadar mühim olmamakla beraber, XIII. asır Anadolu'sunun birtakım şehirleri daha vardır ki, onların inkişafında da aynı âmilleri göstermek kaabildir: Erzurum, Erzincan,

Harput, Amasya, Tokat, Niğde, Niksar, Kırşehir, Aksaray, Ankara, v.b. gibi...

Şimdi, tıpkı Sivas gibi kuvvetli bir Türk ekseriyetiyle meskûn olan ticarî ve sınaî merkezlerdeki beledî teşkilâtı, ileri bir iş bölümünün doğurduğu ictimai sınıfları, bir kelime ile bu şehirlerin dahilî hayatını kısaca tasvir edelim: Şehir halkının mühim bir tabakasını, devlet hizmetinde bulunan yahud devlet bütçesinden geçinen kimseler teşkil eder. Pâyitahtta, merkezî idare mensubları oldukça kalabalık bir sınıf teşkil ettikleri gibi, büyük idare merkezlerinde de mahallî idareye mensub olanlar epeyce kalabalık bir zümre vücade getirirler. Muhtelif merkezlerde şehzâdeler mahallî idare başında bulunurlarsa, onların divanı, büyük sultan yanındaki divanın yâni merkezî idarenin biraz daha küçük kadrolu bir örneğinden ibaret olur. Hükümdarın ve prenslerin sarayları, teşrifat usûlleri, yaşayış tarzları, sefir kabulleri, av eğlenceleri, düğünleri, Bağdad ve İstanbul saraylarını hatırlatacak kadar muhteşem, gösterişlidir ve bu hususta çok büyük masraflar edilir. Mülkî ve askerî büyük ricalin daireleri, yaşayış tarzları da çok debdebeli, masraflıdır.

Devlet dairelerindeki me'murlar da kendi derecelerine göre yüksek bir maişet tarzı tâkibe mecburdurlar. Esasen bütün me'muriyetler, hukûkan değil, fakat teâmülen, âdeta irsî bir şekilde olduğu cihetle, sülâlenin etrafında eskidenberi o sülâleye hizmet etmiş ailelerin efradından mürekkep bir bürokratlar aristokrasisi teşekkül etmiştir; bunlar umumiyetle mevkileriyle mütenasib bir hayat geçirecek servete mâlikdirler. İlhanlılar hâkimiyeti zamanında bile imparatorluğun başka sâhaların-

dan birtakım me'murlar Anadolu'ya tâyin edilmekle beraber, bu vaziyet büsbütün değişmemiştir. Şahsî yâni ailevî servetlerinden başka, vazifeleri mukabili olarak da, mülkî, adlî, askerî me'murlar sınıfı mühim tahsisatlar almaktadır. Büyük araziye, şehirlerde zengin emlak mâlik olan bu sınıf, fırsat buldukça, birikmiş parasını ticaret sermayesi olarak da kullanmakta, büyük tâcirlerle müştereken ticaret işlerine, hattâ bâzan -tabîî gizli olarak- insafsızca spekülasyonlara da girişmektedir.

Me'murlardan ve askerlerden başka, din âlimleri, müderrisler, vâizler, şeyhler, seyyidler, saraya veya büyük ricale mensup şairler, tabibler, nakkaşlar, çalgıcılar, hânendeler, hulâsa yolunu bulan herkes, türlü türlü namlar altında devlet hazinesinden para alırlardı. Hükümdarların, hükümdar ailesine mensub kadın ve erkeklerin, büyük ve zengin devlet adamlarının, zengin tâcirlerin te'sis ettikleri vakıflar sayesinde, birtakım hastahaneler, imaretler, tekkeler, medreseler, sıbyan mektepleri idare edilmektedir. Muavenet-i ictimaiye, maarif, nâfia işleri, o devre göre çok müterakkî olmakla beraber, devlet bütçesi için hiçbir yük teşkil etmez.

Bütün bunlar, XIII. asır Anadolu şehirlerinin inkişafına bir sebep gibi telâkkî olunabilir; fakat bunu bir sebepten ziyade bir netice gibi kabul etmek daha doğru olur. Çünkü şehir hayatının temelini teşkil eden, şehri dolduran, idarî ve malî bozukluklara karşı bâzan mânevî hoşnudsuzluğu ile, bâzan müsellâh kıyamlarıyla bir müvazene âmil olan başlıca kuvvet, elinin emeğiyle yaşayan sanayi erbabıdır, ki şehir halkının en kesif kitlesini teşkil eder. Şehirde bu sanayi erbabının toplanma-

sını te'min eden de, başlıca, ticaret sermayesidir; yâni kemiyetce o kadar çokluk olmamakla beraber, sınaî faaliyetin nâzımı olan büyük tâcirler sınıfıdır. Memleketin içine ve dışına gidecek kervanları tertib ve iç, dış pazarlardan şehrin ihtiyacını tatmin edecek emtiayı te'min eden bu müteşebbis sınıf, yalnız kendi sermayesini değil, aristokrat ailelerin ve bürokratların birikmiş parasını, hattâ mutavassıt sınıfın daha mütevazı' tasarruflarını da işletir; fakat asıl fa'al unsur odur. Büyük kazançlar elde etmek için büyük tehlikelere, zahmetlere, mâceralara katlanır. Şehir sanayii, kısmen şehrin ve şehre civar köylü ve göçebe halkın ihtiyaçlarını te'min için çalışır; kısa fâsıllı pazarlar ve uzun fâsıllı panayırlar bu alış verişi tanzim eder. Aynî ve nakdî mübadele ikisi birden mevcuttur. Fakat kısmen de bütün iç piyasanın, hattâ dış piyasaların istediği bâzı cins malları yetiştirmekle uğraşır; ona mahsus olan ibtidaî maddelerin o şehirde veya muhitinde bulunması, o cins işçilik tekniğinin uzun zamanlardanberi bir an'ane hâlinde o şehirde temerküz etmesi gibi âmiller bunda başlıca müessirdir.

Gerek mahallî ihtiyaç için şehrin içinde veya dışında kurulan pazarlar, gerek daha geniş bir mübadele ihtiyacını tatmin eden panayırlar devletin himayesi ve kontrolü altındadır: Devlet, bütün bu muamelelerden muayyen bir vergi alır. Bilhassa panayırları göçebelerin veya serserilerin baskınlarından muhafaza için oldukça mühim bir askerî kuvvet hazır bulundurulur.

Pazarlardan alınan vergiden başka, şehre giren ve çıkan muayyen eşyadan muayyen bir resim alınır ki, şehir vergisinin en mühim kısmını teşkil

eder: İlhanlılar devrinde şehir vergilerine *tamga* denirdi ki, gerek bu ıstılâh gerek İlhanlılar'ın şehir vergisi sistemi, Anadolu'da -hiç olmazsa bâzı sâhalarında- uzun müddet devam etmiştir. Umu-miyetle mukataacılar tarafından -muayyen bir müddet için, muayyen bir bedel mukabilinde- iltizam edilen ve onların adamları tarafından tahsîl olunan bu vergiler halk aleyhine birtakım sû'-i istimâllere sebep olmakla beraber, şehirlerde zengin bir sınıf vücade gelmesinde de âmil oluyordu.

Burada ne şehirlilerin idarî teşkilâtından, ne şehir vergilerinden, ne de vergi ağırlığının ve tahsilâtta ki yolsuzlukların şehir halkı üzerinde tevliid ettiğ i aksü'l-amellerden bahsedecek değ iliz. Yalnız bu şehirlerde iş organizasyonunu, işçilerin nasıl *corporation*'lar hâlinde toplandığını, iş ile sermayenin münasebetlerini ve bütün bu ekonomik *processus*'ün dinî-ahlâkî ve hukukî taraflarını kısaca anlatalım:

Büyük şehirlerde muhtelif hîrfet (*métier*) ler erbabının muayyen yerlerde -kapalı veya açık- çarşıları vardır; onlar oradaki dükkânlarında çalışır-lar; şehirlerin vüs'atine, bâzı san'atların orada daha müterakkî ve mütemerkiz bir halde bulunmasına göre, bu çarşıların büyüklüğü, sayısı değ işir. Büyük tâcirler, kıymetli eşya satan dükkâncılar kapalı ve mahfuz çarşılarda yahud o civarda bulunan büyük ve emniyetli hanlarda bulunurlar; bu suretle büyük depo ve mağazalardaki eşya, yanmak, çalın-mak, yağmaya uğramak gibi tehlikelerden azamî nisbette masûn kalır. Muhtelif hîrfetlere mensub olanlar ayrı ayrı *corporation*'lar halinde teşkilât-lanmıştır. Muntazam bir hiyerarşi'ye mâlik olan bu teşekküller, o hîrfete ait bütün işleri görür, bu-

na mensub ferdler arasındaki ihtilâfları halleder, devlet mekanizmasıyla esnaf teşkilâtı arasındaki münasebetleri tanzim eder. Ücretlerin tâyini, mal cinslerinin ve fiatlarının tesbiti, hep ona aittir. Devlet bütün bu teşekküllerin murâkıbı ve icabında onların yardımcısıdır; yâni onları hukukî bir teşekkül olarak tanımış, kendilerine bâzı haklar, imtiyazlar da vermiştir. Haricî ticaretle uğraşan büyük sermaye sahibi tâcirler, hükümdar sarayının ve büyük ricalin ihtiyaclarını tatmin ettikleri cihetle siyasî bir ehemmiyet de kazanıyorlar, hattâ bâzan uzak devletler nezdinde diplomatik bir vazife ile, yahud istihbarat vazifesi ile de tanzif olunuyorlardı. Gerek devletle menfaatleri müşterek olan bu sınıfın nüfuzu, gerek *corporation*'ların başında bulunanların o teşkilâtın en fazla sermaye sahibi olanlarından mürekkebe olması, bu teşekküllerin sermaye ile sa'y arasında açık veya kapalı daima mevcut olan çarpışmalarda sermaye aleyhinde yâni o devir cemiyetinin içtimâî nizamı aleyhinde harekette bulunmasına mâni oluyordu. Fakat buna mâni olan daha kuvvetli bir âmil vardı ki, o da bu teşkilâta mahsus ahlâk prensipleri idi,

Kısmen dinî-tasavvufî esaslardan, kısmen de kahramanlık an'anelerinden mülhem olan bu meslekî ahlâk, teşanüdcü ve gayr-endiş mahiyette idi; yâni patron ile işçi arasındaki vaziyeti, âdeta şeyh ile mürid arasındaki vaziyete benzer bir hâle koyarak "mânevî bir nizam" te'sisi gayesini tâkib ediyordu. Aşağıda Anadolu serhad hayatından bahse derken îzah edeceğimiz vechile, bir nevi "İslâm şövalyeliği" demek olan bu mühim *fütüvvet* zümreleri, XIII. asır başında, bütün Yakın-Şark Müslüman dünyasında âdetâ moda olmuştu; Abbâsîler'in

son kudretli halifesi Nâsir li-dîn-Allâh'ın, kendi ri-yaseti altında yeniden tanzim ettiği bu zümre, o asırda Anadolu'da da çok kuvvetli teşkilâta mâ-likdi ve bunlara *Ahîler*, “kardeşler veya civan-merdler” unvanı da veriliyordu. Yalnız şehirlerde değil, köylerde ve uclarda da mevcut olan bu teşkilâtın, XIII. asırda bütün İslâm dünyasını kapla-yan sofî tarikatleri teşkilâtını takliden yapılmış toplantı mahalleri, zaviyeleri vardı ve onlara ben-zer âyin ve erkânları teessüs etmişti. En büyük ri-calden, zengin tâcirlere, şeyhlere, âlimlere, hırfet erbabına, hattâ işsiz güçsüz serserilere kadar her türlü içtimâî tabakalara mensub insanlar bu teşkilâta dahil oluyorlardı. İşte şehirlerdeki esnaf da, yavaş yavaş, bu teşekkülün içine girdiler. Bilhassa büyük şehirlerde bu teşekkülün en kesif unsurunu genç esnaf çırakları teşkil ediyordu. XIII. asrın son yarısında, bilhassa devlet otoritesinin sarsıldığı za-manlarda, bu kuvvetli teşkilât daimâ mevcudiyeti-ni göstermiş, şehir hayatında fa'al bir rol oyna-mış, siyasî bir âmil olarak daimâ hesaba katılmış-tır. Onbeş yıldanberi muhtelif âlimler tarafından tetkik edildiği halde ne menşei, ne mahiyeti hâlâ lâyıkiyle anlaşılamayan bu mes'eleyi, gelecek kon-feransımızda îzah edeceğimiz için, burada daha fazla birşey söylemiyeceğiz.

IV

FİKRÎ SEVİYE

Osmanlı devleti kurulduğu sıralarda Anadolu Türklüğü'nün dahilî ve haricî ne gibi siyasî şart-lar içinde bulunduğunu ve içtimâî bünyesini, en umumî hatlariyle ve kaabil olduğu kadar vâzih ola-rak îzah ettiğimi ümid ediyorum. Bu îzahı daha tamamlamak ve daha aydınlatmak için bahsedil-

mesi lâzım gelen bâzı esasî problemler daha vardır ki, onları da, gelecek konferansta Osmanlı devletin kuruluşunu tetkîk ederken izaha çalışacağım. Yalnız bugünkü izahatımı hulâsa etmek ve neticelendirmek için müsaadenizle birkaç söz daha söyleyeyim. XIII. asır Anadolu Türk cemiyeti, içtimâî iş bölümü derecesi ve iktisadî inkişafı itibariyle, Aşağı - Ortazaman cemiyetlerinin en ilerlemiş olanlarından biridir; bu cemiyetin siyasî bir ifadesi olan XIII. asır Anadolu Selçuklu Devleti de, muntazam ve sağlam müesseselere mâlik merkezîyetçi bir devlettir ki, XI. asırda Çin Türkistanı'ndan Marmara kıyılarına ve Kafkaslar'dan Basra körfezine kadar hâkim olan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun siyasî ve idarî an'anelerini devam ettirmiştir. Selçuklu Anadolusu, mânevî kültür bakımından da, oldukça yüksek dereceye erişmiştir; çocuklara okuma yazma öğretmek maksadıyla her mescid yanında te'sis edilen ilkmekteplerden başka, her tarafta medreseler yapılmıştı. Bilhassa Moğol istilâsı üzerine Şark sâhalarından birçok âlim, şair, mutasavvıfların Anadolu'ya gelip yerleşmeleri, buradaki fikrî faaliyetleri çoğaltmış, Selçuklu medreselerine haklı bir şöhret kazandırmıştı.

Anadolu'nun XIII. asırdaki fikrî hayatı hakkında ciddî tetkîkler yapılmağa henüz şu son yıllarda başlandığından, buradaki edebî ve felsefî faaliyetlerin mahiyetleri henüz iyice takdir edilmemiş bulunuyor. Halbuki, muhtelif kültürlerin biribiriyile temas ettikleri bu Küçük Asya muhiti, taassub hislerinden âzade, geniş felsefî düşünceleri hazme kabiliyetli idi²⁵; XII. asrın ikinci yarısındanberi bu-

²⁵ H. Corbin, *Pour l'Anthropologie philosophique*, *Recherches philosophiques*, c. II, 1932-1933, s. 376.

rada başlayan fikrî hareketler, XIII. asırda birtakım büyük şahsiyetler yetiştirmiştir ki, birçok isimler zikretmemek için sadece *Mesnevî*'nin ölmez şairi büyük Türk sofisi Mevlânâ Celâleddin Rûmî'yi zikir ile iktifa ediyoruz. Gerek bu mes'eleyi, gerek Türk dil ve edebiyatının bu devirde şimdiye kadar zannolunduğundan çok kuvvetli bir inkişaf gösterdiği hakikatını, muhtelif yazılarımızda göstermiştik²⁶.

Bütün bunlardan sonra, artık büyük bir emniyetle söyleyebiliriz: XIII. asır sonunda Anadolu Türk cemiyeti, İlhanlı hâkimiyeti altında, müttehid ve müstakil bir siyasî varlık hâlinde bulunmama-beraber, bu hâkimiyetin kuvvetle nüfuz edemediği sâhalarda yeni yeni küçük siyasî teşekküller vücade getirmektedir; bu teşekküllerden herhangi birinin tekrar büyük bir devlet şeklinde inkişafı için lâzım gelen maddî ve mânevî bütün kuvvet unsurları, Anadolu Türk cemiyetinde mevcuttur. Konferansımızın başında îzah ettiğimiz dahilî ve haricî siyâsî şartlar, bu yeni devletin daha ziyade garbî Anadolu'da kurulacağı imkânını göstermektedir. Gelecek konferansta bu imkânın ne gibi tarihî âmiller te'siriyle ve ne şekilde tahakkuk ettiğini îzaha çalışacağız.

²⁶ Köprülüzâde Mehmed Fuad, **Türk Edebiyatı Tarihi**, cilt I, 1928, s. 243-252, 281-322. [2. basım, 1980, s. 206-214, 239-274]; **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, İstanbul 1919, s. 213-286. [3. basım, 1976, s. 190-255]. Bu son eserin şu müellifler tarafından yapılmış mufassal tahlilleri vardır: L. B o u v a t (*Revue du Monde Musulman*, c. XLIII, 1921, s. 236-282), C l é m e n t H u a r t (*Journal des Savants*, xx, nos 1-2, 1922, s. 5-18), Th. M e n z e l (*Körösi Csoma - Archivum*, c. II, nu. 4, s. 281-310; nu. 5, s. 345-357; nu. 6, s. 406-422).

Üçüncü Bölüm

SINIR BOYLARINDA HAYAT ve OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN KURULUŞU

Osmanlılar, siyasî bir teşekkül, fakat ibtidaî ve zaif bir teşekkül olarak garbî Anadolu'nun şimal köşesinde tarih sahnesine ilk çıktıkları zaman. Anadolu'nun nasıl bir siyasî ve ictimai vaziyette bulunduğunu göstermiştik. Osmanlı devletinin kuruluş tarzını anlayabilmek için, daima gözönünde bulundurmak icabeden o umumî şartlardan başka, bu büyük hâdise ile doğrudan doğruya bağlı birkaç mes'ele daha vardır ki, onları da öğrenmek mecburiyetindeyiz. Şimdiye kadar üzerinde oldukça münakaşa edilmiş, fakat iyi bir neticeye varılamamış olan birinci mes'ele, bir etnoloji mes'elesidir: İmparatorluk'un ilk çekirdeğini teşkil eden bu Türk unsurunun kavmî mahiyeti yâni muhtelif Türk şubelerinden hangisine mensup olduğu... Bu münakaşalı mes'elenin halli, bunların Anadolu'ya ne zaman gelmiş oldukları mes'elesini yâni, birçok münakaşalara rağmen hâlâ halledilemeyen ikinci bir mes'eleyi de aydınlatacaktır.

Benim kanaatime göre, bu iki mes'ele her ne şekilde halledilirse edilsin, Osmanlı devletinin ku-

ruluş tarzının izahı için birinci derecede mühim değildir; böyle olduğu halde bu konferansın dar çerçevesi içinde onlara bir yer vermemiz, daha ziyade, bunlara şimdiye kadar büyük ehemmiyet atfolunmasının mânasızlığını göstermek ve bu hususta ileri sürülen nazariyelerin çürüklüğünü anlatmak içindir. Fakat bizi burada asıl meşgul edecek mes'ele, XIII.-XIV. asırlarda ucların ve bilhas- sa garbî Anadolu uclarının dahilî hayatının aydınlatılmasıdır; geçen konferansta Anadolu'nun içtimaî tarihi hakkında verilen izahatı tamamlamak ve yalnız Osmanlı devletinin değil, uclarda teşekkül eden diğer beyliklerin de kuruluşunu anlamak için buna şiddetle ihtiyacımız vardır: Önce, içinde doğduğu ictimai muhiti anladıktan sonra, bu küçük siyasî teşekkülün sür'atle kuvvetli bir devlet hâline gelmesini intac eden dahilî ve haricî âmillerin izahı daha kolay olacaktır.

I

OSMAN'IN KABİLESİ

Osmanlı sülâlesini kendi içinden çıkarmak itibarıyla bu devletin çekirdeğini teşkil eden unsurun, Selçuklular'la beraber Anadolu'ya gelen Türkler'in büyük ekseriyeti gibi, Oğuz yâni Türkmenler'den olduğunu eski menbalar müttefikan söylerler. Bu unsurun *Kanglı* adlı diğer bir Türk zümresine mensub olduğu hakkında bâzı yeni müverrihlerde tesadüf edilen görüş, ciddî bir esasa dayanmaz¹.

¹ R. Grousset. *Histoire de l'Asie*, Paris 1922, c. I, s. 273-274; "Osmanlı devletinin kurucuları, menşe'leri Aral-Hazar mıntıkası olan Türk-Oğuz, yahut Kanglı'lardır"; c. III, s. 423: "İşte o zaman, Kanglı aşîretine mensub küçük bir baş (şef)..."

Yalnız, bu unsurun Oğuzlar'ın hangi şubesine mensub olduğu, menbaların bâzılarında meskût geçilmekte, bâzılarında ise *Kayı* kabilesine mensup olduğu tasrih edilmektedir. Meselâ popüler mahiyetteki anonim *Tevârih-i âl-i Osman*'larda ve Şükrullah'ın *Behcetü't-tevârih*'inde, Âşık Paşazâde ve Oruc Bey tarihlerinde Osmanlı hânedanının sâdece Oğuzlar'dan olduğu söylenir; halbuki II. Murad zamanında yazılan Yazıcıoğlu'nun *Selçuk-nâme*'sinde Kayılar'dan olduğu tasrih edildiği gibi, *Câm-ı Cem-âyîn* gibi silsile-nâmelerde ve *Dede Korkud* hikâyeleri gibi millî hikâye mecmualarında, *Düstûr-nâme-i Enverî* ile Ruhî, Lûtfi Paşa tarihlerinde ve nihayet, İdris-i Bitlisi'nin *Heşt Behişt*'inde Kayılar'ın diğer Oğuz boyları arasında şerâfet ve asaletine ait bâzı rivayetlerle birlikte, bu fikir ileri sürülür. Son zamanlarda yazılan şark ve garb eserlerinde de ekseriyetle Osmanlılar'ın Kayı kabilesinden oldukları kabul edilmektedir. Filhakika, bunların Oğuzlar'dan oldukları hakkındaki rivayet, Kayılar'dan olmalarına mugayir bir rivayet değildir; sonra, Kayı rivayeti, evvelkilerden daha eski menbalarda mevcuttur. Bunlardan bâzılarının, Oğuz an'anelerinin Anadolu'da henüz unutulmadığı bir zamanda yazılması, hattâ, Kayılar'ın şeref ve asaletine dair menkıbeler uydurulması da bunu kuvvetlendirmektedir. Osmanlı hükümdarları kendilerini Kayılar'dan addetmeseler, onların saraylarında yazılan eserlerde bu türlü menkıbeler uydurulmasına lüzum görülmiyecekti. Kayılar'ın Oğuz boyları arasındaki ehemmiyetinden dolayı, Osmanlı hükümdarlarının böyle bir iddiada bulundukları birdenbire akla gelebilir; fakat bu da doğru sayılmaz: Oğuz an'anesine göre hükümdarlar en ziyade

Salur veya Kınık boylarından yetişir; Osmanlı padişahları eğer kendilerine yalandan bir şecere uydurmak isteselerdi, kendilerini onlara mensub sayarlardı. Şunu da düşünmek lâzımdır ki, bu Kayı rivayetinin tesbit edildiği II. Murad zamanında eski aşîret an'aneleri büsbütün unutulmuş değildi²; bilhassa göçebeler arasında yaşayan an'anevî rivayetlerle tezaad teşkil edecek bir uydurma şecerenin meydana atılması mânasız olurdu.

İşte bu mülâhazalara dayanarak, devleti kuran ve ona adını veren Osman'ın ve babası Ertuğrul'un -ne kadar küçük olursa olsun- Kayılar'a mensub, ehemmiyetsiz bir aşîretin başında bulunduklarını kabul edebiliriz. Osman'ın, Ertuğrul'un asıl oğlu olmadığı, göçebe olmayan ve İslâm sünnet ehline bağlı bulunan yerleşik unsura mensub bulunduğu gibi, son zamanlarda ileri sürülen bâzı fikirlerin de hiçbir esası yoktur³. Osmanlı sülâlesinin, Türkler'in destânî ceddi Oğuz Han'a kadar çıkarılan silsile-nâmelerine gelince, bu gün bile Hazar ötesi Türkmenleri arasında hâlâ türlü türlü şekillerde mevcut olan bu cins rivayetler, zannolunduğu gibi yalnız hükümdar ailesine değil, umumiyetle Kayı boyuna ait ve sırf menkıbevî bir kıymeti hâizdir⁴.

² Abdülkadir, Türk Kabîle (aşîret) Hukukunun Bazı Mes'eleleri Hakkında, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, 1931, cild I, s. 105-121.

³ J. H. Kramers, Wer was Osman? Acta Orientalia, c. VI, s. 242.

⁴ Ebü'l-gâzi Bahâdur Khan, Şecere-i Terâkime (Türkmenler'in jenealojileri; bu eserin ehemmiyeti hak. bakınız: Encyclopêdie de l'Islam'daki cild IV'te Türkmen edebiyatı hakkındaki makalemiz Türkmênes maddesi).

Osmanlı devleti kuvvetlendikten sonra, hem Osmanlı hânedânının asâletini artırmak, hem de bu suretle imparatorluğun bâzı unsurlarına onları daha sempatik göstermek için, türlü münasebetler daha uyduruldu; Osman'ı Komnenler soyundan getiren⁵, yahut Peygamber'e çıkaran türlü rivayetlerin, tabii, hiçbir tarihî mahiyeti yoktur. Müsbet olarak varabildiğimiz yegâne netice, Osman'ın küçük aşîretinin Kayılar'a mensub olmasından ibarettir.

Büyük Alman mütebahhiri J. Marquart, Osmanlılar'ın Kayılar'a mensub olduğunu kabul etmekle beraber, bu Kayılar'ın Türk değil Moğol olduklarını mühim bir eserinde kuvvetle iddia etmiş ve hattâ bundan, ciddî bir müverrihe yakışmıyacak birtakım neticeler de çıkarmağa çalışmıştı: O, Kay adını taşıyan bir Moğol kabilesi ile Kayı -eski şekliyle Kayığ- kabilesini biribirinin aynı sanmış idi⁶. Bu eser hakkındaki bir tenkîd makalesinde, Profesör Paul Pelliot, mu'tad nüfuz-ı nazarı ile bu Kayı mes'elesi hakkındaki neticelerin çok şüpheli olduğunu söylemekle beraber⁷, J. Nemeth ve C. Brockelmann gibi bâzı değerli türkologlar Marquart'ın bu fikrini bir hakikat gibi kabul ediyorlardı⁸.

⁵ Bu kere Ch. Diehl tarafından tekrar edilmiştir: *La Société byzantine à l'époque des Comnènes*, Paris 1929, s. 41.

⁶ W. Bang und J. Marquart, *Osttürkische Dialektstudien*, Berlin 1914, s 187-194.

⁷ P. Pelliot, *A Propos des Comans*, *Journal Asiatique* onzième série, c. xv, 1920, s. 136.

⁸ J. Nemeth'in yazısı, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, nu. 75, 1921, s. 278; Brockelmann, *Alttürkestanische Volkspoesie I* (Asia Major, introductory volume), Sonderdruck s. 14; *Das Nationalgefühl der Türken im Licht der Geschichte*, 1918, p. 17.

Ben daha 1919'da çıkan bir kitabımda Marquart'ın düştüğü bu büyük hatâyı tenkîd ettiğim gibi, 1925'deki bir makalemde de bu mes'eleyi daha etraflı olarak îzah etmiştim¹⁰. Müteveffa Profesör Barthold, muhtelif yazılarında bu görüşümüze iştirak ettiğini göstermiştir¹¹.

Osmanlılar'ın Moğol cinsinden olmayıp Oğuzlar'ın Kayı boyuna mensub olması, yukarıda söylediğim gibi, hâdiselerin tarihî yürüyüşü üzerinde hiçbir suretle müessir olmamıştır. Bâzı filologların dil tarihi bakımından bundan bir netice çıkarmak istemeleri, hiçbir sağlam esasa dayanmış değildir. Çünkü, Ertuğrul'un ve Osman'ın maiyyetindeki küçük aşîret, Oğuz Kayıları'nın hey'et-i mecmuasından mürekkeb büyük bir kitle değildi. Geçen konferansta Selçuklu devrindeki muhaceretlerden bahsederken îzah etmiş olduğum gibi, Selçuklular'la beraber Anadolu'ya gelen bir kısım Kayılar, Anadolu'nun muhtelif sâhalarına, hattâ, belki de sair boylardan daha fazla dağılmışlardı. Anadolu Selçuklu tarihinde, bâzı Oğuz aşîretlerinin oldukça kuvvetli vahdetler hâlinde birtakım hareketlerde bulunduklarını biliyoruz. Lâkin, ne Osmanlı devletinin kuruluşundan evvel, ne de sonra Kayı ismini taşıyan hiçbir harekete tesadüf edilmemektedir. Anadolu hakkındaki tarihî menbaların bu kifayetsizliğine karşı, başka menbalara ve bilhassa toponimiye müracaat mecburiyeti vardır. Bu hu-

⁹ Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, s. 145-146.

¹⁰ Oğuzlar'ın Etnolojisi Üzerine Tarihî Notlar, Türkiyat Mecmuası, 1925, I., s. 187-191.

¹¹ Encyclopédie de l'Islam'da Kayı ve Türks maddelerine bakınız.

susta teferruata girişmiyerek, kısaca, elde edebildiğimiz neticeyi izah edelim.

Eskidenberi Oğuzlar'ın mühim bir şubesi olan Kayılar, Selçuklular devrinde umumî Oğuz hareketlerine iştirak ederek şarktan garba doğru gelmişlerdir. Bunlardan bir kısmı Mâverâ-i Hazar Türkmenleri arasında, bir kısmı Mâzenderân'da, Azerbaycan ve Arrân (Cenubî Kafkasya)'da kalarak yerleşmişler, veya başka Türk kabileleriyle karışmışlardır. Anadolu'ya gelen kısmın muhtelif parçalara ayrılarak çok dağınık sahalarda yerleştirildiği anlaşıyor: Şimalî Anadolu'da Erzincan ve Suşehri havalisinde, Amasya, Çorum, Kastamonu, İlgaz, Çankırı, Gerede, Bolu, Düzce civarlarında, sonra Eskişehir, Mihaliç, Orhan-eli sahasında hâlâ Kayı ismini taşıyan köyler olduğu gibi, cenubda da Kilikya havalisinde, Isparta, Burdur, Fethiye civarlarında ve daha garba doğru Denizli, Muğla, Aydın, Ödemiş taraflarında da bunların bulunduğu yine köy isimleriyle taayyün ediyor. Bu zikrettiğimiz isimler, Kayılar'ın nerelere iskân edilmiş olduğunu ve âdeta garba doğru muhaceret yollarını işaret etmektedirler. İşte, muhtelif yerlere dağılmış olan bu Kayılar'dan küçük bir kısım önce Ertuğrul'un ve sonra da Osman'ın maiyyetindeki bu ehemmiyetsiz aşîret, yeni bir siyasî teşekkülün çekirdeğini teşkil etmekle beraber, teşekkül eden devletin mahiyeti üzerinde hiçbir suretle müessir olmamıştır. Roller, içlerinden bir devlet kurucusu çıkarmak ve başlangıçta ona istinadgâh teşkil etmek gibi biraz da tesadüfe bağlı ve tamamen politik olan bir avuç halkın, bundan başka bir te'sir yapmasına -meselâ, bâzen iddia olunduğu veçhile, *Osmanlı lehcesi*'nin esasını teşkil etmek gibi- hiç-

bir nokta-i nazardan imkân da yoktu. Her halde bu küçük aşîret parçasını, o zaman Anadolu'nun garb uclarında yaşayan sair Türkler'den ve küçük Türk aşîretlerinden ayırmağa, ona diğerlerinden farklı hususî vasıflar ve te'sirler isnad etmeğe tarihî bakımdan aslâ imkân olmayacağını, kat'î surette söyleyebiliriz.

Osmanlılar'ın Kayılar'dan olduğunu ve Kayılar'ın da daha ilk Selçuklu fâtipleriyle beraber Anadolu'ya gelip dağıldıklarını bu suretle tesbit ettikten sonra, Osmanlı hânedanının ecdadının Anadolu'ya gelmeleri hakkındaki karışık, mütenakız rivayetlerin tahlil ve tenkîdine geçebiliriz: Yazılışları itibariyle daha eski olan menbalar, umumiyetle, Osmanlılar'ın ecdadının şarkî Anadolu'ya Selçuklular'la beraber geldiğini söylerler; daha muahhar menbalarda ise, bunların Horasan'da Mâhân civarında otururlarken, Cengiz istilâsı üzerine garbe geldikleri yazılıdır. Bâzı müellifler bu iki rivayeti biribiriyile te'lif ederek, önce Horasan'a, sonra Ahlat'a ve oradan da garbe geldiklerini kaydederler. Hammer'den başlayarak Marquart ve Gibbons'a kadar birtakım Avrupalı müverrihler bu karışık vak'a-nüvis rivayetlerinden neticeler çıkarmağa çalışmışlardır. Bütün bunlarda, hattâ bunlara istinad eden en son garb ve şark eserlerinde, Osmanlılar'ın garbî Anadolu'ya Moğol istilâsını müteâkıb geldikleri hâlâ tekrar edilip durur. Halbuki, yukarıki îzahatımızda Osmanlı hânedanının mensub olduğu aşîretin ve Kayılar'ın, Selçuklular'ın ilk fütuhatını müteâkıb Anadolu'ya gelip parça parça muhtelif sahalara ve bilhassa uc sahalarına yerleştikleri düşünülürse, eski annalleri dolduran bütün o muhaceret hikâyelerinin tarihî bir

esası olmadığı anlaşılır. Esasen bu muhtelif rivayetleri veren ilk menbaların mahiyeti düşünülür ve bu muhaceret rivayetlerinin tarihî bir tenkidi yapılırsa, bu kanaate varmamak kaabil değildir. Bereket versin, yukarıda da söylediğimiz gibi, bütün bunlar, Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşunu anlamak için esasî mahiyette mes'eleler değildir.

Bütün bunlardan müsbet olarak çıkan neticeyi kısaca tesbit edelim: XIII. asır sonlarında Ertuğrul ve sonra Osman, fi'li değil, fakat nazari olarak Konya sultanlarına ve daha sonra İlhanlılar'a tâbi olan uc aşîretlerinden birinin, Kayılar'a mensub küçük bir aşîretin reisleri idiler. Friky'a'nın şimal-i garbîsinde Eskişehir havalisindeki Türk-Bizans hudud sâhası üzerinde yaşıyorlardı. Halbuki o sırada garbî Anadolu uclarında yaşayan ve fırsat buldukça Bizans topraklarına hücum eden, çapullar yapan, hattâ bâzı istihkâmlar, kasabalar ele geçiren ve yeni siyasî teşekküllerin temelini kuran birtakım uc beyler'i de vardı. Küçük, ehemmiyetsiz bir aşîretin başında bulunan Osman, böyle bir sâhada ve muhtelif rakib kuvvetler arasında nasıl ve niçin Osmanlı devleti gibi bir siyasî teşekkülün esasını kurabildi? Bunu anlayabilmek için, her şeyden evvel, ucların dahilî hayatını, oradaki ictimâî şartları, dinî, iktisadî ve siyasî âmilleri anlamağa ihtiyaç vardır.

II

UC'LARDA HAYAT

A. Askerî ve İdarî Teşkilât

Emevî ve Abbâsî İmparatorlukları'nın Bizans'la daimî mücadeleleri neticesi olarak, serhadlerde

hususî teşkilât yapılmıştı ki, Anadolu Selçukluları da buna mümasil olarak memleketlerinin şark ve garb hudutlarında uc teşkilâtı vücade getirmişlerdir. Bir taraftan serhadleri düşman tecavüzlerine karşı müdafaa etmek, diğer taraftan fırsat buldukça onların topraklarına akınlar yaparak ganimet elde etmek maksadıyla kurulan bu teşkilât, tabiatıyla, Türkmen aşîretlerine istinad ederdi. Hattâ bundan dolayı, daha E. Quatremère'den¹² başlayarak, Barbier de Meynard¹³, Stanislas Guyard¹⁴, Ch. Schefer¹⁵, E. Blochet¹⁶, Nicholson, Clément Huart¹⁷, muhtelif İslâm metinlerinde tesadüf ettikleri bu *uc* kelimesini bir Türk aşîretinin adı sanmışlardır ki, bir yazımda bu sû'-i tefehhümü tashihe çalışmışım¹⁸. XIII. asırda Selçuklu devletinin en mühim uc teşkilâtı, küçük Ermenistan hududu ile, Antalya, Alâiye gibi limanları ihtiva eden Akdeniz kıyılarında ve bunların hepsinden mühim olarak, garbî Anadolu'da İznik İmparatorluğu hudutlarında idi. Selçuklu devleti, sahil memleketlerinin muhafazası için gerek Akdeniz, gerek Karadeniz'de

¹² *Histoire des Mongols de la Perse*, Paris 1836, s. 242-243.

¹³ *Recueil des Historiens de la Croisades, Historiens Orientaux*, c. II, part I, s. 23; c. IV, s. 438, 452, 454, 457, 469.

¹⁴ *Géographie d'Abulfeda*, t. II, seconde partie, s. 134.

¹⁵ *Recueil de textes et de traductions*, c. I, Paris 1889, s. 43.

¹⁶ K a m â l a l - d i n, *Histoire d'Alep*, Paris 1900, s. 107.

Bloch, *Uc* adını Oghuz adıyla bir görmektedir. Bu ayniyet kurma, tarih bakımından hiçbir temele dayanmamaktadır (*Les Pays de Tchata et les Ephtaltes, Re. Acc. Naz. dei. Lincei. R. d. classe di Sc. mor. stor. e filologica*, Ser VI, c. I, fas. 6, 1925, s. 335-336).

¹⁷ Bk., *Tarih-i Güzide*; ayrıca *Les Saints des derviches tourneurs*, Paris, 1922, c. II, s. 10, n.I.

¹⁸ *Oğuzlar'ın Etnolojisine Dâir Tarihî Notlar, Tärkiyat Mecmuası*, İstanbul 1925, c. I, s. 209-211.

sahil kumandanları ve onların maiyyetinde sahil beyleri bulundururdu. Fakat kara hudutları daha mühimdi.

Sultanlar lüzum gördükleri zamanlar, uclardan çağırdıkları kuvvetlerle ordularını takviye ederlerdi. Bu kuvvetler, kendi reislerinin maiyyetinde bulunan göçebe Türkmen aşîretlerinden mürekkebdî. Herhangi suretle kuvvet kazanarak etrafına muhtelif küçük aşîretler toplamış bâzı aşîret reislerine, merkezî idarece *uc beyi* unvanı verilir, fakat onların fevkinde olarak da devlet ricâlından bir veya birkaç büyük *Uc Emîri* tâyin olunurdu. XIII. asırda Yağlıbasan Oğulları, Ali Bey, Şâhib Ata Oğulları gibi merkezden tâyin edilen büyük emîrler'den başka, Gâzî Mehmed Bey, Salur Bey, İlyas Bey gibi birtakım büyük uc beylerinin mevcudiyetini, hattâ bunların bâzen hükûmete karşı duracak ve mühim gâileler çıkaracak kadar kudretli olduklarını, tarihî menbalardan öğreniyoruz. Devlet hazinesine nakdî ve aynî muayyen bir vergi veren bu *uc beyleri*, muhtelif sebeplerle, bâzen de vergi hesaplarını görmek üzere pâ-yıtahta gelirlerdi. Antalya, Alâiye gibi sahil mıntıkalarıyla garb-ı cenubî hududunda Menderes üzerindeki kesif aşîretler üzerinde büyük bir nüfuzu olduğu anlaşılan bu Gâzî Mehmed Bey, uclardaki askerî kuvvet için Türkmenlerin umumiyetle giydikleri kızıl külâhlardan farklı olarak beyaz külâh icad etmişti¹⁹; Ibn Battûta'nın bahsettiği "Ahîler'in beyaz serpuşu" ile, Osmanlı hükümdarı Orhan'ın ve maiyyetinin giydiklerinden bahs olunan -ve menşei hakkında şu son zamanlarda türlü tür-

¹⁹ Les Saints des derviches tourneurs, c. II, s. 10.

lû garib nazariyeler yürütülen- beyaz serpuş (*Ak Börk*)'un menşeiini, buna isnad etmek sanırım ki yanlış olmaz.

Ucların idare tarzı, merkezî idare ile münasebet tarzları gibi birtakım mes'eleler hakkında kat'î birşey söyleyemeyeceğiz. Yalnız, daha XII. asırda bile, merkezî idareye tâbi olmayan bu Uc Türkmenleri'nin Bizanslılar'a karşı kendi başlarına harekette bulunduklarını, çapullar yaptıklarını, büyük ganimetler ve binlerce esir aldıklarını biliyoruz; ya bir fidyeye-i necat mukabilinde serbest bırakılan, yahut, Ortazaman'da dünyanın her tarafında olduğu gibi satılan bu esirler, maddeten mühim bir menfaat te'min ediyordu. Esirlerin siyasî ve içtimâî mevkiine göre, bâzan çok yüksek bir fidyeye-i necat alınıyordu. Frédéric Barberousse ordusunu, Anadolu'dan geçerken muntazam Selçuklu kuvvetlerinden daha fazla hırpalayan ve daha Komnenler zamanında sürülerini otlatmak için Edremid civarlarına kadar ilerleyen bu kudretli Türkmen aşiretleri, bu müstakil hareketleri ile Selçuklu imparatorlarını haricî siyasetlerinde bâzı müşkilâta uğrattıyorlar, arzuları hilâfına onları Bizans'la harbe sürüklüyorlardı²⁰. Maamafih o devirlerin harb an'asına göre, uclardaki bu mahallî çarpışmalar, akınlar, devletler arasındaki sulhü -iki taraftan biri bunu vesile yapmak istemeyince- asla ihlâl etmiyordu²¹. İznik İmparatorluğu Konya Sultanlığı ile dost geçindiği halde, arazisini Türkmenler'in bu daimî akınlarına karşı muhafaza için serhadlerdeki müdafaa tertibatını tanzim etmişti: Daha Arab isti-

²⁰ F. Chalandon, *Les Comnènes*, c. II, Paris 1912, s. 38.

²¹ N. Iorga, *Histoire de la vie byzantine*, c. III, s. 121.

lâları zamanında, hudud üzerinde askerlikçe mühim noktalarda, bilhassa dağ geçitlerinde, müstahkem mevkiilerden mürekkebi bir müdafaa hattı yapılmış ve bu hattın müdafaası için *akritai* ismi altında hudut muhafız kıt'aları kurulmuştu. Bir zamanlar çok kuvvetli olan bu hudut teşkilâtı, yüzyıllar içinde türlü değişikliklere uğrayarak zayıflamıştır.

Seiçuklu İmparatorluğu zamanında, garba doğru çekilen ve Komnenler zamanında XII. asrın son yarısında, esaslı surette tanzim edilen bu hudut teşkilâtı²², XIII. asırda, Bitinya dağlarında yâni Küçük Asya'nın şimal-i garbî köşesinde temerküz etmişti. Muayyen topraklara mâlik ve vergiden muaf olan -İslâm menbalarında *haraita*, yani *akritler* diye zikredilen- bu hudut müdafileri, İznik İmparatorluğu zamanında vazifelerini muvaffakiyetle yaptılar. Payitahtın Bizans'a nakli üzerine, uzun müddet bu müdafaa tertibâtına ehemmiyet verilmedi; bilhassa Michel Paléologue, masrafı günden güne çoğalan imparatorluk hazinesine varidat bulmak için, iradları Akritler'e ait olan arazinin mühim bir kısmını müsadere etti. İktisadî mesnetleri sarsılan Akritler, isyan ettilerse de fena halde te'dip olundular²³. Muhtelif unsurlara mensup olan bu hudut muhafızlarından bir kısmının -meselâ İmparator Vatatzes tarafından XIII. asrın ilk yarısında Rumeli'den nakledilip bu hudutlara yerleştirilen on bin aileden mürekkebi Hristiyan

²² F. Chalandon, aynı eser, s. 500.

²³ A. A. Vasiliev, *Histoire de l'empire byzantin*, c. II. s. 282.

Koman Türkleri gibi²⁴- karşı tarafa iltihak ettiği tahmin olunabilir. İznik pâyitaht olmaktan çıktıktan sonra uclardaki Türk Beyleri'nin yavaş fakat kat'î surette garba doğru topraklarını genişletmelerinde ve Moğol tazyiki altında Selçuklu hâkimiyeti zayıfladıkça Bizans hudutları üzerinde yeni siyasî teşekküllerin kurulmasında, Bizans hudut müdafaasının zayıflamış olması büyük te'sir icra etmiş, bu işi çok kolaylaştırmıştır.

Uclardaki Türk aşiretlerinin beyleri, şeklen Selçuklu Sultanlığı'na tâbi olmakla beraber, fırsat buldukça, onu dinlememekten ve müstakil hareketlerde bulunmaktan geri durmuyorlar, vergilerini ekseriya fi'li tehditler altında veriyorlardı. Prensler arasındaki taht kavgalarında onlardan birinin tarafını iltizam ediyorlar, dahilî iğtişaşları artırıyorlardı. Âsiler uc beylerinin yanında bir ilticagâh buldukları gibi, her isyan hareketi de uc aşiretleri tarafından mutlaka yardım görüyordu. Merkezî idarenin za'fı karşısında memleket dahilindeki zengin Türk tâcirlerinin kervanları da bunlar tarafından çapullara mâruz kalıyordu. Baybars'ın Kayseri işgaline kadar yâni Anadolu'da Moğol hâkimiyeti henüz fi'li bir işgal mahiyetinde değilken bile, merkezî idareyi tanımayan ve üzerlerine askerî kuvvetler sevkine mecburiyet hâsıl olan bu uc beyleri, İlhanlı hâkimiyetine karşı daha muhâsım bir vaziyet aldılar ve dahilî idarenin karışıklığından istifade ederek mahallî nüfuzlarını kuvvetlendirdiler. Muinü'ddîn Pervâne'nin idaresi zamanında -yâni Abaka'nın, Baybars istilâsının intika-

²⁴ P. Wittek, *Das Fürstentum Menesche*, İstanbul 1934, s. 13.

mını almak için Anadolu'ya gelmesinden evvel- uc emaretine tâ'yin olunan Sahib Ata Oğulları'na, Kütahya, Sandıklı, Gorgorom ve Akşehir *hass* olarak verilmişti. XIV. asır başında önce Emîr Çoban, sonra oğlu İlhanlı valisi Demirtaş, bu uclarda -yerine göre- siyasî tedbirler veya askerî te'diblerle ve uclardaki beyliklerin fi'lî mevcudiyetlerini "tâbi bir devlet" gibi kabul etmek sureti ile, nüfuzlarını te'sis edebilmişlerdi. XIV. asır ortalarına ait bir menbada, İlhanlılar'a tâbi olup onlara vergi veren Anadolu uc memleketleri "Karaman, Germiyan, Hamîd Oğulları, İnanç Oğulları, Orhan, Umur Bey, Sinob, Kastamonu, Gerede ve Bolu" olarak gösterilmiştir²⁵. Bâzı sikkeler ve kitabelerle *Mesâlikü'l-Ebsâr*'daki bir kayıd, İlhanlı devletinin son inhitat ve sukût zamanlarında bile bu uc memleketlerinde Moğol hâkimiyetinin büsbütün ortadan kalkmadığı zannını vermekte ise de, bunun, belki de, Anadolu'da İlhanlı hâkimiyetinin vârisi olan kuvvetli Ertuna devletile hoş geçinmek için tâkib edilen bir siyasetin neticesi olması muhtemeldir.

Uclar, yalnız göçebe veya yarım göçebe Türkmen aşîretlerine mahsus yaylak ve kışlakları muhtevî sâhalar değildi. Her aşîretin kendisine mahsus yaylak ve kışlakları olmakla beraber, uclarda birçok köyler, küçük kasabalar, hattâ mühim noktalarda küçük müstahkem mevkiiler de vardı. Bütün bunlardan başka, hudutların biraz gerisinde sayıca çok olmamakla beraber bâzı büyükçe şehirler de vardı ki, Bizanslılar'dan zabtedilmiş olan bu müdafaalı şehirler, uc beyliklerine merkez vazife-

²⁵ Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası, İstanbul 1931. cild I, s. 33.

sini görüyordu. Türk sâhasında, Müslüman Türk köylerinden başka Hristiyan köyleri mevcut olduğu gibi, şehir halkı da İslâm ve Hristiyan karışık-tı. Aynı suretle, Bizans topraklarında da, oralarda yerleşmiş Müslüman Türkler'e tesâdüf olunuyordu.

B. Halk: Etnik ve Dinî Unsurlar

Arazî muhtelif kıymette *timarlara* ayrılmış olup, az varidatlı timarlar İslâm an'anesine göre *Gâzî* veya Türk an'anesine göre *Alp* unvanını taşıyan uc askerlerine mahsusdu ki âdeta irsî mahiyette olup oğullarına intikal ediyordu. Buralarda artık tamamen ziraat hayatına geçmiş Türkler'den başka, Türk-İslâm âleminin her tarafından kendilerine her ne suretle olursa olsun bir maişet vasıtası aramağa gelmiş birtakım serserîler, Moğol tazyiki ile Orta Anadolu'dan inerek aileleri ve sürüleriyle beraber yerleşecek bir toprak veya mer'â arayan Türkler vardı. Bizans topraklarının emniyetsizliğinden veya vergilerin ağırlığından muzdarib olan Bizans'a tâbi halk, artık kendilerini müdafaa edemeyerek sadece ağır vergiler almakla iktifa eden bu imparatorluğa tâbi olmaktan ise, hafif bir vergi mukabilinde mal ve can emniyetlerini te'min eden Türk beyliklerinin idaresine girmeyi tercih ediyorlardı. Hakikaten, uc beylikleri, yavaş yavaş çapullarla yaşayan bir aşîret hâlinde çıkarak tebaasının menfaatlerini koruyan muntazam siyasî teşekküller hâlinde inkişaf etmeğe başladıktan sonra, vaziyet bu şekle girmişti. Bizans'ın taht kavgaları etrafında dönen siyasî ve idarî anarşisi, askerî za'fı, yardımlarına müracaat edilen meselâ *Katalanlar* gibi ücretli serserî kabilelerinin hal-

ka yaptıkları mezalim, *Latinlik ve Katoliklik düşmanlığı*, bütün bunlar Türk hudutlarını mütemadî garba doğru ilerleten âmillerdi. İran, Mısır ve Kırım Müslüman merkezlerinden gelen medreselilerle, orta ve şarkî Anadolu'dan gelen Selçuklu ve İlhanlı bürokrasisi mensupları, bu uc beyliklerinde yavaş yavaş bir idare makinesi kurmakta, kültür müesseseleri vücade getirmekte idiler. Uclar ilerledikçe, onun arkasında şehir ve köy hayatı inkişaf etmekte, nüfus kesafeti artmakta, iktisadî faaliyet kuvvetlenmekte idi.

Bu uc sahalarının *Dârü'l-islâm*'ın müntehasında bulunması, buradaki mücadelelere az çok dinî bir mahiyet, bir *mukaddes cihad* rengini de verdiği için, mücahid-derviş kisvesine bürünmüş muhtelif akidelere mâlik türlü türlü insanlar, serserî derviş zümreleri de, zâhiren gazâ etmek, hakikatte ise bir medâr-ı maişet bulmak için buralara geliyorlardı. Bunların bir kısmı köylere ve göçebeler arasına gelen ve kuvvetli bir *Hétérodoxie* propagandası yapan ve hattâ bu propagandalarını Hristiyanlar'a da teşmil eden Türkmen dervişleridir ki, onlardan biraz aşağıda bahsedeceğiz. Şehir ve kasabalara gelip yerleşen diğer kısım dervişler ise, bunlardan büsbütün farklı *sünnî* tarîkatlere mensup kimselerdi ki, Türkmen aşîretleri üzerinde hiçbir zaman kuvvetli bir te'sir icra edememişlerdir. Gerek bu şehirlere yerleşen derviş tarîkatlerinin, gerek medreselerin propagandalarına rağmen, uclarda aynı hâkimiyet altında yaşayan Müslüman ve Hristiyan unsurlar arasında, dinî sebeplerden çıkmış herhangi bir mücadeleye tesâdüf etmiyoruz. Bu hükmü, daha genişleterek, Aşağı Ortazaman Anadolu tarihine ve bilhassa bu tarihin Selçuklu

devrine tereddütsüzce tatbik edebiliriz. Yukarıda, şehir hayatından bahsederken, bu mes'eleye biraz temas etmişdik. Anadolu'da müfrit bir islâmî siyaset tâkib eden ve *Mehdî* rolü oynamak isteyen Demir-taş'ın, bir aralık Hıristiyanlar'la Yahudiler'in kıya-fetini ayırmak teşebbüsünde bulunması gibi devam-sız ve çok nâdir bâzı vak'alar, hiçbir şey ifade etmez; buna karşı, eskidenberi Selçuklu imparator-larının, Dânişmendliler'in Hıristiyan ve Müslüman teb'alarına karşı geniş ve müsavatçı siyasetlerini gösterecek birçok delillere mâlikiz²⁶.

Hıristiyan ve Müslüman unsurlar, karşılıklı iki muhâsım sıfatiyle Türk-Bizans hudutları üzerinde yaşadıkları halde bile, aralarında aslâ derin bir husumet mevcut değildi. Bizans müverrihleri, daha XII. asrın ortasından evvel, o zaman bir hudud mıntıkası olan Beyşehir Gölü üstündeki adacıklarda oturan Rumlar'ın, Türkler'le sıkı münasebetleri sebebiyle Türk âdet ve itiyadlarını kabul ettiklerini, hattâ onlarla dostâne münasebetlere girişerek Bizans İmparatoru'nun emirlerine ehemmiyet vermediklerini kaydediyorlar²⁷. F. Chalandon'un ehemmiyetini pek doğru olarak tebarüz ettirdiği bu hâdise, uclardaki Müslüman-Hıristiyan münasebetlerinin mahiyetini pek açık olarak gösteriyor. Şu son senelerde Digenis Akritas epopesiy-

²⁶ *Chronique de Michel le Syrien*, traduite par J. -B. Chabot, c. III, s. 222, 235, 390, 391; -*Deux Historiens Arméniens*, traduits par M. Brosset, Saint-Petersbourg 1870, livraison I, s. 114; -J. Laurent, *Sur les Emirs Danişmendites*, dans *Mélanges N. Iorga*, Paris 1933, s. 505; - aynı müellifin: *Byzance et les Turcs Seljoucides*, Paris 1919, s. 74; - yine aynı müellifin: *Des Grecs aux Croisés, Byzantion*, I, s. 386; - *Géographie d'Aboulfêda*, c. I, s. xv

²⁷ F. Chalandon, *Les Comnènes*, c. II, s. 181.

le *Seyyid Battâl* romanı hakkında çok mühim neşriyatta bulunan Prof. Henri Grégoire, bunların, birbirinden derin dinî uçurumlarla ayrılmış iki muhasım cemiyetin ifadesi değil, bilâkis hayat şartları biribirine çok benzeyen ve biribiriyle sıkı ve hattâ dostça daimî temas hâlinde bulunan ictimai zümrelerin bir mâkesi olduğunu pek haklı olarak göstermiştir²⁸. Bunu, *Seyyid Battâl* romanının bir devamından başka birşey olmayan diğer bir Türk romanında, yâni *Dânişmend-nâme*'de ve Trabzon imparatorluklariyle Akkoyunlu Türkmenleri'nin mücadelelerinden bâzı sahneleri ihtiva eden *Dede Korkud Kitabı*'nda da görmek kaabildir. Epik nev'in hususî karakterlerinden olan mücadele sahnelerine, dinî taassub hissiyatına rağmen, bütün bunlarda hiçbir derin husumet nefesleri his edilmemektedir. Gerçi XIII. ve XIV. asırda hudutlarda Türk ve Bizans kuvvetleri arasındaki bâzı mücadelelerin, bâzı fütuhatin her iki taraf için ağır ve kanlı olduğu malûmdur; mağlûb ordunun arkasından şehir ve kır halkının bir panik hâlinde kaçdığını gösteren kayıtlar vardır. Lâkin o devir için çok tabii olan bütün bu gibi bâzı hâdiselere rağmen, Müslümanlar'la Hristiyanlar'ın mütekabil vaziyetleri, muhasım uclarda dahi, yukarıda anlattığımız mahiyette idi.

C. İslâmlaşma

Burada, sırası gelmişken, *ihtida* mes'elesinden de kısaca bahsedelim: Selçuklu devrinde Anadolu'da Hristiyanlar arasında ihtidalar elbette mevcuddu. Nitekim Selçuklu ricali arasında, içlerinde hat-

²⁸ H. Grégoire, *Autour de Digenis Akritas*, Byzantion, c. VII, s. 293.

tâ Komnenler ailesi gibi yüksek Bizans aristokrasi-sine mensub birtakım mühtedilerin bulunduğunu biliyoruz. Bunlardan başka, âlimler, san'atkârlar hattâ meşhur mutasavvıflar arasında, ya kendileri yahud babaları Hristiyanlıktan dönmüş olanlar yok değildir. Uzun zaman temaslar, Müslüman-lar'ın devlet idaresindeki imtiyazlı mevkii, İslâm olmayanlara mahsus bâzı tekâliften kurtulmak ar-zusu, hulâsa, psikolojik ve ekonomik sebepler bu hususta az çok âmil olmuştur.

Gerçi İlhanlılar zamanında, bâzan Müslüman-lar aleyhine dinî mahiyette tazyikler yapıldığını, hattâ Baydu'nun Hristiyanlar'ı fevkalâde iltizam ederek onların teşviki ile İslâmlar aleyhinde bâzı tedbirler alındığını biliyorsak da, -dinî olmaktan ziyade siyasi maksadlarla yapılan- bu gibi hare-ketlerin mahdut zamanlara münhasır olduğunu unutmamalıdır. XIV. asrın ikinci yarısında bile Anadolu'da henüz Müslüman olmamış bâzı Moğol ricalinin mevcudiyetini biliyorsak da, bilhassa Gâ-zân devrinden başlayarak, Anadolu'da İslâm un-surunun tekrar eski imtiyazlı mevkii'ni kazandığı muhakkaktır. Maamafih, bütün bu şartlar dahilinde bile, Selçuklu ve İlhanlı devirlerinde şarkî ve orta Anadolu Hristiyanlar'ı arasında ihtidanın id-dia olunduğu kadar ehemmiyetli bir mikyasta ol-madığını söyleyebiliriz. XIII. asır sonlarında Ana-dolu Hristiyanları'ndan alınan *cizye*'nin umumî varidat arasında mühim bir mevkî tuttuğu hakkın-da Aksarâyî'nin ifadesi de bunu te'yid ediyor.

Acaba XIV. asırda garbî Anadolu'daki Türk beylikleri memleketlerinde bu ihtida nâes'esi ne nisbette idi? Birtakım büyük Bizantinistler'in ve Gibbons da dahil olmak üzere birçok tarihçilerin id-

dia ettikleri gibi, bilhassa Osmanlı sâhasında Rumlar'ın geniş mikyasta bir ihtidası olmuş mudur? Gibbons bu nazariyesini te'yid için Bursa ve asıl İznik şehirlerini örnek gösteriyor; gerçi Bizans Patrikhanesinin 1339-1340'da İznik halkına hitaben neşretmiş olduğu meşhur beyannâme, burada oldukça geniş bir ihtida ameliyesinin vukûuna delâlet etmektedir. Fakat buna, ifade ettiğinden çok fazla bir şumul isnad etmemelidir. Bizans hâkimiyeti altında çok kalabalık bir şehir olan İznik'in, fetihden kısa bir zaman sonra oradan geçen İbn Battûta'nın müşahadesine göre "çok az nüfusa mâlik" bulunması, Gibbons'un farzettği gibi, bu halkının büyük mikyasta ihtida ederek Osmanlı topraklarına dağıldıkları suretinde tefsir olunamaz: İznik nüfusu, imparatorluk pâyitahtının İstanbul'a naklinden sonra, o havalinin emniyetsiz bir hudud memleketi hâline gelmesi dolayısıyla, daha Osmanlı fethinden evvel çok azalmış olmalıdır. Ondan başka, eğer şehir halkı kâmilten ihtida etmiş olsalardı, Orhan, onları her halde yerlerinde bırakırdı. Bundan başka, Osmanlı devletinin hiç bir zaman "cebrî bir islâmlaştırma siyaseti" tâkib etmediği ve büyük şehirlerde toptan ihtida ameliyesinin âdeta imkânsız olduğu da gözönüne alınmalıdır.

Osmanlı menbaları -meselâ Âşık Paşazade- ilk Osmanlı fütuhâtı esnasında bâzı Hristiyan köylerinin -Osmanlı idaresinin adaleti sebebiyle- kâmilten Müslüman olduklarını söylerlerse de, şifahî an'anelere dayanan bu gibi rivayetlerin tarihî vusûku şübhelidir; yine aynı menba, şehirlerde ihtidadan hiç bahsetmemekte ve fethedilen yerlerdeki Hristiyan halkın, Hristiyan kaldıklarını da söyle-

mektedir. İbn Battûta'nın geçişi esnasında tamamen Hristiyan halkla meskûn olan *Göynük*, Osmanlı menbalarına göre bu asır sonlarına doğru islâmlaşmış olacak ki, Yıldırım Bayezid İstanbul'da kurduğu İslâm mahallesini buradan ve *Torbalı*'dan getirttiği halk ile te'sis etmiştir. Bu rivayet doğru bile olsa, bunu umumî bir ihtida neticesi olmaktan ziyade, oraya yeni Türk unsurunun yerleşmesiyle izah etmek daha doğrudur. İstanbul'daki İslâm mahallesine henüz yeni Müslüman olmuş Rumlar'ın yerleştirilmesi mantıkan kolay kabul edilemez. Gibbons'un hemen islâmlaştığını iddia ettiği sâhalarda münhasıran Rumlar'la meskûn köylerin I. Mehmed, hattâ II. Murad zamanında mevcudiyeti, resmî vesikalarla sâbittir. Bütün bu deliller karşısında, ne Osmanlı ve ne de garbî Anadolu'daki diğer beylikler sâhasında, "sür'atle vukua gelmiş kitle hâlinde ihtidaların" mevcudiyetini tasavvur etmemek daha doğru ve daha ihtiyatkârdır.

Bu uc beylikleri, yukarıdan beri verdiğimiz izahattan kolaylıkla anlaşılacağı gibi, şarktan mütemâdi gelen Türk ve İslâm unsurları sayesinde, nüfus kesafetlerini mütemâdi artıracak bir vaziyette idiler. Binaenaleyh, bu hâdiseyi izah için, Gibbons'un yaptığı gibi, ihtida âmilini ileri sürmeğe hiç lüzum yoktur. Bu mülâhazatımızla, XIV. asrın ilk yarısında Hristiyan unsurlardan bir kısmının islâmlaştığını büsbütün inkâr etmek istemiyoruz; daha XII. asırdanberi kitle üzerindeki mânevî perestijini kaybetmiş olan ortodoks kilisesinin vaziyeti, bilhassa iktisadî menfaatler karşısında bu ihtida amelîyesini ma'zur gösterecek bir halet-i vicdaniye doğurmuş olduğu gibi, *Hétérodoxe* zümreler için de bu büsbütün kolaydı. İşte bu itibar ile

burada sadece şunu göstermek istiyoruz ki, Anadolu'da bu ihtida, bu devirde mahdud nisbette ve yavaş olmuştur; Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük nisbette ihtidalar, Osmanlı devleti Balkanlar'a yerleştikten sonra, yâni en ziyade XV. asırda Balkanlar'da olmuş ve XVI.-XVII. asırlarda da devam etmiştir. Osmanlılar'ın "ilk siyasî teşekküllerini kurarken idare unsurlarını bulmak için mühtedî Rumlar'a muhtaç oldukları" iddiası da, bütün bu îzahatımızdan anlaşılacağı vechile, tamamen esassızdır; XIV. asırdaki bütün büyük devlet adamlarının Türk oldukları, Rum dönmesi olduğu iddia edilen Evrenos (*Evren+uz*)'un da eski Türk aristokrasisine mensubiyeti, mühtedî ricalin ancak birkaç kişiden ibaret olduğu, artık bugün tarihî bir hakikattir.

Osmanlı devleti XIV. asırda doğrudan doğruya Türk unsuru tarafından kurulmuştur. Devlet, XV. asrın ilk yarısından sonra muhtelif unsurlara hâkim büyük bir imparatorluk şeklinde inkişafa başladıktan sonradır ki, Bizans İmparatorluğu, Abbâsî İmparatorluğu gibi, idare makinesine *osmanlılaşmış* diğer unsurlar da girmiştir. İmparatorlarının mühim bir kısmı bile yabancı unsurlardan olan Bizans İmparatorluğu'nun bu mahiyeti nasıl Rum unsurunun idare kabiliyetsizliğine bir delil olamazsa, Osmanlı İmparatorluğu'nun mümâsil vaziyeti de Türkler'in idare kabiliyetsizliği için bir delil olarak kullanılamaz.

D. Askerî, Dinî, Meslekî (Corporatif) Teşekküller

Uc beyliklerindeki ictimâî hayat şartlarını ve Türkler'le Hıristiyan unsurların karşılıklı vaziyetlerini îzah ettikten sonra, buralarda faaliyet hâlin-

de bulunan muhtelif ictimai teşkilâtları en umumî hatlariyle ayrı ayrı göstermeğe çalışalım. İlk Osmanlı annalistlerinden Âşık Paşazâde'nin, yalnız eserinin bir yerinde, Anadolu'da büyük ve müstakil teşkilâtlar şeklinde mevcudiyetlerinden bahsettiği dört teşkilât vardır ki, yalnız, uc beyliklerinin değil, hattâ umumiyetle Anadolu'nun siyasî ve ictimai tarihini anlamak için, bunlar hakkında doğru bir fikir edinmek zarurîdir. Bu teşkilâtların köklerini Ortazaman İslâm tarihinin daha ilk asırlarında ve İslâm dünyasının muhtelif coğrafi saha- larında aramak icab ettiği halde, bunların muhtelif zaman ve mekânlarda başka başka unvanlar altında görülmesi, sonra biribirine çok benzeyen ve hattâ birçok defalar biribirine tedahül eden bu ictimai zümreler hakkında bâzen en esasî menbalar- da bile türlü tefsirlere müsaîd mübhem, hattâ yanlış malûmat verilmesi ve nihayet birçoğu henüz yazma hâlinde bulunan bu menbaların mütehas- sıslar arasında bile iyice malûm olmaması, şimdi- ye kadar bu hususta sağlam ve müsbet neticeler elde edilmesini men'etmiştir. Uzun zamanlardan- beri İslâm dünyasındaki bu cins ictimai teşekkül- lerin tetkiki ile uğraşdığım cihetle, tetkiklerimin neticelerini burada en kısa ve en basit bir şekilde arz etmek isterim.

I. GÂZÎ'LER ve ALP'LAR — Âşık Paşazâde'nin *Gâziyân-ı Rûm*, başka menbaların *Alpları*, *Alp-erenler* gibi unvanlar altında zikrettikleri bu zümre, yalnız Anadolu Selçuklu imparatorluğunun *çökmesi* devrinde değil, daha ilk Anadolu fütuhâtı esnasında mevcut bir ictimai teşekküldü. Gerçi daha İslâmiyet'ten evvelki Türkler'de "kahraman,

cengâver" mânasına bir lâkab olan ve prenslere de verilen *Alp* unvanı²⁹, İslâmiyet'ten sonra da -hattâ Müslüman Türk devletlerinin resmî unvanlarında bile- devam etmişti; fakat Türkler İslâmiyet'i kabul ettikten sonra, bâzen onunla beraber, bâzen de yalnız başına dinî mahiyetteki *Gâzî* lâkabı kullanılmağa başlanmıştır. Din mücahidlerine verilen bu şerefli lâkabın, Anadolu'da Dânişmendliler sülâlesinde ve daha sonra birtakım uc beylikleri hükümdarlarında bir *unvan* olarak kullanıldığı görülmüyor. İslâm devletleri ümerasına mahsus türlü türlü lâkablar taşıyan Anadolu Selçuklu ricali arasında nâdiren ve uc beylikleri ümerasında daha çok olarak *Alp* unvanının isti'mâline rast geliniyor.

Tarihî menbalarda bâzen umumî olarak bütün Müslüman ordusu efradını ifade için kullanılan *gâzîler* ta'biri, umumiyetle daha dar ve daha hususî bir mâna ifade eder; yâni onunla ordudaki veya büyük şehirlerdeki muayyen bir zümre kasdolunur³⁰: Anadolu Selçuklularının, Dânişmendlilerin, daha evvel Büyük Selçukluların ordularında bu *Gâzîler* zümresi mevcut olduğu gibi, daha evvel yâni Sâ mân Oğulları zamanında da Horasan ve Mâverâünnehir sahalarında da bu *gâzîlerin* bulunduğunu biliyoruz³¹: Ekseriyetle geçinecek bir

²⁹ W. T h o m s e n, *Inscriptions de l'Orkhon*, Helsingfors, 1896 (Bk. Türkçe kelimeler indeksi).

³⁰ N e r c h a k h y, *Description de Boukhara*, publié par Charles Schefer, Paris 1892, s. 192.

³¹ Aynı eser, s. 81, 82; -G a r d î z i, *Kitâb Zeyn'ul Akhbâr*, ed. Muhammed Nâzım, Berlin 1928, s. 48; *The Târikh-i Balhaki* (Bibliotheca Indica), Kalküte 1862, s. 23.

toprağa ve kendini yaşatacak bir işe sahip olmayarak, iktisadî zaruretler karşısında maişet vasıtalarını Ortazaman'ın mütemadî harblerinde ve dahilî iğtişaşlarında arayan böyle tufeyli bir sınıfın vücutte gelmesi pek tabii idi. Hükûmet teşkilâtının mahdud ve zaif olması, hükümdarların ve emîrlerin dahilî ve haricî düşmanlara karşı sık sık ücretli asker bulmağa mecbur olmaları, yalnız hudutlarda değil, siyasî ve kültürel büyük merkezlerde de böyle bir zümrenin teessüsünü intac etmişti. Daha VIII. asır sonlarında Bağdad'da Abbasî hanedanının dahilî mücadelelerinden istifade ederek kuvvetlenen ve XI. asrın ilk yarısında şehri haraca keserek kendi menfaatlerine vergi toplayan *Ayyârlar*³² teşkilâtına pek müşabih olarak, Mâverâünnehir'de de X. asırda *Gâzîler* adını taşıyan bir teşkilâtın mevcudiyetini biliyoruz. Daha IX. asırda, Tâhiriler ve Saffâriler zamanında İran'da -yine bu isimler altında- buna mümasil teşkilâtlar vardı. Sâmân Oğulları devrinde Mâveraünnehir Gâzîleri, hudutlardaki kâfirlere, yâni putperest Türkler'e karşı cihad ettiklerinden dolayı dinî bir mefharet unvanı olan *Gâzî* lâkabını almışlardı; bunlar sayıca da ehemmiyetli olduğundan, teşkilâtları devlet tarafından resmen tanınmakta idi. Bunların reislerini, muâsır bir annalist, Beyhakî *Sipâhsâlâr-ı Gâzîyân* unvanıyla zikrettiği gibi, yine onunla muâsır müverrih Utbî de bu hususta *Re'îsü'l-fityân* lâkabını kullanmakta, yine muâsır bir müverrih Gerdizî de aynı adamı '*Ayyârlar*'ın başı olarak tavsif etmektedir. Aynı teşkilâtı üç ayrı isim altında zik-

³² Köprülü zade M. Fuad, *Türkiye Tarihi*, İstanbul 1923, s. 82.

reden bu annalistlerin hiçbiri bu tesmiyede yanılmamıştır; çünkü bu isimler, daha ilk zamanlardanberi, birbirinin müradifi olarak kullanılmıştır.

İbtida müteveffa Barthold'un ehemmiyetle işâret etmiş olduğu³³ bu mes'eleyi, Abbâsîler devrine ait -yalnız tarihî değil, hattâ tasavvufî ve edebî mahiyette- muhtelif menbaların ifadeleri ile de te'yid ve tavzih edebiliriz: Taberî'nin naklettiği, daha IX. asır başlarına aid bir şiir parçası 'Ayyârlar'a *fetâ*³⁴ sıfatının da verildiğini gösteriyor. İbnü'l-Esîr, 361 Hicrî (971-972 Milâdî)'de Bağdad'da, gazâyâ dâvet dolayısıyla her taraftan gelen çeşit çeşit insan kitlelerinin sebep oldukları büyük karışıklıklardan bahsederken, Ayyârlar'ın, Fityân'ın ve Nübüvviye'nin isimlerini zikretmektedir ki, bu son zümreden Arab seyyahı İbn Cübeyr de bahsetmiş ve XII. asırda onların Suriye'de mevcudiyetlerini bildirmişti³⁵. İbnü'l-Esîr'in ifadesi, daha iki asır evvel bunların Bağdad'da mevcudiyetlerini bize öğretiyor. İbnü'l-Kesîr (473 Hicrî=1080 ve 1081 Milâdî) de Bağdad'da Fityân'ın muntazam bir teşkilât hâlinde mevcudiyetlerini söylüyor. Her halde, daha ilk zamanlardan başlayarak, sınaî ve ticarî büyük merkezlerde, aynı hayat şartlarının doğurduğu bu ictimai sınıf mevcuttur. Zaman ve mekâna göre isimleri, kıyafetleri, ahlâkî prensipleri az çok tahavvüllere uğrayan, büyük şehirlerde fırsat buldukça haydutluk, nırsızlık, kabadayılık, dahilî mücadelelerde veya serhatlerde gönüllü veya ücretli

³³ W. Barthold, *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, London 1928, s. 215.

³⁴ Taberî, de Goeje neşri, seri 3, II, s. 886.

³⁵ *The Travels of İbn Jubayr*, de Goeje neşri, Leyden 1907, s. 280.

askerlik eden, bir kısım mensublarının esnaf teşkilâtına dâhil olması dolayısıyla onlarla da rabıtası olan, işsiz kaldıkları veya zemini müsaid buldukları zaman büyük merkezlerin ictimai nizamını bozan bu sınıf, Moğol istilâsından evvel ve sonra Mâveraünnehir, Horasan, İran, Irak, Suriye, Şimalî Afrika ve Anadolu sâhalarında *Harâfişa*, *Ayyârân*, *Şattârân*, *Mutattavv'a*, *Cu'aydiya*, *Zanâtîra*, *Fityân* veya *Futuvvetdârân*, *Runûd* ve daha bu gibi isimler altında daimâ görülüyor. Bu isimlerin ve bunlara bağlı tâ'birlerin ayrı ayrı mâna tahavvüllerini, aralarındaki farkları anlatmak, bu teşekküllerin tarihî tekâmüllerini göstermek demektir ki, bûsbütün ayrı ve uzun bir tetkik mevzuudur.

İslâm tasavvufu tarihinde "Horasan Melâmetiyesi" diye ma'ruf olan mühim zümre, Horasan'daki Ayyârlar teşkilâtıyla³⁶ bâzı noktalardan alâkadar olduğu cihetle, *mürüvvet*, *fütüvvet*, ilh... birtakım tasavvufî tâbirler, her iki zümrenin ıstılahlarında da -ifâde ettikleri mânalar biraz farklı olmakla beraber- mevcud idi; sinaî ve ticarî büyük İslâm merkezlerinde muhtelif mesleklere göre korporasyonlar teşekkül ettiği zaman, gerek tasavvuf zümreleriyle, gerek bu Ayyârlar ve emsali zümrelerle râbitaları olan bu korporasyonların ıstılahlarına da bu gibi kelimeler girmiş, hattâ bunlara mahsus ahlâk prensiplerinin teşekkül ve inkişafında da aynı te'sirler az çok kendini göstermiştir.

Massignon'un "*fütüvvet*" tâ'birini *chevalerie insurrectionnelle*, *héroïsme hors lois* diye târif etmesi gayet doğrudur; gerçi tasavvuf tarikatlerin-

³⁶ R. Hartmann, *As - Sulamî's Risâlat al-Malâmatiya*, *Der Islam*, VIII, 1918.

de, bu tâbir pek tabîî olarak bundan daha farklı bir mânevî mâna almıştır; lâkin bu bahsettiğimiz ictimai sınıfın ahlâkî prensibi olarak *fütüvvet*, yâni yiğitliğin başlıca mânası budur. Yalnız, bu prensibin Ayyârlar'a ve mümasil teşkilâtlara girmesini, Massignon'un gösterdiği gibi 535 Hicrî (1140 Milâdî) tarihine değil³⁷, cndan hiç olmazsa üç asır evvele irca etmek lâzımdır. Yukarıda biraz bahsettiğimiz gibi, Abbasî Halifesi meşhur Nâsır, hem perestijini yükseltmek, hem kendisine bir istinadgâh daha bulmak için, hilâfet mânevî nüfuzunun müessir olduğu sahalardaki bu *fütüvvet* zümrelerini kendi riyaseti altında toplamak teşebbüsünde bulundu; muhtelif İslâm hükümdarları bu Halife tarafından o teşkilâta idhal edildiler. Eskidenberi fütüvvet meslekine mensub olan ve onlara mahsus *şalvar*'ı giyen Halife Nâsır'ın bu hareketinde, belki de, garb şövalyeliği ile temasta bulunan Yakın-Şark İslâm dünyasının böyle bir teşebbüsü iyi bir şekilde karşılayacağı kanaati de müessir olmuştur. Abbâsî Halifesi, bu suretle, fütüvvet teşkilâtını bir "serserîler mecmâi" olmaktan kurtararak ona meşru bir mâhiyet veriyor, en yüksek asâlet erbabını o teşkilâta sokmakla ahlâkî kıymeti ve ictimai seviyesi yüksek bir İslâm şövalyeliği vücade getiriyordu. Halife'nin bu hareketinde, o aralık İslâm dünyasında çok inkişaf etmiş olan ve şeklen devletin kontrolü altında bulunmakla beraber, "mânen onun otoritesini hiç tanımayan sofî tarîkatlerine karşı, mânen kendi şahsına bağlı yeni bir ictimai

³⁷ L. Massignon, *Recueil de Textes Inédits concernant l'histoire de la Mystique*, c. I, Paris 1929, s. 69.

kuvvet vücade getirmek” arzusu da pek barizdir³⁸. Selçuklu İmparatoru I. İzzeddin Keykâvus, Sinop fethinden sonra Halife’ye birçok hediyelerle beraber Şeyh Mecdü’d-din İshak’ı göndererek bu teşkilâta girmek istemiş ve buna mukabil kendisine fütüvvet şalvarı gönderilmek suretiyle arzusu is’af edilmiştir³⁹.

Anadolu’da XIII. ve XIV. asırlarda *Gâzî* unvanına daha ziyade uc beylerinin isimlerinde tesadüf edilmekte ve ne Orta Anadolu şehirlerinde, ne de uclarda bu isim altında bir teşkilâtta bahsolunmamaktadır. XV.-XVI. asır Osmanlı menbalarından -meselâ Âşık Paşazâde’deki *Gâziyân-ı Rûm* tâbirı gibi- tesadüf edilen bu isim yerine, daha ziyade *Alp* tâbirine rast gelinmektedir. İlk Osmanlı menbaları Osman Gâzi maiyyetindeki kumandanların birçoğunun ismine Alp lâkabını ilâve ettikleri gibi, XIV. asrın ilk yarısında yaşayan ma’ruf Türk şâiri Âşık Paşa da *Alp* yahud -bu Türk an’anesinden gelen bu iftihar unvanına sofîyâne bir renk de vermek için- *Alp-eren* olmak için dokuz şartın lüzumundan bahsediyor: “Kuvvetli yürek yâni şecaat, bâzû kuvveti, gayret, iyi bir at, hususî bir libas, yay, iyi bir kılıç, süngü, uygun arkadaş”⁴⁰. Öyle anlaşıyor ki bu devirlerde garbî Anadolu uc-

³⁸ P. K a h l e, *Die Futuwwa- Bündnisse des Kalifen en-Nâsır* (622/1225), Festschrift Georg Jacob, Leipzig 1932, s. 112-117; P. K a h l e, *Ein Futuwwa Erlass des Kalifen en Nâsır aus dem Jahre, 604 (1207)*, Archiv für Orientforschung (Oppenheim Festschrift), Berlin 1933, s. 52-58.

³⁹ İ b n B î b î, *Selçuk-nâme*, (Ayasofya Kütüphanesi, nu. 2985).

⁴⁰ *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 273.

larındaki Alplar teşkilâtı, yukarıdanberi bahsettiğimiz ve daha ziyade bir şehir teşkilâtı mahiyetinde olup islâmî an'anelere dayanan Gâziler teşkilâtından farklıdır; bilhassa eski Türk an'anelerine bağlıdır. Uc beyliklerinin asıl askerî kuvvetini teşkil eden ve millî an'aneleri bozulmamış olan yarı göçebe Türkmen aşiretleri arasında bunun böyle olması pek tabiî idi; uc beylerinin Gâzî lâkabını almaları ise, onların artık şehir hayatına geçmiş ve az çok medrese te'siri altına girmiş olmalarından dolayısıdır. İşte Âşık Paşazâde'nin pek de mahiyetini anlamayarak *Gâziyân-ı Rûm* ismi altında anlatmak istediği zümre, şüphesiz bu Alplar'dır. XVI. asırda Safevî İmparatorluğu'nu kuran Şah İsmail, ordusunu teşkil eden ve kendisini yalnız siyâsî ve askerî bir şef değil, dinî bir reis, daha doğrusu bir *mürşid* telâkkî eden Türkmen cengâverlerini *Alplar* değil *Gâziler* veya *Sofîler* diye zikretmektedir; fakat bu, iki asırlık uzun bir dinî tekâmülün neticesidir.

2. AHÎLER — Âşık Paşazâde'nin Anadolu'da ehemmiyetlerinden bahsettiği ikinci zümre *Ahî-yân-ı Rûm*, yâni *Anadolu Ahîleri*'dir. İbn Battûta'nın müşâhedeleri sayesinde XIV. asırda bu teşekkülün Anadolu'da ne kadar yayılmış olduğu eskidenberi bilindiği için, Osmanlı devletinin kuruluşunda bunların rolleri mes'elesi epeyi zamandır dikkati celbetmiş bulunuyor. On beş senedenberi oriyentalistlerin bu husustaki tetkîkleri ve eski yeni birtakım *fütüvvet-nâme*'ler üzerinde yapılan yeni araştırmalar bu teşkilâtın mahiyetini az çok aydınlatmış gibi görünüyorsa da, tarih bakımın-

dan, bu husustaki mübhemiyet henüz giderilmiş değildir⁴¹.

İbn Battûta, bilhassa Anadolu'nun belli başlı merkezlerinde, Antalya, Burdur, Gölhisar, Lâdik, Milas, Barcın, Konya, Niğde, Aksaray, Kayseriye, Sivas, Gümüş, Erzincan, Erzurum, Birgi, Tire, Manisa, Balıkesir, Bursa, Gerede, Geyve, Yenice, Mudurnu, Bolu, Kastamonu, Sinob'da, *Ahîyetü'ş-fit-yân* "kardeş yiğitler" adını verdiği bu zümrenin zaviyelerinden bahsetmekte ve Anadolu'da her Türkmen kasabasında, köyünde bunlara tesadüf edildiğini söylemektedir. Filhakika, gerek toponimi tetkikatı, gerek kitabeler ve mezar kitabeleri, sonra vakfiyeler, resmî kayıtlar ve nihayet muhtelif tarihî menbalar, bu teşkilâtın Anadolu'nun her tarafına, hattâ Anadolu ile sıkı münasebeti olan Azerbaycan'a ve Kırım'ın sahil şehirlerine kadar yayıldığını gösteriyor. Bu vaziyet, belki bu kadar yayılmış ve inkişaf etmiş olmasa bile, XIII. asırda ve bilhassa bu asrın ikinci yarısında da böyle idi. Selçuklu devrine ait eserlerde, bâzı büyük şehirlerdeki hâdiselerden bahsedilirken, kuvvetli bir ictimai teşekkül olarak "Runûd ve Ahîyan" dan yâni Rindler ve Ahiler'den veya fütüvvet mensublarından bahsedilir. Müteradif olan bu kelimelerden *Rind*, (cem'i *runûd*) kelimesi, tamamen 'Ayyâr münâsına, daha evvelki asırlara ve başka sahalarla ait menbalarda da mevcuttur. Bilhassa büyük şehirlerde kuvvetli ve mahiyeti itibariyle de bir şe-

⁴¹ Bibliyografya için, F. T a e s c h n e r'in şu iki makalesi-
no müracaat: *Futuwwa-Studien, Die Futuwwabünde In der Türkei
und Ihre Literatur*, İslamica, c. V., fas. 3, 1932; -*Die Islamischen
Futuwwabünde*, Zeitschrift der Deutschen Morgen. Gesellschaft,
Band 12, Hoff 1/2, 1933.

hir teşekkülü olan bu zümre, yukarıda bahsettiğimiz 'Ayyârlar, Şattârlar, Gâzîler ilh... teşkilâtından başka birşey değildir. Çok iptidâî, bilgisiz bir adam olan Âşık Paşazâde, bu teşekkül ile Gâzîler'i biribirinden ayrı olarak zikretmek suretiyle tamamilе kelimelere aldanmıştı. Eğer o, Alplar'la Ahîler'i ayırsaydı, şüphesiz daha doğru olurdu.

Gerçi, Ahî teşkilâtı yalnız şehirlerde değil, köylerde, uclarda da vardı. Hattâ bu suretle Alplar teşkilâtı ile de temas ederek ona da hülûl ettiği için, hem *Ahî*, hem *Alp* sıfatlarını taşıyan, yâni her iki zümreye de birden mensub olan kimselere tesadüf ediyoruz: Tıpkı büyük merkezlerdeki esnaf korporasyonları ile *fütüvvet* teşkilâtının müteâkıben biribirinin içine girmeleri gibi... Fütüvvet teşkilâtı Anadolu'da en ziyade büyük şehirlerde kuvvetli idi: Büyük merasimde, yeni hükümdarın şehre gelmesi şenliklerinde onlar hususî muzıkları, bayrakları, kostümleri ile ve mükemmel müsellâh olarak bulunurlardı. Bunların büyük şehirlerde muhtelif reislerinin maiyyetinde muhtelif zümreler teşkil ettiklerini ve her zümrenin içtima için ayrı zaviyesi olduğunu biliyoruz; bundan istidlâl edebiliriz ki, galiba, her zümre ve her zaviye, ayrı ayrı hîrfetler erbabına mahsustu. Eğer bir hîrfet erbabı büyük şehirlerde bir zaviyeye sığmayacak kadar kalabalık olursa, şehrin ayrı yerlerinde muhtelif zaviyeler açıyorlardı. XIII. asrın ikinci yarısında Konya'da Ahîler'in reisi olan Ahî Ahmed Şâh'ın emri altında birkaç bin rind bulunduğunu söyliyen Eflâkî'nin ifadesinden bu anlaşılıyor. Yine aynı menbada, bâzan bir şehirdeki *re'îs*'ler arasında şiddetli rekabet olduğu görülüyor. Bu rekabet belki şahsî sebeplerden, belki de iki şahsın veya

İki zümrenin iktisadî menfaatlerindeki tezaddan ileri gelebilir. Herhalde yukarıda da söylediğimiz gibi, bu ictimai teşekkül, XIII. asır Anadolu tarihinin şehirlerde cereyan eden birçok mühim hâdiselerinde mevcudiyetini ve te'sirini göstermiştir. Selçuklu idaresine karşı kıyam ederek muvakkat bir zaman için Konya'yı ele geçirmeğe muvaffak olan isyan hareketlerinde bunların daima merkezî idare aleyhinde bu harekete iştirak etmeleri, meselâ Karamanîler'le birleşmeleri araştırılmağa değer bir mes'eledir. Fakat bir defa, Karaman Oğulları'nın -İlhanlı valileri devrinde muvakkat ve müteaddit Konya işgallerinden birinde- Ahîler reisini aldıkları da vâki olmuştu.

İbn Battûta bu fütüvvet teşkilâtının bekâr gençlerden mürekkep ve içlerinden seçilmiş *Ahî* lakablı bir reis tarafından idare edilen zümreler olduğunu söylüyor. Fakat kitabeler, mezar taşları, vakfiyeler, hulâsa her türlü tarihî menbalar gösteriyor ki, Ahîler yâni bu teşkilâtın başındaki adamlar, İbn Battûta'nın dediği gibi yalnız genç ve bekâr işçiler değildir. Bunların evli oldukları, büyük emîrlerin nattâ hükümdarların hürmetini kazandıkları, büyük servet ve nüfuz sahibi bulundukları, içlerinde yüksek idarî mevkilere geçmiş adamların mevcudiyeti malûmdur. Devlet idaresi inhilâl ettiği, anarşi baş gösterdiği zamanlarda, yâni intikal devrelerinde, ellerindeki teşkilâta istinad eden Ahîler yâni fütüvvet reisleri şehirlerin idaresini ellerine alıyorlar ve eski idareden yeni idareye geçişin şehir için büyük bir sarsıntıya meydan vermemesine çalışıyorlardı. Böyle bir teşkilâtın, hele anarşi devrelerinde, nasıl bir kuvvet ve lüzum kazanacağı meydandadır. İdare teşkilâtının inkişaf

etmemiş olduğu o devirlerde, küçük kasabalarda, devlet kuvvetini değil, fakat, en mühim olan mahallî halk idaresini temsil edenler onlardı.

Büyük bir ihtimalle, I. İzzeddin Keykâvus'un fütüvvet teşkilâtına girmesinden sonra, bu teşkilât Anadolu merkezlerinde daha kuvvetlenmiş, devrin umumî temayülüne ve Anadolu'nun mânevî muhitindeki fikrî cereyanlara uyarak biraz tasavvufî bir renk de almış, bir taraftan korporasyonlara hulûl ederek onlardan kuvvet aldığı gibi, kendisi de onları canlandırmış, diğer taraftan da köylere kadar yayılarak Alplar teşkilâtı ile de yâni toprak sahibi sipahilerle de münasebet peyda etmiştir. XIII. asrın ikinci yarısından XIV. asra kadar Anadolu'da birtakım büyük devlet ricalinin, kadıların, müderrislerin, muhtelif tarikatlara mensub şeyhlerin, büyük tâcirlerin *fütüvvet* teşkilâtına dahil olduklarını görüyoruz ki, bu, teşkilâtın içtimâî kıymetinin yükseldiğine alâmettir. Fütüvvet prensiplerinin bu suretle kuvvetlenerek esnaf korporasyonlarına girmesi, yâni bu teşkilâtın fütüvvet kadrosu içinde yeniden tanzimi, Anadolu'da XIII. asrın ilk yirmi beş yılından sonra vukûa gelmiş olmalıdır. Bütün tarihî menbaların ve Anadolu'da muhtelif asırlarda yazılmış muhtelif *fütüvvet-nâmeler*'in tetkikinden çıkan netice, şimdilik budur sanıyorum. Evvelce de söylediğim gibi, XIV. asrın başında büyük şehirlerdeki genç ve bekâr işçiler umumiyetle bu Ahî zaviyelerine mensup oldukları için, bu vaziyet birçok müdekkikleri şaşırtmış ve bu teşkilât bâzı âlimler tarafından bir *esnaf teşkilâtı*, bâzıları tarafından sair sofi tarikatleri gibi bir *fütüvvet tarikati* addolunmuştur. Halbuki, fütüvvet tarîki diye bir tarikat, İslâm dünyasında aslâ mevcut

olmadığı gibi, Anadolu'daki Ahîler de sadece bir esnaf teşkilâtından ibaret değildir. *Fütüvvet* kelimesinin, bir "ahlâkî prensip" olarak gerek Sofiler, gerek Ayyârlar, gerek esnaf korporasyonları arasında müştereken mevcut olması, son müdekkikler gibi bâzı eski şark müelliflerini de şaşırtmış, hattâ *fütüvvetiye* adıyla bir tarîkatin mevcudiyeti neticesine sevk etmiştir ki, tarihî realiteye tamamen mugayirdir. XIV. asırda Ankara Ahîleri'nin büyük arazî sahipleri olup bir nevi Cumhuriyet teşkil ettikleri ve Osmanlılar'ın Ankara'yı bunlardan aldıkları iddiasının ne kadar esassız olduğunu uzun zaman evvel bir eserimde îzah etmiştim; bu netice selâhiyetdar âlimler tarafından artık umumiyetle kabûl edilmiştir⁴².

Yine aynı eserde, Anadolu Ahîleri'nde farmasonlarda olduğu gibi sıkı bir hiyerarşi mevcut olup, sâliklere hâiz oldukları rütbelere göre hakikatler ifşa olunduğunu ve bu hususiyetlerin esas itibarıyla bâtinî bir menşe'den geldiğini, *fütüvvet-nâmeler*'e dayanarak söylemiştim⁴³. İslâm korporasyonlarının menşei mes'elesinin *Karmatlar* hareketine merbut olduğunu pek doğru olarak ileri süren Massignon, bu nazariyesiyle benim fikrimi te'yid etmiş oluyor⁴⁴. Anadolu'nun sünnî merkezlerinde, devlet kontrolü altında, Ahîler teşkilâtının sünnî mahiyeti almış olması, onların menşei hakkındaki fikrin yanlışlığını isbat etmez. İşte menşe'lerini

⁴² P. Wittek, *Zur Geschichte Angoras im Mittelalter*, Festschrift Georg Jacob, s. 349.

⁴³ *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 241.

⁴⁴ L. Massignon, *Al-Hallağ, martyr mystique de l'Islam*, c. I., Paris 1922, s. 399;- Bir de *Encyclopédie de l'Islam*'da sınıf maddesine müracaat.

mahiyetlerini, müteakbil tedahüllerini ve umumî hatlariyle tarihî tekâmüllerini göstermeğe çalıştığımız bu muhtelif teşekküller arasında bilhassa Ahîler'in, Osmanlı devletinin kuruluşunda ve Yeniçeri teşkilâtının ihdâsında büyük rolleri olduğu muhakkaktır ki, yıllarca evvel ilk olarak ileri sürdüğümüz bu fikir, muahharan başka âlimler tarafından da yeni vesikalarla te'yid edilmiştir.

Mevzu ile doğrudan doğruya alâkadar olmamakla beraber, ehemmiyetine mebnî burada küçük bir istitrad yapayım: Rönesans hazırlayıcılarından biri olarak telâkki edilen Bizanslı mütefekkir Plét-hon üzerinde *fütüvvet* teşkilâtının te'siri olması ihtimali hakkında şu son zamanlarda Franz Taeschner tarafından ileri sürülen fikir⁴⁵, henüz esaslı bir delil ile kuvvetlendirilemedi; onun Yunan mitolojisinden ve Zerdüş'ten mülhem olarak kurmak istediği yeni din üzerinde, *fütüvvet* prensiplerinin ve alelûmum XIV.-XV. asırlar İslâm âlemindeki dinî ve felsefî cereyanların ne gibi te'siri olduğu mes'elesi cidden tetkîke değer. Hayatının bir kısmını Osmanlı saraylarında ve Türk muhitinde geçiren Pléthon'un -vaktiyle Fallmerayer tarafından ortaya konulan- Péloponèss'de tatbikini teklif ettiği ictimai islâhat fikirlerinde⁴⁶, o zamanki Türk cemiyetinin bünyesini oldukça büyük mikyasta taklid arzusu açıktan açığa gözükmemektedir.

3. BÂCİYÂN-I RÛM — Âşık Paşazâde'nin bahsettiği üçüncü bir ictimai teşekkül *Bâciyân-ı Rûm* yâni kadınlar teşkilâtıdır. Başka hiçbir men-

⁴⁵ Georgios Gemistos Piethon, *Der Islam*, Band XVIII, Heft 3/4, 1929, s. 236-243.

⁴⁶ A. A. Vasiliev, *Histoire de l'empire Byzantin*, c. II, s. 328-329.

bada zikredilmeyen böyle bir zümrenin mevcudiyeti, müdekkîklere haklı olarak o kadar garib görünmüştür ki, bir istinsah hatası olmak ihtimalini düşünerek ve muhtelif yazma farklarını da gözönüne alarak bunun yâ *Hâciyân-ı Rûm* yâni Anadolu hacıları, yahud da Moğol devrinden kalmış bir bakiyye olarak *Bahşiyân-ı Rûm* olması fikrini ileri sürmüşlerdir⁴⁷. XIV. asırda Anadolu'dan hacca gidenlerin epeyi mühim bir kalabalık teşkil ettiklerini biliyorsak da, bunların böyle hususî bir teşekkülleri olması, İslâm dünyasında hiç eşi olmayan bir garibedir ve böyle bir ihtimâl aslâ vârid değildir. XIV. asırda İlhanlılar sarayında daha ziyâde “Uygur ve Moğol yazılarını bilen kâtip” mânasına kullanılan ve daha eski zamanlarda “ruhanî-sihirbaz- halk şairi” mânalarını ifade eden *Bahşı* kelimesine gelince, Anadolu'da bunların böyle ehemmiyetli bir sınıf teşkil etmiş olmaları, tarihi bakımından, en uzak bir ihtimal olarak bile kabûl edilemez. Şu halde, ister istemez, bunun *Bâciyân* diye okunması lüzumu zarurîdir.

Bütün bu mülâhazalar olmasa bile, bu metinde bu ismi tâkib eden cümle, bunun bir kadınlar teşkilâtı olduğunu kat'iyetle göstermekte, hattâ Bektâşîler'in pîri Hacı Bektaş Velî'nin bunlarla münasebetini anlatmaktadır. Bektaşî an'anesinde, tarikatten olan kadınlara umumiyetle *bacı* lâkabının verilmesi de bununla alâkalı olsa gerektir. Acaba bu isim, âzası kadınlardan mürekkebe bir sofî zümresinin mi ismidir? Gerçi Memlûklar zamanında Mısır'da kadınlara mahsus tekke olduğunu, Selçuk

⁴⁷ F. Taeschner, *Futuwwa-Studien, Islamica*, c. V, fas. 3, s. 294-295.

devrinde Konya'da kadınların şeyhlere intisab ettiklerini ve örtülü olarak şeyhlerin meclisinde bulunduklarını biliyoruz. Fakat Anadolu'da böyle husûsî bir teşekkülün mevcudiyetinden hiç malûmatımız yoktur. Bertrandon de la Broquière, XV. asır başında Dülkadir beyliğinin müsellâh otuz bin erkek ve yüz bin kadından -bir yerde yüz bin yerine otuz bin diyor⁴⁶- mürekkebi bir Türkmen kuvvetine mâlik olduğunu söylüyor. Acaba Âşık Paşazâde, *Bâciyân-ı Rûm* ismi altında uc beyliklerindeki Türkmen kabilelerinin müsellâh ve cengâver kadınlarını mı kasdediyor? Şimdilik, akla en yakın gelen te'vil bu görünüyor.

4. ABDÂLÂN-I RÛM — Âşık Paşazâde'nin bahsettiği dördüncü zümre *Abdâlân-ı Rûm* yâni Anadolu'nun *Hétérodoxe* dervişleridir. Bâzı tarihî menbalarda *Horasan Erenleri* namıyla de zikredilen bu zümrenin, bilhassa XIV. asırda mühim bir dinî-ictimâî rol oynadığı, Osmanlı devletinin bu asrına ait bütün menbalarda *Abdal* veya *Baba* lâkabını taşıyan ve ilk Osmanlı hükümdarlarıyla beraber harblere iştirak eden tahta kılıçlı, cezbeli birtakım dervişlerden bahsedilmesiyle de anlaşılır. Acaba *Anadolu Abdalları* muayyen bir serseri dervişler tarikatının mı ismidir? Yoksa, bu isim altında, esasen birbirine yabancı olmayan muhtelif *Hétérodoxe* tarikatlere mensub dervişlerin hepsi mi kasdolunuyor? Şimdiye kadar cevapları verilmemiş olan bu müşkil sualler karşısında şaşırmamak için. Anadolu'nun XIII.-XIV. asırlardaki dinî şartları ve bu şartlar dahilinde inkişaf eden tasavvuf tarikat-

⁴⁶ Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'outre-mer*, s. 82, 118.

lerinin mahiyeti hakkında kısa fakat toplu ve vâzih malûmata ihtiyacımız vardır. Aşağı Ortazaman'da Anadolu Türkleri'nin siyasi tarihini anlamak ve Osmanlı devletinin kuruluşunda müessir olan dinî âmilleri öğrenmek, ancak bu suretle kolaylaşabilecektir.

Anadolu Selçuklu devleti, dinî siyaset hususunda, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun an'anelerine sâdık kalarak sünnilîği ve Abbasî taraftarlığını muhafaza etti; devlet nüfuzu altındaki şehirler daimâ kuvvetli bir *sünnî*, hattâ *Haneî* muhiti olarak kaldı; buralardaki medreseler ve XIII. asırda artık çoğalmağa başlayan birtakım tarikatler umumiyetle bu temayülü muhafaza ve takviye ettiler. Sühreverdî, İbnü'l-Arabî, Sadrü'd-dîn Konevî, Mevlânâ gibi büyük sofilerin *néo-platonicien* nazariyelerini ve *panthéiste* temayüllerini hüsn-i telâkki eden bu serbest şehir muhiti, Yakın-Şark'ın o devirdeki sair İslâm merkezleriyle mukayese edilemeyecek derecede taassubdan uzak olmakla beraber, sünnî şekillerini daima muhafaza etmiştir. Alman müsteşırık Prof. Babinger'in "Anadolu Selçukluları'nın, şiiîliği resmî mezhep olarak kabul ettikleri" iddiası, hiçbir delile istinad etmez.

Osmanlı devletinin kuruluşu sıralarında Anadolu şehirlerindeki en mühim tarikatler, Mevlevîye, Rifâ'îye, Halvetîye tarikatleri idi. İsmi Mevlâna Celâleddin Rûmî'den alan *Celâliye* -veya daha sonra daha taammüm eden ismiyle- *Mevlevîye* tarikati, Mevlânâ'nın hayatında henüz bir tarikat şeklinde kurulmamış idi. En yüksek aristokrasiden en fakir halk tabakalarına kadar, hattâ Hristiyanlar, Museviler de dahil olmak üzere, etrafına birçok müridler toplayan Mevlânâ'dan sonra, halifeleri

onun büyük şöhretinden istifade ederek muhtelif yerlerde zaviyeler açdılar, yavaş yavaş tarîkatin âyin ve erkânı da teessüs etti. Yüksek aristokrasi ile yüksek ve orta burjuva sınıflarına dayanan bu tarîkat, daha ilk zamanlardanberi, biraz aşağıda bahsedeceğimiz *Hétérodoxe* zümrelere aleyhdar olmuş, mevcud ictimâî ve siyasî nizamın muhafazasına çalışmışdır; Babinger'in, bu tarîkati Bektaşîlik'le aynı mahiyette addetmesi, realiteye taban tabana zıd bir iddiadır. Bu iki tarîkat, Osmanlı tarihinde, daimâ biribirine rakib iki kuvvet olarak yaşamıştır.

Daha XIII. asırda Anadolu'da yerleşmeğe başlayan *Rifâ'îye* -veya *Ahmedîye*- tarîkati, Moğol istilâsından sonra, o aralık en kuvvetle mütemerkiz bulunduğu Irak sahasında Türk-Moğol şamanlığının te'sirinde kalmış popüler bir tarîkatti⁴⁹; XIV. asırda Anadolu'da muhtelif tekkeleri bulunan ve sâlikleri daha ziyade şehirlerin fakir sınıflarına mensub olan bu tarîkat, büyük bir ehemmiyet kazanamamıştır.

Yine XIII. asrın sonunda Niğde'de Ahî Yûsuf Halvetî tarafından açılan bir zaviye ile Anadolu'ya giren *Halvetîye* tarîkati de, Mevlevîye ve Rifâ'îye gibi, sünnî şeklini muhafaza eden bir burjuvazi tarîkatidir; bu tarîkatin uc beyliklerinin dinî hayatı üzerinde doğrudan doğruya mühim bir te'siri olmamıştır; lâkin, Anadolu'da yerleşir yerleşmez Ahî teşkilâtıyla sıkı bir alâka peyda ederek, böylece şehirlerdeki işçi sınıfını kazanmağa çalışmış ve mü-

⁴⁹ Köprülüzade M. Fuad, *Influence du chamanisme turco - mongol sur les ordres mystiques musulmans*, İstanbul, 1929, s. 12.

teâkib asırlarda Arran ve Azerbaycan'da ve Osmanlı İmparatorluğu sahasında oldukça kuvvetlenmiştir.

XIV. asır başında Anadolu şehir tarikatlerinin bu umumî tablosunu tamamlamak için, meşhur İran mutasavvıfı Ebû İshâk Kâzerûnî'ye nisbetle *Kâzerûnîye* veya *Ishâkîye* veya *Mürşidîye*, isimleriyle zikrolunan en eski İslâm tarikatlerinden birinin de, her halde XIV. asır başlarında Anadolu şehirlerinde mevcut olduğunu söylemeliyiz. Buna ait bir tetkikimizde, XV. asırda Osmanlı İmparatorluğu'nda pek büyük ehemmiyet kazanmış olan bu tarikatin, XIV. asır sonlarında Anadolu'da yerleşmiş olduğunu bildirmişdik⁵⁰; halbuki, Aksaraylı bir İshâkî şeyhinin, 747 (1348 Milâdî)'de Haleb'de bu tarikate mahsus bir zaviye yaptırdığını gösteren bir kitabeden⁵¹, her halde XIV. asır başında -hattâ belki de Moğol istilâsını müteâkıb, yâni XIII. asrın ikinci yarısında- bu tarikatin Anadolu'da mevcut olduğunu istidlâl edebiliriz. Kâfirlerle cihad ve dinî propaganda prensipini müntesibleri için en esasî umde olarak kabul eden bu misyoner tarikatin, garbî Anadolu beylikleri sahasında her halde faaliyet gösterdiği tahmin olunabilir.

XIV. asır sonlarında bunların Osmanlı sâhasında kuvvetli bir mevki kazanmış olmaları ve hükümdarlar tarafından himaye edilmeleri, buna bir delildir. Küçük burjuvaziye ve işçi sınıfına istinad eden bu tarikatin de, az çok diğer şehir tarikatleri gibi, sünnî bir şekil altında görünmesi tabiidir.

⁵⁰ Abû İshâq Kâzerûnî und die Ishaqî-Derwische in Anatolien, *Der Islam*, Band xix, Heft 1/2, 1930, s. 18-26.

⁵¹ W. C a s k e l, *Der Islam*, band xix, Heft 4, s. 284-285.

Anadolu'da dinî hayatın ve türlü tarîkatler şeklinde teşkilâtlanan sofîlik cereyanlarının büyük şehirlerdeki bu tecellîlerini gördükten sonra, gözlerimizi, daha büyük bir dikkatle köylere ve göçebe Türkmen aşîretlerine çevirelim; çünkü, dinî hayat ve sofîyâne cereyanlar, burada daha canlı, daha samimî daha taşkın ve fi'le münkalib olmağa daha müstaittir. Metafizik düşünceler, mücerred mefhumlar bu ibtidaî muhitte gayet basitleşerek amelî ve *concret* şekiller alır; ahlâk felsefesinin incelikleri, derhal sert bir hayat kaidesi hâline girer. Bilhassa uc beylikleri'nin ve onlar arasında Osmanlı devleti'nin kuruluşunu anlamak için, bu mes'ele fevkalâde mühimdir.

Propagandacı dervişler, XIV. asır başında ufak köylere ve aşîretler arasına kadar yayılmışlardı; o derecede ki, büyük merkezlerdeki sofî şairler, meselâ XIII. asrın ilk yarısında etrafına büyük bir kitle toplayan ve muahharen debbağlar esnafının pîri sayılan *Âhî Evren*'in halifesi ve Kırşehir'deki tekkesinin şeyhi olan şâir *Gülşehrî*, bu köy şeyhlerinin şiddetle aleyhinde bulunmaktadır. Gerek köylere yerleşmiş olan, gerek göçebe hayatını muhafaza eden bu Türkmenler, hiç şüphesiz, sağlam ve çok samimî müslümandılar. XV. asrın ilk yarısında Anadolu'dan geçen Bertrandon de la Broquière, Mekke'den gelen bir kervanın önünde Kütahya'dan Bursa'ya gelirken, kendisini hacı zanneden bâzı Türkler'in yolda elini ve elbiselerini öpdüğünü söylüyor⁵². Fakat bu Türkmenler'in müslümanlığı, şehirli Türkler'inki gibi tamamiyle ortodoks bir müslü-

⁵² Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'outre-mer*, s. 131.

manlık değil, eski Türkler'in eski putperest an'aneleriyle müfrit şîlîğin -haricen tasavvuf rengine boyanmış- basit ve popüler bir şeklinin ve bâzı mahallî bakıyyelerin imtizacından hasıl olmuş bir *Synchrétisme* idi. "Mehdî bekleme" temayülleri kuvvetli olan bu Türkmen aşîretleri, merkezî idareye karşı koyabilecek yegâne kuvvet olduğu için, bunlar arasında dinî-siyasî propagandalar hiç eksik olmamıştır. Ortodoks mutasavvıfların şiddetli tenkidlerine uğrayan garib kıyafetleri, şeriate mugayir âdetleri, coşkun yaşayışlarıyla tamamen eski Türk *şaman*'larını hatırlatan bu *Baba* lâkablı Türkmen şeyhleri, köylülerin ve göçebelerin mânevî hayatlarının başlıca nâzımı ve hâkimi idiler; ne din âlimleri, ne de burjuva tarîkatlerine mensub şeyhler, zihniyetlerine tamamiyle yabancı oldukları o muhitlerde bu *Babalar*'la mücadele edemezlerdi. İşte yukarıda bahsettiğimiz müdhiş Babaîler kıyamı, bu fa'al propagandacılar tarafından hazırlanmış ve tatbik edilmiştir. Anadolu'da ibtida XIII. asırda gördüğümüz bu *Babaî* taifesi, şeyhlerinin emrini yerine getirmek için, kadınları ve çocuklarıyla cenge atılan ve şeyhlerinin maddî ölümüne bile inanmayan bu taife, bir tasavvuf tarîkatin-den ziyade, bir *secte* mahiyetindedir ki, muahhar asırlarda Anadolu'da mevcudiyetini bildiğimiz muhtelif *alevî taifeleri*'ne benzer.

Din tarihi bakımından, bu Babaîler'in ve bu Türkmen şeyhlerinin menşeyini nerede aramak lâzımdır? Bize göre, bunların menşeyini, kısmen *Yesevîye* ve kısmen de *Kalenderîye* tarîkatlerinde aramak lâzımdır. XII. asırda Orta Asya'da kurulmuş en eski Türk tarîkati olan *Yesevîye*, büyük bir sür'atle bütün Türk memleketlerine yayıldığı gibi, bil-

hassa Cengiz istilâsından sonra Mâveraünnehir'den ve Hârezm'den Anadolu'ya vâki olan büyük muhaceretler esnasında Anadolu'ya gelip yerleşmişti Vaktiyle bütün teferruatıyla tetkik etmiş olduğum bu tarîkat hakkında burada fazla birşey söylemeyeceğim; yalnız, bâzı⁵³ âyinleri itibariyle eski Türk Şamanizm'i ile alâkasını göstermiş olduğum bu tarîkatin, Ortodoks mahiyeti hakkında eski fikrimi burada tashih etmek isterim: Elime geçen bâzı yeni vesikalara dayanan yeni tetkîklerim, bana, bu tarîkatin, ilk kuruluşunda bile tamamiyle Hétérodoxe mahiyette olduğu kanaatini verdi. *Kalenderîye* tarîkatine gelince, yalnız Anadolu'nun dinî tarihi değil, umumiyetle tasavvuf tarihi bakımından birinci derecede mühim olan -ve buna rağmen hakkında henüz en basit bir monografi bile mevcut olmayan- bu tarîkat hakkındaki şahsî tetkîklerimin neticesini maalesef pek kısa bir surette hulâsa edeyim.

Menşe'lerini *Horasan mektebi* veya sadece *Melâmetîye* denen zümreden alarak *Cemâlü'd-dîn Sâvî* (H. 463, M. 1070-1071)'den sonra Suriye, Mısır, Irak, İran, Hindistan, Orta Asya, Anadolu sâhalarında inkişaf eden bu büyük tarîkat, âyinlerinin garabeti ve sâliklerinin mübâlâtsizliklerinden dolayı, ortodoks sofîlerin şiddetli hücumlarına uğramıştır. Mensublarının kıyafetleri, yaşayışları ve hattâ ahlâkî telâkkileri itibariyle biraz Hind *Sadhu*'larını hatırlatan bu tarîkat, muhtelif zaman ve mekânlarda bâzı farklar göstermekle beraber, "mücerredlik, fakr ve dilenme, melâmet" esaslarına

⁵³ Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, s. 31-201. [3. basım 1976, s. 27-180].

bağlıdır. Kalenderler, saçlarını, kaşlarını, sakal ve bıyıklarını traş ederek kendilerine has bayrakla; ve dümbeleklerle, oldukça kalabalık zümreler hâlinde şehirden şehre gezerler. Bâzı merkezlerde tek-keleri olmakla beraber umumiyetle gezgincidirler. Pek az istisnâ ile, yüksek felsefî düşüncelere ve dinî tecrübelerle kaabiliyetli olmayan bekâr serserilerden terekkeb eden bu zümrelerde, yukarıki prensiplerin nasıl mânevî bir *nihilisme*'e, hattâ ne korkunç bir *immoralisme*'e münker olacağı pek tabiidir. Sonraları, iyi anlaşılamamış bir *panthéisme* ve müfrit şii temayüllerile de bulaşan bu Kalenderîye tarikatının, ictimai ve ahlâkî nizama karşı nasıl isyankâr bir rolü olduğu kolayca anlaşılır⁵⁴.

Kutbu'd-dîn Haydar adlı meşhur bir Türk şeyh tarafından XII. asır sonunda Horasan'da kurulan ve esasını Yesevîlik'ten almakla beraber, Kalenderîye esaslarından da çok mülhem olan bu *Hayderîye* tarikatının başlıca mensubları, Horasan'daki Türk gençleri idi⁵⁵.

İşte XIII. asırda, Kalenderîye ve Haydarîye mensubları da, Yesevî dervişleri gibi, Anadolu'yu doldurmağa başladılar; bu *Hétérodoxe* tarikatlere mensub propagandacılar, şehirden ziyade köylerde ve göçebeler arasında müsaîd bir zemin buluyorlardı. Babailer kıyamının âmilleri olan Türkmen Babaları, şüphesiz birbirine çok hulûl etmiş olan bu müfrit Alevî zümrelere mensub ve eski Türk Şamanları'na benzeyen Türk dervişleri idi. Moğol istilâsından sonra, Yakın-Şark İslâm memleketlerinde, hattâ Suriye-Mısır Memlûk İmparatorluğu'nun

⁵⁴ Köprülü zâde M. Fuad, Anadolu'da İslâmiyet, ayrı basım, s. 50-56.

⁵⁵ Aynı eser, s. 54-55.

mutaassıb sâhasında Hétérodoxe zümrelerin çoğaldığı malûmdur. Bu vaziyet, İlhanlılar hâkimiyeti altına düşen Anadolu'da daha kuvvetle göze çarpıyordu. Ulcaytu devrinde bir aralık şi'a-i isnâ' aşerîye'yi *devlet dini* olarak kabul eden İlhanlı saraylarında ve Moğol ümerasının maiyyetinde büyük mevki kazanan bâzı Türkmen Babaları'nın mevcudiyetini bildiğimiz gibi, Moğollar'ın himayesine dayanarak müridleriyle beraber Anadolu'ya gelip propagandalarına devam eden bâzı Türk dervişlerinden de haberdarız: Bu Türkmen Babaları, artık yalnız köylerde ve göçebeler arasında kalmayarak, Selçuklu saraylarında ve uc beylerinin yanlarında bulunuyorlardı; Eflâkî'ye göre, Selçuklu Sultanı Rüknü'd-dîn'in *Baba Merendî* lâkablı bir Türkmen şeyhine gösterdiği hürmet, Mevlânâ'yı fevkalâde müteessir etmiş olduğu gibi, Menteşe hükümdarı Mes'ud Bey'in yanında bulunan diğer bir Türkmen şeyhi de Mevlânâ'nın torunu Çelebi Ârif'i sinirlendirmişdi. Her halde, XIV. asır başlarında, garbî Anadolu beyliklerinden bâzılarında bu Türkmen Babaları'nın ve şiî propagandasının oldukça nüfûzu bulunduğu, Aydın Oğulları'ndan Hızır Bey'in 1348 tarihli bir muahedesinde, şiiliğini gösteren sarîh deliller bulunmasıyla ve ilk Osmanlı hükümdarlarının *Hétérodoxe* dervişlere karşı himâyekâr vaziyeti ile açıkça anlaşıyor.

Bu devrin dinî vaziyeti hakkında, Niğdeli Kadı Ahmed'in verdiği yeni malûmat, yukarıki izahatı biraz daha aydınlatıyor: O, Anadolu'daki bâzı kabileler arasında *athéisme* ve *İbâhîye* meslekine mensub olanlar bulunduğunu ve bilhassa Niğde'de bunların çokluğunu söyler; Gök Böri Oğulları, Turgud Oğulları gibi bâzı göçebe kabilelerle Luluva

(Loulôn) vilâyetindeki oduncular ve kömürcüleri ve Niğde civarında -âdeta yalancı bir peygamber gibi türlü hile ve oyunlarla başına bir yığın câhil halk toplayan- İbrahim Hacı adlı İbâhîye'ye mensub şeyh taraftarlarını, küfr ile, zındıklıkla itham eder ve yine Anadolu'da Taptuk isminde bir Türk şeyhine tâbi oldukları için *Taptukî*, daha doğrusu *Taptuklu* namını alan bir taife mevcut olup, misafirlerine kızlarını, kız kardeşlerini, karılarını peşkeş çekdiklerini söyler. Bu son ifade, *Kızılbaş* zümreleri aleyhinde sünnîler tarafından daimâ ileri sürülen bir isnaddır ki, bu türlü iddiaya ait elimizde mevcut en eski vesika bu oluyor. Kadı Ahmed'in diğer ifadeleri, daha ziyade Orta Anadolu'da kendisinin yakından bildiği bir muhite ait olmakla beraber, daha büyük bir kuvvetle garbî Anadolu'ya da teşmil olunabilir. Her halde bu malûmat, daha bu malzemeyi elde etmeden evvel varmış olduğumuz neticeleri tamamiyle kuvvetlendirmekte ve yukarıki îzahatımızı tamamlamaktadır.

İşte XIV. asır ibtidâlarında, yeniden garbe, Bizans topraklarına doğru ilerlemeğe başlamış olan Türkmen kabileleri arasında ve Türk köylerinde gördüğümüz fa'al, propagandacı, mücahid Türkmen Babaları, bunlardır. İlk Osmanlı hükümdarlarının yanında, menkıbelere nazaran tahta kılıçlarla harb eden, kaleler alan, bir avuç müridi ile binlerce düşmanı ezen, müslümanlığı yayan *Abdal* lâkablı birçok dervişler, meselâ Abdal Musa, Abdal Murad, Kumral Abdal, Âşık Paşazâde'nin *Rûm Abdalları* dediği zümreye mensubdur; bu zümre, yukarıki îzahatımızdan anlaşılacağı gibi, Yesevîye, Kalenderîye, Hayderîye gibi muhtelif *Hétérodoxe* zümrelerin Anadolu'da Türkmen an'aneleriyle ve

mahallî hurâfelerle kârişmasından hasıl olan *Bâbâîlik*'in muahhar şekillerinden biri sayılabilir. Osmanlı devrine ait bâzı şark ve garb eserlerinde gördüğümüz *Torlaklar* ve *Dervişler*, büyük bir ihtimalle, bu Abdallar'dan başka birşey değildir. XVII. asırda, aynı kategoriye dahil sair bâzı zümreler gibi *Bektaşîler* tarafından kat'î surette temsil edilen bu Abdallar, ilk zamanlarda daha fazla Kalenderîye te'sirâtı altında kalmakla beraber, *Hacı Bektaş Velî*'yi de kendi azizlerinden olarak tanıyordu ve esasen XV. asır sonlarındanberi daha fazla Bektaşîlik'e meyletmişlerdi.

XIV. asır Anadolu'sunun ve bilhassa garbî Anadolu beyliklerinin dinî hayatına ait bu tabloyu tamamlamak için, birkaç kelime ile *Bektaşîlik*'ten bahsedelim. Bütün eski Anadolu tarikatleri arasında müsteşrikler tarafından en çok tetkik edilmiş olan bu mühim mes'ele hakkında elde edilen neticelerin yanlışlığını, uzun zaman evvel muhtelif vesilelerle göstermiştim⁵⁶. Prof. H. H. Schaeder'in bu husustaki bâzı itirazları, Anadolu'nun o devirdeki dinî hayatını iyi tetkik etmiş olmamaktan ileri gelen bâzı yanlış anlayışlardır ki, Bektaşîlik hakkında muahharan tesadüf ettiğim vesikalarla da kat'î surette reddolunabilir⁵⁷. Babaî şeyhi meşhur Baba Resulullah' -asıl ismiyle Baba İshak- ın en mühim halifesi olan Hacı Bektaş, *syncrétiste* mahiyetini gördüğümüz Babâîlik'in âdetâ devamı sayılabilecek bir tarikate adını vermiştir. Hacı Bektaş'ın Osmanlı hükümdarlarıyla mülâkatı yahud Yeniçeri Ocağı'nın te'sisindeki rolü hakkındaki iddiaların

⁵⁶ *Les Origines du Bektachisme*, Paris, 1925.

⁵⁷ *Orientalische Literaturzeitung*, 31, n. 12, 1928, s. 1038-1057.

tarîhî bir esası yoktur. XIV. asırda Bektaşî tarîkatı, mevcut olmakla beraber, yine Babâîlik'in istitaleri mahiyetinde olan sair mümasıl Hétérodoxe tarikatlar arasında en mühimmi değildi; o bu ehemmiyetini, XIV.-XVI. asırlar arasında, yâni diğer Hétérodoxe zümreleri kendi içine alıp erittikten sonra almıştır. XIV. asırda, Babâî halifesi Hacı Bektaş kültünün, Abdallar gibi Babâîlikten gelme sair zümreler arasında da mevcut olması, bütün o zümrelerin de Bektaşî zannedilmesini ve bu suretle Osmanlı devletinin kuruluşunda, Bektaşîlik'e, olduğundan fazla ehemmiyet isnad olunmasını intac etmiştir. Maamafih, Osmanlı devletinin kuruluşu esnasında garbî Anadolu'da, Hacı Bektaş mensubları da bulunuyordu. Serhadlerdeki yerleşik ve göçebe Türkmenler'in dinî hayatı üzerinde en büyük âmil olan bu serserî zümrelerinin, Hristiyan halkı ihtida ettirmek hususunda da en fa'al ve kat'î rolü oynadıklarını ilâve edelim. XIV.-XV. asırlar esnasında Balkanlar'ın islâmlaştırılmasında Hétérodoxe dervişler zümresinin bu kat'î rolü, daha büyük mikyasta ve daha sarîh olarak görülür.

III

OSMANLI DEVLETİ'NİN BAŞLANGICI

Osmanlı devletinin kuruluşundan evvel ve kuruluşu esnasında gerek orta Anadolu'nun, gerek garbî Anadolu'nun ictimâî hâlini ve buralarda mevcut maddî ve mânevî kuvvetleri ve faaliyet tarzlarını umumî hatlariyle gösterdiğimizi ümid ediyoruz. Bir asırdanberi büyük bir terakkiye mazhar olan Slâv ve Bizans tetkikleri, XIII. ve XIV. asırlarda Bizans'ın ve Balkanlar'ın ictimâî ve siya-

sî hayatını oldukça vuzuh ile tebarüz ettirdiği cihetle, burada Osmanlı devletinin kuruluşuna imkân veren, hattâ onu kolaylaştıran bu haricî âmillerden de bahsedecek değiliz. Binaenaleyh, gerek umumiyetle malûm olan bu haricî şartları, gerek bu büyük tarihî oluşun -şimdiye kadar izaha çalıştığımız- ictimai âmillerini gözönünde tutarak, ibtida Osmanlı devletinin doğma ve büyüme safhalarını, XIV. asır sonuna kadar, şematik bir şekilde arz ve izah edelim ve sonra, bu büyük hâdisenin başlıca âmillerini ve bilhassa dahilî âmillerini izaha çalışalım.

A. Tarihî Vâkıalar

Daha ilk Selçuklu fütuhâtı esnasında Anadolu'ya gelerek muhtelif yerlere iskân edilmiş olan Kayı Oğuzları'ndan küçük bir kısım, XIII. asır sonlarında Anadolu'nun şimal-i garbisinde ve Türk-Bizans hududu üzerinde yaşıyordu. Bunların XIII. asrın son yarısında Paflagonya'daki kudretli Türk Emîr'i Umur'un maiyyetinde, civarlarındaki Bizanslılar'la mücadelelerde bulundukları tahmin olunabilir. Zekî ve iradeli bir aşîret reisi olan Osman, Anadolu'daki Bizans topraklarının o zamanki anarşisinden ve metrûk vaziyetinden istifade ederek, arazisini yavaş yavaş genişletmeğe başladı. İznik havalisine doğru tehdidkâr bir vaziyet alan Osman'a karşı Muzalon kumandasındaki Bizanslılar'ın Koyunhisarı (Baphaeon)'ndaki harpleri, imparatorluk ordusunun onunla ilk temâsıdır (1301; Muralt'a göre 1302). Gerek merkezde, gerek Balkanlar'da türlü gailelerle meşgul olan ve garbî Anadolu'da Germiyan Oğulları ile ona tâbi sahil

beylikleri gibi kuvvetli düşmanlarla uğraşan Bizans, uzun müddet Osman'a karşı bir harekette bulunmak imkânını bulmadı. Kendi kuvvetleriyle kendini müdafaaya mecbur olan bâzı mevkiiler ve nihayet epeyi yıllardanberi mülhakat köylerini kaybetmiş olan Bursa sukût etti (1326). Osmanlılar'ın mütemadî ilerlemelerinden ve İznik'in tehdid edilmesinden telâşa düşen genç imparator III. Andronic, 1329'da Pelekcanon' -bugünkü Maltepe- de Orhan'ın ordusu ile yaptığı harbi kaybetti ve İznik 1331'de Orhan'ın eline geçti. 1337 veya 1338'de İzmit'i de ele geçiren Osmanlı Beyliği, artık Kocaeli yarımadasına hâkim olmuştu. Bu zamanlardan başlayarak galiba 1360 senelerine kadar, Osmanlı devleti, parça parça Karesi Beyliği arazisini de ilhaka muvaffak oldu. XIV. asır ilk yarısının son yıllarında Osmanlı devletinin vaziyetinden bahseden İbn Battûta ve Ömerî, Orhan'ın faaliyetinden, kuvvetli bir orduya mâlikiyetinden bahsederler.

Aydın Oğulları devletinin kuvvetli hükümdarı Gâzi Umur Bey'in ölümünden sonra, dahilî ve haricî türlü türlü gailelerle meşgul olan Bizans, Orhan'ın yardımını daha ehemmiyetle te'mine çalıştı. Orhan, artık Bizans'ın dahilî işlerine de kuvvetle müdahale ediyordu. İşte bu münasebetlerle 1345'denberi Avrupa kıt'asına geçmekte olan Osmanlılar, nihayet, çok şiddetli bir hareket-i arz neticesinde kale duvarlarının yıkılmasından istifade ederek Gelibolu'ya yerleştiler, Anadolu'dan ve bilhassa Karesi'den birçok Türkler buraya gelip yerleştikleri gibi, Orhan, bâzı göçebe aşîretleri de buraya sevketti. Trakya halkının kaçabilen kısmı, Osmanlı

istilâsı önünde muhaceret ediyor, boş kalan yerler Anadolu'dan gelen Türkler'le dolduruluyordu. 1359' da başlayan bu hareket, şimdiye kadar yalnız Osmanlılar'ın değil, onlardan evvel diğer sâhil emaretlerinin de yapmış oldukları gibi *geçici bir isti'lâ* değil, *hakikî bir yerleşme* idi ve asırlar görmüş pâytäht, ilk defa olarak, Osmanlı tehlikesini, kelimenin bütün şümûlü ile idrak edebildi.

I. Murad tahta çıktığı zaman, Gelibolu, ileri bir hareket üssü olmak üzere, Türkler Avrupa kıyısında kat'î surette yerleşmişler, hattâ Trakya fütuhâtı epeyi ilerlemişti. Orhan'ın tecrübeli kumandanları 1360-1361 seferiyle Trakya'nın strateji bakımından en mühim yerlerini ele geçirmişlerdi. Murad'ın 1389'a kadar süren saltanatı, Balkanlar'da Osmanlı hâkimiyetinin sarsılmaz bir şekilde yerleşmesi gayesini istihsal etmişti. Pâyitahtlarını Edirne'ye nakleden Osmanlılar, Trakya'yı, Makedonya ve Bulgaristan'ı zabt ve oldukça mühim kemmiyette Türk muhacirleriyle iskân etmişler ve nihayet Kosova meydan muharebesinde Sırbistan'ı da ortadan kaldırmışlardır. Balkanlar'daki muzafferiyetlerle kuvveti artmış olan Osmanlı devleti, Murad zamanında Anadolu'da da hudutlarını genişletmiş, Ankara ve havalisini, Germiyan ve Hamîd Oğulları arazisinin mühim bir kısmını almış, Karamanlılar'ı mağlûb etmişti. Kat'iyetle denilebilir ki I. Bayezid tahta çıktığı zaman, Osmanlı devleti Anadolu'da ve Balkanlar'da sağlam ve kuvvetli bir imparatorluk şeklinde kurulmuş bulunuyordu. Onun bir kat daha büyüttüğü ve kuvvetlendirdiği bu siyasî binanın ne kadar sarsılmaz temellere dayandığı, biri parlak bir zaferle, diğeri hükümdarın esaretiyle biten *Niğbolu* ve *Ankara* mu-

harebeleri gibi iki büyük tecrübe ile sabit olmuştur.

B. Osmanlı Devleti'nin İnkişafındaki Âmiller

Osmanlı devletinin ilk kuruluş asrına bu umumî bakıştan sonra, bu büyük tarihî ameliyenin başlıca âmillerini kısaca sıralayabiliriz:

1. Osmanlılar'ın Türk-Bizans hududu üzerinde bulunmaları yâni coğrafî vaziyetleri. Nitekim garbî Anadolu'da Bizans hududları üzerinde bulunan diğer birtakım Türk kitlelerinin de -hattâ bâzılarının Osmanlılar'dan evvel ve onlardan daha kuvvetli- siyasî teşekküller vücade getirdiklerini göstermiştik ve bunun bütün sebeplerini izah etmiştik.

2. Osmanlı hudutlarındaki Türk beyliklerinin bu yeni teşekküle karşı hasmâne bir harekette bulunmamaları.. İbtida Paflagonya Emîri Umur'a tâbi olduğu tahmin edilen Osman, Umur'un ölümünden Paflagonya'nın *Candar Oğulları*'na geçmesine kadar devam eden müddet zarfında, hareketlerinde serbest kalmış ve galiba o sahadaki bâzı küçük kuvvetler de bu karışıklık zamanında ona iltihak etmişlerdir. Candar Oğulları, bir taraftan Karadeniz sahil memleketlerini elde etmek, muhtemel bahrî taarruzlara karşı koymak, diğer taraftan da Orta Anadolu'daki İlhanlı valilerine, sonra *Eretnalar*'a ve kendisiyle hem-hudud sair Türk siyasî heyetlerine karşı vaziyetini muhafaza etmekle meşgul olduğu için, Bizanslılar aleyhine mücadelede bulunan bu küçük teşekkül hakkında fena bir fikir besliyemezdi.

Germiyanlılar'a gelince, orta ve cenubî Ana-

dolu'daki büyük siyasî kuvvetlere muvaffakiyetle mukabele edecek vaziyette bulunan bu kudretli devlet de Bizanslılar'dan fütuhât yapmakla meşguldü. İbtida kendi kumandanları tarafından te'sis edilip kendisine tâbi olan Aydın, Saruhan gibi sahil beylikleri kuvvetlendikten sonra bir iç devleti mahiyetinde kalan bu devlet, Karahisar'ı ve İnanc Oğulları'na tâbi memleketleri zabt ettikten sonra, Hamîd Oğulları'na ve bilhassa Karamanlılar'a karşı mevkiini muhafazayı düşünüyordu.

Menteşe, Aydın, Saruhan, Karesi Oğulları'na gelince, bunları takip ettikleri fütuhât yolları ve hedef tuttukları gaye, hele ilk zamanlarda, Osmanlılar'ınki ile aslâ teârüz etmiyordu. Bizanslılar'ın bir aralık onları Osmanlılar aleyhine teşvik etmesi, hiçbir netice vermemişdi. Çünkü, karşılarında başka düşmanlar vardı. İşte bu suretle, Anadolu'nun umumî siyasî vaziyeti Osmanlılar'ın ilk zamanlarında serbestce hareketlerine meydan bırakmışdı.

3. Osmanlılar'ın Asya'da kendileriyle hem-hudud Bizans topraklarını aldıktan sonra Avrupa'ya geçmelerini ve Balkanlar'da sağlam surette yerleşmelerini kolaylaştıran âmiller, cenub-ı şarkî Avrupa'nın Ortazaman tarihiyle uğraşan muhtelif âlimler ve bilhassa Slav ve Bizans tetkikleri mütehasısları tarafından oldukça sarih surette aydınlatılmış olduğundan, ilim âlemince esasen malûm olan o cihetleri meskût geçiyorum.

4. İlk Osmanlı hükümdarları, Anadolu'daki Bizans topraklarını zabt etmek ve orada esaslı surette yerleşmek için muhtac oldukları maddî ve mânevî kuvvetleri, garb serhadlerindeki diğer beylikler gibi, XIII. asrın ikinci yarısındanberi garb hu-

dudlarına gelip birikmekte olan göçebe, köylü, şehirli Türk unsurlarından kâfî derecede te'min etmişlerdi. Sahil beylikleri, yalnız Bizanslılar'a değil, denizci Latin kuvvetlerine karşı da devamlı bir netice te'min etmeyen mütemâdî harblerle hırpalanırken, Osmanlı Beyliği kendisini yormayan yavaş, fakat sağlam adımlarla hududlarını genişletiyor, mütemadî kuvvetini artırıyordu. Osmanlılar Gelibolu'yu zabtetmeden evvel, Hristiyan âlemi onların mevcudiyetleriyle alâkadar bile değildi. Halbuki, bilhassa Gâzî Umur Bey'in parlak fakat neticesiz seferleri, Papa başta olmak üzere, Akdeniz Hristiyan âlemini galeyana getirmiş ve Umur'un ölümüyle beraber İzmir'in de zabtını mucib olmuştu. Osmanlı devletinin kuruluşunda, coğrafî vaziyetinin diğer hudud beyliklerinden farklı olan bu hususiyeti yâni karşılarında yalnız Bizans'ı muhasım olarak bulması da hesaba katılmak lâzımdır. Yoksa, ondan evvelki âmiller, diğer sahil beyliklerinin kuruluşunda da, hemen aynı şekilde mevcuddu.

5. Osmanlılar hâriç olmak üzere, diğer sahil beyliklerinde devlet bütün ailenin müşterek malı addolunuyor, prenslerden her biri kendine ait olan sâhada müstakil olarak hüküm sürüyordu. Gerçi ailenin en büyüğü *nazarî* olarak diğerleri üzerinde bir nevi *metbu'luk* hakkını hâizdi; fakat bunu, ancak maddî bakımdan en kuvvetli olduğu zaman tatbik edebiliyordu. Aydın Oğlu Mehmed Bey, Birgi'de hükümrân olduğu zaman, küçük oğlu yanında bulunuyor, diğer oğullar ayrı yerlerde hükümrân bulunuyorlar. Bunlardan hepsinin ayrı kuvvetleri vardı. Umur Bey, ilk Gelibolu seferine babasının arzusu hilâfına olarak gidiyor. Babasının ölü-

münden sonra, kendisinden büyük bir kardeşi bulunduğ u halde, amcalarının ve kardeşleri Hızır Bey'in ısrarı ile beylik tahtına geçiyor. İşte bu vaziyet, bütün sahil beyliklerinde sık sık dahilî rekabetler, mücadeleler tevhit ediyor ve onları zaif düşürüyor. Halbuki Osmanlı devletinde bütün kuvvet bir tek hükümdarın elindedir. Öyle görünüyor ki, I. Murad da, muahharan oğlu Bayezid'in yaptığı gibi, hâkimiyette kendine rakib ve müddeî bırakmamak için kardeşlerini ortadan kaldırmıştır. Osmanlı devletin XIV. asırda dahilî mühim bir sarsıntıya uğramamasında "*hâkimiyetin taksim edilmemesi*" usûlü büyük bir âmil olmuştur. Bu, acaba hukukî bir tekâmül neticesi midir, yoksa hükümdarların şahsî tecrübelerinin bir tatbikı midir, birşey söylenemez. Yalnız, bunun, İslâm âmme hukuku prensiplerine uygun olduğunu kaydedelim.

6. Osmanlılar'ın, Karesi arazisinden mühim bir kısmını kolayca aldıktan sonra, Avrupa'ya geçip Gelibolu'da yerleşivermeleri, devlet bünyesinin kuvvetlenmesinde büyük bir âmil oldu. Çünkü, boş ve zengin toprak bulup yerleşmek maksadiyle, birçok göçebe unsurlar, fakir köylüler, Rumeli'nin zengin *Timârları*'na nâil olmak isteyen birçok Sipâhiler, Orta Anadolu'dan, Karesi, Saruhan, Aydın, Menteşe gibi sahil beyliklerinden Trakya'ya ve Makedonya'ya geldiler. Devletin iskân maksadiyle naklettiği kitlelerden başka, şahsî arzularıyla gelenlerin de her halde büyük bir yekûn tuttuğu tahmin olunabilir. Sahil beylikleri halkından birçokları, vaktiyle beylerinin maiyyetinde gelip geçmiş oldukları bu zengin ve güzel Rumeli sâhasını daha eskiden tanıyorlardı. Osmanlı devleti bu suretle Anadolu'daki komşularının zararına kuvvetini mü-

temadiyen artırıyordu. Anadolu'dan Rumeli'ye Türkler'in böyle mühim kitleler hâlinde nakilleri, XV. asırda da devam edecektir.

7. Osmanlılar'ın Balkanlar'daki fütuhâtı kendileri için nüfusca büyük zayıyatı mucib olmadan, kolaylıkla yapılmışdı. Bu fütuhâtta harble beraber zabtolunan yerlerden mebzûl ganimet ve esir alınıyordu. Ekseriyetle genç çocuklardan mürekkebe olan bu esirlerden devlet namına alınan *beşte bir* hisse Anadolu'ya sevk edilerek Türkler arasında terbiye ediliyorlar ve orada Türkçe öğrenip İslâm olduktan sonra, askerlikte kullanılıyorlardı.

Anadolu'da büyük askerî fiyeflere mâlik olan kumandanlar, yahud daha küçük fiyef sahibleri, hisselerine düşen esirleri ya satıyorlar, yahud İslâm âdetine göre terbiyeden sonra kendi maiyyetlerinde kullanıyorlardı. XV. asrın ilk yarısında Anadolu'da Hristiyan ahaliyle beraber herhangi bir işe vakfedilen köylerin mevcudiyetini biliyoruz. Kat'î birşey söylenememekle beraber, bunların böyle esirlerden mürekkebe köyler olduğu tahmin olunabilir. Eğer böyle ise, bu esirlerden ancak bir kısmının -belki yaşları küçük olanların- ihtida ettirildiği, kısm-ı âzamının büyük arazi sahibleri tarafından kendi topraklarında ziraat işlerinde kullanıldığı meydana çıkar.

Sulh yolu ile zabtedilen yerlerdeki halk, muayyen vergilerini vermek üzere, yerlerinde bırakılıyordu. Yukarıda bahsetmiş olduğumuz serserî derviş zümreleri, Hristiyan halk arasında mütemadî bir İslâm propagandası yapmakla meşguldüler, *Bogomil*'ler gibi ortodoks kilisesine düşman *Hérétique* zümreler arasında, İslâmiyet'in kolaylıkla yayıldığı tasavvur olunabilir. Aristokrasi arasında da ekono-

mik ve psikolojik sebeblerle ihtidalar vukû bulduğu tabiidir. Fakat bu ihtidaların XIV. asırda öyle büyük mikyasta vukûa gelmediği söylenebilir. Bunu daha sonra, XV. hattâ XVI. asırlarda bilhassa Bosna'da ve Arnavutluk'da göreceğiz. Bütün bunlarda devletin hiçbir müdahalesi, tazyikî olmamış, devlet her zaman din serbestîsine, ruhanî sınıfların imtiyazlarına, cemaatlerin örf ve âdetlerine riayet etmiştir.

8. İptida, yukarıda söylediğimiz genç esirlerden teşkil edilen Yeniçeri kuvveti, hükümdarın maiyyetinde daimî bir piyade kuvveti idi. Fakat devletin en büyük askerî kuvvetini *Timar* sahibi Sipahiler'in vücade getirdiği süvari kuvveti teşkil ediyordu. Bilhassa XIV. asırda bu Yeniçeriler'in göze çarpacak bir ehemmiyetleri yokdu. *Devşirme* usûlü sistematik bir şekilde ancak XV. asırda II. Murad zamanında başlamıştır.

9. Zabtedilen arazinin muhtelif kıymette *Timarlar*'a ayrılarak askerî vazife mukabilinde Sipahiler'e verilmesi, yahud daha büyük kıymette *Zi'âmet* ve *hass*'ların -varidatıyla mütenasib mikdarda asker tedarik etmek şartıyla- daha büyük kumandanlara verilmesi usûlü, Selçuklu devleti zamanında olduğu gibi, Osmanlı devletinde de devam ediyordu. Babadan oğula kalan bu sipahilik, memlekette çok sağlam esaslara dayanan bir toprak aristokrasisi vücade getiriyordu. Kendi menfaatleri, varidatı kendilerine tahsis edilmiş olan yerlerin iktisadî yükselişine, yâni köylü sınıfının refahına müstenid olan bu sınıf, kendi mâlikanelerinde devletin de bir nevi mümessili idiler. XV. asırda Osmanlı devleti'nin gerek siyasî yükselişinde, gerek onun istinadgâhı olan iktisadî refahında bu sınıfın büyük rolü

olmuştur. Vaktiyle uzun uzadıya müdafaa ve îzah ettiğim gibi, bu usûlün Bizans'tan alınma olmayıp, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndanberi devam edip geldiğini yine tekrar edeyim⁵⁸.

10. Osmanlı devleti'nin mülkî, askerî, adlî teşkilâtı, esasen Anadolu Selçukluları'nınkinin bir devamı mahiyetinde olup, kısmen İlhanlılar ve biraz da Mısır Memlûkleri teşkilâtının te'sirleri altında kalmıştır. Vaktiyle genişçe sûrette îzah etmiş olduğum bu mes'eleyi burada tekrar îzaha kalacak değilim. Osmanlı devleti, XIV. asırda bütün bu teşkilât için muhtac olduğu unsurları pek az is-

⁵⁸ **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseseleri Üzerine Te'siri, Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası**, 1931, cild I, s. 165-313. [Bu uzun makale sonradan İtalyancaya tercüme edilerek kitap halinde çıkmıştır. **Alcune Osservazioni Interno all' influenza delle Istituzioni Bizantine sulle istituzioni ottomane**, Pubblicazioni, Dell' institua Per l'oriente, nr. 50, Roma 1953, 174 sayfa]. Bu eserin vardığı neticelerin kısa bir hulâsası, Fransızca olarak şu başlık altında neşredilmiştir. **Les Institutions Byzantines ont-elles joué en role dans la formation des institutions Ottomannes?** (VII e Congrès International des Sciences Historiques. Varşova kongresine takdim edilmiş olan tebliğler hulâsası, 1933. c. I. s. 297-302).

M. Guiland, tezimden, ancak bu hulâsanın çabucak kıraati neticesinde haberdar olduğu içindir ki, **Annales d'Histoire Economique et Sociale** (Juillet 1934, s. 426: **institutions Byzantines, institutions Musulmanes?**)'da, Bizans te'sirleri mes'elesini "menfi olarak hallettiğimi, fakat bunu, tarihçiye yakışan tarafsızlık ve serin kanlılıkla yapmadığımı" yazabilmiştir. Esas eserimde, Bizans'ın bilhassa Emevîler ve Abbasîler devirlerinde İslâm müesseselerine te'sirlerini, müsbet mu'talar olarak kaydettim. Türkler'e gelince, bu te'sirin onlar üzerinde, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan sonra değil, daha evvel âmil olduğunu meydana koyduğumu sanıyorum. (İslâm müesseseleri=Osmanlı müesseseleri) muadeletine gelince, bunun bütün mes'uliyetini, tabii, R. Guiland'a bırakıyorum.

tisna ile, Türkler arasında bulmuştur. Devletin büyük ricali ve kumandanları ise -Mihal Oğulları gibi bir iki istisna ile- kâmilten yüksek Türk aristokrasisine mensubdular. Osmanlı hânedanının yükselişle müterâfık olarak yükselen ve onlarla beraber Osmanlı devletini kuran bu aristokrasi, XIV. asırda bütün idareyi henüz ellerinde tutuyorlardı. Bunlar içinden büyük kumandanlar, mâhir idareciler, yüksek teşkilâtçılar, ince diplomatlar yetişmişti.

11. Bütün bu âmillere ilâve olarak, ilk Osmanlı hükümdarlarının, Osman'ın, Orhan'ın, Murad'ın ve bilhassa bu sonuncunun, büyük kuruculuk meziyetlerini de gözönünde tutmak lâzımdır. Büyük ve yaratıcı ferdlerin ictimai hayatdaki hâkim rolünü nazar-ı itibare almayan -yanlış anlaşılmış- bir *déterminisme*, ictimai hayatın ve tarihi tekâmülün çok mühim bir âmilini unutmuş olur.

Bütün bu izahlardan sonra, Osmanlı devletinin kuruluşunun mânasını, Anadolu Türklüğü'nün tarihi yürüyüşü bakımından, şu şekilde izah edebiliriz: Bu devlet, münkariz Selçuklu Sultanlığı ile ve ona halef olan sair Anadolu beylikleriyle hiç alâkası olmayan yeni bir *uzviyet*, yeni bir *etnik ve siyasî teşekkül* değildir; bilâkis, yukarıdanberi izah ettiğimiz vechile, vaktiyle Anadolu Selçuklu devletini, Dânişmendliler'i, Anadolu beyliklerini de kuran, Anadolu Türklüğü'nün XIII.-XIV. asırlardaki siyasî ve ictimai tekâmülünden doğan yeni bir *synthèse*, yeni bir *tarihî terkip*'dir.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN
ETNİK MENŞEİ MES'ELELERİ

I

**J. M A R Q U A R T' I N " O S M A N L I L A R' I N M O Ğ O L L U Ğ U, ,
N A Z A R İ Y E S İ V E K A Y = K A Y I B İ R L E Ş T İ R M E S İ**

Meşhur Alman âlimi J. Marquart 1914'de W. Bang ile beraber çıkardığı *Komanlar*'a ait mühim eserde' *el-Bîrûnî* ve '*Avfî*'ye dayanarak, bunlarda adı geçen *Kay* kavim veya kabîlesinin, Osmanlılar'ın mensup olduğu *Kayı*'lardan başka bir kavim olmadığını ve *Kay*'ların esasen Türk değil Moğol olmaları münasebetiyle *Kayı*'ları da *türkleşmiş bir Moğol kabîlesi* saymak icap ettiğini ileri sürmüş, ve *Osmanlılar'ın aslı* hakkındaki zeylinde de "*Kayı'ların Anadolu'ya hicretleri*" hakkında eski Osmanlı kroniklerindeki rivayetleri, azçok *tenkîdli* bir şekilde, sair bâzı İslâm kaynaklarının mâlû-

¹ W. Bang und J. Marquart, **Osttürkische Dialektstudien** (Abhandt. der. K. Gesellsch. der Wiss. zu Göttingen, phil. - hist. Kl., N. F., t. XIII, nu. 1), Berlin 1914. Muhtelif yazılardan mürekkep olan bu cilt içinde 'W. Bang'ın türkçede **palatalisation** hâdisesi münasebetiyle **Codex Comanicus** hakkında filolojik mühim bir tetkiki (s. 1-12), yine onun, bu eski Türk metnindeki bir ilâhi hakkındaki mühim makalesi (s. 241-276), ve nihayet J. Marquart'ın **Komanlar** hakkındaki asıl büyük eseri (s. 25 - 238), ve sonra da bâzı Zeyil'ler vardır.

matıyla de karşılaştırarak, Komanlar hakkındaki bu mühim tetkîke ilâve etmişti².

Çok geniş bir *érudition* sahibi olan ve arasıra yeni ve mühim buluşları ve görüşleriyle ilim dünyasında haklı bir şöhret kazanan bu büyük âlimin, zaman zaman *çok cür'etli* ve hattâ *hayâlî* faraziyeler ortaya attığı ve kendisini tamamiyle hissî birtakım *préjugé*'lerden kurtaramadığı da malûmdur: meseîâ bu büyük ve kıymetli eserinde *Osmanlılar* hakkında yürüttüğü mutalâalar, bir ilim adamına yakışmıyacak kadar *indî* ve *hissî* olduğu için, ilmî bir tenkid mevzûu olmağa bile değmez. İlim ile alâkası olmıyan bu cihetleri bir tarafa bırakacak olursak, J. Marquart'ın bu eserinde *Osmanlılar'ın menşei* hakkında ileri sürdüğü nazariyeyi şöylece hulâsa edebiliriz: o, bir taraftan *Kay = Kayı birleştirmesini (identification)* artık bir hakikat gibi kabûl ederek, *Kayı*'ların "*türkleşmiş Moğollar*" olduğunu iddia ediyor; diğer taraftan da, bir kısım eski Osmanlı kronikçilerinin ve hemen umumiyetle sonraki Şark ve Garp tarihçilerinin "Osmanlılar'ın XIII. asırda *Anadolu*'ya hicretleri" hakkındaki klâsik nazariyelerini, kendisi bu mevzûa tamamiyle yabancı olmak itibariyle, hiçbir ciddî tenkide tâbi tutmadan, olduğu gibi alıp tekrarlıyordu³.

² Aynı eser, s. 39-40; ve Zeyil II, s. 187-194.

³ Eski Osmanlı kronikçilerinin masallarını hiçbir tenkide tâbi tutmadan kullanmaktaki bu çocukça safdilliğin mes'uliyeti, Marquart'a değil, kendisinden evvel «osmanlı tarihinde mütehasıs geçinen» Şark ve Garp müelliflerine aittir. Bu mes'ele tamamiyle ihtisasının dışında bulunduğu için, bu büyük âlim, bu hususta «en büyük salâhiyet sahibi» sayılan müelliflere müracaat etmekte ve onlara inanmakta mâzurdu.

Komanlar hakkındaki bu mühim eser, ilim dünyasında, lââyık olduğu ehemmiyetle karşılandı. F. Giese, yazdığı küçük bir hulâsa ile, bundan çıkan yeni neticeleri Türk ilim âlemine tanıttığı gibi⁴, J. Miskolczy⁵, P. Pelliot⁶, W. Barthold⁷, burada ileri sürülen birtakım mes'eleler hakkında, bâzan çok mühim, tenkidlerde bulundular; fakat, Şark'ın ve Garb'ın birçok dillerinde yazılmış bir yığın eserden istifade etmiş olan büyük âlimin ilmî salâhiyeti ve ezici *érudition*'u, crtaya attığı bu yeni nazariye'lerden bâzılarına derhâl ilmî bir hakikat mahiyeti verdi ki, işte *Kay = Kayı birleştirmesi* de bunlar arasında bulunuyordu. Kıymetli türkolog Prof. J. Németh, 1921'de çıkan küçük bir makalesinde "*Kay = Kayı*'larla onların komşusu ve akrabası olan *Kun = Koman* (Kuman)'ların lehceleri arasındaki benzeyişlerin, bu nazariye ile tarihi hakımdan mükemmel surette izah edilmiş olduğunu, hattâ Osmanlıca'da evvelce olup da sonra yavaş yavaş kaybolan bâzı dil hususiyetlerinin bu kaybolmasını Selçuklu te'sirlerine atfetmek lâzım geldiğini, ve ancak yazı diline hâkim olan yüksek

⁴ F. Giese, *Türk Elsine ve Tarihine Alt Bâzı Yeni Alman neşriyatı, Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, Sayı 3, temmuz 1332, s. 286-294. Bu hulâsada, Marquart'ın «*Kayı*'ların etnik mahiyeti, *Kay=Kayı* birleştirmesi, bunların XIII. asırda Horâsân'dan Anadolu'ya muhaceretleri» gibi, osmanlı tarihiyle çok alâkalı mes'elelerden hiç bahsedilmemiştir.

⁵ *Történeti Szemle*, 1918.

⁶ Paul Pelliot, *A propos des Comans*, *Journal Asiatique*, Onzième série, Tome XV, nu. 2, avril-juin 1920, s. 125-185.

⁷ *Russkij Istoriceskij Zurnal*, VII. 1921, s. 138-156. Ayrıca şu eserin mukaddimesine bakınız: J. Marquart, *Wehrot und Arang*.

muhitlerde bu Kayı an'anesinin devam ettiğini" söyledi⁸. Büyük müsteşrik ve türkolog Prof. C. Brockelmann da 1920'de "Osmanlılar'ın cediti olan *Kay* = *Kayı*'ların Türkleşmiş Moğollar olduğu hakkında Marquart tarafından ileri sürülen fikrin, Mahmûd Kaşgarî'nin ifadesiyle de teyyüt ettiğini" söylemişti⁹.

İşte bu suretle türkologlar arasında kolayca taraftarlar kazanmağa başlayan bu "*Osmanlılar'ın Moğol aslından geldiği*" nazariyesine karşı, yalnız, Çin ve Moğol tetkiklerinin büyük ustası Prof. Paul Pelliot şüpheli davrandı: Osmanlılar'ın mensup oldukları *Kayı*'ların, tarihçi *Reşideddin* tarafından "*yirmi dört Oğuz boyunun başında*" zikredildiği halde, el-Bîrûnî'nin eserinde *Kay*'ların Kırgız ve Dokuz Oğuzların şarkında gösterilmesi onu, bu *Kay* = *Kayı* birleştirmesi hakkında çok haklı bir şüpheye düşürdü ;ve muhaceretleri hakkında henüz sarıh ve doğru bilgilere sahip olmadığımız bu *Kayı* kabîlesi hakkındaki hükümlerin, pek "*inanılacak*

⁸ Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 1921, nu. 57, s. 278.

⁹ C. Brockelmann, *Alturkestanische Volkspoesie I*, Asla Major, 1920 (Prof. Hirth şerefine çıkarılan *Hirth Anniversary Volume*'de), ayırbasım, s. 14; bu makalenin türkçe tercümesi: Edebiyat Fakültesi Mecmuası, ağustos- teşrinievvel 1339, s. 128. Aynı fikir, onun şu risalesinde de ileri sürülmüştür: *Das Nationalgefühl des Türken im licht der Geschichte*, s. 17. Mahmûd Kaşgarî'nin eseri üzerinde ciddi tetkiklerde bulunan bu kıymetli âlimin, orada *Kay*'ların dilleri hakkındaki ifadenin Marquart'ı te'yet ettiğini söylemesi, pek mantıktır; nitekim ben de, ondan daha evvel, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*'da aynı şeyi söylemiştim. Lâkin, yine Mahmûd'un *Kayı*'ları onlardan tamamiyle ayırdığına dikkat etmemiş olması, çok garip ve hakikaten anlaşılma z bir şeydir.

mahiyette olmadığını" çok haklı olarak, ileri sürdü¹⁰. Büyük âlim, her zamanki derin görüşü ile, bu faraziyenin çürüklüğünü hisseder gibi olmuş, lâkin bu kitaba ait ileri sürdüğü sair birçok kuvvetli tenkidler arasında, bu mes'eleyi daha fazla derinleştirmemişti. Bu sırada henüz *Mahmûd Kâşgarî*'nin eserinden istifade etmemiş olan P. Pelliot'nun, tenkidini daha ileri götürmemesi kolaylıkla anlaşılabilir; lâkin, bu eser üzerinde büyük bir dikkatle çalışmış olduğu o sıralardaki neşriyatından açıkça anlaşılan C. Brockelmann'ın, bu "*Osmanlılar'ın Moğolluğu*" nazariyesini bu kadar kolaylıkla ve hararetle kabûl etmesinin sebebini, ancak J. Marquart'ın geniş ilmî şöhretinde ve umumiyetle kabûl edilen büyük salâhiyetinde aramak lâzımdır sanıyorum¹¹.

II

MARQUART NAZARİYESİ'NİN TENKİDİ: KAY=KAYI BİRLEŞTİRMESİNİN YANLIŞLIĞI

J. Marquart'ın, filoloji ve tarih sâhalarında çok yanlış mutalâalara ve istidlâllere sebep olan ve türkologlar arasında âdetâ "*isbat edilmiş bir hakikat*" gibi telâkki edilmeğe başlanan bu nazariyesi hakkındaki ilk tenkid, bu makalenin muharriri tarafından ortaya sürüldü: 1919'da neşredilen "*Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*" adlı kita-

¹⁰ Paul Pelliot, Aynı makale, s. 136.

¹¹ Marquart'ın, hiç salâhiyeti olmayan bir sâhada ileri sürdüğü yeni bir nazariye'nin böyle tenkidsizce kabûlü, ilmî ihtiyata hiç uygun olmayan bir harekettir. P. Pelliot'nun bu husustaki şüpheli hareketi ise, bu büyük âlimin ne ince bir tenkid hassasına mâlik olduğunu bir daha göstermektedir.

bımda, *Mahmûd Kâşgarî*'nin eserinden istifade ederek, XI. asırda Türk dünyasının şark hudutlarında bulunan *Kay*'ların "esasen Türk olmamakla beraber, Türkler'le uzun ve sıkı ihtilâtları neticesinde dil bakımından *Türkleşmiş* ve fakat hususî dilleri daha büsbütün kaybolmamış bir kavim olduğunu" ve bu kavim ile *Mahmûd Kâşgarî*'nin Oğuz boyları arasında zikrettiği, *Kayığ* yâni *Kayı*'ların birbirine karıştırılmaması lâzım geldiğini ve Marquart'ın bu iki ayrı etnik zümreyi birleştirmekle tamamiyle yanlış olduğunu izah ettim¹². Büyük bir cildin küçük bir haşiyesinde ileri sürülen bu tenkidde sonra, Marquart'ın bu kıymetli eseri hakkında yukarıda zikredilen birtakım tenkidler neşir edildi ise de, *Kay*=*Kayı* birleştirmesi ve buna dayanan "Osmanlılar'ın Moğol menşei" nazariyesi hakkında, yukarıda söylediğimiz gibi, P. Pelliot'nun şüpheli mütalâasından başka, hiçbir itirazda bulunulmadı; hattâ J. Németh ve C. Brockelmann gibi türkologlar buna iştirak ettiler. Bunun üzerine 1922'de çıkan bir makalemde tekrar bu yanlışlığı düzeltmeğe çalıştım¹³ ve nihayet; 1925'de çıkan bir makalemde, bu nazariyenin yanlışlığı üzerin-

¹² M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, İstanbul 1919, s. 145-147 [3. basım, 1976, s. 128-130].

¹³ M. Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, Edebiyat Fakültesi Mecmuası, 1922, ayrıbasım, s. 79-81. Osmanlılar'ın yâni *Kayı* boyunun muhacereti hakkında burada ileri sürülen fikir, sonraki yazılarımda tashih edilmiştir. O zaman, XIII. asırdaki muhaceret hakkındaki klâsik nazariye'yi büsbütün inkâr edememekle beraber, *Kayı*'lara mensup mühim kitlelerin, Selçuklular devrinde, saır Oğuz zümreleriyle beraber Anadolu'ya gelmiş olduklarını, ve Osman'ın maiyyetinde, başka unsurlara mensup insanların da toplanmış bulunduğunu, söylemiştim.

de bilhassa ısrar etmek lüzumunu duydum; ve meseleyi daha etraflı bir şekilde tahlil ve îzah ettim¹⁴.

Mahmûd Kâşgarî, XI. asırda henüz göçebe hayatı süren *Cumul*, *Kay*, *Yabaku*, *Basmil*, *Tatar* kavimlerinin ayrı dilleri olmakla beraber aynı zamanda Türkçe bildiklerini söylediği gibi, bunların coğrafi sâhaları hakkında da mâlûmat vererek, Türk dünyasının en şark uclarında yaşadıklarını, *Cumul*'ların *Caruk*'larla *Uygur*'lar ve diğer dört kabilenin de *Yemak*, *Başkurt*'larla *Kırgız*'lar arasında bulunduklarını söyler. *El-Bîrûnî* ve bu hususta ona istinad eden *Yâkût-ı Hamavî* ile, "*Tabâ'i'ü'l-Hayavân*" müellifi Mervezî'nin verdiği bilgilere dayanan "*Cevâmi'ü'l-Hikâyât*" muharriri *Avfî* ise, *Kay*'ların ve *Kun*'ların sâhasını *Kırgız*, *Kimak* (Yemak) ve *Dokuz-Oğuz* (Toguz-Guz)'ların daha şarkında gösterirler¹⁵.

¹⁴ M. F u a d K ö p r ü l ü, *Oğuz Etnolojisine Âlt Tarihi Notlar*, T ü r k i y a t M e c m u a s ı, c.I. 1925, s. 185; ayırbasım, s. 5-9. Bu makalede *Kay*=*Kayı* birleştirmesinin esassızlığı üzerinde durularak mes'elenin kısa bir tarihi yapılmış, ve buna ilâve olarak, Moğollar ve Başkurtlar arasındaki *Kayı* bakiyyeleri ile, Hazar - ötesi Türkmenleri arasındaki *Kayı* bakiyyelerinden, ve Anadolu'nun bâzı sâhalarında *Kayı* ad:ını taşıyan yer adları'ndan bahs olunmuştur. Burada, *Kayı*'ların Anadolu'ya «ilk büyük Oğuz muhacereti zamanında geldikleri» ehemmiyetle tasrih edilmiştir; çünkü, bunu yazdığım sırada, 1922'denberi tetkik etmekte olduğum «XIII. asırda *Kayı*'ların Horasan'dan Anadolu'ya geldikleri» rivayetinin, hiçbir tarihî kıymeti olmadığı neticesine varmış bulunuyordum.

¹⁵ Bütün bu mes'eleler hakkında *Marquart*'ın kitabına, ve *Pelliot* ile *Barthold*'un bunu bâzı cihetlerde tashih ve ikmâl eden makalelerine bakınız. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*'da da bu muhtelif Türk kavimleri hakkında, *Mahmûd Kâşgarî*'nin verdiği yeni mâlûmatı da ihtiva eden, oldukça geniş tafsîlât vardır. Maamafih, en toplu ve vâzih bir şekilde mâ-

J. Marquart'ın istinad ettiği bütün bu metinlerin, şüphesiz, XI. asrın ilk yarısına ait olan bu müşterek ifadeleri ile, *Mahmûd Kâşgarî*'nin yine o asrın ikinci yarısı ortalarına ait ifadesi arasındaki göze çarpan başlıca fark, bu sonuncunun *Kırgız*ları daha şark'ta göstermesinden ibarettir ki, bu farkın da, ya bir yanlışlık'tan ileri geldiği, yahut o asırda *Kay*'ların garb'a doğru herhangi bir hareketini ifade ettiği tasavvur olunabilir. *Mahmûd Kâşgarî*'nin verdiği mâlûmat, görölüyor ki, Marquart'ın "*Kay*'ların etnik bakımdan *Moğol* oldukları" hakkındaki nazariyesini te'yit etmekte ve yalnız, bunların, XI. asırda Türkler arasında yaşayan sair bâzı kabîleler gibi, Türkçe de bildiklerini yâni iki dilli olduklarını da anlatmaktadır; ve bu hâdise yâni onların *bilinguisme*'i, Türkleşmekte olduklarının açık bir alâmetidir.

İşte bu izahlardan da pek iyi anlaşılabilir ki, J. Marquart'ın XI. asırda Türk dünyasının en şarkında bulunan bu *Kay*'ların *Moğolluğu* hakkındaki mutalâası, *Mahmûd Kâşgarî*'nin verdiği bu yeni bilgiler sayesinde, teyyüt etmiştir; ve C. Brockelmann'ın bu husustaki ifadesi de, bu bakımdan, doğrudur. Ancak, cür'etli faraziyelerden pek çok hoşlanan âlim profesör, bu *Kay*'larla, Oğuz boylarından olup umumiyetle Osmanlılar'ın ceddi olarak kabûl edilen *Kayığ*=*Kayı*'ları "aynı etnik zümre" sayarak birleştirmekle, aldanmıştır. Çünkü, coğrafi sâhaları birbirinden tamamiyle ayrı olan bu iki ayrı etnik zümreyi, *Mahmûd Kâşgarî*, pek

lûmat almak için, bakınız: W: Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1927. Ayrıca, onun *Encyclopédie de l'Islam*'daki *Türk* maddesinde bulunan etnografik hulâsasına da bakınız.

haklı olarak, biribirinden ayırmakta, ve *Kay*'ları, Türk dünyasının şarkındaki henüz müslüman olmamış sair birtakım Moğol-Türk zümreleri arasında saydığı hâlde, *Kayığ*=*Kayı*'ları, XI. asırda *Büyük Selçuklu* sülâlesini yetiştiren Müslüman Oğuz boylarından biri olarak göstermektedir. Daha *Mahmûd Kâşgarî*'nin eseri meydana çıkmadan evvel de, elde bulunan bir yığın tarihî kaynaklar sayesinde, Marquart'ın -sırf bir fonetik benzeyişe dayanan- bu *Kay*=*Kayı* birleştirmesinin esassızlığını meydana koymak zor değildi; lâkin XI. asırda yalnız *Kayığ*=*Kayı*'lardan değil *Kay*'lardan da bahseden ve bu iki zümrenin her bakımdan ayrılığını kat'î surette meydana koyan *Mahmûd Kâşgarî* sayesinde, Marquart nazariyesinin esassızlığı, büsbütün kat'î bir şekilde meydana çıkmış oldu.

İşte 1919, 1922 ve 1925'de bu mes'ele hakkında yazdığım tenkidlerde, yukarıki mülâhazalara dayanarak, Marquart'ın ne kadar aldandığını göstermiş ve P. Pelliot'nun bu husustaki şüphelerinde ne kadar haklı olduğunu meydana koymuştum. Bundan sonra, büyük müsteşrik ve tarihçi Prof. W. Barthold, 1925 yılının sonlarında «*Encyclopédie de l'İslam*»da çıkan *Kay* maddesinde, *Mahmûd Kâşgarî*'ye dayanarak, bu *Kayığ*=*Kayı*'ların aslâ *Kay*'lar olamayacağını, *el-Bîrûnî* ve 'Avfî'nin *Uzak-Şark*'ta gösterdikleri *Kay*'ların etnik bakımdan *Moğol* olmaları pek muhtemel olmakla beraber, Oğuz boylarından olan *Kayığ*=*Kayı*'ların bunlardan tamamıyla başka bir kavim olduğunu söyleyerek, benim tenkidlerimi harfi harfine tekrar etmiş oldu. Makalesinde tasrih edilmemekle beraber. Barthold'un bu hususta benim tenkidlerimi okuduğunu ve onlara iştirak ettiğini söyleyebilirim: 1925

ağustosunda kendisiyle *Leningrad*'taki devamlı buluşmalarımızda, bana bunu söylemişti. Marquart'ın kitabı hakkında 1921'de yazdığı makalede bu mes'eleden hiç bahsetmediği hâlde sonradan bu tenkidde bulunması ve delil olarak sadece benim mutâlâalarımı tekrar etmesi de buna kâfi bir işarettir. Nitekim, 1926'da İstanbul'da Türkiyat Enstitüsü'nde verdiği konferanslarda, *Marquart nazariyesi*'nin, *Mahmûd Kâşgarî*'nin verdiği malûmat sayesinde "şimdiki Türk ilmî eserlerinde esaslıca isbat edildiği gibi" cerh edilmiş olduğunu kat'î surette ifade etti ki¹⁶, büyük âlimin burada îma ettiği eserler, benim tenkidlerimi ihtiva eden ve yukarıda adları geçen yazılarımdır. W. Barthold, büyük Alman müsteşrikinin bu nazariyesini kabûl etmemekle bana iştirak ettiğini, daha sonra yine "*Encyclopédie de l'Islam*"da çıkan *Türks* maddesinde tekrarlamış ve benim "*Türkiyat Mecmuası*"ndaki makalemi zikir etmiştir¹⁷.

İşte bu suretle, benim *Kay = Kayı* birleştirmesi hakkındaki tenkidlerime W. Barthold gibi salâhiyetli, büyük bir âlimin de iştirâki neticesinde, "Os-

¹⁶ Aynı eser, s. 96: «Marquart, Kayı uruğunun adını, Bîrûnî vesair bâzı menbâlara atfen, Şark'ın pek uzak taraflarında sakın Kay kavminin ismiyle birleştirmeye çalışmış, hattâ bu esasa istinaden Osmanlılar'ın Moğol aslından olduğu hakkında bir nazariye icat etmiştir. Şimdiki Türk ilmî eserlerinde esaslıca isbat edildiği gibi, Marquart'ın bu fikri Mahmûd Kâşgarî'nin verdiği mâlûmat ile cerh edilmiştir. Vâkıa Mahmûd halis Türk olmayan kavimler sırasında Kay kavmini de zikrediyor; fakat bunun, yine Mahmûd'un eserinde Oğuz kabilesi olmak üzere zikrolunan Kayığ (Kayı) ismiyle herhâlde hiç bir alâkası yoktur».

¹⁷ Bu maddeyi ihtiva eden *Ansiklopedi* cüzü 1931'de neşredilmiştir (fransızca neşir, c. IV, s. 952, birinci sütunda).

manlılar'ın Moğol aslından olduğu" hakkındaki *Marquart nazariyesi*'nin esassızlığı anlaşılmış oldu; ve bundan sonra, Osmanlı tarih ve filolojisiyle uğraşan mütehassıslardan hiçbiri tarafından bahis mevzûu edilmedi. Yalnız ben, 1934'de Paris Üniversitesi'nde *Osmanlı İmparatorluğunun Menşe'leri* hakkında verdiğim serbest derslerde, Osmanlılar'ın mensup oldukları *Kayı* boyundan bahsederken, artık yanlışlığı isbat edilmiş ve taraftarı da kalmamış olan bu eski nazariyeyi kısaca hatırlatmakla iktifa ettim¹⁸; ve nihayet V. Minorsky de, İslâm coğrafyacılığının en eski yâdigârlarından olup M. 982'de yazılmış bulunan "*Hudûdü'l-âlem*" adlı meşhur eserin -kıymetli ve geniş notlar ve haşiye-ler ilâvesiyle yaptığı- İngilizce tercümesinde, Marquart tarafından ortaya atılan *Kay*=*Kayı* birleştirmesine karşı ilk tenkîdin benim tarafımdan ileri sürüldüğünü kaydederek, buna iştirâk ettiğini anlattı¹⁹.

III

MARQUART NAZARİYESİ'NİN TADİL EDİLMİŞ YENİ ŞEKLİ : Z. V. TOĞA N'IN YENİ NAZARİYESİ

Benim ve bana iştirâk eden W. Barthold'un tenkîdlerimizin üzerinden uzun yıllar geçtikten sonra, Prof. Zeki Velidî Togan 1941'de neşrettiği "*Osmanlılar'ın Orta-Asya'daki Cedleri*" adlı küçük

¹⁸ Fuad Köprülü, *Les Origines de l'Empire ottoman*, Paris 1935, s. 84 [tek. terc. 2 basım, 1972, s. 126].

¹⁹ *Hudûd al-Âlam*, transl. and explain. by V. Minorsky, GMNS. XI., London 1937, s. 285.

bir makalesinde²⁰, Marquart nazariyesini yeniden -fakat, biraz tâdil edilmiş bir şekilde- müdafaa etti. Barthold'un "*Kay*'larla *Kayığ*'lar arasında hiçbir etnik münasebet olmadığı" iddiasına karşı tenkidlerde bulunarak, tıpkı Marquart gibi, Osmanlılar'ın *Kayığ* Oğuz kabîlesine değil, *Uzak-Şark* sâhasında mevcudiyetleri X. asır İslâm müellifleri tarafından ifade edilen *Kay*'lara mensup olduklarını ve hattâ bugünkü *Hazar-ötesi Türkmenleri* arasındaki *Gay* = *Kay* isimli bir oymağın da yine bunlardan olduğunu ve bunların XII. asırda *Kara-Hıtaylar* devleti tarafından *Horâsân* hudutlarına askerî bir kıt'a olarak getirildiğini iddia etti; ve umumiyetle *Kay* kabîlesinin eski tarihi hakkında da, birtakım yeni malzemeye dayanarak, malûmat verdi.

Bugün "Orta-Asya Türk Tarihi" mes'elelerinin en salâhiyetli mütehassıslarından biri olan Z. V. Togan'ın, yıllardanberi artık ehemmiyetten düşmüş sayılan *Marquart nazariyesi*'ni böyle yeniden ve birtakım yeni malzeme'ye dayanarak bâzı tâdillerle tekrar ortaya atması, bu mes'elelerle uğraşanlar için, büyük alâka ve memnuniyetle karşılanacak ehemmiyetli bir ilmî hâdise'dir. Büyük Alman âlimi tarafından ortaya sürülerek iptida bâzı taraftarlar da kazanmış olan bu nazariye, ilk önce benim tarafımdan tenkidlere uğratılmış olduğu için, Z. V. Togan'ın bu makalesi, doğrudan doğruya beni hedef tutan bir tenkidden başka bir şey sayılamaz. Âlim arkadaşımın, bu makalesinde, beni değil de sadece W. Barthold'u zikretmesi, herhalde

²⁰ A. Zeki Velidi Togan, *Die Vorfahren der Osmanen in Mitelasien*, ZDMG, Band 95, Heft 3, Leipzig 1941, s. 367-373.

bir dalgınlık eseri olsa gerektir; çünkü, yukarıda anlattığım gibi, büyük Rus âlimi, bu mes'elede, bana iştirâk etmekten ve benim tenkîdlerimi tekrarlamaktan başka birşey yapmamıştı. İşte bundan dolayı, *Marquart nazariyesi*'ni azçok tâdil edilmiş bir şekilde yeniden canlandırmak gayesini güden bu küçük ve ehemmiyetli *müdafa*'ya karşı, müsbet yahut menfî, açık bir vaz'iyet almak, yâni, oldukça zengin yeni malzemeye dayanan bu tetkikin netîcelerini kabûl yahut red etmek vazife ve mes'uliyeti, doğrudan doğruya bana düşmektedir.

Her şeyden evvel şunu açıkça söylemeliyim ki, iptida bundan yirmi beş yıl önce ileri sürdüğüm bir fikri, sırf kendi tarafımdan ileri sürülmüş olduğu için, körükörüne bir inâd ile müdafa etmek, tabiatime ve îtiyadlarıma uymayan bir şeydir. Bilhassa tarihî meselelerde, yeni meydana çıkacak herhangi bir vesîka yahut vesîkalar, o hususta evvelce ileri sürülmüş fikirleri ve nazariyeleri birdenbire çürütebilir. Vazifesini ve mes'uliyetini bilen her tarihçi, meydana çıkarılan yeni malzeme kendisinin herhangi bir fikrini tâdil veya tashih ettiği yahut büsbütün çürütüp ehemmiyetten düşürdüğü zaman, bunu samimiyet ve memnuniyetle îtirâf etmek mecburiyetindedir. Hakikî ilim adamı, yeni deliller karşısında, saçma te'villerle eski iddialarını müdafaaya çalışan bir inadcı değildir; bunun tam aksine olarak, yalnız *réalité*'yi arayan, ve bilgilerinin *nisbî* olduğuna inandığı için, yanlışlarını derhâl îtirâf eden adamdır.

İşte ben, bu değişmez ana prensibe tamamiyle sâdık kalarak, Z. V. Togan'ın makalesini, büyük bir memnunlukla ve tamamiyle tarafsız bir okuyucu gibi, tetkîk ettim. Değerli arkadaşımın mey-

dana attığı yeni deliller, yirmi beş yıl evvelki fikirlerimi değiştirecek ve *Marquart nazariyesi*'ni kabûle beni iknâ edecek mahiyette olsaydı, millî tarihimizin ehemmiyetli bir mes'elesi hakkında yeni bir hakikat ortaya koyduğundan dolayı, eski fikrimi düzeltmekten büyük bir sevinç duyacaktım. Fakat ne yazık ki, geniş *érudition* mahsûlü olan bu küçük makale, vardığı netîceler bakımından, bana çok *müphem* ve çok *yanlış* göründü; ve *Marquart nazariyesi*'nin, burada ileri sürülen yeni delillere ve bâzı tâdillere rağmen, müdafaa edilemeyecek kadar çürük ve hayâlî olduğu, bence, bir defa daha sabit oldu. Bu husustaki düşüncelerimi ve delillerimi anlatmadan evvel, okuyucuların mes'eleyi daha açık ve daha tarafsız olarak kavrayabilmeleri için, Z. V. Togan'ın delillerini ve vardığı netîceleri, kaabil olduğu kadar açık, doğru ve bilhassa tasnifli bir şekilde, hulâsaya çalışacağım. Bu yedi sahifelik küçük makale, bilmem neden, çok karışık ve tasnifsiz olduğu için, bunu vâzıh bir şekilde hulâsa etmekte çok büyük sıkıntı çektiğimi de itiraf etmeliyim. Bunu söylemekle, pek tahmin etmemekle beraber, buradaki hulâsada bâzı küçük yanlışlıklar olmuş ise, bu husustaki mâzeretimi şimdiden anlatmak istiyorum. Bu küçük *hulâsa*'daki bütün fikirlerin Z. V. Togan'a ait olduğunu, herhangi bir yanlışlığa yer vermemek için, tekrar edeyim.

IV

Z. V. T O G A N'IN YENİ NAZARİYESİNİN HULÂSASI

Z. V. Togan, şu son yıllarda Konya'da bulunmuş olan "*Karamanlılar Tarihi*"ne ait -biri 756 (1355), diğeri de 925 (1517) yıllarında yazılmış-

İki kaynağa dayanarak²¹, Osmanlılar'ın cediti olan *Ertuğrul*'un, maiyetindeki *Kayı* kabilesiyle beraber '*Alâeddîn Keykubâd* ve *Celâleddîn Hârzemşâh* arasındaki mücadele sırasında 1230'da *Rûm*'a yani Anadolu'ya geldiğini söylüyor ;ve bu *Kayı* kabilesinin "*Merv* civarında *Mâhân*'dan hicret ettikleri" rivâyetinin, tarihî vâkılara uygun olup, bugün *Amu-Derya* civarında yaşayan *Âli ili* Türkmenleri'nden *Gay*=*Kay*'ların bunların bir *bakıyyesi* sayılabileceğini kabûl ediyor. Eski İslâm metinlerinde "*Gay*" (غای), "*Kayık*" (قيق), "*Kayığ*" (قيق), "*Kayı*" (قاي) şekillerinde tesadûf edilen bu isim, eski devirlerde ve zamanımızda muhtelif Türk ve Moğol kabile teşekkülleri içine girmiş *müstakil* bir

²¹ Bu eserlerden biri (H. 756 - M. 1355) de Aksaray'da müderris İsmâ'il b. Muhammed Şerîf tarafından yazılmış *Tezkiretü'l-İber ve'l-Âsâr fi bahtî'l-umem ve'l-Emsâr* adlı arapça kitap, diğeri de (H. 925 - M. 1517)'de 'Abdülkâadir el-Efesusi'nin yazdığı *Târih-i Âl-i Karaman* adlı farsça kitaptır. Şu son yıllarda daha bu gibi bâzı eserlerle birlikte âdeta esrarlı bir şekilde meydana çıkan ve içlerinden yalnız bir tanesi yâni farsça *Ünsî Şahnâmesi* tabedilmiş olan bu kitapların *authentic* olmaları hakkında, bunları görmüş olan M. Halil Yinanç şüpheli bir ifadede bulunmuştur; ben de, basılmış olan *Selçuklu Şahnâmesi*'ni tetkik ettikten sonra, bunun hiçbir sûretle inanılmaya lâyık bir kaynak olmayıp, sonradan ve acemice uydurulmuş bir eser (*apocryphe*) olduğu neticesine varmıştım (bu hususta izahat için, bakınız: M. Fuad Köprülü, *Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları*, *Belleken*, c. VII, sayı, 27, 1943, s. 381 ve 392). Z. V. Togan, bahsettiği iki eseri başlıca kaynak olarak kullandığı için, herhâlde, bunların inanılmaya lâyık oldukları kanaatine varmış demektir. M. H. Yinanç'ın şüpheli ve basılmış *Selçuklu Şahnâmesi*'nin mahiyeti karşısında, bu müsbet kanaatin sebeplerini ve delillerini bildirmesini kendisinden beklemekteyiz.

kabileyi ifâde etmektedir. Bu kabîlenin Şark'taki bir gurubu, daha XI. asırdan evvel, *Moğolistan*'ın şimâlinde *Angara* suyu civarında, Yenisey Kırgızları'nın şarkında oturuyordu; XI. asrın başlarında ise *Moğolistan*'da bulunuyordu. Garp'taki diğer bir gurup ise, *Mahmûd Kâşgarî*'de *Oğuzlar*'ın bir kısmı olarak *Kayığ* şeklinde gösterilmiştir. İşte bütün bu şekiller, aynı kabîle isminin “muhtelif lehçelere göre aldığı muhtelif telâffuz şekilleri”nden başka birşey değildir.

Z. V. Togan'a göre, bir *Kayı* gurubunun *Horâsân*'da daha İslâmlığın zuhûrundan evvel, bulunduğu da, tahmin olunabilir. *Sind*'de bulunan ve okçuluktaki mehâretleriyle meşhur olan *Kaykân* (veya *Kıykân*)ların²², Emevîler devrinde *Ön-Asya*'da İslâm ordularında bulunduklarını ve Hiuen Tsang'-da adı geçen *Ki-Kiang*'ların da bunlar olduğunu, ve eğer bunlar Türk idiyeler *Kayı-Hanlılar* yâni *Kayı*'lar olduğunu söyleyen Zeki Velidî Togan, *Taberî* gibi eski İslâm kaynaklarında zikredilen *قاي خان* yâni “Kay meliki Türk Hakan” ile, *Avesta*'daki *Gay*'ların ve Çin yıllıklarındaki *Gıyay* (veya *Gey*)'lerin, ve Abbâsîler devrindeki *كايغ* *Kayığlıg*(?) adlı bir kumandanın bunlarla alâkalı olduğunu ileri sürüyor; ve bunların, yine *Kayığ* ismi altında, 'Abbâsîler devrinde *Ön-Asya*'da bulunduklarını da ayrıca iddia ediyor.

²² Z. V. Togan, bunların *Sind*'deki eski bir Türk kolonisi olduklarına dair Sir Aurel Stein'in salâhiyetine dayanmaktadır (*An archeological tour In Waziristan*, Memoires of the Archeological Survey of India, nu. 37, 1929, s. 36). Eski Türkler'in *Ok* kullanmakdaki meharetleri, yalnız İslâm kaynaklarında değil, umumiyetle Bizans ve Lâtin kaynaklarında da te'yit edilmektedir.

Kayığ'ların daha Selçuklular devrinde yâni 1230 muhaceretinden evvel *Ön-Asya*'da bulunup bulunmadıklarını araştıran Z. V. Togan, *İbn Bibî*'nin asıl farsça nüshasında bu hususta hiçbir kayıt bulunmadığı hâlde, yine buna istinat eden Yazıcıoğlu'nun yaptığı ilâveler arasında *Kayı* kabîle ismine tesadüf edilmesinin -başka kaynaklar tarafından te'kit edilmedikçe- hiçbir kıymeti olamayacağını söyleyerek, 1230'dan evvel bunların gerek Hârizmliler'e, gerek Selçuklular'a yabancı olduklarını ifade ediyor. *El-Birûnî*'ye ve Çin annallerine dayanan Z. V. Togan, bunların XI. asırda *Çungarya*'ya geldiklerini ve XII. asırda ise bâzı *Kayı*'ların, *Tatar*'larla birlikte, *Horâsân*'daki bâzı askerî hâdiselere iştirak ettiklerini iddia ediyor.

Bundan sonra, *Şerefü'z-Zamân*'ın -*Avfî* ve *İbn Muhennâ*'daki bâzı kayıtlar sayesinde mevcudiyeti bilinmekle beraber- nüshası ancak şu son yıllarda meydana çıkan ve '*Avfî*'nin "XI. asırda Türk kabîlelerinin garba doğru hareketleri" hakkındaki mühim parçasının me'hazı olan "*Tabâi'ül-Hayavân*" adlı mühim eseri hakkında V. Minorsky tarafından neşredilen hulâsanın²³ buna ait parçalarını tercüme eden Z. V. Togan, *Kayı*'ların *Mahmûd Kâşgarî* zamanında *Yabaku*, *Basmil* ve *Tatar*'lar ile komşu olarak *Çungarya*'da ikamet ettiklerini ve *Kara-Hanlılar* imparatorluğu içinde de bulunduklarını söylüyor; ve '*Avfî*'nin "*Lubâbu'l-Elbâb*"ında ve *Hamdullâh Mustavfî*'nin "*Nüzhetü'l-Kulûb*"unda bulunan farsça küçük bir manzûme'nin delâ-

²³ V. Minorsky, *Une nouvelle source musulmane sur l'Asie centrale au XI. siècle*, Comptes-Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles - Lettres. Paris 1937, s. 317 - 324.

leti ile, XII. asırda Kara-Hıtaylar ordusunda *Ta-tar*'larla birlikte *Kay*'ların da bulunduğunu ve *Bu-ñârâ*, *Semerkind* gibi büyük merkezlerue Kara-Hıtaylar tarafından konulmuş muhafaza kıt'aları olarak hizmet ettiklerini, ve bu suretle XII. asır ortalarında Büyük Selçuklular imparatorluğu hudutlarına kadar ilerlemiş olduklarını, ileri sürüyor. Böylece, sonradan *Horâsân*'a geçerek *Mâhân* civarlarında yerleşen ve 1230'da da *Anadolu*'ya gelen *Kayı*'lar, Z. V. Togan'a göre, bunlar -yâni evvelce *Çungarya*'da yaşayan şark gurubuna mensup *Kay*'lar- olmak icap ediyor.

İşte, Z. V. Togan'ın "Osmanlılar'ın *Orta-Asya*'daki cedleri" olarak kabûl ettiği *Kay*=*Kayı* kabîlesi hakkında verdiği mâlûmatın hulâsası, bundan ibarettir. Burada ileri sürülen birtakım şüpheli birleştirme (*identification*)'lar bir tarafa bırakılsa bile, *Kay*'larla *Kayı*'ları aynı kavmî zümre olarak telâkkî eden müellifin meydana koyduğu şu iki mutalâa, bilhassa tetkike lâyıktır:

1) Büyük Selçuklular ve bilhassa Anadolu Selçukluları zamanında Ön-Asya'da *Kay*=*Kayı* kabîle ismine hiç tesadûf edilmez. Binaenaleyh bu kabîle, 1230'daki muhaceretinden evvel, onlarca aslâ tanınmıyordu.

2) Müellifin zikrettiği farsca manzûmeye göre, *Osmanlılar*'ın cediti olan *Kay*'lar, XII. asırda *Kara-Hıtaylar* tarafından *Mâverâünnehir* şehirlerine yerleştirilerek, ancak bu suretle *Horâsân* hudutlarına kadar yaklaşabilmişlerdi. Lâkin bunlar, J. Marquart'ın sandığı gibi aslen Moğol değil, Türk'dürler.

J. Marquart'ın *Kay*=*Kayı* birleştirmesi hakkında benim ileri sürdüğüm muhtelif tenkîdlere

karşı da, Z. V. Togan sadece şu iki delili göstermekle iktifa etmektedir:

1) Kendilerinin, *Kayı* (yahut *Kayı-Han*) aslından gelen Osmanlılar'la akraba olduklarını iddia eden bir kısım Amu-Derya Türkmenleri'nin eski *Gay=Kay* ismini taşımaları.

2) Osmanlılar hakkındaki bütün kaynakların, bunların mensub oldukları kabîle ismini hiçbir zaman *Kayığ* şeklinde zikretmeyip umumiyetle *Kayı* şeklini kullanmaları. Osmanlılar'ın, *Kayığ* ismi altında *Oğuzlar* arasına girmiş olan garbî *Kay* gurbuna mensup olmadığına bu da bir delildir.

Z. V. Togan'ın eski *Marquart nazariyesi*'ni, elde ettiği yeni malzeme sayesinde, bâzı cihetlerde oldukça tâdil edilmiş bir şekilde, müdafaa eden makalesinin bu hulâsasından sonra, burada ileri sürülen mutalâaların ve istinad edilen yeni delillerin tahlil ve tenkîdine girişebiliriz.

V

BU NAZARİYENİN TENKİDİ:

**KAY=KAYI BİRLEŞTİRMESİNİN VE "XII. ASIRDA
MÂVERÂÜNNEHİR'DE KAY'LARIN MEVCUDİYETİ,,
İDDİASININ ESASSIZLIĞI**

Çin kaynaklarının ve "*Avesta*"nın verdikleri isimlerle *Kay* ismi arasında kurulmak istenen münasebetlerin kıymet derecesi hakkında fikir yürütmek tamamiyle salâhiyetimin dışında olmakla beraber, açıkça itiraf edeyim ki, Z. V. Togan'ın ileri sürdüğü bu *birleştirme* tekliflerinin hiç olmazsa büyük bir kısmı, bana, inandırıcı bir mahiyette görünmüyor. Sind'deki *Kaykân*'lar hakkında islâm kaynaklarının verdiği malûmat da, bunların *Kay*

veya *Kayığ*'larla alâkası hakkında bir kanaat verecek kadar sarîh değildir. Arap alfabesinin mâlûm kifayetsizliği, birtakım harf şekillerinin yakınlığı ve noktalı harflerin çokluğu sebebiyle, müstensihler elinde değışe değışe her türlü okunmağa müsait türlü türlü şekiller alan *has isimler*'e dayanılarak kurulan faraziyeler, kuvvetli tarihî delillerle te'yit edilmedikçe, nihayet bir fantezi'den ileri geçemez kanaatindeyim. Nitekim Z. V. Togan da, bu gibi birtakım mes'elelerde şüpheli ve ihtiyatlı davranarak, kat'î hükümler vermekten çekinmektedir. Ancak, bu gibi çok şüpheli mes'elelerin dışında olarak, onun daha şimdiden kat'î bir mahiyet attettiği ve ilmî bir hakikat olarak kazanılmış saydığı birtakım *netîceler* daha var ki, bunlara iştirâk etmek de bana tamamiyle imkânsız görünüyor.

Bunların başında, Marquart'ın eski nazariyesini yâni *Kay*=*Kayığ* birleştirmesini zikredeceğim. XI. asırda *Mahmûd Kâşgarî*'nin *Oğuz* boyları arasındaki *Kayığ*'lardan tamamiyle ayırdığı ve coğrafî sâhalarını -daha eski diğer islâm kaynaklarına aşağı yukarı uygun surette- onların çok şarkında olarak tesbit ettiği "iki dilli" *Kay*'ları, aynı kavmî zümrenin biri şark'da kalmış diğeri garb'a -daha İslâmiyet'in zuhurundan evvel *Horâsân* hudutlarına- gelmiş iki şûbesi addetmek hususunda arkadaşımızın ileri sürdüğü yeni deliller, bana çok zayıf göründü: ne tarihî, ne de filolojik hiçbir vesîkaya, hiçbir müsbet esasa dayanmıyan bu *fara. ziye*, *Mahmûd Kâşgarî*'nin sarîh ifadesi karşısında. sadece fonetik bir benzeyişe dayanan bu *Kay*=*Kayığ* birleştirmesini te'vil ve îzah maksadıyla uydurulmuş bir ihtimâl olmaktan fazla bir kıymet taşıyamaz. Hazar-ötesi'ndeki *Göklen* Türkmenleri

arasında *Gay*=*Kay* adını taşıyan bir aşîretin bulunması ve bunların kendilerini Osmanlılar'la *ak-raba* saymaları, sonra, Osmanlılar hakkındaki kaynaklarda *Kayığ* şekline değil *Kayı* şekline tesadüf olunması, böyle bir *birleştirme* için, tarihî bakımdan, aslâ bir esas teşkil edemez. Oğuz lehçesinde birçok misâllerine tesadüf ettiğimiz umumî bir fonetik hâdise olarak, kelime sonundaki *g* sesinin düşmesiyle, eski *Kayığ* şekli sonradan *Kayı* şeklini almıştır. *Göklen*'ler arasında *Kayı* isminin *Gay*=*Kay* şekline girmesi de, Oğuz lehçesinin fonetik esasları ile pek kolay izah edilebilecek *lisanî bir hâdise*'dir; ve bütün bunlar, Marquart'ın ve Z. V. Togan'ın *birleştirme* nazariyelerini te'yit edecek filolojik bir delil olmaktan çok uzaktırlar. Esasen, Marquart gibi, Z. V. Togan'ın da bu *birleştirme* mes'lesi hakkında ileri sürdüğü bütün deliller, çok zayıf ve vuzuhdan mahrum bulunuyor: X. asırdaki *Kay*'lar ile, *Mahmûd Kâşgarî*'de zikredilen Oğuzlar'a mensup *Kayığ*'lar, aynı etnik zümrenin iki şûbesi iseler, bunun tarihî veya filolojik delilleri nedir? Bunlar ne zaman birbirlerinden ayrıldılar? Daha İslâmiyet'in zuhurundan evvel *Horâsân* hudutlarında bulunan ve önce Emevîler sonra da Abbâsîler devrinde *Ön-Asya*'ya gelen *Kayığ*'lar, sonra neden ortadan kayboldular? Z. V. Togan, Selçuklular zamanında bunların artık mâlûm olmadığını söylerken acaba aldanmıyor mu? O hâlde *Mahmûd Kâşgarî*'nin bahsettiği Oğuz *Kayığ*'larına ne diyebileceğiz? Eğer bu *birleştirme* doğru ise, X. asır kaynaklarında sadece *Kay* ismi ile anılan *Uzak-Şark*'taki kabîle, sonradan niçin *Kayığ* adıyla Oğuz'lar arasına karıştı? Filoloji bakımından *Kay* isminin *Kayığ* şekline girmesine imkân

var mıdır? İşte bir yığın suâller ki, J. Marquart gibi Z. V. Togan da, bunlara inandırıcı cevaplar bulacak yerde, bütün bu mes'eleleri sükût ile geçiştirmeyi tercih etmektedir.

Gerek ben ve gerek W. Barthold, büyük Alman âliminin bu birleştirmesini kat'î surette reddederken, tıpkı Marquart gibi, *Uzak-Şark*'taki *Kay*'ların aslen *Moğol* olmaları ihtimâlini kabûl etmiştik. Hattâ ben, *Mahmûd Kâşgarî*'nin sarîh ifadesine ve bâzı Rus etnoğraflarının verdikleri mâlûmata dayanarak, bunların *Türkleşmiş Moğollar olması* ihtimâlini ileri sürdükten başka, bu kabîlenin bakiyyeleri olabilecek bâzı etnik zümrelerden de bahsetmiştim²⁴. Z. V. Togan, "eskidenberi muhtelif Türk ve Moğol kabîle teşekkülleri içine girmiş olan" bu *Kay*'ların aslen Türk oldukları fikrinde bulunmak suretiyle Marquart'dan ve bizden ayrılıyor. Lâkin, bunların, komşuları olan *Cumul*, *Yabaku*, *Basmil*, *Tatar* zümreleri gibi, Türkçe bilmekle beraber ayrı bir dilleri de olduğu hakkında *Mahmûd Kâşgarî*'nin sarîh ifadesinin nasıl izahı lâzım geldiğini hiç bahis mevzûu etmiyor. İşte görülüyor ki Z. V. Togan, *Kay*'ların aslen *Türk* olduklarını iddia ederken bile bu hususta hiçbir delil zikrine lüzum görmemiştir.

Z. V. Togan'ın bu makalesinde en yeni ve orijinal kısım, *Kay*'ların XII. asırda *Mâverâünnehir* ve *Horâsân*'da kalabalık ve kuvvetlice bir zümre olarak mevcudiyetleri ve rolleri hakkında tafsilât veren satırlardır. Eğer bu mâlûmat doğru olsaydı, şimdiye kadar tarihî kaynaklarda hiç bahsedilme-

²⁴ Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar'da ve Türkiyat Mecmuası'ndaki makalemizde (ayrıbasım, s. 8). Aşağıda VII numaralı kısma bakınız.

yen mühim bir hâdiseyi, küçük bir edebî vesîka sayesinde, öğrenmiş olacaktık. Yukarıda îzah etmiş olduğumuz gibi, Z. V. Togan, '*Avfî ve H. Mustavfî*'-de mevcut ve XII. asır Horâsân şairlerinden *Hakim Kûşkakî*'ye ait bir manzûmeye dayanarak, *Kay*'ların XII. asır ortalarında Kara-Hıtay ordularıyla beraber *Mâverâünnehir*'e, Büyük Selçuklu imparatorluğu hudutlarına geldiklerini, *Buhârâ* ve *Semer kand*'da muhafız kıt'aları vazifesi gördüklerini, *Horâsân*'da Sencer ordularıyla harp ettiklerini, tarihî bir hakikat olarak, kabûl ediyor; ve işte buna dayanarak, XIII. asırda *Anadolu*'ya Ertuğrul maiyetinde gelen *Kayı* aşîretinin -umumiyetle sanıldığı gibi Oğuz *Kayığ*'larından değil- bu *Kay* zümresi arasından ayrılmış bir kısım olduğu neticesine varıyor. Hâlbuki Marquart, Osmanlılar'ın mensup olduğu *Kayığ*'ların, aslen Moğol olup sonradan Oğuz boyları arasına girmiş bir *Kay* zümresi olduğunu iddia etmişti; görülüyor ki, Z. V. Togan'ın makalesinin esasını teşkil eden ve büyük Alman âliminin eski nazariyesini tâdil edilmiş bir şekilde canlandıran cihet, işte budur. Diğer bir ifade ile, bu mühim makalenin, ihtimâllere ve tahminlere değil, doğrudan doğruya çağdaş bir edebî metne dayanan başlıca *müsbet* tarafı, bu noktada toplanmış bulunuyor. *Osmanlılar'ın Orta-Asya*'daki *cedleri* mes'elesini, şimdiye kadar bilinenlerden büsbütün ayrı bir şekilde halletmek gayesini güden ve bizim tenkidlerimiz neticesinde çoktanberi itibardan düşmüş olan *Marquart nazariyesi*'ni birkaç noktadan tâdil ve ikmâl etmekle beraber esas itibarıyla onu yeniden kıymetlendirmek isteyen bu yeni nazariye'nin, "ne derece sağlam bir esasa dayandığını" iyice anlamak için, üzerine kurulduğu

temel taşı'nı, yâni, Hakîm Kûşkakî'nin bir küçük manzûmesini tetkik edelim.

X. asırdan başlayarak, bilhassa XI.-XIII. asırlarda -hattâ daha sonraları- yetişmiş İran şairlerinin eserlerinde, tarihî bakımdan çok mühim bir takım kayıtlara, bir yığın kıymetli mâlûmata tesadüf edildiği, mâlûmdur. Tarihçiler tarafından ekseriya ihmâl edilen bu gibi edebî metinlerden ne büyük istifadeler te'min edilebileceğini, muhtelif vesîlelerle, göstermiştim²⁵. İşte bu edebî eserlerde çok defa, *Türk kabîle adları*'na da tesadüf edildiğini pek iyi bilen Z. V. Togan, öyle anlaşıyor ki, sair tarihî kaynakların *Kay*'lar hakkındaki sükûtunu telâfi için, edebî metinlere de müracaat lüzumunu duymuş ve nazariyesine esas teşkil eden mühim manzûmeyi bu suretle meydana çıkarmıştır. Daima tekrarladığım bir mutalâayı burada yine tekrar ederek söyleyeyim ki, bu gibi manzûmelerden tarihî bir vesîka olarak istifade edilmek istenince, çok sıkı bir *tarihî tenkîd düşüncesi* ile hareket etmek zarureti vardır. Çünkü, bunlarda tesadüf edilen *kabîle isimleri*'nden bâzıları, şâirin yaşadığı muhitte *tesadüf edilen yâhut o muhit ile herhangi şekilde münasebetleri olan* adlar olabileceği gibi, bâzan da, *içtimâî réalité* ile hiç alâkalı olmayıp sırf eski bir *edebî an'ane'ye uymak* maksadiyle kullanılmış olabilir²⁶. Asıl tarihî vesîkalara

²⁵ M. F u a d K ö p r ü l ü, *Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları*, Belleten, c. VII, sayı 27, s. 448 ve sonrası.

²⁶ Gazneliler ve Selçuklular devri şairlerinin meselâ *Yagma* ve *Çigil* kabîlelerine mensup Türk kölelerinin güzelliğinden bahsetmeleri, muhitlerinden edindikleri hakikî bir intibâ mahsûlû idi. Halbuki, yalnız bu köleler değil, hattâ onları yetiştiren bu kabîlelerin isimleri bile ortadan silindikten sonra dahi, yeni şair-

dayanmadan, yahut, her zaman ve muhit için, sair çağdaş şairlerin eserlerini de tetkîk etmeden, bunlardan *acele hükümler* çıkarmak, büyük *yanlışlıklara* sebep olabilir. Daha doğrusu, filolojik ve tarihî tenkîdin bütün îcaplarına uymak, bu gibi mes'elelerde, birinci şarttır. Bilhassa Z. V. Togan'ın yaptığı gibi, üzerine bütün bir tarihî nazariye kurulmak istendiği zaman, bu îtinayı son haddine çıkarmak zarureti vardır. Hâlbuki, şimdi çok açık bir şekilde meydana koyacağımız veçhile, Z. V. Togan, yapması kendisi için çok kolay bir *filolojik tenkîd*'i hernedense *ihmâl* ettiği için, istifade ettiği manzûmenin mânâ ve mahiyetini tamamiyle ters anlamış, ve bunun netîcesi olarak da, kurmak istediği yepyeni bir tarihî nazariye, şimdi açıkça îzah edeceğimiz çok basit bir *filolojik tenkîd* ile, kendiliğinden yıkılıvermiştir. Bakınız nasıl:

I

Z. V. Togan'ın nazariyesine *temel taşı* vazifesini gören manzûme, onun zannettiği gibi "*Sultan Sencer'in 9 eylûl 1141'de Katvân'da Kara-Hıta-*

ler, eski üstadların - artık *klîşe* hâline gelmiş olan - bu tâbirlerini, mânâlarını dahi lâyikiyle bilmeyerek, kullandılar. XIX. asırda *Kaçarlar* sarayı etrafındaki şairlerde bile tesadûf edilen bu gibi edebî klîşelerin, artık hiçbir tarihî *réalité*'yi ifade edemeyeceği pek tabiidir. XVI. asırdanberi tertip edilen birçok fars lugat kitaplarında — meselâ *Burhân-ı Katı'* da — bu gibi birtakım eski Türk kabîle adları, meselâ *Yagma* ve *Çlgil* kelimeleri, «Türkistan'da güzelleriyle meşhur bir yer» tarzında izah edilir ki, bu, bu kelimelerin doğru mânâlarının artık unutulmuş olduğunu, ve sonraki şairlerin bunları sadece bir *klîşe* olarak kullandıklarını anlatmağa kâfidir. Osmanlı şairleri de, o te'sir altında, ara sıra bu gibi kabîle adlarını kullanmışlardır. Aşağıya bakınız (not 34).

lar'a mağlûbiyeti münasibetiyle söylenmiş" değildir. Gerçi *Hamdullah Mustavfî*, böyle bir iddiada bulunuyorsa da²⁷, onun bu iddiasının tamamıyla yanlış olduğu, bu hususta ondan daha eski ve daha mühim bir kaynak olan ve büyük bir ihtimâlle ona me'haz vazifesi gören, '*Avfî*'nin ifadesinaen kat'ı surette anlaşılmaktadır: '*Avfî* -galiba bu mes'eledde *H. Mustavfî*'ye de kaynak vazifesi görmüş olan- "*Lubâb'ül-Elbâb*" adlı eserinde, Selçuklular devri Horâsân şairleri arasında, *Hakîm Kûşkaki*'den bahsederken: "bu şairin ekser *hicvîye*'lerinin, *Sultan Sencer*'in nîmetlerine karşı küfranla mukabele ederek, merdlik ve insanlık îcabı sebat ve mukave-met gösterecekleri yerde bunu yapamayan, ve bu yüzden bu saltanatın zayıflamasına sebep olan *ce-maatin aleyhinde* yazılmış olduğunu" söyler; ve

²⁷ Hamdullâh Mustavfî, *Nuzhat al-Kulûb*, GMS XXIII, 1, 1915, s. 257: کاسان و تاتار وقى که شاعرى درحق غلبان سنجرى که

درخیل کفار قرا خطای سقى کردند، گفته است، بیت :

زهی شمشیرزن ترکان بردل	• نسبت ازق و تاتار وکاسان
شهارا پادشاه هفت کشور	رسانیده بمیری از نھاسان
ولی از کودکی بر سینه خفته	همه درپیش دکان رواسان
فلک کفران نعمتهای سنجر	طلب کرد از شما ناحق شناسان
مسلم بین که چون بیرون کشیدند	بشمشیر از کس زنتان خراسان

Bu metnı neşir eden ingiliz müsteşirî G. Le Strange, notta bu şiirin «*Avî*'nin *Lubâb'ül-Elbâb*'inin ikinci cildinde 174 üncü sahifede münderic olduğunu» kaydettiği hâlde, orada قى

şeklinde bulunan bu ismi, kendi metninde Fay ف şeklinde bırakmış, ve ingilizce tercümesinde de, bu büyük yanlışlığı yine tekrarlamıştır (GMS, XXIII, 2. 1919, s. 250). Mütercimmin buraya ilâve ettiği bir notta, Y â k û t H a m a v î'nin *Coğrafya Kâmû-su*'nda «*Sogd* civarında yâni *Semerkand* havâlisinde bir şehir ismi» olarak gösterilen Fay ismi ile bu Kay ismini karıştırdığı anlaşılıyor ki, bu da Kay kabile ismini bilmediğine açık bir mi-sâldir.

şairin manzûmcelerinden birkaç misâl getirir²⁸. Bu misâllerden birincisi, H. Mustavfi'nin yalnız beş beytini almış olduğu o manzûmenin daha tam bir şeklidir ki, Z. V. Togan'ın nazariyesine esas teşkil eden *tek vesîka*, işte budur. Gerçi *Avfî*'nin ifadesi, bu manzûmenin hangi tarihî hâdise münasebetiyle yazıldığını müphem bırakıyorsa da, bunun Kara-Hıtaylor'ın *Katvân* zaferi münasebetiyle değil, 548'de *Horasân Oğuzları*'nın isyanını bastırmak isteyen Selçuklu ordusunun inhizamı ve *Sencer*'in *esareti* dolayısıyla²⁹ söylenmiş olduğu, metindeki birtakım sarâhat ve delâletlerden derhâl ve kolaylıkla istidlâl olunabilmektedir:

به نسبت از فی و تاتار و کاشان	ایا شمشیرزن ترکان پردل
بنار و نمت و دوک تن آسان	یکایک در خراسان پروریده
رسانیده بمیری از کخاسان	شمارا پادشاه هفت کشور
بی درپیش دکان رواسان	روز کودکی خفته کومه
شده چون دیو از آهن هراسان	بهر شهری ز نام غر شوند
طلب کرد از شما ناحق شناسان	فلک کفران نمتهای سنجر
زهی خربندکان ناسپاسان	زهی درماندگان بی حیت
چنین بیرون دهد از دست آسان	کی خود زادبود و ملک واقطاع
بششیر از کس زنتان خراسان	مسلم بین که چون بیرون کشیدند

²⁸ Mo h a m m e d 'A w f î, *Lubâb al-Albâb*, edited by. E. G. B r o w n e, c. II. London 1903, s. 174-175. *Avfî*'nin metni şudur:

حکیم کوشکی که قصر هزل او رفیع العمد بود و اساس جد او بی اعتماد، مدح او همه قدح و اطراء او همه مجای و آنچه گفته است همه مطبوع و لطیف است، و اکثر اهاجی او درحق جماعتی است که نعمت سنجر را بکفران مقابله کردند، و درمواقف مردی و مردمی ثبات نمودند، تا خورشید دولت معزی بکسوف مبتلا شد. چون او را بفوات این دولت دلسوزی هرج مکامل تربود، و درحق آنجماعت اشعار لطیف و هجوهای مطبوع گفت، یکی از ان جمله اینست...

Bundan sonra, yukarıda zikredilen bir manzûme ile ikinci bir manzûme daha kaydedilmekte, ve onun, daha bu mahiyette birçok manzûmeleri bulunduğu, fakat bu kadarla iktifa edildiği beyan olunmaktadır.

²⁹ Yıllarca süren bu büyük Oğuz isyanı hakkında tafsilât

Bütün *Horâsân* şehirlerinin *Oğuz* adını duyunca korkularından nasıl titrediklerini ifade eden ve tarihî hakikate de uygun olan bu manzûme okununca, bunun *Kara-Hıtaylar* harbine değil, *Oğuz isyanı*'na ait olduğu, hiçbir izaha lüzum kalmadan, kendiliğinden kat'î surette anlaşılıyor. 'Avfî'nin, yine bu şaire ait olarak naklettiği ve aynı vesîle ile söylendiğini tasrih eylediği ikinci manzûme de, yine bu *Oğuz isyanı* münasebetiyle söylenmiştir ki, burada *Belh* şehrinin Oğuzlar tarafından zaptedildiği zikrolunduğu gibi, ayrıca, âsî Oğuz reislerinden biri olduğunu bildiğimiz *Tuti Bey*'in ismi de geçmektedir:

من ترا دیده ام نه از قوطی	دی مرا گفت مردکی در بلخ
مردکی شاعر و نواز لوطی	گفتش بی زجام و باخرزم
با یکی ساز سَخت مخروطی	مانده در بلخ من اسیر غزان
کیر خر در کس خر طوطی	وای اگر من بغاریاب رسم

'Avfî'nin ifâdeleri ve bahis mevzuu olan manzûmenin tam metni karşısında, *H. Mustavfî*'nin bunu *Kara-Hıtaylar* harbine ait sanmasının ne kadar yanlış olduğu, kat'î surette anlaşılıyor³⁰. Z. V.

İçin bakınız: M. F u a d K ö p r ü l ü, *Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları*, B e l l e t e n, c. VII, sayı 27, s. 478-483.

³⁰ 'Avfî, eserinin birinci cildinde, bu devrin şöhretli âlimlerinden ve nüfuzlu ricalinden olup *Kâzî'l-Kuzâtlik* vazifesinde bulunan ve muhtelif eserlerinden başka *Makâmât-ı Hamîdî*'si o devrin en parlak nesir örneklerinden sayılan *Belh'li Hamîd eddîn 'Ömer b. Mahmûd*'dan bahsederken, onun sair bâzı manzûmeleriyle beraber, bir kıt'asını naklediyor; ve bunun, *Sencer*'in *Kara-Hıtaylar*'a mağlûbiyeti münasebetiyle söylenmiş olduğunu anlatıyor ki, şair burada *Hakîm Kûşkakî*'yi rüyada gördüğünü söylemekte ve manzûmesini gûya on-

Togan eğer yalnız “*Nüzhetü'l-Kulûb*”u görmüş olsaydı, manzûmenin oradaki eksik şekli ve *H. Mustavfî*'nin yanlış mutalâası, kendisini şaşırtabilirdi. Hâlbuki, bu metni neşreden G. Le Strange, haşiye-de bu manzûmenin ‘*Avfî*’nin ikinci cildinin 174’ün-

dan rivayet etmektedir (*Aynı eser*, c. I, 1905 s. 200). Manzûme şudur:

زبان کشاده بمدح مبارزان سپاه
خهی کز ارده هر يك حقوق نعمت شاه
دریغ بر بر فرق شاقبا و کلاه
کرتختید چو از پیش توبه خیل کناه
که کشت صبح سپید شاهچشام سپاه
زهی جماعت غر لاله الا الله

حکیم کوشکی را بنواب دیدم دوش
ز راه طعنه و طنز و تماخره میگفت
فوس زیر رکاب شما کیت و سمند
ز پیش کافر کفران نعمت آورده
ندیده کرد سپاه سپاه پوش هنوز
ز بس تعجب کفار جله میگفتند

Bu manzûme pek açık olarak gösteriyor ki, H a m î d î'nin güya K û ş k a k î'nin ağzından söylediği bu küçük şiir, â s î O ğ u z l a r karşısında firar eden Sencer ordusunun «sözde kahramanları» aleyhindedir; ve ‘*Avfî*’nin bunu **Kara-Hıtaýlar** harbine ait zannetmesi, tamamıyla yanlıştır. Belki de, son beyitte k â f i r l e r'den bahsedilmesi, onu bu hususta şaşırtmış olmalıdır. Eski iltikatçı (*compilateur*) müelliflerin, yazılarında t e n k î d fikrinden ne kadar mahrum olduklarına bu da bir delildir. Bunu gördükten sonra, H. M u s t a v f î'nin yukarıda bahsettiğimiz yanlışlığını hayretle karşılamağa bir sebep kalmıyor. Maamafih bu yanlışlık, bu esere pek kıymetli haşiyeler yazan M î r z â M u h a m m e d K a z v î'nin gözünden kaçmamıştır. Onun bu husustaki mutalâalarını olduğu gibi tercüme etmeyi, yukarıki izahlarımızı tamamıyla te'yit ettiği cihetle, faydalı bulduk: «Bu manzûmenin **Kara-Hıtaýlar**’a karşı uğranılan mağlûbiyet dolayısıyla yazıldığını ifade eden **A v f î** ve bu hususta ona uyan sair tezkireciler, büyük bir hatâya düşmüşlerdir. Zira umumiyetle kabûl edildiği gibi, H a k î m K û ş k a k î'nin Sencer emîrleri aleyhindeki hicvîyeleri, tamamıyla, **Oğuz İsyanı**’na âittir ki, 548’de başlamıştır; K a d î H a m î d e d d î'n burada yine K û ş k a k î'nin ağzından Sencer’in emîrlerini hicv etmektedir. Bu şairin ilk mısraından, bunun, Kûşkaki’nin ölümünden sonra söylendiği anlaşılıyor. Bu itibarla, 536’da yâni Oğuz isyanından 12 sene evvel

sü sahifesinde de bulunduğunu kaydetmiştir ki, Z. V. Togan'ın, galiba bunu göz önünde tutarak: “*Lubâbü'l-Elbâb*”a da müracaat ettiği, makalesinde manzûmenin ilk mısraını *H. Mustavfî*'nin eserinden naklederken, bunun başındaki زهى kelimcsinin yanına ‘*Avfî*’deki metinde mevcût لا kelimcsini de yazmasından anlaşılıyor³¹. Böyle olduğu halde, ‘*Avfî*’deki manzûmelerin hiç şüphesiz gö-

vukua gelen Kara-Hıta y lar'ın zaferine ait olmasına imkân yoktur. Hakikat şudur ki, Hamîdî'nin bu kit'ası da, yıllarca süren ve Horâsân'ın harap olmasına sebep olan Oğuz isyanı hakkında söylenmiştir; esasen bu manzûmenin buna ait olduğunu anlatan sarahatler de vardır: Evvelâ **Guz** isminin tasrih edilmesi, ikincisi «zepiş kâfir-i küfrân-ı ni'met-âverde» mısraının ancak Oğuzlar'a ait olabileceği; çünkü, iptida Sultan'ın tebeası oldukları halde nankörlük ederek ona isyanda bulunanlar, onlardır; Kara-Hıta y lar hiçbir zaman Sencer'in nîmetini yemiş, onun tebeası olmuş değillerdi ki nankörlükleri bahis mevzuu olsun». M. M. Kazvî'nî, bundan sonra, bu manzûmede bahsedilen **siyahlar** **gıyınmış askerler** (sipâh-ı siyâh-pûş) ifadesinin de Oğuzlar'a ait olduğunu, çünkü onların siyah renklili elbise giydiklerini ilâve ederek, Kûşka kî hicivlerinin de, «Oğuzlar'dan kaçan **Sencer emirleri**'nin bu firarları münasebetiyle söylendiğini» tekrar ediyor (aynı eser, c. I. s. 344-345). Göçebe Oğuzlar arasında **siyah** rengin bir şiar olduğuna ait tarihî ve edebî kaynaklarda bir yığın mâlûmat varsa da, burada ondan bahsetme lüzum görmüyoruz (bu hususta **İslâm Ansiklopedisi**'ne yazdığımız **Bayrak** maddesine bakınız). Z. V. Togan, eğer bu haşiyeye dikkat etmiş olsaydı, yapmış olduğu hatânın mahiyetini kolayca anlardı.

³¹ *Lübâbü'l-Elbâb* metninde doğru olarak لا şeklinde yazılan

bu kelimeyi, Z. V. T. makalesine لآ şeklinde almıştır ki, vezni bozmaktadır. Esasen bu küçük makalede bu çok ehemmiyetsiz nüsha farkını tesbit etmeğe niçin lüzum görüldüğünü de anlayamadım.

türmez sarıh delâletlerine rağmen, *H. Mustavfi*'nin yanlış mutalâasına nasıl olup da aldandığını ve bu manzûmelerin hiçbir şüpheyeye yer bırakmayan sarâhatlerinden nasıl gaflet ettiğini, hâlâ bir türlü halledemiyorum.

II

Eurada Z. V. Togan'ın yanlış olduğu diğer bir noktayı daha tebarüz ettirmek isterim: o, *Kûşkakî*'nin manzûmesinde zikredilen *Kâsân*, *Tatar* ve *Kay*'ları “Kara-Hıtaylar ordusunda mevcut unsurlar” gibi telâkkî etmiştir. Halbuki, şimdi bu şiirin *Oğuz isyanı* münasebetiyle söylenmiş olduğu meydana çıkınca, Z. V. Togan'ın tercümesine göre, bu unsurların, Sencer ordusunu mağlûp eden *Horâsân Oğuzları* arasında bulurmaları îcap eder ki, bunun da imkânsızlığı ve mânâsızlığı meydandadır. Görülüyor ki Z. V. Togan bu manzûmeyi yanlış anlamış ve yanlış tercüme etmiştir. Çünkü, bu manzûmenin hangi hâdise ile alâkalı olduğunu hiç bilmesek ve elimizde sadece Z. V. Togan'ın makalesine naklettiği ilk iki beyit mevcut olsa bile, bu, *Kâsân*, *Tatar*, *Kay*'ların “düşman tarafında” değil, Sencer maiyetindeki ordu içinde” bulundukları, ve bunların birer “kabîle teşekkülü” değil, “tek tek satın alınarak yetiştirilmiş köleler” olup, devletin en mühim mevkilerine çıkarılmış bulundukları, manzûmeden kolayca anlaşılabilirdi.

III

H. Mustavfî'nin yanlış tefsirine aldanan Z. V. Togan, yeni ve çok cür'etli bir tarihî nazariye kurmak için kullandığı bu yegâne edebî vesîkayı, *filolojik* ve *tarihî* tenkîdin en iptidâî esaslarına bile riayet etmiyerek, kullandığı ve hattâ, ilk beyti da-hi yanlış anladığı, işte böylece kat'î olarak meydana çıktıktan sonra, artık temelsiz kalan bu yeni nazariyenin, "müdafaa edilebilecek hiçbir tarafı bulunmadığı" emniyetle söylenebilir. Şimdi, bu tenkîdimizi tamamlamak için, *Kûşkakî'nin manzûme-sinde* "Sencer ordusunda mevcudiyetlerinden bahsedilen" *Kâsân*, *Tatar* ve *Kay*'lar hakkında biraz mâlûmat verelim:

Kûşkakî'nin açık ifadesine göre, bunlar, Sultan Sencer'in kölelerinden olup teker teker *Horâ-sân'da* büyük bir itina ile büyütülmüş, maddî ve mânevî nîmetlere, lûtuflara mazhar edilmiş, kendilerine *İkta*'lar verilmiştir. Bilhassa 'Abbasîler'den başlayarak, *Yakın-Şark'ta* kurulmuş bütün İslâm ve Türk devletlerinde, *Sâmânîler'de*, *Gazneliler'de*, *Büyük Selçuklular'da* ve onların bütün istitâlelerinde gördüğümüz, eski ismiyle *gulâm* ve sonraki adıyla *memlûk* sistemi'nin, mahiyeti, muhtelif şekilleri, inkişafı, bu sistemin doğup büyümesinde müessir olan tarihî ve coğrafî âmiller, şimdiye kadar ciddî bir şekilde tetkîk edilmiş değildir. Hâlbuki, Ortaçağ İslâm ve Türk devletlerinin siyasî bün-yelerini ve umumiyetle bu devir tarihini, lâıykıyla anlayabilmek için, bu mes'elelerin ciddî bir şekilde aydınlatılması, birinci derecede bir ihtiyaçtır.

Bu husustaki tetkîklerimizin netîcelerini ya-

kında neşretmek ümidinde olduğumuz için, burada bu büyük mes'eleden bahsedecek değiliz. Yalnız, kısaca şunu söylemekle iktifa edelim ki, menşei itibariyle *tribal* bir devlet olan *Selçuklu* devleti, *Sâ-mânîler*'in ve *Gazneliler*'in siyasi ve idari an'aneleri tesiri altında, süratle *büyük bir İslâm imparatorluğu* mahiyetini almış ve bunu icap ettiren tarihî zaruretler, hattâ daha ilk hükümdarlar zamanından başlayarak, *gulâm sistemi*'nin bu imparatorlukta dahi çok geniş bir nisbette tatbikini intac etmiştir. Muhtelif Selçuklu şubeleri, hâkim oldukları sâhaların coğrafî mevkilerine ve ticarî münasebetlerine göre, türlü unsurlara mensup kölelerden mürekkep *askerî kıt'alar* teşkil ediyorlardı. İşte *Horâsân Selçukluları*'nda, henüz İslâm medeniyeti dairesine girmemiş muhtelif *Türk* ve *Moğol* kabîlelerine mensup kölelerin mühim bir kemmiyet teşkil etmeleri, bundan dolayıdır. Hükümdarların, prenslerin, büyük devlet adamlarının, doğrudan doğruya *kendi şahıslarına bağlı* muhafaza kıt'alarını, yâni hassa kuvvetlerini teşkil eden bu köleler arasından, devletin en büyük askerî ricali, en yüksek vali ve kumandanları yetiştirdi³².

³² Daha Sâ-mânîler zamanından başlayarak Gazneliler ve Selçuklular devirlerinde bu kölelerin nasıl tedarik edildikleri, nasıl yetiştirildikleri, devletin en yüksek makamlarına geçmekte nasıl idarî bir *hiërarchie*'ye tâbi oldukları, muhtelif tarihî kaynaklarda izah edilmektedir. İslâmî bir terbiyeye ve tamamıyla askerî, sıkı bir disipline tâbi tutulan bu köleler arasında, azçok ilmi ve edebî kültür sahibi olanlara da, arasına tesadüf edilirdi. Bunlar, cismanî ve ruhî kabiliyetlerine göre, lâıyk oldukları mertebelere yükselirlerdi. Sıkı bir içtimai eleme (*sêlêction*) neticesinde mevki kazanabildikleri için, bu köleler arasından, mahir kumandanlar, kudretli idare ve siyaset adamları, ve nihayet, bü-

Muhtelif zaman ve mekânlardaki *Türk* devletlerinde bu kölelerin en çok hangi *etnik zümrelere* mensup olduğunu öğrenmek için, dar mânâsiyle *tarihî* kaynakların yardımı pek azdır. Bundan dolayı, bu eksikliği tamamlamak için, sair edebî kaynaklara, *muhazarât*, *ahlâk* ve *siyaset* kitaplarına, şâirlerin divânlarına müracaat etmek, ve bu köleler arasından yetişmiş büyük ricalin biyografilerine, yahut, bâzan onların isimlerine ilâve edilerek *etnik* menşe'lerini açıkça gösteren *lâkab*'larına müracaat etmek mecburiyeti hâsıl olur. Mu-

yük devlet kurucuları yetişmiştir: Gazneliler, Dehli Türk Sultanlığı, ve nihayet Mısır-Suriye Memlûk İmparatorluğu, etnik bakımdan Türkler'e tamamiyle veya kısmen yabancı sâhalarda, bir avuç memlûk kuvvetinin kurduğu kudretli siyasî teşekküllerdir. Ortaçağ Türk devletlerinin siyasî ve idarî bünyelerine göre, büyük devlet adamlarından her birinin, doğrudan doğruya kendi parasiyle satın aldığı memlûklerden mürekkep bir maiyet kuvveti bulundurması, zarurıydı. Büyük vezir Nizâmü'l-Mülk'ün köleleri o kadar mühim bir kemmiyet teşkil ediyorlardı ki, onun ölümünden epey zaman sonra bile, askerî ve siyasî bakımlardan ehemmiyetli roller oynayabilmişlerdir. Öldürülen emîrlerin yahut saltanat ailesine mensup prenslerin köleleri, hükûmet tarafından, ya hükümdarın hassa kuvvetine ilhak edilmek, yahut, muhtelif emîrler ve prensler arasında dağıtılmak suretiyle, toplu olarak muhalif bir rol oynayabilmelerine karşı geliniyordu. Elde mevcut, oldukça zengin kaynaklar sayesinde, bu büyük mes'elenin - şimdiye kadar yapıldığı gibi dar bir çerçeve içinde değil, fakat bütün Ortaçağ boyunca umumi ve mukayeseli bir surette - tetkik edilerek tamamiyle aydınlatılması kabil olduğu hâlde, eski göreneklerden ayrılamıyan dar görüşlü tarihçilerin şimdiye kadar bunu tetkik lüzûmunu hissetmemeleri, hayretle karşılanacak bir şeydir.

hazarât, ahlâk ve siyaset kitaplarında, daha ziyade, kölelerin mensup bulundukları etnik zümrelerin müşterek psikolojileri hakkında bilgilere, bu sistemin nasıl tatbîk edilmesi lâzım geldiği hakkında siyasî ve idarî mutalâalara tesadüf olunur³³. *Dîvan*'larda ise, onların ekseriyetle hangi etnik zümrelere mensup olduklarına, sîmâlarının şekline, kostümlerine ait kıymetli mâlûmat vardır. Gazneliler ve Selçuklular devirlerinde -hattâ daha sonraki devirlerde- yetişen şâirlerin manzûmelerinde, çok defa, büyük bir ekseriyeti muhtelif *Türk* -ve kısmen *Moğol*- zümrelerine mensup olan bu kölelerin güzelliklerinden, yahut, başka hususiyetlerinden bahsolunur. Muhtelif Türk sülâlelerine mensup hükümdarlara takdim edilen *kasîde*'lerde, Türk kölelerinin *güzelliklerini* tavsif ile başlayan manzûmelere -daha *Gazneliler* devri şâirlerinden baş-

³³ Büyük Arap edibi C â h ı z'ın, A b b â sî ordularında mühim bir rolleri olan muhtelif kavimler ve o arada T ü r k l e r hakkında yazdığı şeylerden başlayarak, *Siyâsetnâme* ve *Kâbüsnâme* gibi birçok eserlerde, bu hususta çok dikkate değer mâlûmata tesadüf edilir. Osmanlı tarihçileri arasında, Gelibolulu 'Â l i'nin *Kühü'l-Ahbâr*'ında bu hususta çok mühim bir fasıl vardır. Uzun zamanlardanberi hazırlamakta olduğumuz «Ortaçağ Türk Dünyasında Milliyet Şuûrunun Tekâmü'ü» adlı tetkikimizde, Ortaçağ esnasında umumiyetle İslâm kavimlerinde kavmiyet şuûrunun inkişafı mes'elesinden de toplu bir şekilde bahsedilmiştir. Bu hususta şimdiye kadar yazılan şeylerin çok basit ve hemen umumiyetle yanlış olduğunu söylemek mübalâğalı olmaz. Yalnız, Ş u û b i y e cereyanı hakkında garp müsteşirlikleri tarafından çok ciddi tetkikler yapılmış olduğunu itiraf etmek lâzımdır (bu hususta bibliyografya mâlûmatı için bakınız: W. B a r t h o l d ve F u a d K ö p r ü l ü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1940, s. 168-176).

layarak- sık sık tesadüf edilmektedir³⁴. İşte bütün bu gibi *edebî* vesîkalar sayesinde, muhtelif zaman

³⁴ *Unsûrî* ve *Ferruhî* gibi ilk Gazneliler devrinin büyük İran şairlerinde rastladığımız bu gibi manzûmelerin, Selçuklular devrinde ve onları tâkib eden sair Türk sülâleleri zamanında **İran, Hindistan ve Mâverâünnehir**'de pek ziyade çoğaldığını görüyoruz: XII. asır şairlerinden **Ebûl Me'âlî ü'r-Râzî**, **Şahâbeddîn Ahmed Semerkandî**, **Zafer-i Hemedânî**, **Sûzenî-i Nesefî** ve daha bu gibi birtakım şairlerin, hâmlerinin saraylarındaki «çekik gözlü» Türk kölelerinin güzelliıklarını medih ile başlayan kasîdeleri, buna bir misâldir. Sonraki asırlarda da kuvvetle devam eden ve nihayet acem şiirinde bir nevi **edebî klişeler** vücuda getiren bu tabii cereyan, yukarıda söylediğimiz gibi, menşei itibariyle, bir *réalité*'ye dayanıyordu. Halbuki XVI. asırda Baburlular sarayında yaşayan bir şairin **Sûzenî**'ye nazire olarak yazdığı bir kasîdede, tıpkı onun gibi, XII. asırda Türk kölelerinin mensup oldukları **kabileler**'den bahsetmesi ise, sırf bir **edebî anane**'nin devamından ibarettir (tıpkı **Sûzenî**'nin eseri gibi, arasıra türkçe kelime ve cümleleri de ihtiva eden bu manzûme, bir nevi farsca-türkçe **mülemmâ**'dır; bu manzûme için **Badâvunî**'nin «Bibliotheca Indica» külliyyatında çıkan **Muntahab al-Tavârih**'ine bakınız). Maamafih XIII.-XIV. asırlar şairlerinde, pek tabii olarak daha evvelki şairlerde tesadüf edilmeyen, bazı yeni kabile isimlerine de tesadüf edildiğini, ve bundan dolayı tarihî bakımdan bunlardan da istifade olunabileceğini, unutmamalıdır. Buna mümasil şeylere, şüphesiz çok daha nadir olarak, arap edebiyatı mahsûllerinde de tesadüf ediliyor: İran Moğolları devrinde, türlü türlü sebeplerle Memlûklar İmparatorluğu'na iltica ederek yerleşen **Oyrat**'lardan bir güzel hakkında **Makrîzî**'nin naklettiği **Takîyedîn ü'l - Surûcî**'nin arapca - türkçe **müllemmâ** bir kıt'ası, bunların **moğolca** değil **türkçe** konuştuklarını anlatmak bakımından, büyük bir tarihî ehemmiyeti haizdir (**Hitat**, Mısır basması, c. II, s. 23). Edebî kaynaklara göre XI - XII. asırlarda Türk köleleri, en ziyade şu kabilelere mensupdular: **Bulgar, Tatar, Çigil, Kıpçak, Halluh (Karluk), Guz (Oğuz) Kay, Yemak (Kimak), Yagma, Hazar Türkmen**. Umumî olarak **Türk** adına daima tesadüf edildiği gibi, nadir olarak da **Çin, Hatay, Hırhız (Kırgız)** isimlerine de tesadüf edilir (bakınız: **Fuad Köp-**

ve mekânlardaki Türk devletlerinde, kölelerin er ziyade *hangi unsurlara* mensup olduklarını tesbit ve tâyine muktedir olabiliyoruz.

XII. asırda *Horâsân*'da Sultan Sencer'in köleleri arasında *Çinli, Tatar, Kâsân, Kırgız, Yağma, Guz, Kıpçak, Kimak* (Yemak) gibi unsurlar arasında *Kay*'ların da bulunduğunu, *Kûşkakî*'nin yukarıdaki küçük manzûmesinden öğrenmiştik. Yine '*Avfî*'nin eserinden nakledilen ve Z. V. Togan'ın gözüne çarpmayan diğer bir manzûme de bunu te'yit ediyor: yine XII. asırda *Selçuklular* devrinde yetişmiş Rey'li şâir *Ebülme'âlîü'r-Râzî* -'*Avfî*'de tasrih edilmemekle beraber *Me'sud b. Muhammed Selçukî*'ye verildiğini kuvvetle tahmin ettiğim- bir kasîdesinde, onun muhtelif unsurlara mensup köleleri arasında *Kırgız, Çinli, Yagma, Ta-*

rülü, *Yeni Farlside Türk unsurları*, *Türkiyat Mecmuası*, c. VII - VIII, İstanbul 1942, s. 6) *Firdavsî*'nin *Şahnâme*'sinde bu zikredilen kabile isimlerinin bâzılarından başka,

Kümlçî adına da tesadüf edilmektedir ki, *Şahnâme*'de mevcut bütün kelimelerin tam bir *indeks*'ini yapan Fritz Wolff, bu kelimeyi, İran filolojisi ile meşgul bütün filologlar gibi, *Kamec* şeklinde yanlış okumuş, ve mahiyetini anlamıyarak umumî surette «düşman» mânâsını vermiştir (*Glossar zu Firdosis Schahnâme*, Berlin 1935). Hâlbuki, bütün lugat kitaplarında bu mânâda izah edilen ve muhtelif tercümelerde de tabîî bu suretle geçen bu kelimenin bir sıfat değil, *Hottal*'da yaşayan bir kabile adı olduğu - *Makdîsî*, *Beyhakî*, *Gerdîzî* gibi kaynaklar ile *Nâsır Husrev*'in *Vech-i Dîn*'inde zikredilmesi itibarıyla - *Gazneliler* tarihi ile uğraşanlar arasında eskidenberi mâlûmdur (V. Minorsky, *Hudûd al-'Âlam*, GMNS, 1937, XI, s. 361-368; W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, GMNS, V, 1928, s. 70, 248, 297, 298, 301. V. Minorsky, bu Türk kabilesi hakkında mühim mâlûmat vermektedir).

tar, Oğuz, Kıpçak'lardan başka, Kay'ların da mevcut olduğunu tasrih etmektedir³⁵.

كل بناتي همرا تخم ز يقنا و تاتار	سروهای همرا بیخ بخرخیز و بچین
و اندرو از فی و کپاک ممشک عذار	اندرو از غزو خنجاقت بتم ذقن
دیده مردم نظاره ازایشان چو بهار	یارب این بچه ترکان چه بتاند که هست

Umûmiyetle Gazneliler ve Selçuklular devri şairlerinin, yukarıda adı geçen muhtelif *Türk* ve *Moğol* zümrelerinden sık sık bahsettikleri halde, Kay'lardan pek az bahsetmeleri, bu zümreye mensup kölelerin diğerlerine nisbetle daha az olduklarını anlatabilir. Ben, şimdiye kadar, *Gazneliler* devri şâirlerinde Kay adına hiç rastlamadığım gibi, *Selçuklular* devri eserlerinde de, *Kûşkakî* ve *Râzî*'nin bu iki manzûmesi müstesna olmak üzere, başka bir kayda tesadüf edemedim. Maamafih, X.-XII. asırlar İran şairlerinin dîvânları bu bakımdan metodik surette araştırılacak olursa, daha başka kayıtlara tesadüf edilmesi imkânsız değildir³⁶. *Râ-*

³⁵ 'Avfî, *Lubâbû'l-Elbâb*, II, s. 232 - 236. Bunun, Selçuklu Sultanı Mes'ûd b. Muhammed'e ait olduğunu, kasîdedeki مفسر عام ابو الفتح مظفر که ازو mısraındaki Ebu'l-Feth lâkabından istidlâl ettim; çünkü bu lâkab, bilhassa bu Sultan'ın ve daha evvel de Melik şâh'ın lâkablarından idi (Sadreddin Ali, *Ahbâr'ud-Devlet Is-Salcûkiyya*, M. Ikbâl neşri, Lâhor. 1933. s. 56, 200). Bu şairin yine Avfî tarafından zikredilen Ebu'l Hasan Ali namına diğer bir kasîdesi de, bunun Melik şâh devrine mensup olamayacağını, ve ancak Mes'ûd devri şairlerinden sayılabileceğini, hiçbir şüpheye yer bırakmayacak bir surette anlatmaktadır. (M. Ikbâl tarafından neşredilen bu eserin mukaddimesine bakınız).

³⁶ Tarihçilerin, sadece mahdud kroniklere bağlı kalarak, sair her türlü edebî kaynaklara hiç ehemmiyet vermemelelerinden dolayı, tarihî tetkiklerin ne kadar eksik kaldığını, ve bilhassa içtimai tarih araştırmalarında bu gibi edebî kaynakların

zi'nin *Kay*'lardan bahseden bu manzûmesi, onların *Selçuklu* saraylarında *köle olarak* bulunduklarını te'yid etmek suretiyle, Z. V. Togan'ın bu husustaki nazariyesi aleyhine yeni bir delil daha teşkil ediyor.

VI

**BU NAZARİYENİN TENKİDİNE DEVAM:
"KAYI'LARIN ANADOLU'YA XIII. ASIRDA GELDİKLERİ,,
İDDİASINI ÇÜRÜTEN FİLOLOJİK, TOPONİMİK VE
TARİHİ MUHTELİF DELİLLER**

XI. asır içinde *M. Kâşgarî, el-Bîrûnî, Ş. T. Mervezî* gibi müelliflerin *Uzak-Şark* sâhasında bulunduğundan bahsettikleri *Kay*'ların XII. asır ortalarında *Horâsân* hudutlarına kadar geldikleri, ve an'aneye göre *Osmanlılar*'ın cediti sayılan *Kayı*'ların da bunlara mensub olduğu hakkındaki Z. V. Togan nazariyesinin, bir tek edebî vesikanın yalnız tercüme ve tefsirine dayanmış olduğunu anladıktan sonra, yine bu nazariye ile alâkalı bir iki mes'ele üzerinde biraz durmak, faydasız olmiyacaktır sanırım. Z. V. Togan, *Osmanlılar*'ın, daha XI. asırda *Oğuz* boyları arasında gösterilen *Kayığ* boyuna mensup olamiyacıklarını isbat etmek için, ayrıca bâzı mutalâalarda ve istidlâllerde bulunuyor. Nazariyesini istinad ettirdiği temel taşının yâni yegâne *müsbet* delilinin mahiyetini meydana koyduktan sonra, bu hususta başka tenkidlere ihtiyaç kal-

kuru vekayinâmelerden daha ehemmiyetli olduğunu, *Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları* adlı makalemde, birçok sarih misâllerle, anlatmağa çalışmışım.

miyorsa da, arkadaşımızın bu *menfî* mahiyetteki istidlâlinin de *yanlışlığı*'nı göstermek, Osmanlı tarihine âit bu ehemmiyetli mes'elenin diğer bir cep-heden daha aydınlatılması için, lüzumsuz sayılmaz.

Kayığ=*Kayı*'ların, daha İslâmlığın zuhûrundan evvel, *Horâsân* hudutlarında ve '*Abbâsiler* devrinde de *Bizans* serhadlerindeki '*Abbâsî* ordularında bulunduklarını kabûl eden Z. V. Togan, bunların "*Selçuklular* devrinde *Ön-Asya*'da bulundukları yahut *Anadolu*'ya geldikleri hakkında ortada hiçbir delil bulunmadığını" söylüyor, ve bu isime yalnız "*Yazıcıoğlu Ali*'nin XV. asırda *İbn Bîbî*'nin türkçe tercümesine yaptığı ilâveler arasında tesadüf olduğunu" ifade ederek, buna da tarihî bir kıymet atfetmiyor; ona göre, "1230 yılında *Ertuğrul*'un idaresi altında *Anadolu*'ya gelmeden evvel, *Kayı*'lar, gerek *Selçuklular* ve gerek *Hârizmîler*'ce meçhûl idiler". Tarihî kaynaklarda *Kayı*'lar hakkında bir kayda tesadüf edilememesinden dolayı bu neticeyi çıkaran Z. V. Togan, *Ertuğrul* maiyetindeki *Kayı*'ların, Oğuz *Kayığ*'larından değil, ancak "XII. asırda *Kara-Hıtaylar* tarafından *Horâsân* hudutlarına kadar getirilmiş *Uzak-Şark Kay*'larından" olabileceğine hükmediyor; ve gerek bugünkü Hazar-ötesi Türkmenleri arasında, gerek Anadolu kaynaklarında *Kayığ* şekline değil *Gay*, *Kay*, *Kayı* şekillerine tesadüf edilmesini de, ayrıca bir delil olarak kullanmak istiyor. Bu nazariyenin esasını teşkil eden "XII. asırda *Uzak-Şark Kay*'larının *Horâsân* hudutlarına gelmeleri" iddiasının esassızlığını yukarıda etraflıca izah ettiğimiz için, şimdi, fer'î mahiyette olmakla beraber, diğer iki

iddia'nın mahiyetini de *filoloji* ve *tarih* bakımlarından tetkîk edelim.

I

Yukarıda söylediğimiz gibi, *Kayığ* isminin sonundaki “g” sesinin düşerek *Kayı* şeklini alması, *Oğuzca*'da umumiyetle tesadüf edilen bir *fonetik* hâdisedir ve elde meselâ *M. Kâşgarî* gibi dil tarihine ait vesîkalar bulunmasa bile, *Oğuzca*'da *Kayı* şeklinin eski bir *Kayığ* şeklinden geldiği, filoloji bakımından bir bedahet gibi telâkkî olunabilir. Hâlbuki daha X. asırdanberi tesadüf edilen *Kay* şeklinin doğrudan doğruya *Kayığ* şeklinden geleceği ve mutlaka mutavassıt bir *Kayı* şeklinden sonra meydana çıkabileceği, filoloji bakımından muhakkaktır. Yâni, dil tarihi bakımından, *Kayığ* < *Kayı* < *Kay* silsilesindeki şekillerden birincisinin *en eski* ve sonuncusunun *en yeni* olması îcap eder; nitekim, *M. Kâşgarî* (XI. asır) 'de birinci, eski Osmanlı kroniklerinde (XV. asır) ikinci, bugünkü *Amu-Derya Türkmenleri* arasında da üçüncü şekle tesadüf edilmesi, bu filolojik prensibin tarihî vesîkalarla da te'yit edildiğini çok açık olarak gösteriyor. *Ertuğrul* maiyetindeki *Kayı*'lar, *Kayığ*'lara değil de *Kay*'lara mensup olsaydılar, eski kroniklerde bu *son şeklin* muhafaza edilmesi îcap ederdi; çünkü Türkçede, *Kay* adının *Kayı* olmasını îcap ettirecek hiçbir fonetik kâide yoktur; ve işte bu sebeple, buna mümasil bir tek lisanî hâdisse dahi gösterilemez. İşte görülüyor ki Z. V. Togan'ın eski *Marquart nazariyesi*'ni ve kendi iddiasını müdafaa için istinad etmek istediği bu filolojik delil, tamamiyle bu nazariyesinin aleyhindedir.

II

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşundan evvel, Emevî ve bilhassa Abbâsî ordularında, sair Türk zümrelerine ve Oğuz şûbelerine mensup memlûkler arasında Kayığ'lara mensup ferdlerin veya küçük zümrelerin de bulunduğu kabûl edilebilir. Lâkin, bilhassa Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşundan sonra, bunların, sair Oğuz şûbelerine mensup zümreler gibi, büyük ve epey kuvvetli kütleler halinde Ön-Asya'ya, Suriye hudutlarına ve Anadolu'ya geldikleri ve bu kıt'anın Türkleşmesi ile alâkalı birçok askerî ve siyasî hareketlere iştirâk ederek, küçük parçalar halinde Anadolu'nun muhtelif sâhalarına yerleştikleri, kat'î olarak söylenebilir. Bugünkü Anadolu toponimi'si hakkındaki bilgilerimiz, burada hâlâ yaşayan ve yirmi dört Oğuz boyunun isimlerini taşıyan yüzlerce köy ve yer isimleri arasında Kayı isimli köylerin de mevcudiyetini gösteriyor. Şimalî-Azerbaycan'dan başlayarak Şarkî ve Cenub-i şarkî Anadolu'da, Orta Anadolu'da ve nihayet Garbî-Anadolu'da ve Trakya'da birtakım Kayı köyleri'ne tesadüf olunmaktadır. Görülüyor ki, asırlar boyunca muhtelif safhalar geçiren "Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesi" esnasında, sair Oğuz boyları gibi Kayı'lar da, şarktan garba doğru ilerleyerek, yavaş yavaş yerleşmişler ve Osmanlı devletinin Balkan fütuhâtı başlayınca, kısmen Rumeli'ye geçerek orada da köyler kurmuşlardır. Bu köy adlarından bâzılarının daha ilk devirlerden kalmış adlar olduğunu, bâzı tarihî vesîkalarla da te'yit edebiliyoruz: meselâ Yıldırım Bayezid'in vakfiye'sinde Kayı ili ismi geçtiği

gibi³⁷, I. Mehmed devrinde *Sultan Öyüğü* karyeleri arasında da *Kayı* karyesine tesadüf etmekteyiz³⁸. İleride, Osmanlı hâkimiyeti devrinde *Balkanlar*'daki köy adları hakkında ciddî tetkîkler yapılacak olursa, bugün bildiğimiz *Tekirdağı* civarındaki bir *Kayı* köyünden başka daha birtakım *Kayı* köylerine tesadüf edilmesi de büsbütün ihtimâl dışında değildir.

Anadolu'nun bu kadar geniş bir sâhasına yayılmış ve yavaş yavaş göçebelikten çıkarak toprağa yerleşmiş olan bu *Kayı*'lar, Z. V. Togan ve Marquart'ın kabûl ettikleri "*eski vak'anüvis nazariyesi*"ne göre, 1230'da Ertuğrul maiyyetinde gelip *Selçuklu* sultanlarına iltihak eden küçük aşîretin bakıyyeleri midir? Bu tarihî *efsane*'nin gösterdiği muhaceret yolları üzerinde ve Selçuklular tarafından bunlara tâyin edildiği söylenen *iskân* sâhasında ve nihayet *Rumeli*'de tesadüf ettiğimiz *Kayı* köy adlarını bu suretle îzah etsek bile, *Anadolu*'nun daha birçok sâhalarında ve *Şimalî-Azerbaycan*'daki *Kayı* adlı köylerin mevcudiyetini nasıl îzah etmek kabil olacaktır? Eğer *Kayı* adını taşıyan bütün bu köylere yalnız *Ertuğrul* muhacereti efsanesinin tesbit ettiği yerlerde ve *ilk Osmanlı* sâhasında tesadüf edilseydi, ancak o zaman, bu efsanenin *tarihî*

³⁷ Yıldırım Bayezid'in vakfiyeleri için, M. Halil Yinanç'ın *İslâm Ansiklopedisi*'nde **Bayezid I.** makalesinin bibliyografyasına bakınız.

³⁸ Ahmed Refik, *Fatih Zamanında Sultan Öyüğü* (Türk Tarih Encümeni Mecmuası, s. 79). Bu mühim vesikanın Fatih devrine değil, I. Mehmed zamanına ait olduğunu, Paul Wittek büyük bir dikkatle meydana çıkarmış ve bana da îzah etmişti. Lâkin bu hususta bir şey yazıp yazmadığını hatırlayamıyorum. Mes'eleyi şimdi burada izâha lüzum görmeyerek, sadece kayıt ile iktifa ediyorum.

bir kıymeti olduğu kabûl olunabilirdi. Hâlbuki, bugünkü Anadolu toponimisi'nin bize gösterdiği réalité bunun tamamiyle aksini isbat ediyor ve *Kayı*'ların, sair *Oğuz boyları* gibi, daha *ilk fütuhât* devirlerinden başlayarak, şarktan garba doğru ilerlediklerini öğretiyor. Bir taraftan tarihî sebepler, diğer taraftan, hükümdarların “*büyük göçebe kabîleleri küçük küçük parçalara bölerek ayrı ayrı sâhalara gönderip yerleştirmek*” hususundaki siyasetleri göz önüne alınınca, bugünkü vaziyeti daha açık olarak anlamak kabildir. *Anadolu'nun Türkleşmesi*'nde hangi kabîlelerin ve ne nisbette âmil olduklarını ve umumiyetle bu kabîlelerin tarihî hayatlarını anlamak hususunda, *toponimi*'nin bu büyük yardımını inkâr edebilecek hiçbir tarihçi tasavvur edemiyoruz; biz bugün, ancak bu sâyede, tarihî vesîkaların kifayetsizliğini telâfiye imkân bulabiliyoruz. *Oğuz* kabîleleri hakkında uzun yıllardan beri yaptığımız *tarihî etnoloji* tetkiklerine istinad ederek kat'î suretle söyleyebiliriz ki, tarihî kaynaklarda her nasılsa adı geçen bâzı *Türk* kabîlelerinin izlerine, bugünkü yer adları'nda, hemen istisnasız olarak, tesadüf edilmektedir”. İşte, *Kayı* kabîlesi hakkında Anadolu toponimisinin verdiği

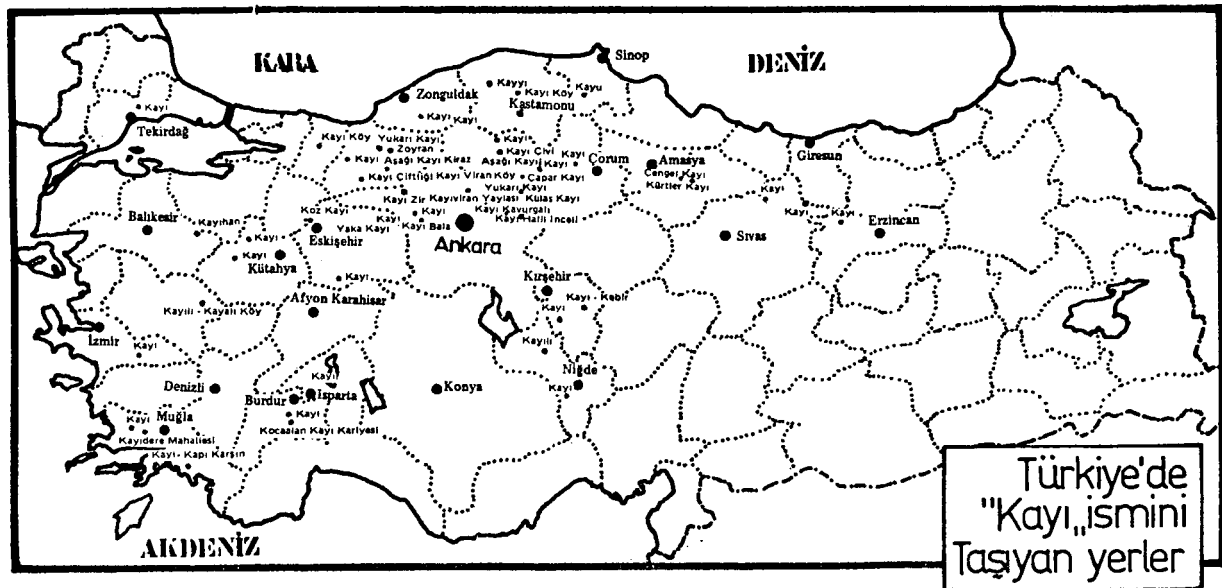
⁸⁹ **T o p o n i m i** tetkiklerinin, eski kabîlelerin muhaceret ve iskân mes'eleleri hakkında bizi ne kadar aydınlattığına bir misâl olmak üzere, Oğuzlar'ın en büyük kabîlelerinden olup, orta ve yeni çağlarda çok mühim tarihî rolleri olan **A v ş a r**'lar hakkında **İslâm Ansiklopedisi**'ndeki makalemize bakınız. Ancak, bu gibi tetkiklerde, tarihî kaynakların yardımına daima müracaat etmek ve çok ihtiyatlı olmak, birinci şarttır. Bu makalemizde bu iki **d i s i p l i n**'in yâni **t a r i h** ile **t o p o n i m i**'nin birbirlerini nasıl tamamladığı, ve her ikisinden çıkan neticelerin birbiriyle nasıl tetabuk ettiği, büyük bir vuzuh ile ve kat'î olarak görülmektedir.

bu sarîh ve kat'î netîceler karşısında, “tarihî vesikalarda bu isme rastlanmadığı için *ilk Selçuklular* devrinde yâni 1230'dan evvel bunların *Anadolu*'ya gelmediklerini” iddia eden Z. V. Togan'ın bu garip mutalâası, bugünkü tarih telâkkilerine göre, hiçbir suretle kabûl edilemez.

III

Kabile isimlerini tesbit hususunda çok az alâka gösteren eski kronikcilerin bu umumî ihmâllerine büyük bir kıymet atfederek buna karşı topônimoî tetkîklerinin netîcelerine her nedense hiç ehemmiyet vermeyen Z. V. Togan'ın “*Kayı*’ları ancak *Ertuğrul* ile *Anadolu*'ya getirmek” hususunda ısrar etmesindeki büyük hatâyı, tamamiyle *tarihî* mahiyette diğer kat'î bir delil ile de isbat edebiliriz: Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun istitâlelerinden sayabileceğimiz *Artuklular* hânedânını, *Kayı* boyuna mensup Oğuzlar'dan olduğu, sair tarihî vesikaların bu hususta hemen hiçbir şey söylememelerine rağmen, *sikkeleri* üzerinde *Kayı* boyuna mahsus *tamga*'nın mevcudiyeti sayesinde, kat'î surette anlaşılmaktadır⁴⁰. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*'nun ilk kuruluş zamanlarında, *büyük emîr*'lerden mühim bir kısmının *Oğuz beyleri*'nden yâni birtakım kabîle reisleri'nden olduğunu ve maiyetlerinde, doğrudan doğruya *kendi şahıslarına bağlı kabîle teşekkülleri* bulunduğunu düşünür-

⁴⁰ Bu hususta bakınız: M. Fuad Köprülü, *Artuk-Oğulları* mad. (İslâm Ansiklopedisi'nde). Buna iptida Âli Emîri Efendi dikkat ederek, Kâtib Ferdî'nin *Mardin Mülûk-ı Artukîyye Tarihi* adlı risalesini bastırırken, ona yazdığı mukaddimede kaydetmişti.

sek, *Artuklu* devletinin kuruluşunda, bunların ilk askerî kuvvetlerini bilhassa *Kayı* Oğuzları'nın teşkil ettiğine kat'î olarak hükmedebiliriz. Bu hânedâna mensup bir emîrin "Oğuz kabîleleri arasında büyük bir nüfuza malik olduğu" hakkında tarihî kaynaklarda tesadüf edilen bir kayıt da, bu hânedânın "*Kayı* beyleri soyundan" geldiğini ve bu kabîlenin -hiç olmazsa, onun büyük ve kuvvetli bir kısmının- bu hânedân maiyetinde bulunduğunu, pek sarîh bir surette, anlatmaktadır.

Kabîle reisleri tarafından kurulan yâni *menşe'leri* itibariyle *tribal* bir mahiyet arzeden bâzı Türk devletlerinin, an'anelerine sâdık kalarak, kabîlelerine mahsus *tamga*'ları *hukukî bir sembol* olarak kullandıklarını ve *sikkelerinin üzerine bastırdıklarını*, nümismatik vesîkalar bize açıktan açığa göstermektedir: İlk *Selçuklu* paralarında, mensup oldukları *Kınık* boyuna mahsus *tamga*'nın mevcudiyetini gördüğümüz gibi⁴¹, *Fars*'daki *Salgur*'lar sülâlesinin de Oğuzlar'ın *Salgur* (Salur) boyuna mensup olduklarını, tarihî kaynakların az-çok müphem ifadelerinden ziyade, sikkeleri üze-

⁴¹ Umumiyetle kabîleye mahsus hayvanlar'ın üzerine vurulan kabîle tamgalarının, *tribal* menşe'den gelen birtakım Türk sülâlelerinde *hukukî bir sembol* olarak kullanıldığını, Büyük Selçuklular'dan başlayarak, görüyoruz: Tuğrul Bey'in sikkelerinde bulunan *ok* ve *yay* şeklinin (Ahmed Tevhid, *Mesûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu*, s. 58-59), bunların mensup olduğu *Kınık* boyunun tamgası olduğu tahmin olunabilir. Gerçi, Mahmûd Kâşgarî'deki tamga şekli pek de *ok* ve *yay*'a benzememekle beraber, bunun «karışık ve bozuk bir şekli» olması da imkân dışında değildir. Maamafih, bunun, bütün Oğuz boylarına şamil *umumî* bir hâkimiyet timsali olması ihtimali de düşünülebilir. Tuğrul'un *tevki* yâni *tuğra*'sının bir çomak şeklinde olduğu-

rinde bu boy'a mahsus *tamga*'nın bulunması saye-

nu Râvendî söyler (*The Râhat us-Sudûr*, GMS, II, 1921, s. 98). Ancak, bunda bir yanlışlık olduğunu ve Tuğrul'a mahsus *tuğra* yâni alâmetin mutlaka *ok* ve *yay*'dan mürekkep bulunduğunu, tam bir emniyetle söyleyebiliriz: Bizans İmparatoru, Selçuklular'a esir düşen büyük bir kumandanını Tuğrul'un serbest bırakmasına mukabil, Bizans'taki eski camiyi ihya ettirdiği zaman, mihrabına, onun alâmeti olarak, bir *ok* ve *yay* resmi koydurmuştu (İbnü'l-Esir, c. X, s. 455).

İrak Selçuklularının *tuğracılık* hizmetinde bulunan büyük ricâlden Kivâm ü'l-Mülk Tuğrâî'nin kasîdecisi Bedreddîn Kivâmî-i Râzî'nin *tuğra* vasfındaki bir kasidesinden, Selçuklu *tuğrasının*, Tuğrul'dan sonraki zamanlarda da *ok* ve *yay* senbolünü muhafaza etmiş olduğu, sarîh surette anlaşıyor (Lubâb al-Albâb, II, s. 237):

همه احکام این تیر و کمان چرخ مینایی که هر ساعت کشند آنرا بیک انگشت تنهائی خط دلbind ترکانت کرد روی زیبائی	تو از تیری قلم سازی کمانی را که بردارد فلک با قدرتش برزه نداند کرد چرخ را خطا کفتم کمان چون باشد این خطی که بتداری

Râvendî'nin ve daha sair kaynakların ifadelerine göre, her sultana mahsus olan *Tevki*'ler, bu *tuğranın* üstüne yazılarak, hepsi birden sultanın resmî alâmeti'ni teşkil ediyordu. Meselâ Sence'r'in alâmeti hakkında Bonda'rî'nin verdiği kat'î mâlûmata göre, bu, «altta *tuğra* kavsî ve üstte '*Bismillahl tevek-keltü alallah*' idi.» (Th. Houtsma neşri, s. 166; Kivâm ed-dîn Burslan'ın türkçe tercümesi İstanbul 1943 s. 155). Birbirini tamamlayan bu iki mühim kayıt sayesinde, *ok* ve *yay*'ın, yalnız Tuğrul'un şahsına ait bir arma değil, Büyük Selçuklu sultanlarının umumiyetle kullandıkları bir alâmet, yâni Selçuklu hânedânının hukukî senbolü olduğu artık kat'î surette meydana çıkıyor ki, bu, tarihçiler arasında şimdiye kadar tamamiyle meçhûl idi.

Umumiyetle *O* k'un, yalnız Türkler değil daha birçok eski kavimler arasındaki büyük ehemmiyeti, *kültür etnolojisi* ile uğraşanların mâlûmudur. Bütün tarih boyunca okçuluktaki büyük maharetleri ile tanınmış olan Türkler'de *O* k'un ehemmiyeti hakkında oldukça geniş ve mukayeseli bir tetkik hazırlamış olduğumuz için, burada yalnız bunun âmmе hukuk'undaki ro-

sinde tarihî bir hakikat olarak ortaya koymuş-

lünden yâni **hâkimiyet senbolü** olarak kullanıldığından kısaca bahsederek, yukarıda verdiğimiz mâlûmatı te'yit ve izah etmek istiyoruz: **Sultân Mahmûd Gaznevî**, Selçuklu ailesinden **İsrâîlî** yanında rehine olarak bulundurduğu sırada, bir konuşma esnasında, «**Horâsân'da Selçuklular'ın yardımına lüzum görürse, onlardan ne kadar kuvvet alabileceğini**» sordu; **İsrâîl**, okluğundan **üç ok** çıkardı; birincisini **Horâsân'a** gönderdiği takdirde yüzbin, bu kâfl gelmezse ikincisini **Balhan'a** yolladığı takdirde ayrıca elli bin, ve nihayet üçüncüsünü **Türkistan'a** yolladığı taktirde de ikiyüz bin kişilik süvarî kuvvetlerinin gelip yetişeceğini söyledi (**Mohammed al-Huseynî al-Yezdî**, **Al-'Urâza fi Hikâyat al-Selcûkiyye**, K. Süssheim neşri, Leiden 1909, s. 23). Bu menkabenin bize anlattığı en mühim şey, **Ok'un** bir **dâvet vasıtası** olmaktan ziyade, bir **hâkimiyet senbolü** olmasıdır. Bunu te'yit edecek iki mühim delili, değerli fransız müsteşriki **C. Cahen'in** vaktiyle bana hususî bir mektupla bildirmek lûtfunda bulunduğu şu vak'alarda buluyoruz: Artuklular hânedânından olup Haçlılar'a karşı mühim zaferler kazanan **Balak** (buna ait **M. H. Yinanç'ın İslâm Ansiklopedisi'**ne yazdığı mühim makaleye bakınız) **II. Baudouin** ile birlikte bâzı bröton asılzâdelerini de esir ettiği zaman, bunlar **Ok'un** bir **hükûmdarlık alâmeti** olduğuna dikkat etmişlerdi (**Orderic Vital**, **Le Prévost** neşri, Vol. IV, Livre XI, Chap. 26); kendisi neslen Türk olmamakla beraber **türkleşmiş** bulunan ve kurduğu siyasî teşekküle sarayındaki tarihçiler tarafından bile **Türk Devleti** adı verilen **Salâhaddin Eyyûbî'nin** de bu selçuklu an'anesine sâdık kalarak **Ok'u** hâkimiyet alâmeti olarak kullandığını görüyoruz (**İbn Abî 'Usaybî'a**, **A. Müller** neşri, Kısım II, s. 122-123). **Mevlânâ'nın** torunu **Emîr Ârif Çelebi'nin**, **Aydinoğlu Mehmmed Bey'e** kendi çomağını verdiği hakkındaki menkabe (**Eflâkî'den** naklen, **Fuad Köprülü**, **Anadolu Beylikleri Tarihine Ait Notlar**, **Türkiyat Mecmuası** II, s. 4-5), bunun da bir **hâkimiyet timsâli** olduğunu, yâni, **Ârif Çelebi'nin** bununla **Aydinoğlu'na** «dün-yevî bir saltanat» verdiğini anlatmaktadır. Bu **çomak** ile, **Râvendî'nin** **Tuğrul'un** tuğrasını «çomak şeklinde» göstermesi arasındaki benzeyiş göze çarpmakta ise de, biz bunun daha ziyade «islâm an'anesinde başlıca hâkimiyet timsâllerinden olan» **Asâ'**

tum⁴², nitekim, *Ak-Koyunlular* devleti paraları üzerinde, bunların mensup oldukları *Bayındur* boyuna ait *tamga*'nın bulunması da, tarihî kaynak-

ile alâkalı olduğu fikrindeyiz (bu hususta *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazmış olduğumuz '**A s â** maddesine bakınız). Bize göre, *R â v e n d î*, pek iyi bildiği bu islâm an'anesinin te'siri ile, **Ok'u Çomak** ile karıştırmış olmalıdır. Bu mes'ele hakkında diğer mühim bir delil daha zikredelim: *Celâleddin Harzemşâh*'ın, kendi ordusunu toplamak için, muhtelif askerî kıt'aların başındaki kumandanlara **kırmızı ok** gönderdiğini, onun müverrihi *N e s e v î* yazmakta ise de (*O. H o u d a s* neşri, arapça metin s. 205; fransızca tercümesi, s. 343), bu, *D'O h s s o n*'un zannettiği gibi, sadece bir *d â v e t v a s ı t a s ı* değil (*Histoire des Mongol*, c. III. s. 44), yukarıda izah ettiğimiz veçhile, bir *h â k i m i y e t s e n b o l ü*'dür.

⁴² Tarihî kaynaklarda umumiyetle *Salgurîler* şeklinde yazılan ve *F a r s*'ta kurulup bir buçuk asır kadar yaşayan (1147-1286) bu küçük türk devletinin, *Oğuzlar*'ın *Salur* boyuna mensup olduğunu, daha 1925'de *Encyclopedie de l'Islam*'da çıkan *S a l u r* maddesinde, ve yine aynı yılda çıkan *Oğuz Etnolojisine Ait Tarihî Notlar* adlı makalemden yazmış, ve *R e ş î d e d d i n* tarihinin *Oğuzlar* hakkındaki kısmında verilen mâlûmat ile, *H. M u s t a v f i*'nin *Târih-i Güzide*'sine dayanmıştım. *W. Barthold*, bu delilleri kâfi derecede kuvvetli bulmamış olacak ki, 1929'da çıkan rusça *Türkmenistan* adlı eserde türkmen tarihine ait yazdığı mükemmel bir hulâsada, bu hususta şüpheli davrandı. Hâlbuki 1938'de çıkan *Ortazaman Türk Devletlerinde Hukukî Sembollerdeki Motifler* adlı bir makalemden (*Türk Hukuk ve İktisad tarihi Mecmuası*, c. II s. 50) bu sülâleye ait sikkelerin üzerinde bulunup 'şimdiye kadar nümismatik mütehassısları tarafından mahiyeti tâyin edilemeyen alâmetin (*L a n e P o o l*, *The Coins of the Turkman Houses in the British Museum*, London 1877, s. 246, 248, 249), *M a h m û d K â ş g a r î* ve *R e ş î d e d d i n*'in tesbit etmiş oldukları *Salur tamgası*'ndan başka birşey olmadığını meydana koydum. Bu suretle, bu husustaki eski *n a z a r i y e m*, tarihî bir hakikat şekline girdiği gibi, tamgaların **hukukî senbol** olarak kullanıldığı da, yeni bir misâl ile, teyyüt etmiş oldu.

ların şهادetiyle pek iyi uymaktadır⁴³. Göçebe Türk kabîlelerinde, en eski zamanlardanberi, kabîleye ait hayvanlara *mülkiyet alâmeti* olarak vurulan bu *tamga*'ların, sonradan, bunlar tarafından teşkil edilen siyasi hey'etlerde de böylece *millî bir alâmet* olarak kullanılması ve hâkimiyet sembolleri arasında bu *tamga*'lara da tesadüf edilmesi, pek tabîîdir. İşte bütün bu gibi delillere dayanarak, *Artuklular*'ın paralarında *Kayı tamgası*'nın mevcudiyetini, bu devleti menşe itibariyle *tribal* bir devlet saymak ve mensup olduğu kabîleyi tesbit etmek hususunda, belki en kat'î bir vesîka olarak kullanabiliriz.

IV

Bir taraftan toponimi tetkîklerinin neticeleri, diğer taraftan nümismatik vesîkaların delâleti karşısında, *Kayı*'lara mensup *Oğuz*'ların, en ehemmiyetlisi galiba *Artuklu*'lar maiyetinde olmak üzere, oldukça kesif kütleler hâlinde, XI. asırdanberi kısım kısım *Anadolu*'ya gelmiş olduklarından şüphe etmeğe aslâ imkân kalmıyor; ve böylece Z. V. Togan'ın, bunları "ancak 1230'daki *-tarihî* olmaları ziyade *efsanevî*- muhaceret zamanında *Anadolu*'ya gelmiş" saymakla tamamiyle *yanılmış* olduğu da, kendiliğinden, anlaşılıyor. Eğer arkadaşımız, *Artuklular*'ın *Kayı*'lardan olduğuna dikkat etmiş olsaydı, hiçbir suretle böyle yanlış bir iddiaya kalkışmazdı.

Marquart nazariyesi hakkında daha yirmi beş yıl evvel ileri sürmüş olduğum tenkîdlerin kâfi de-

⁴³ Ahmet Tevhid, *Meskûkât-ı Kadîm-ı İslâmiyye Kataloğu*, s. 475-519.

recede kuvvetli olduğundan emin idim; nitekim Prof. W. Barthold'un da bu hususta bana iştirâki ve büyük Alman âliminin bu *Kay - Kayı* birleştirmesine iptida taraftar olanların bile bu tenkidlerden sonra bu fikirden vazgeçmeleri, bu eski kanaatimi büsbütün arttırmıştı. Orta-Asya Türk tarihi hakkındaki geniş bilgisini daima takdir ettiğim kıymetli arkadaşım Z. V. Togan'ın, bu eski nazariyeyi, bâzı esaslı tâdillerle, yeniden ortaya atması, bana, eski tenkidlerimi büsbütün kuvvetlendirecek yeni ve sağlam deliller ortaya sürmek fırsatını verdiği için, millî tarihimizin bu mühim mes'elesini aydınlatmak bakımından, şüphesiz çok faydalı oldu; ve, *Marquart nazariyesi*'ni -tâdil edilmiş bir şekilde bile- canlandırmak kabil olamayacağını meydana koydu; nihayet, hepsinden daha ehemmiyetli olarak, yeni araştırmacıların, şimdi artık büsbütün aydınlatılmış ve kat'î neticeye bağlanmış olan bu mes'ele üzerinde bir daha tevakkuf etmelerine lüzum ve imkân bırakmamış oldu. İlmî araştırmalar tarihinde, yanlışlığı kat'î olarak anlaşılan nazariyelerin bile büyük faydaları olması, işte bundan dolaydır. Şimdi, bütün bu tenkidlerden ve izahlardan sonra, birbirinden tamamiyle ayrılmış olan bu iki mes'eleyi, yâni *Kay*'lar ve *Kayı* (Kayıg) lar mes'elelerini, müstakıl birer mevzu olarak, ayrı ayrı tetkik edelim.

VII

MOĞOLİSTAN'DAKİ KAY KABİLESİNİN ETNİK MÂHİYETİ VE TARİHİ ROLÜ

X.-XI. asırlarda Asya'nın şarkî sâhalarında, *İslâm kültür dairesi*'nin dışında yaşayan birtakım

göçebe Türk-Moğol kabîlelerinden biri olan *Kay'*ların ismi, sarîh olarak, iptida *el-Bîrûnî*'nin eserlerinde geçer: onun daha 1030 yıllarına doğru yazmış olduğu "*Kanûnü'l-Mes'ûdî*"sinde, bunların *Kırgız*, *Kimak* ve *Dokuz-Oğuz*'ların şarkında yaşadıkları kaydedildiği gibi⁴⁴, yine onun *et-Tefhîm*'inde. altıncı iklimdeki şarkî Türk memleketlerinden bahsedilirken, *Kun*, *Kırgız*, *Kimak*, *Dokuz-Oğuz* (*Toguz-Guz*), ve *Türkmen*'lerin en başında, *Kay'*ların adı geçer ki, bu tertibe göre de, coğrafî sâhalarının en şarkta olduğu anlaşılır⁴⁵. *Yâkut*'un bunlar hakkında verdiği malûmat, doğrudan doğruya *el-Bîrûnî*'nin eserinden alındığı cihetle, hususî bir kıymeti haiz değildir⁴⁶. Bu eserlerin bâzı yazma nüshalarında bu ismin *Kayı* şeklinde de yazılmış olması, sırf yazıcıların bilgisizliğinden ileri gelmiş olup, yoksa, bu ismin bu şekilde de söylendiğine delâlet etmez.

Bundan sonra bu isime, *Mahmûd Kâşgarî*'nin M. 1077'de yazdığı mükemmel eserinde tesadüf ediyoruz. Türk kültürü ve muhtelif Türk şûbeleri ve lehçeleri hakkında sağlam bilgilere sahip olan bu Türk müellifinin malûmatına göre, *Kay'*lar Türk dünyasının şark uclarında, *Yemak* (*Kimak*), *Başkurt* ve *Kırgız*'lar arasında yaşamaktadırlar⁴⁷. *Kâşgarî*, bunları, *Yabaku*, *Cumul*, *Basmil*, *Tatar*

⁴⁴ Bu hususta J. Marquart'ın meşhur kitabına ve V. Minorsky'nin *Hudûd al-'Âlam* haşiyelerine bakınız; s. 284.

⁴⁵ R. Wright neşri, 1934, s. 145; Z. V. Togan, bu eserin bir Paris yazmasında *Kayı* şeklinin de bulunduğunu söylüyor.

⁴⁶ *Yâkût Mü'camü'l-Büldân*, I, s. 33. Orada *el-Bîrûnî*'ye atfen verilen bu malûmatın *Tefhîm*'den alındığı pek sarîhtir.

⁴⁷ Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 145. [3. basım, 1976, s. 128].

lar gibi *iki dilli* olarak göstermekte, yâni “ayrı bir dilleri olmakla beraber *Türkçe* de bildiklerini” söylemektedir⁴⁸. Vaktiyle de yazmış olduğum gibi, bu ifadeyi iki suretle tefsir etmek kabildir: ya bunların diğer Türk lehçelerinden çok farklı bir lehçeleri olmakla beraber, kendileri esasen de *Türk*’dürler; yahut, *Moğol* aslından gelmekle beraber, Türk kabîleleri ile sıkı ihtilat neticesinde *Türkleşmeğe* başlamışlardı; ve henüz eski dillerini de muhafaza etmekte idiler⁴⁹. Bu beş göçebe kabîleden *Basmil*’lerin hâlis Türk olduklarını pek iyi bildiğimiz için⁵⁰, bunlar hakkında birinci ihtimâli ileri sürmek

⁴⁸ Aynı eser, s. 146-147.

⁴⁹ Bir kavmin, muhtelif âmiller sebebiyle, kendi dilini unutup başka bir dille konuşmağa başlaması için, iptida *iki dilli* olması, yâni, ana diliyle beraber yeni bir dili de öğrenmesi, icap eder. Sonradan, yine birtakım âmiller te’siriyle, eski dilini unutup, tekrar tek dille konuşmağa başlar ve **dil değiştirme** hâdisesi böylece tamamlanır: **M a h m û d K â ş g a r i’nin** bahsettiği beş zümreden, ancak **Kay**’lar ile **Tatar**’ların aslen **Moğol** oldukları söylenebilir. Bütün bu kabîleler hakkında **ilk Mutasavvıflar**’da biraz mâlûmat verilmişse de, bunlardan bir kısmı hakkında **İslâm Ansiklopedisi**’ndeki ayrı maddelere, **M a r q u a r t**’ın kitabına, **M i n o r s k y’nin** adı geçen eserindeki müstakil haşiyelere de müracaat edilmelidir. Daha toplu ve umumî mâlûmat için, **W. B a r t h o l d’un Encylopedie de l’Islam**’daki Türkler’in tarih ve etnoğrafyası hakkındaki kıymetli hulâsasına ve **Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler** (İstanbul 1927) adlı kitabındaki mâlûmata bakmak da çok faydalı olur.

⁵⁰ Çinliler’in **Pa-si-mi** dedikleri **B a s m i l**’ler, çin kaynaklarına göre **Tu-kile**’lerle akraba olup, reisleri de onların reisleriyle aynı aileden yâni **A-che-na** ailesinden idi. İptida **T a r b a g a t a y**’da Çuguçak’ın şarkında Ho-pog ırmağı kenarında yaşıyorlardı; VIII. asırda gelip **B e ş-B a l ı ğ**’ı işgâl ettiler; ve kâh **Tu-kile** kâh **Uygur**’larla müttefik oldular; yahut, onların hücumlarına uğradılar. Bâzan **D o k u z-U y g u r**’lar ve **K a r l u k**’larla birleşerek **Onbir Kabile** heyetini vücade getirdiler; bunların reis-

lâzımdır; *Yabaku*'lar, vaktiyle de söylediğimiz gibi, eğer Çinliler'in *Pa-ye-ku* dedikleri büyük *Uygur* şûbesi ise, bunlar hakkında da aynı fikri kabûl edebiliriz⁵¹; maamâfih, *Tatar*'ları umumiyetle *Moğol* olarak kabûl etmek îcap ettiğinden, bunlar hakkında ikinci ihtimâlin tatbîki daha doğru olur sanırız⁵². Ancak, yine bu *Tatar* ismi altında, XI. asırda,

lerine *Iduk-Kut* unvanı veriliyordu. XI. asırda, bunlar *Yabaku*'larla beraber, Gâzî Arslan Tegin kumandasındaki müslüman Kara-Hanlılar'a karşı harplerinde, fena bir mağlûbiyete uğramışlardı. Buna göre, bunların daha VIII. asırda bir *Türk* şûbesi oldukları anlaşıyor. *Barthold*'un bunları *Ducange*'in eserinde bu kelime «menşei karışık insan» mânâsına îzah edildiği için - «halis Türk olmayıp eski medenî unsurlarla karışık mahlut bir kavim» sayması, ve *Mahmûd*'un ifadesini de bu suretle îzah etmesi, türlü bakımlardan, kabûl edilemeyecek bir iddiadır (*İlk Mutasavvıflar'a ve Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler'e* bakınız). Bunlar hakkında aşağıda (s. 245, not 61'de) verilen malûmata da müracaat ediniz.

⁵¹ Biz, *Yabaku*'ların, Çinliler'in *Pa-ye-ku* ve eski Türk kitâbelerinin *Yirbayırku* ismi altında zikrettikleri Türk kabilesi olması ihtimalini, vaktiyle *İlk Mutasavvıflar'da* ileri sürmüştük (s. 146). Eğer böyle ise, bunlar VII. asrın ilk yarısında *Uygurlar*'la beraber *Ütüken* dağlarında ve *Tu-kii*'lere tâbi olarak yaşıyorlardı; bir ısyancı üzerine onlar tarafından 716'da *Tula* nehri yakınında mağlûp edilmişlerdi. *Gerdizî*, bunları *Halluh* (Karluk)'ların bir şûbesi olarak gösterir; ve bunların menşei hakkındaki bir efsaneyi zikrederek, muhtelif muhaceretlerinden bahsettikten sonra, *Yabagu Halluh*'lara mensup kabilelerin *Türkiستان'da* çok olduğunu söyler (*Barthold* tarafından neşredilen metne bakınız: *Mémoires de l'Académie des Sciences de St. - Pétersburg*, Série VIII, Classe hist. - philo., c. I. nu. 4, 1897, s. 81-82). İran şairlerinin daima bahsettikleri bu *Halluh* (Karluk)'lar hakkında, *İlk Mutasavvıflar'a*, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler'e*, ve *Hudûd al-'Âlam* tercümesinde V. *Minorsky*'nin îzahlarına bakınız (s. 286-297).

⁵² Daha VIII. asırda *Orhon* kitabelerinde *Otuz-Tatar* ve *Dokuz-Tatar* isimleriyle tesadûf edilen bu kavmin, *Moğol* as-

Moğol'larla beraber yaşayan ve hattâ onlarla birlikte siyasî teşekküller vücade getiren birtakım *Türk* zümrelerinin dahi bulunduğunu düşünecek olursak, bunların, ana dillerinin *Türkçe* olmakla beraber *Moğolca* da öğrenmiş olduklarını ve *Kâşgarî*'nin belki de bunu ifade etmek istediğini istidlâl eylemek, pek o kadar yanlış olmaz sanırız. *Cumul*'lar hakkında mâlûmatımız pek az olduğundan, etnik hüviyetleri hakkında şimdilik kat'i bir şey söylemek kabil değilse de, bunların da daha ziyade *Türk* olduklarını tahmin edebiliriz⁵³.

Kâşgarî'de, *Kay* kabilesine mensup *Turumtay* adlı bir kölenin kaçırılması hakkında mevcut bir şiir parçasına dayanarak, "bunlardan bâzı zümrelerin o sırada Kara-Hanlılar imparatorluğu içinde de bulunduğu" hükmeden Z. V. Togan'ın bu mu-talâası, bize pek doğru görünmüyor; bu şiir parçasından çıkarılabilecek yegâne netîce, "Kara-Han-

l ı n d a n olduğu muhakkaktır; ve M. K â ş g a r î'nin ifadesi de bunu göstermektedir. Bunlar *Baykal*'ın cenub-ı garbisinde yaşıyorlardı. Kitâbelerde bir *Türk yurdu* olarak daima adı geçen *Ötüken* (veya *Ötüken*) sâhaları, XI. asrın ikinci yarısında, *Tatar*'larla meskûn idi. Bunlardan bâzı zümrelerin *Türk*lere katılarak daha garbî sâhalara gelip yerleştiklerini biliyoruz. *Hudûdü'l-Âlem*'de *Tatarlar*, *Dokuz-Oğuzlar* heyetine dahil olarak gösterildiği gibi, *Gerdizî* de bunları *İrtiş* üzerindeki *Kimak* (*Yemak*)'ların bir parçası olarak bildirir. İran şairlerinin bunlardan sık sık bahis etmeleri, belki de bunlardan bir kısmının islâm sâhalarına yakın yerlere gelmeleri ile de izah olunabilir (tafsilât için: W. B a r t h o l d'un *Encyclopedie de l'Islam*'-daki *T a t a r* maddesine bakınız).

⁵³ *Cumul*'ların, çin kaynaklarındaki *Tch'u - mi*'ler olduğunu, ve bunların *T'ang*'lar zamanında *Urumçı* garbında *Manas* nehri kıyılarında oturduklarını İlk *Mutasavvıflar*'da söylemiştim. O zaman ileri sürmüş olduğum bu birleştirmenin doğruluğunu, şimdi daha kuvvetle söyleyebilirim.

lılar sâhasında, *Kay* kabîlesine mensup *köle*'lerin bulunduğu'dur; *Turumtay* ismine gelince, *tay* gibi Moğolca'ya has bir *ek* ile teşkil edilmiş olmakla beraber, yalnız bu bir tek isimden bunların *Moğol* oldukları netîcesini çıkarmak da tabii kabil değildir⁵⁴. XI. asırda göçebe Türk ve Moğollar arasında *dil* ve umumiyetle *kültür* bakımından birçok *müşterek* unsurlar bulunduğu, ve has isimlerin, yalnız akraba kavimler arasında değil, etnik bakımdan birbirine tamamiyle yabancı olmakla beraber *müşterek* bir *kültür dairesi* içinde yaşayan kavimler arasında bile kolaylıkla iktibas edildiği düşünülecek olursa, bu hususta ne kadar ihtiyatlı davranmak icap ettiği kolayca anlaşılır⁵⁵. *Kay*'ların esasen *Moğol* oldukları hakkında iptida Marquart tarafından ileri sürülüp sonra benim de iştirâke meylettiğim *görüş tarzı* nasıl bir tahmin'den ibaret ise, bunların *Türk* oldukları hakkında Z. V. Togan tarafından ileri sürülen fikir de, yine aynı mahiyette bir tahmin'den başka birşey değildir. Hele, bunların Oğuz *Kayığ*'ları ile hiçbir münasebetleri olmadığı kat'i surette anlaşıldıktan sonra,

⁵⁴ Bu gibi tarihî mes'elelerde yalnız birkaç isim e dayanarak bundan umumî netîceler çıkarmanın, ilmi ihtiyata çok aykırı bir hareket olduğu fikrindeyim. Evvelce edinilmiş herhangi bir fikri, bir faraziyeyi isbat için bunları delil gibi kullanmak ve akla gelebilecek sair muhtelif ihtimâlleri hiç düşünmemek, çok yanlış bir harekettir.

⁵⁵ XII. - XVI. asırlarda, Türk olmayan müslüman birtakım unsurlar arasında halis türk adını taşıyan tarihî şahsiyetlere sık sık tesadüf olunduğu gibi, meselâ Ermeniler ve Gürcüler arasında da müslüman ve Türk adı taşıyan birçok tanınmış adamlara rastlanmaktadır. Tarihî münasebetler ve medenî te'sirler bu hususta her zaman büyük bir rol oynar.

bu ikinci tahmin, kuvvetini büsbütün kaybetmektedir.

Kay'ların XII. asırdaki coğrafi sâhaları ve tarihî rolleri hakkında hiçbir malûmatımız yoktur. Buna göre, bunların XI. asrın ikinci yarısında, bulundukları coğrafi sâhada yâni *Cungarya*'da göçebe hayatı sürmekte devam ettiklerini tahmin edebiliriz. Yalnız, bu kabîleye mensup bâzı kölelerin bu asır ortalarında Selçuklu sultanlarının saraylarında -Sencer ve Mes'ûd'un köleleri arasında- bulunduğunu yukarıda söylemiştik. Kabîleler arasındaki daimî mücadelelerde, yahut, Müslüman Karahanlı hükümdarlarının henüz müslüman olmamış Türkler'e karşı yaptıkları harplerde, esir edilen ve bir *ticaret malı* olarak satılan köleler arasında, *Kay* kabîlesine mensup bâzı kölelerin de bulunduğu ve XI. asırda *Mâverâünnehir*'de, XII. asırda da *Horâsân* ve *İran*'da bunlara ara sıra tesadüf edildiği, edebî vesikalar'dan anlaşılmaktadır. 1150'de tertip edilmiş bir süryânî haritasında, altıncı iklimin şark uclarında yaşayan Türk ve Moğol kabîleleri arasında, *Kırgız* ve *Kun* isimleriyle beraber *Kay* adına da rastlanmaktadır ki⁵⁶, bu mâlûmatın XI. asır İslâm kaynaklarından alınmış olması pek muhtemeldir. Eğer bu mâlûmat bu asra ait daha yeni bir kaynağa -meselâ *nasturî râhipleri*'nin şehadetlerine- dayanıyorsa, o zaman, bu kabîlenin daha XI. asırdaki coğrafi sâhasını muhafaza ettiği, kat'i olarak söylenebilir.

Buraya kadar verdiğimiz mâlûmattan öyle anlaşıyor ki, İslâm kaynaklarının ancak XI. asırda

⁵⁶ Bu harita, A. M i g n a n a tarafından 19 mayıs 1933 tarihli *Manchester Guardian*'da neşredilmiştir. V. M i n o r s k y'nin bir kaydına göre: *Hudûd al'Âlam*, s. 182 ve 284).

adını zikrettikleri bu kabîle, İslâm âlemiyle münasebetleri bakımından, ehemmiyetli bir rol oynamamış olacaktır. Muhtelif Türk şûbeleri hakkında oldukça geniş mâlûmat veren IX.-X. asır İslâm coğrafyacılarının, bunların adını bile duymamış olmaları, ancak bu suretle tefsir olunabilir. “*Avesta*”da, eski *Çin kaynakları*’nda, ilk İslâm tarihlerinde tesadüf edilen bâzı isimleri bu kabîle adı ile birleştirmek hususunda Z. V. Togan tarafından ileri sürülen faraziyeler, bence, sağlam esaslara dayanmadığı için, mütehassıslar tarafından yeni ve inandırıcı delillerle te’yid edilinceye kadar, bunları bir tarafa bırakmayı zarurî görüyorum.

Kay’lar hakkında en ehemmiyetli mâlûmatı, “*Avfî*’nin 1231’de yazmış olduğu “*Cevâmi’ü’l-Hikâyât*” adlı iltikat mahsûlü büyük ve mühim eserindeki bir parçada buluyoruz. XV. asırda bundan ıktibasta bulunan müverrih *Şükrullâh*’ın bu parçasının, XVII. asırda *Kâtib Çelebi*’nin dikkatini çektiği, “*Cihannümâ*”daki küçük bir kayıttan anlaşıyor⁵⁷. ‘*Avfî*’nin, Von Hammer’in de dikkatini çe-

⁵⁷ *Avfî* ve eserleri hakkında etraflı mâlûmat almak için benim *İslâm Ansiklopedisi*’ne yazdığım makaleye bakınız. Osmanlı müverrihi *Şükrullâh*, XV. asırda yazdığı farsca *Behcetü’l-Tevârih* adlı küçük tarihinde, *Avfî*’nin Türk kabileleri hakkındaki ifadelerinden istifade ederek, *Kay*’lar hakkında da kısaca mâlûmat vermiştir (bu müverrih ve eseri hakkında, bu eserin osmanlılara ait farsca metnini almanca tercümesiyle beraber neşreden T. H. Seif’in şu makalesine bakınız: **Der Abschnitt über die Osmanen in Şükrüllâh’s persischer Universalgeschichte**, Mitteilun. z. Osman. Geschichte, Band II, Hannover 1925, s. 63 - 128; bu eserin mukaddimesi ve Türk kabilelerine ait küçük parçasıyla Osmanlılar’a ait kısmı, türkçe olarak müellifin hayatına ve eserlerine ait bir mukaddime ve bâzı hâşiyeler ile birlikte, neşredilmiştir: **Atsız, Dokuzboy Türkler ve Osmanlı Sultan-**

ken bu mühim parçası⁵⁸, XI. asırda *Uzak-Şark*'taki birtakım göçebe Türk (ve Moğol) kabîlelerinin garba doğru hareketlerini hikâye etmektedir ki, iptida

ları *Tarih*l, İstanbul 1939). K â t i b Ç e l e b i'nin, doğrudan doğruya Ş ü k r u l l â h'dan istifade ettiği ve 'A v f i'nin eserini görmediği, *Cihannümâ*'daki şu satırlardan açıkça anlaşılıyor: «bâzı tevârihde kabâyil-i etrâkten sahrâ-nişin ve gayri d o k u z kabîle yazılır. Âzamı Oğuz kabîlesidir; vatan-ı aslileri D i y a r - ı H a t a y idi; Selçukıyân bu kabiledendir. Biri dahi Kayı kabîlesidir ki kesrette Oğuz'a galiptir; zemîn-i Sarı'dan gelüp Ermeniye hududuna yayıldılar» (*Cihannümâ*, M ü t e f e r r i k a neşri s. 371 - 372). Burada, Ş ü k r u l l â h'ın ve K â t i b Ç e l e b i'nin Kun ismini Guz okuyarak nasıl aldandıkları görülür. Eski kaynakları, hiçbir tenkide tâbî tutmadan ve ellerindeki bozuk yazmalara inanarak kullanan eski Şark müelliflerinin ne kadar aldandıklarına, bu da güzel bir misâldir. Esasen, daha eski kaynaklar elde bulunurken, sırf onlara dayanılarak ikinci, üçüncü elden yazılan bu gibi muahhar eserlere kıymet vermek, ve bunları tenkidsiz olarak kullanmak, her bakımdan, büyük bir hatâdır.

⁵⁸ V o n H a m m e r, büyük *Osmanlı Tarih*i'nin sonuna ilâve ettiği birtakım zeyiller arasında, muhtelif Türk kabîleleri hakkında da küçük bir yazı neşretmiştir ki (*Histoire de l'empire Ottoman*, J-J H e l l e r tercümesi, c. XVII, Paris 1841, s. 168-178), burada R e ş i d e d d i'n'in bahsettiği yedi büyük Türk kabîlesinin kısaca isimlerini saymış, ve D e g u i g n e s'den de istifade eylemiştir. Müellif burada 1825'de Pêtersburg'da neşredilen *Origines russe* adlı eserinden de bahsetmektedir. Türk dili ve tarihi hakkındaki tetkiklerin çok geri bulunduğu bir devirde yazılan bu şeylerin, hemen baştan başa yanlış olduğunu söylemeğe lüzum bile yoktur. Muhtelif İslâm tarihçilerinin eski Türk kabîleleri hakkındaki mâlûmatını ihtiva eden bu *Origines russes* adlı eserde, XV. asırda Behcetü't-Tevârih adıyla farsca küçük ve umumî bir İslâm tarihi yazmış olan Ş ü k r u l l â h'ın bu eserinden de istifade edilmiş olduğunu, V. H. söylüyor (bu hususta yukarıki nota bakınız). H a m m e r, bundan sonra, 'A v f i'nin *Cevâmlü'l-Hikâyât*'ında muhtelif Türk kabîlelerine ait mühim bir bahse tesadûf ettiğini, ve bu eserin muhtelif türkce tercümeleri olduğunu, ve en iyisinin C e l â l z â d e S â l i h'e ait

Barthold tarafından neşrolunmuş⁵⁹ ve J. Marquart, yukarıda adı geçen *Komanlar* hakkındaki meşhur eserinde, hemen baştan başa, bunun îzah ve tefsiriyle meşgul olmuştur. Bu mes'eleler hakkında, sonradan, muhtelif âlimler tarafından da birçok tetkîk ve tenkîdler yapıldığı da mâlûmdur. *Orta-Asya*'daki muhtelif kabîlelerin birbirlerini yerlerinden oynatarak ileri sürmeleri netîcesinde, Çin hudutlarından başlayarak *Tuna* cenubuna kadar devam eden bu mühim *muhaceret hareketi* hakkında 'Avfî'nin verdiği mâlûmat, doğrudan doğruya *Şerefü'z-zamân Tâhir-i Mervezî'nin "Tabâ'ı'ül-Hayavân"*ından alınmıştır. *Selçuklular*'ın sarayında hekimlik vazifesi gören bu müellifin, ismi bilindiği halde şimdiye kadar nüshası ele geçmemiş olan bu mühim eseri, son zamanlarda Dr. Arberry tarafından meydana çıkarılmış ve burada bu *muhaceret hareketi* hakkında verilen mâlûmat V. Minorsky tarafından kısaca neşredilmiş olduğu için⁶⁰,

bulunduğunu ilâve ederek, buradan alınıp Avusturya elçiliği memurlarından R a a b tarafından tercüme olunan bahsi neşrediyor. Ne filolojik, ne de tarihî bir tenkide tâbi tutulmadan, ve hattâ asıl metinden değil türkce tercümesinden yapılan bu tercümenin, Avfî'nin bu **çok ehemmiyetli** kaydını ilk defa ilim dünyasına tanıtmış olmaktan başka, hiçbir kıymeti yoktur.

⁵⁹ W. Barthold, yukarda ingilizce tercümesinden bahsettiğimiz **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan** hakkındaki meşhur eserinin rusca neşrine ilâve ettiği metinler kısmında (Petersburg 1898, s. 99-100) bu metni neşretmiş ise de, tek nüshaya istinad ettiği için, tenkîdsiz ve tabiatıyla oldukça yanlıştır. Bu metin bundan sonra Marquart'ın **Komanlar** hakkındaki meşhur eserinde neşir edilmiş ve onun tetkikine bir esas teşkil etmiştir.

⁶⁰ Yukarıda (s. 201, not. 23), V. Minorsky tarafından bu hususta Fransız Enstitüsü'nde yapılan küçük fakat çok mühim bir tebliğden bahsetmiştik. Bu eseri keşfeden Dr. Arberry bu

biz *Kay*'lar hakkında, '*Avfî*'den değil, doğrudan doğruya bundan yâni asıl kaynaktan istifade edeceğiz; ve böylece, bu kabîlenin tarihte oynadığı ilk ve son mühim rolü tebarüz ettireceğiz.

Bâzı noktalarda '*Avfî*'yi tamamlayan bu yeni mâlûmata göre, *Nasturî* hristiyanlığını kabûl etmiş olan *Kun*'lar, *Kıta* hanı'ndan korktukları ve otlakları da kâfi gelmediği için, onun memleketinden çıktılar. Fakat bunları, arkalarından, *Kay*'lar tâkip edip yeni otlaklarından çıkardılar; garba sürdüler. Bunlar, *Kun*'lardan sayıca daha çok ve silâh bakımından da daha kuvvetli idiler. Bunun üzerine *Kun*'lar *Sarı* memleketine (*Sarı*'ların yâni Moğolca *şara*=sarı'ların yaşadıkları sâhaya) girdiler; *Sarı*'lar da *Türkmen*'lerin memleketine geçtiler ki, bunlar, müellifimizin tasrih ettiğine göre, *Müslüman Oğuzlar*'dı⁶¹. Bu hücum karşısında,

metnin neşrini hazırladığı gibi, V. Minorsky de bu eserin **Türkler'e, Çin'e, Hind'e** ait kısımlarının şerhli bir tercümesini yapacak, ve bu tetkik bu neşre ilâve olunacaktır. Eserin içinde muhtelif yerlerde müellifin gördüğü şeylerden bahsedilirken, 1056, 1085, 1120 tarihlerine tesadüf edildiği için, müellifin uzun müddet yaşadığı tahmin olunuyor. Eserin, **B a b u r l u l a r** hânedânı kütüphanesinden çıkarak bugün **India Office**'de bulunan tam ve eski nüshasının ilk kısmında, muhtelif kavimlerden ve coğrafyadan bahsedilmektedir ki, eserin asıl ehemmiyeti buradadır; ikinci kısımda ise zooloji'den bahis olunuyor. Bu eser meydana çıkdıktan sonra, **British Museum**'da bulunan başsız bir nüshanın, bu eserin bu son kısmını ihtiva eden ikinci bir yazma olduğu anlaşılmıştır.

⁶¹ «Daha '*Avfî*'nin ifadesi sayesinde, bu muhaceret hareketinin, *Kun*'ların *Kay*'lar tarafından sürülmesiyle başladığı biliniyordu. Lâkin, Şerefü'z-Zamân buna iki mühim nokta ilâve ediyor: (1) *Kun*'lar, *n a s t u r î* hristiyanlığını kabûl etmişlerdi; (2) onlar, asıl ilk yurtlarını *Kıta* hükümdarının korkusundan terk etmişlerdi. Bu suretle, *Kun* kabilesinin mevcudiyeti kat'î ola-

Türkmen'ler, Aral civarındaki geniş bozkırlarda yaşayan -henüz Müslüman olmamış- *Oğuzlar*'ı yerlerinden çıkardılar; bu *Oğuz*'lar da *Karadeniz* kıyılarına yakın yerlerde oturan *Peçenek*'leri yerlerinden çıkararak oralara yerleştiler; ve işte böylece *Peçenek*'lerin garba doğru mühim hareketleri vukua geldi. *Moğolistan*'daki *Kay*'ların garba doğru ilerlemeleri ve önlerinde bulunan *Kun*'ları sürmeleriyle başlayan bu *kabîleler muhâcereti*'nin ilk *hareket noktası* mâlûm olmakla beraber, bunun *ne zaman* başladığını kat'iyetle tesbit etmek de, şimdilik, imkânsızdır. Yalnız, bunun, *Ki-tan* devletini yâni *Büyük Leao sülâlesi*'nin 1125 yılına doğru vu-

rak anlaşıldığı gibi, Barthold ve Minorsky'nin iddiaları hilâfına, bunları *Kuri*'lardan ayırmak icap ettiği de meydana çıkıyor. Bundan başka, *Kay*'ların, bunları, «asıl yurtlarını bıraktıktan sonra gelip yerleştikleri» yerden çıkardıkları da anlaşılıyor. Bundan sonra, *Kun*'lar, -Avfi'de, türkçe mâlûm mânâda *Sarı* şeklinde kaydedilen- bir kavme taarruz ettiler ki, bu yeni metinde bu isim *al-Şâriya* şeklinde gösteriliyor. Bu iki ismi te'lif hususunda bir zorluk yoktur: çünkü moğolca'da *şara* «sarı» demektir ki, bu suretle, Mervezi'de tesadûf edilen ismin, bunun arapça nisbet şeklinden başka birşey olmadığı meydana çıkıyor. Bu ismi taşıyan kavmin-Avrupa kaynaklarının *Polovtsi*, *Walwen*, *Pallidi* gibi «solgun çehreli, yahut, sarımtırak, sarışın» mânâsına gelen isimler verdikleri-*Koman*'lar olduğuna hükmetmek akla yakın geliyor. Yine Mervezi'ye göre, bu kabîlenin bir şûbesi, *Kita*'lar payitahtına giden yol üstünde, *Sancu*'nun şark tarafında onbeş günlük bir mesafede oturuyordu; bunlar, İslâm dininin mecbur ettiği *Sünnet* olmaktan kurtulmak için buraya sığınmışlardı; ve reislerinin ismi olan *Basmil* adını taşıyorlardı. Bu mâlûmat, İslâm dininin *Kara-Hanlılar* devrinde. 1000 yıllarına doğru, kazandığı muvaffakiyetleri de göstermektedir» (Minorsky'nin adı geçen makalesi s. 320-321).

Mervezi'nin, bu eserde, *Türkmen*'leri «müslüman *Oğuzlar*» diye göstermesi, Avfi'nin bu hususta da tamamiyle ona istinad ettiğini anlatıyor ki, çok mühimdir: «bu *Oğuzlar*'ın mem-

kua gelen sukutundan çok zaman evvel başlamış olduğu kat'î olarak söylenebilir. Bu sebeple, bu hareketi *Garp Leaoları* sülâlesinin -yâni İslâm kaynaklarındaki adıyla *Kara-Hıtaylar*'ın- 1125'den sonraki fütuhâtı ile alâkalı görmeğe, hiçbir suretle imkân yoktur. Esasen, Ş. T. Mervezî'nin 1056, 1058 ve en nihayet 1120 yıllarına ait bâzı hâdiselerden bahsetmesine bakılırsa, 1125'ten sonra vukua gelen ve herhalde uzun yıllar sürmesi îcap ettiği kolaylıkla tahmin edilen bir vak'ayı hikâye etmesine imkân olmayacağı derhâl anlaşılır. *Minorsky*'nin dediği gibi, *Çin hudutları*'nda başlayan bu *kabûleler muhacereti*'nin son dalgasını, 1048-1053 yıllarındaki *Peçenek* hareketi olarak kabûl etmek, şüphesiz, en akla yakın olanıdır; bu suretle, bunun başlangıcını yâni *Kay*'ların ilk hareketlerini de, yine XI. asrın ilk on senelerine koymak îcap ettiği kendiliğinden anlaşılır.

leketinde islâm dîni zuhûr edince, bunlar müslüman oldular ve iyi işler gördüler. Lâkin, kâfirler galebe edince, memleketlerinden uzaklaşarak İslâm şehirlerine geldiler. Bunlara **Türkmen** derler. Bunlardan bir kısmı kuvvetlenerek C a ğ r ı T e ğ i n zamanında meydana çıktılar, dünyayı tuttular, padişah oldular; ve **Selçuk hânedânı** yıllarca dünyaya hükmetti» (Avfî'nin Barthold tarafından neşredilen metni, s. 99). Yirmi beş yıl evvel, M a h m û d K â ş g a r i'ye dayanarak, **Türkmen** adının «müslüman Oğuzlar»a verilen bir isim olduğunu kuvvetli bir ihtimâlle söylemiştim (İlk Mutasavvıflar, s. 152); yukarıki izahlar, bunu artık bir h a k i k a t şekline sokmuştur. Kelimenin **Beyhakkî tarihi**'nde ve **Siyasetnâme**'deki kullanılış şekli, 'Avfî'nin ifadesini tamamiyle te'yit ettiği gibi, Gazneliler devri şairlerinden 'U n s u r i'nin de meselâ şu beytinde **Guz** ile **Türkmen**'i ayırırken bu mefhumu kastettiği muhakkaktır:

ز ترك و تاجيك از تركمان و غز و خزر

زچين و ماچين يكرويه تالب جيحون

Bu kabile adının iptidâ XI. asrın ortalarına doğru *el-Bîrûnî* tarafından işitilip kaydedilmesi de, belki, Orta-Asya tarihi'nde ilk defa oynadığı bu mühim rol dolayısıyla olmuştur: 1026'da *Gazne*'ye gelen bir *K'i-tan* elçisinden *Uzak-Şark* coğrafya ve tarihine ait epeyce mâlûmat almış ve eserlerinde bunlardan lâıyıkıyla istifade etmiş olan *el-Bîrûnî*'nin, *Kay*'lar hakkındaki mâlûmatını da yine ondan almış olması, imkânsız değildir. Ş. T. *Mervezî*'nin bu *sefaret* hakkındaki sarıh ifadelerine bakılırsa⁶², *kabûleler muhacereti*'nin, tabîî, sadece *başlangıcı* hakkındaki mâlûmatının da dolayısıyla ondan gelmiş olması imkânsız sayılamaz; lâkin Minorsky'nin mutalâasına göre, bu mâlûmatın, *Kun* kabîlesine mensup olup Sultan Berkyaruk zamanında yâni 1094 yılından sonra *hârizmşâh* unvanıyla *Hârizm* kıt'asını idareye me'mur edilen ve 1097'de *Merv*'de

⁶² 1026'da Şark'tan *Gazne*liler sarayına gelen sefaret hey'eti hakkında en vâzih mâlûmatı, yine *Mervezî*'de buluyoruz: bu, Çin imparatoru'ndan değil, *Kıta* yâni *K'i-tan* hükümdarından -galiba *Leao* sülâlesine mensup olup 983-1031 yılları arasında saltanat süren *Cheng-tsung*'dan- geliyordu; ve sefirin adı *K.lt.nkâ* (Kalı-Tunka?) idi. Lâkin, koyu bir müslüman olan *Ma hm ü d G a z n e v î*, bu kâfir devleti ile siyasî münasebetlerle girişmek istemedi. Yalnız, *Gazne*'deki âlimler, bundan bâzı yeni coğrafi bilgiler elde ettiler ki, *el-Bîrûnî*'nin eserlerinde bunu a ç ı k c a görüyoruz. Bu sefir, *Gazne*'ye gelirken, şarkî *T'i e n-Ş a n Uygur*'larının memleketinden geçmiş, ve buranın hanı olan *K a d ı r-H a n*, kendi sefirini de ona katmıştı, *Tabâ'i*' de her iki hükümdardan gelen -ve büyük bir ihtimâlle *t ü r k ç e* olan - mektupların a r a b ç a t e r c ü m e l e r i mevcuttur ki, bu sayede, Uygur Hanı'nın oğlu olan *C a g r ı T e g i n*'in bir *Kıtay* prensesiyle evlenmiş olduğu da anlaşılmaktadır (V. *M i n o r s k y*, s. 319-320). 417'deki bu sefaretler hakkında *G e r d i z î* pek az mâlûmat vermektedir (*Kitâb Zeynu'l-Ahbâr*, M. N â z ı m neşri, Berlin 1928, s. 87).

düşmanları tarafından öldürülen büyük emîr *İl-kinci b. Koçkar*'dan şifahen alınmış olması, daha akla yakındır. *Kun* kabîlesinden bir Türk olması sebebiyle birçok kabîle an'anelerine vâkıf olan ve idarî vazifesi itibariyle de kendi vilâyeti hudutlarındaki hareketlere yabancı kalamıyacağı tabîi bulunan bu büyük emîr'i, *Merv*'de *Horâsân Selçukluları*'nın *saray hekimliği* vazifesini gören müellifi-mizin tanımaması, hemen hemen imkânsız sayılabilir⁶³.

⁶³ 'Avfî metinlerinde türlü türlü şekillerde yazılan bu Türk emîrinin adını, *M a r q u a r t*, meşhur eserinde, *İlkinci b. Kuçkar* tarzında okumak lâzım geldiğini söylemiş, ve bunun, sair tarihî kaynaklarda da adı - bozulmuş bir şekilde - geçen emîr olması icap ettiğini de ileri sürmüştü (*Ostürk. Dialekt*, 48, 201). Z. V. T., P. P e l l i o t, B a r t h o l d ve M i n o r s k y'nin de iştirâk ettikleri bu okuyuş tarzını kabûl etmiyerek, *Alakci b. Koçkar* şeklini tercih ediyor. Sırası gelmiş iken, bu isim hakkında şimdiye kadar tarihçilerin gözüne çarpmamış olan edebî bir vesikadan bahsetmek isterim: Selçuklu devrinin tanınmış şairlerinden 'A b d ü l - V â s i ' - i C e b e l i 'nin, bunun ölümünden sonra yerine *Hârizmşâh* olarak tâyin edilen oğlu *Tuğrul Tegin M u h a m m e d* hakkındaki bir kasîdesinde, onun da ismi geçmektedir (B e d l u ' z - Z a m â n, *Suhan* ve *Suhanvarân*, Tahran 1308, hicrî-şemsî, c. I, s. 330):

پهلوان ملك ايران شمس شاهان بشر
ایزد اورا فضل بر شاهان عالم سربر
یافت خوارزم از حضور تو فضیلت بر کور

وارث کنج و نکین میراجل طغرلکن
میر فرزانه قاروی بن انکنجی که داد
چون مدینه از حضور خاتم پیغمبران

T a b â ' l ' ü l - H a y â v â n nüshasında الکجی (Alkci) tarzında yazılması dolayısıyla bu şekli tercih ettiği anlaşılan Z. V. T.'in bu okuyuş tarzı, yukarıki manzûmede vezne pek uymadığı için, kabûl edilemez. Ben, muhtelif metinlerdeki yazılış şekillerine ve yukarıki kasîdenin veznine göre, bu ismin, şimdilik *İlkinci* tarzında okunmasını daha doğru buluyorum (bu emîr ve oğlu hakkında bakınız: W. B a r t h o l d, *Turkestan...*, s. 323-324).

Ş. T. Mervezî'nin XII. asırda yazılmış eserinden alınarak XIII. asırda 'Avfî tarafından tekrarlanan bu mâlûmat, görülüyor ki, kaynakları itibarıyla, XI. asrın ilk yarısına âittir; ve *Kay*'ların *Orta-Asya* tarihi'nde birinci ve sonuncu defa oynadıkları tarihî rolü aydınlatmaktadır. Buna, *Kâşgarî*'nin ifadelerini ve XII. asırdaki *Selçuklu* sultanları'nın maiyetinde bu kabîleye mensup *kölelerin* bulunduğunu da ilâve edersek, bu kabîle hakkındaki mahdut bilgilerimizin tam bir tablosunu vücade getirmiş oluruz. *Fahreddîn Mübârekşâh*'ın 1206'da yazmış olduğu "*Târih*"inde muhtelif Türk kabîleleri arasında zikrettiği *Kay* (قى) ve *Gay* (غاى) isimlerinde, bunun muahhar bir hâtırasının bulunduğu tahmin olunabilir⁶⁴. Bundan bir asır kadar sonra *Hamdül-lâh Mustavfî*'nin *Uzak-Şark*'taki *Uygur* memleketlerini tavsif ederken, *Kâsân* ve *Tatar*'larla beraber *Kay*'lardan da bahsetmesi, kısmen *el-Bîrûnî*'nin ve kısmen de XII. asır edebî metinlerinin te'sirleriyle olup, bize bu kabîle hakkında hiçbir yeni şey öğretmemektedir. İşte görülüyor ki, XII. asrın ilk yarısından sonra, *Kay*'lar hakkında İslâm kaynaklarında hiçbir yeni mâlûmata tesadüf edilemediği gibi, şimdilik bildiğimize göre, XII. - XIV. asırlara ait *Çin* ve *Moğol* kaynaklarında da, bunların adı geçmemektedir.

Türk dünyasının *en şark* uçlarında yaşayan ve XII. asırdan beri muhtelif Moğol unsurları arasında kalarak göçebe hayatının icap ettirdiği çetin mücadeleler neticesinde zayıflayan, parçalanan, başka teşekküllere karışan, köle sıfatıyla *müslü-*

⁶⁴ *Târih-i Fahrüddîn Mübârekşâh*, E. Denison Ross neşri, London 1927, s. XII.

man memleketlerine -belki de *Uzak-Şark* saraylarına- götürülüp satılan *Kay*'lar, müstakil bir kabîle olarak, yavaş yavaş tarih sahnesinden çekilmiş olmalıdırlar. Potanın'ın tetkiklerine göre Garbî Moğollar'dan *Durgut*'lar arasında *Hayde* adını taşıyan oymak ile, Moğol menkıbelerinde geçen *Hay-Tepe*, *Kay-Tiber* gibi bâzı coğrafî adlar, *Koybal*'lar arasındaki *Haydı-Bar*, *Kayding* gibi isimler, belki bunların son hâtıralarını saklamaktadır⁶⁵. *Başkurt*'lar arasında *Kay* veya *Kaylı* adını taşıyan bir kabîle de, belki bunların bir bakiyyesidir⁶⁶. İşte, şimdilik *Kay* kabîlesi hakkında, azçok müsbet olarak, bildiğimiz şeyler, bu kadardır⁶⁷.

⁶⁵ F u a d K ö p r ü l ü , *Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar*, s. 8, not 1.

⁶⁶ Aynı yerde, s. 8. R i ç k o v, ilk defa 1762'de basılmış olan eserinde Başkurt kabilelerini sayarken, K a z a n'a giden yolun şimâl-garbî cihetinde **Yürektav-Kaylı**, **Kır-Kaylı**, **Edil-Kaylı**, **Aktav-Kaylı** gibi birtakım oymakların adlarını zikretmektedir ki, bugün bunların kabîle teşkilâtı bozulmuş olmakla beraber onlara hâlâ K a y d ı (yâni lı=dı olduğuna göre: K a y l ı) diyorlar (**Urenburg Vilâyeti Topoğrafyası**, Son basım, 1887, s. 67-71). S. R u d e n k o da Başkurtlar hakkındaki eserinde, bunlardan başka, **Küyük-Kay** ve **Soklı-Kaylı** isimlerini saymaktadır (**Başkıry**, I, Pêtersburg, 1916, s. 28, 274). Bunların, eski Moğol **Kay**'ları ile alâkaları olup olmadığını aramak, daha ziyade, mütehassıs etnoğrafıların ve mongolistlerin yapabilecekleri bir şeydir. Biz, sadece, herhangi bir ihtimâlin kaydıyla iktifa ediyoruz.

⁶⁷ Z. V. Togan'ın, K a y ve K a y ı isimleriyle, bâzı Çin kaynaklarından, avestik metinlerden hattâ İslâm eserlerinden çıkarılmış birtakım şüpheli isimleri birleştirmek hususundaki tecrübeleri, bize çok hayâlî mahiyette görüldüğü için, burada, sadece **fonetik bir benzeyleş'e** dayanan ve tarihî delilleri bulunmayan bu **birleştirm e**'lerden bahsetmeyi bile lüzumsuz bulduk.

VIII

OĞUZ BOYLARINDAN KAYIĞ=KAYI KABİLESİ'NİN
MUHÂCERETİ VE TARİHİ ROLÜ.

Osmanlı devletinin ilk *etnik çekirdeği*'ni teşkil ettiği hemen umumiyetle kabûl olunan *Kayı*'ların, XI. asırdanberi *Seyhun* civarlarında, *Mâverâ-ünnehir*'de, *Horâsân*'da *İslâm medeniyeti* ile çok sıkı temas hâlinde yaşayan büyük *Oğuz câmiası*'na mensup olduğunu ve bunların, o sıralarda hâlâ *Moğolistan*'da bulunan -büyük bir ihtimalle *Moğol* aslından- *Kayı*'lardan tamamiyle ayrı bir *etnik zümre* sayılması lâzım geldiğini, yukarıda bütün delilleri ile göstermiş ve bu kabîlenin "*XIII. asırda Merv civârındaki Mâhân'dan Anadolu'ya geldiği*" hakkındaki eski *an'aneci nazariye*'nin, müsbet mahiyette hiçbir tarihî esasa dayanmayan basit bir masal'dan ibaret olduğunu anlattıktan sonra, sair birtakım Oğuz kabîleleriyle birlikte olan bu *Kayı* muhaceretinin hakikî mahiyetini de kısaca izah etmiştik. Şimdi, *Osmanlılar'ın etnik menşeleri mes'ele*si kadar ve belki bundan daha ehemmiyetli olarak "*Anadolu'nun Türkleşmesi*" vâkıası ile de alâkalı olan bu *Kayı* kabîlesi hakkında -tarihî ve toponimik vesîkaların bıraktığı imkân dairesinde- malûmat vermek istiyoruz.

Bu küçük tarihî hulâsayı yaparken, Osmanlı sülâlesi hakkında eski kronikçilerin türlü türlü şekillerde tekrar ettikleri, birbiriyle hiç tetabuk etmeyen uydurma jenealojilere ehemmiyet vermediğimiz gibi⁶⁸, Osmanlılar'ın *Anadolu'ya* gelmeleri

⁶⁸ Paul Wittek, «bu Osmanlı silsilenâmelerinin muhtelif zamanlarda nasıl uydurulduğu» hakkında tenkîdî bir tecrübe-

hakkında yine aynı kaynaklarda mevcut karışık, mütenakız, tarihî hâdiseler ile ve kronoloji ile te'lifi imkânsız *masallar*'a da aslâ kıymet atfetmediğimizi, bilhassâ tasrih edelim⁶⁹. Yalnız Osmanlı tarihçilerini değil, daha eski müelliflere gitmemek için *Hammer*'den başlayarak, *Iorga*, *Marquart*, *Gibbons* gibi birtakım garp âlimlerini de şaşırtan, hattâ, bu hususta ileri sürdüğümüz tenkîdlerin alâkalı garp tarihçileri tarafından kabulünden sonra bile⁷⁰, yu-

yi 1925'de *Der İslam*'da çıkan bir makalesinde (c. XIV, s. 94-100) yapmıştı. Umumiyetle Oğuz kabîlelerinin cedlerini ve onların kahramanlık destanlarını ihtiva eden an'aneler hakkında, Reşîdeddîn, Ebû'l-Gâzî, Hasan Bayatî gibi müelliflerin yukarıda zikredilen eserleri, sonra Enverî'nin *Düstûnâme*'si gibi eserler, elde bulunuyor. Bunların esaslı bir surette mukayese ve tetkiki, bilhassa Oğuz destanının aydınlatılması için, çok faydalı olacaktır.

⁶⁹ Osmanlılar'ın muhacereti hakkında ilk kaynaklardaki muhtelif, mütenakız rivayetler ve sonraki kronikçilerin bunları birbiriyle te'lif ederek vücade getirdikleri (*combiné*) şekiller hakkında hususî bir tetkik yapılmış değildir. Maamafih, bunlardan hiçbirinin tarihî bakımdan inanılmağa lâyık olmadığı, ve daha ziyade menkıbe mahiyetinde telâkkî edilmeleri icap ettiği, en basit bir tenkid neticesinde meydana çıkmaktadır. Osmanlı tarihinin müsbet şekilde tetkiki için, bu gibi menkıbelerin bir tarafa bırakılması icap ettiği, mütehassıslar arasında artık bir hâkikat şeklini almıştır.

⁷⁰ Bunun kendi tarafımızdan ileri sürülmüş indî bir iddia olmadığını göstermek için, kıymetli bir macar âliminin bu husustaki ifadesini nakledeceğim: «Osmanlı tarihi başlangıcının ve ilk gelişme devrinin en seçkin araştırmacısı, şüphesiz ki, Türk bilginini Fuad Köprülü'dür; vardığı neticeler Garp tarihçiliğinden de yayılmıştır» (L. Rasoni, *Dünya Tarihinde Türklük*, Ankara 1942, s. 189). Maamafih, kıymetli fransız tarihçisi F. Grenard, son yıllarda çıkardığı küçük fakat mühim eserinde Osmanlı devleti'nin ilk tekâmül safhaları hakkında benim birçok fikirlerimi kabul ettiği hâlde, galiba eski görenekten birdenbire kurtulamadığı için, «Hârizmşâhlara tâbi olan küçük bir Kayığ

karıda gösterdiğimiz veçhile, Z. V. Togan tarafından -mahiyet ve kıymetleri her bakımdan *çok şüpheli* bâzı kaynaklara dayanılarak- tekrar canlandırılmak istenen bu masalların, *Kayı muhacereti* mes'elesini aydınlatamayacağı, artık iyiden iyiye anlaşılmıştır. Bu hususta Marquart ve Gibbons taraflarından yapılan ve muhtelif rivayetleri azçok *tenkîdî* bir tarzda *te'life* ve tarihî bir kadro içine sokmağa çalışan *tecrübe*'lerin nasıl neticesiz kaldığını gördükten sonra, yukarıda tekrarladığımız veçhile, "*Kayılar'ın iptida 1230'da Anadolu'ya geldikleri*" iddiası gibi -temelleri en basit filolojik ve tarihî bir tenkîde dayanamıyacak- masalları, artık büsbütün ortadan kaldırmak lâzımdır⁷¹. Çok şüp-

aşiretinin 1221'deki Moğol istilâsı karşısında Horâsân'dan hicret ettiğini, ve bunun Ertuğrul maiyetindeki küçük bir parçasının Sultan Alâeddîn Keykubâd tarafından Selçuklu devletinin garp uclarına yerleştirildiğini» tekrar etmektedir (*Grandeur et décadence de l'Asie*, Paris 1939. s. 38 - 39). Bu yanlışlığın, sadece «eski bir alışkanlık'tan» ileri geldiğini açıkça söyleyebiliriz. Sırası gelmişken şunu da ilâve edeyim: osmanlı tarihinin muhtelif ana mes'eleleri ve devletin kuruluş safhaları hakkındaki tetkiklerimizin neticeleri, Garp ilim dünyasında umumiyetle kabûl edildiği hâlde, bu mevzua ait olarak şu son yıllarda memleketimizde yazılan bâzı tarih kitapları'nda bunlardan tamamıyla gaflet olunmakta. ve kısmen osmanlı vak'anüvislerindeki eski masallar, kısmen de Türkler hakkında menfi düşünceler besliyen birtakım değersiz Garp müelliflerinden alınmış yanlış fikirler tekrarlanmaktadır; memleketteki neşriyattan bile bu kadar habersiz kalanların, millî tarihe ve ilmî hakikatlere karşı gösterdikleri bu korkunç alâkasızlık karşısında, yalnız ilim değil memleket hesabına da, hayret ve teessür duymamak kabil değildir sanıyoruz.

⁷¹ Z. V. Togan, böyle bir tenkide hiç lüzum görmeden, sadece, yeni meydana çıkan iki eserde de bu muhaceretten bahsedilmesini kat'i bir delil gibi telâkkî etmiştir. Hâlbuki, son yıl-

heli ve çürük bir temel üzerine tamamiyle *hayâlî* faraziyeler kurmak suretiyle yapılmak istenen bir *tarihî inşâ'nın*, bugünkü ve yarınki araştırmacılar için, *faydalı* değil, bil'akis *çok zararlı* olduğuna inandığımız cihetle, burada *Kayı'lardan* bahsederken, bu hususta, ancak *tarih* ve *kronoloji* kadrosu içinde kalmağa çalışacağız.

Kayı'ların tarihi, pek tabii olarak, mensup oldukları büyük *Oğuz câmiası* içinde tetkik olunmak lâzımdır. Umumiyetle Türk kabilelerinin *etnoloji* ve *tarih* bakımlarından tetkikleri mes'elesinin ne kadar zor olduğunu, bu zorlukları doğuran sebepleri, yanlışlıklara düşmemek için *metodoloji* bakımından ne gibi prensiplere uymak lâzım geldiğini, vaktiyle bir yazımda çok umumî bir şekilde göster-

larda benim ve P. Witte k'in şiddetli tenkidlerimize uğrayan muhaceret masalının *historicité'sini* isbat için, evvelâ, yapılan tenkidleri çürütmek lâzımdı; ondan sonra da, bu yeni kaynakların *vüsûk* ve kıymet dereceleri tesbit olunmak icap ederdi. Z. V. Togan, bunların hiçbirini yapmıyarak, sadece M. D ' O h s s o n'un bu hususta *Müneccim başı ve Sa'deddin* tarihlerine dayanarak ileri sürdüğü rivayeti tekrarlamıştır (*Histoire des Mongols*, c. I, La Hay, 1834, s. 294-5). Z.V. Togan bunların Anadolu'ya gelişinin 1230'da I. Alâeddin Keykubâd ile Celâled-din Harzem şâh arasında *Erzincan* civarında vukua gelen muharebe esnasında olduğu hakkında, yine aynı meşhur müellifin *Tableau général de l'Empire ottoman'ını* da me'haz olarak gösteriyorsa da, bunda bir *dalgınlık* olduğu, çünkü bu muharebe hakkında bu eserde değil yine onun *Moğollar Tarihi'nde* tafsilat bulunduğu mâlûmdur (c. III, s. 45-42). Görülüyor ki Z. V. Toğan çoktanberi, «bir m e n k i b e'den başka birşey olmadığı» anlaşılmış bulunan bir rivayetli, hiçbir yeni delile dayanmadan *tarihî bir hakikat* gibi, kabûl etmekle çok aldanmıştır.

miştım⁷². Bu gibi tetkîklere girişirken, umumiyetle Türk kabîle teşekküllerinin mahiyeti, bunların dağılıp toplanma ve yeni kabîlelerin teşekkül tarzları, *etnik* teşekküllerle *siyasî* teşekküllerin birbirine karıştırılmaması lüzumu, bu göçebe kabîlelerin coğrafî sâhalarını değiştirmekte ve yeni isimler altında yeni teşekküllere girmekteki kolaylıkları ve nihayet, tarihî kaynakların bu türlü tetkîkler hususundaki kifayetsizliği, aslâ gözden kaçırılmamalıdır; ve her şeye rağmen, birçok noktaların *şüpheli* veya büsbütün *karanlık* kalacağı düşünülerek, bu boşlukların *hayâlî* faraziyelerle doldurulmasından kat'î surette çekinilmelidir. *Oğuzlar*'ın, daha İslâmiyet'ten evvelki devirlerden başlayarak, muhtelif Türk kabîleleri arasında -gerek sayılarının çokluğu, gerek siyasî rolleri bakımlarından- ehemmiyetli bir mevki tutmuş olmaları, Türkler'le münasebetlerde bulunan muhtelif kavimlerin tarihî kaynaklarında onlara ait epey mühim kayıtlara tesadüf edilmesini mümkün kıldığı gibi, *eski Türk kitâbeleri*'nde de *Oğuzlar*'dan bahsedilmesi, yabancı kaynakların kontrolüne ve tamamlanmasına imkân bırakmaktadır. Maamafih, biz burada doğrudan doğruya *Oğuzlar*'ın tarihlerini değil⁷³, sa-

⁷² F u a d K ö p r ü l ü, *Oğuz Etnolojisine Dair Tarihî Notlar*, s. 3-5. Burada sadece temas edilen bu mühim mes'ele hakkında yakında geniş bir tetkik neşretmek ümidindeyim.

⁷³ Bu hususta ilk *Mutasavvıflar*'a, *M i n o r s k y*'ye, ve bilhassa *Barthold*'ün yukarıda adları geçen eserlerine bakınız. Bu büyük âlim, Türkmen tarihi hakkındaki mühim tetkîkinin başında, bu hususta en toplu mâlûmatı vermektedir. Fakat bütün bunlara rağmen, *Oğuzlar* hakkında, tarihî ve etnolojik büyük ve ciddî bir monoğrafiye ihtiyaç olduğu muhakkaktır. *Oğuz kabîleleri* hakkında *T h. H o u t s m a*'nın artık hiçbir kıymeti kalmamış olan küçük bir makalesi müstesna olarak (*Die Ghu-*

dece *Kayı* kabîlesinin tarihini tetkik edeceğimiz için, bu kabîle adına iptida tesadüf edilen XI. asırdan daha geriye gidecek değiliz.

Oğuzlar'ın XI. asırda *Gazneli* sultanları ile sıkı münasebetleri, ve yine bu asırda, bunların *Kınık* şubesine mensub bir sülâlenin *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*'nu kurmuş olması, *Gazneliler*'e ait tarihî kaynaklarda *Oğuzlar*'dan bahsedilmesine sebep olduğu gibi, *Mahmûd Kâşgarî*'nin eserinde de *Oğuzlar*'a ve *Oğuz* şübelerine sair Türk zümrelerinden daha fazla bir yer ayrılmasını intac etmiştir. Ve işte biz *Kayı* ismine iptida burada, 22 *Oğuz* kabîlesinin başında, tesadüf ediyoruz: *Mahmûd*, *Selçuklu* sultanları'nın mensup oldukları *Kınık* boyundan sonra *Kayığ* (yâni *Kayı*) boyunu zikrediyor ki, bundan, bu kabîlenin *ıçtimaî mevki* (yâni *kabîle asâleti*) bakımından diğerlerinin üstünde telâkki edildiği anlaşılıyor. XIV. asır başlarında müverrih *Reşideddîn*, bundan biraz farklı olarak, *Oğuzlar*'ın 24 kabîlesini zikretmektedir ki, *Kayı*'lar burada *en başta* gelmektedir. *Oğuzlar* arasında yaşayan menkıbevî mahiyette birtakım tarihî rivayetler ve an'aneler yine *Reşideddîn* tarafından tes-

zenstamme, Wiener Zeitschr. d. Kunde d. Morgenlandes, II, 1888), hemen hiçbir şey yazılmamış, V a m b ê r y ve A r i s t o v'un Türk kabîlelerinin etnik teşekkülleri hakkındaki umumî eserlerinde de *Oğuzlar* kısmı çok zayıf kalmıştır. Bunlardan sonra, benim *Oğuz* etnolojisine ait 1925'de çıkan bir makalem ile, *Avşar*'lar hakkında 1942'de *İslâm Ansiklopedisi*'nde neşredilen yazımdan başka, *Oğuz* kabîleleri hakkında zikre şayan hiçbir tarihî tetkik yapılmış değildir. (W. Barthold'un *Türkmen Tarihi*'nde *Oğuz* boylarından *Yazır*'ların siyasî rolleri hakkında verdiği mâlûmat, çok mühim olmakla beraber, hususî bir tetkik sayılamaz).

bit edildiği gibi⁷⁴, XV. asırda Osmanlı müellifi *Hasan Bayatî*⁷⁵ ve XVI. asırda da *Ebü'l-Gâzî Bahadır*

⁷⁴ Tarihçi Reşîdeddîn, meşhur umumî tarihindeki **Tarih-i Oğuz ve Türkân ve Hikâyât-ı Cihangîrî-i Oğuz**, yâni «**Oğuz Hanın ve Türkler'in Tarihi ve Oğuz'un Cihangirliği Hikâyeleri**» adlı bir kısımda, Türkler'in ve bilhassa Oğuzlar'ın menşei, Oğuz imparatorluğunun kuruluşu, ve Oğuz'dan sonra yetişen hanlar hakkında menkıbeleri kaydetmektedir. Sonlarına doğru biraz tarihî bir mahiyet alan bu **menkıbeler mecmuası**'na göre, **Gazneli Mahmûd'un** babası **Kayı** kabilesindendir; **Hârizmşâhlar** **Begdîlî** kabilesine mensubdurlar. Selçuklular'ın mensup olduğu **Kınık** kabilesi bir tarafa bırakılırsa, Oğuz padişâhları şu beş kabileden birine mensupdurlar: **Kayı**, **Begdîlî**, **Avşar**, **Imur**, **Yazır**. Fars'daki **Salgurlar** hânedânı, Selçuklular'dan evvel, buralara gelmiş olan **Salur**'lardandır; bunun diğer bir şûbesi **Ceyhun** civarında **Hârizm** hudutlarında yurt tutmuşlardır. Anadolu Türkmenleri, yâni **Karaman-oğulları**, **Eşref-oğulları** ve diğerleri, **Tuğrul Bey'in** Rûm seferi esnasında maiyetinde bulunan 20.000 Türkmen suvarisinden türemişlerdir. **Tuğrul** bu seferden döndüğü zaman, onların başında **Kınık**'ın kardeşlerinden **Arslan Sultan** bulunuyordu». Tenkidli bir şekilde basılması **Oğuz destanı** hakkında yeni mâlûmat verecek olan bu eserden çıkardığımız bu mâlûmat, bu makalemizin mevzuu bakımından, bize çok mühim ve yeni şeyler öğretiyor: **Sevük Tegin'in Kayı**'lardan olduğu, başka hiçbir eski kaynakta bulunmadığı gibi, onun Anadolu Türkmenlerini «daha **Tuğrul** zamanında **Bizans** hudutlarına gelen Oğuzlar'ın torunları» sayması da, umumiyetle Oğuzlar'ın ve orada **Kayı**'ların «daha Selçuklular'la beraber **Anadolu**'ya geldikleri» hakkındaki eski fikrimizi kuvvetlendirmekte, ve XIII. asırdaki muhaceret masalına tarihî bir mahiyet vermek isteyenlere karşı yeni bir delil teşkil etmektedir. **Salur**'lar hakkındaki bir tetkikimizde **Reşîdeddîn**'in bu eserde onlara dair verdiği mâlûmatı, pek tabii, sıkı bir tenkide tâbi tuttuktan sonra, kullanmıştık (**Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar**, s. 9-16).

⁷⁵ **Sultan Cem**'in arzusu üzerine tertip edilmiş olan **Câm-ı Cem-Âyîn** adlı bu eser, küçük bir jenealoji ve menkıbeler mecmuasıdır. **Ali Emirî** efendi tarafından 1332'de **İstanbul**'da neşredilmiştir.

Han taraflarından zabtedilmiş olduğundan⁷⁶, bu sayede, muhtelif Oğuz boyları ve bu arada *Kayı*'lar hakkındaki bâzı an'aneleri de öğrenebiliyoruz. Maamafih, *Reşideddîn*'in bâzı kayıtları müstesna olmak üzere, diğerlerinin, "bu kabîle an'anelerini bâzı tarihî vak'alarla bağlamak ve azçok kronolojik bir esasa dayandırmak" hususundaki teşebbüslerinin, tamamiyle neticesiz kaldığı açıkça görülmektedir. Bu menkıbe mecmualarını bir tarafa bırakarak sırf *tarihî* vesîkalara ve bunu geniş nisbette tamamlayan *etnoğrafya* ve *toponimi* tetkiklerine dayanınca, *Kayı*'lar hakkında pek az müsbet kayıtlara tesadüf ediyoruz ki, bunlardan çıkabilecek başlıca tarihî neticeler şu suretle hulâsa olunabilir:

1 — İlk defa XI. asırda adına rastladığımız bu kabîlenin, *Artuklular* devletinin kuruluşunda tarihî bir rol oynadığı, kroniklerde bu hususta bir sarâhat bulunmamakla beraber, bunların sikkelelerinden anlaşılıyor. Demek oluyor ki bu kabîle, *Selçuklular* imparatorluğu'nun kuruluşuna, sair Oğuz kabîleleriyle birlikte iştirâk etmiş ve XI.-XII. asırlarda *Artuklular*'ın maiyetinde *Şarkî-Anadolu* sâhalarında bulunmuştur.

2 — Bugün *Hazar-ötesi Türkmenleri* arasında *Göklen* ve *Ali ili* zümreleri içinde *Gay* veya *Kay*

⁷⁶ E b ü'l-G â z î H a n tarafından (H. 1071) yılında te'lif edilmiş olan bu küçük eser de, yukarıkiler gibi, Türkmenler'in silsilenâmesi yâni menkıbevî tarihidir. Türkmenler arasındaki şifahî ve yazılı an'anelerden istifade edilerek vücade getirilen bu eserin muhtelif yazmaları vardır ki, Rus türkoloğu A. S a m o i l o v i ç, muhtelif yazılarında, bu nüshalardan bahsetmiştir. **Tu-mansky** tarafından rusca'ya tercüme edilen bu eserin fena bir yazma nüshasının fotoğrafik kopyası 1937'de **Türk Dil Kurumu** tarafından neşir olunmuştur. A b d ü l k a d i r İ n a n'ın buna yazdığı imzasız **mukaddime**'den istifade olunabilir.

ismini taşıyan küçük oymakların mevcudiyeti, *Kayı*'lardan küçük bir kısmın, XI. asırdanberi oralarda kalmış olduklarını gösteriyor.

3 — XI.-XIX. asırlara ait tarihî kaynaklar, *Mâverâünnehir*, *Hûrizm* ve *İran* sâhalarında birtakım Türk kabîlelerinin ve o arada bâzı *Oğuz* zümrelerinin yaptıkları hareketlerden bahsettikleri hâlde, bunlar arasında *Kayı* ismine hiç tesadüf edilmemesi, bundan başka, bugün bütün bu sâhaların *toponimi*'sinde sair muhtelif Türk ve Oğuz izlerini saklayan birçok *yer adları*'na rastlandığı hâlde bunlar arasında *Kayı* adının hiç bulunmaması, biraz evvel zikrettiğimiz *Türkmenler* arasındaki birkaç küçük gurup müstesna olmak üzere, *Kayı*'ların umumiyetle *garba doğru* geldiklerini kat'î olarak anlatıyor.

4 — Bugün *Kayı* ismini taşıyan yerlere, yalnız, pek mahdut bir nisbette *Şimalî-Azerbaycan*'da ve en fazla *Anadolu*'da tesadüf edilmesi, bunların nerelerde yerleşmiş olduklarının yegâne izleridir. Bu yer adlarına, *Artuklular*'ın hâkim olduğu *Şarkî-Anadolu*'dan ziyade garp ve kısmen cenup sâhalarında tesadüf edilmesi, *Kayı* oymaklarından büyük bir kısmının, tarihî ve iktisadî âmiller sebebiyle *garba doğru* yürümelerinden ileri gelmiş olmalıdır. *Artuklular* hizmetinde kalan diğer oymakların da, askerî vazifelerle şehirler ve kasabalarda yerleşmiş ve böylece yavaş yavaş kabîle hayatını ve an'anelerini unutmuş oldukları, kuvvetle tahmin olunabilir. Bunlardan bâzılarının, belki daha o sıralarda veya daha sonra, sair Oğuz şûbeleri arasına karışmış olmaları da akla gelebilir⁷⁷.

⁷⁷ Şeref Han-ı Bidlîsî, meşhur *Şerefnâme*'sinde,

5 — Gerek *Anadolu Selçukluları* gerek *Osmanlılar* devrinde, XII.-XVI. asırlar esnasında *Anadolu*'daki bâzı Oğuz kabîlelerinin yaptıkları birtakım hareketlere ve bu münasebetle tarihî kaynaklarda bu kabîlelerin isimlerine tesadûf olunduğu hâlde *Kayı* adına hiç tesadûf edilmemesi, ve XVI. asırdan bugüne kadar *Anadolu*'da yaşayan göçebe aşîretler arasında da hemen hiçbir *Kayı* zümresine rast gelinmemesi, bunların, daha *ilk Anadolu fütuhâtı* devirlerindenberi, küçük parçalara bölünerek ayrı ayrı coğrafî sâhalarda yerleştirildiklerini ve nihayet XVII. asra kadar artık göçebelikten çıkarak toprağa bağlanmak suretiyle, *tribal* hayat şeklinden uzaklaşmış olduklarını, gös-

Bitlis havâlisinde, Selçuklu sultanları'nın ve Atabeyler'in hâkimiyeti zamanından oralarda kalmış bulunan bâzı küçük kabîlelerin mevcut olduğunu söylemekte, ve kendi zamanında (XVI. asır sonlarında) *Serâciyân* adını taşıyan bir kabîle isminin de *Selçûkiyân*'dan galat olduğunu ilâve etmektedir:

« و بروایتی بلدہ بدلیس در تصرف قزل ارسلان اتابکی بوده. بہر تقدیر تاریخ شحکی عراق عرب با قسنقر و شحکی آذربایجان بایلدکز موافق است، و ایام حکومتشان با ہم مطابق، و جماعت سراجیان کہ در ولایت بدلیس اند، از بقیہ ایشان است، و سراجیان غلط سلجوقیان است. اولاد تاج احمد و قراکوٹہ و قلی اوزبکان وغیرہ ازان طایفہ اند»

(*Şerefnâme*, Mo h a m m e d A l i A v n î neşri, Kahire, s. 480). XVI. asıra ait olan bu rivayetin ne dereceye kadar doğru olduğu, üzerinde çok durulmak icap eden bir mevzûdur. Biz, sadece, bu gibi an'anelerin daha asırlarca evvel bile mevcut olduğunu göstermek için bu rivayeti buraya naklettik. Maamafih burada, kasaba ve şehirlere yerleşmiş aşîret parçalarından değil, henüz kabîle hayatını muhafaza eden zümrelerden bahsolunuyor. Ancak, *Anadolu*, *Mezopotamya*, *İran* kasaba ve şehirlerinde de, kabîle isimlerini taşıyan bâzı mahallelerin mevcut olduğunu bildiğimiz gibi, bâzı şehirlerde birtakım kabîlelerin yerleşmiş olduğuna dair - meselâ *Târîh-i Güzide* gibi- eski kaynaklarda da mühim kayıtlara tesadûf olunmaktadır.

termektedir. Yalnız, XVI. asır ortalarında, *Saruhan* eyâletinde, -bugünkü *Manisa* vilâyeti dahilinde ve galiba *Çoban İsa* taraflarında- *Kayı* adını taşıyan küçük bir Türkmen oymağının henüz göçebe hayatını muhafaza ettiğine dair resmî bir vesîka mevcuttur ki, bunlar, *Kayı*'ların henüz yerleşik hayata geçmemiş son bakıyeleri gibi sayılabilir⁷⁸.

6 — *Gazneli Mahmûd*'un babası *Sevük Tegin*'in *Kayı*'lardan olduğu hakkında *Reşîdeddîn*'in verdiği malûmat eğer doğru ise, bu daha X. asırda *Sâmânîler*'in saraylarında ve ordularında *Kayı*'lara mensup kölelerin bulunduğunu anlatabilir. *Sâmânîler*'in Oğuz'larla münasebetleri hakkındaki tarihî bilgilerimize göre, bunun böyle olması hiç de uzak bir ihtimal değildir. Maamafih, bu vâkıa, *Kayı* kabîlesinin muhacereti hakkındaki bilgilerimize yeni bir şey ilâve etmiş değildir⁷⁹.

Muhtelif Oğuz şûbelerinin XI.-XIX. asırlar zarfındaki tarihine, İran etnoğrafyasına ve *İran Türkleri*'ne, *Şimalî-Suriye* ve *Anadolu*'nun Türkleşmesine ait yapmış olduğum tetkîklerden edindiğim malûmatın, *Kayı*'lar hakkındaki mahdut fakat müsbet bilgilerle mukayyesinden çıkan bu netîceler, bence, şimdiye kadar bir *muammâ* hâlinde kalan *Kayı* mes'elesini oldukça aydınlatmıştır sanırım. Bu Oğuz şûbesinin tarihî rolü, şarktan garba muhacereti, iskân mıntıkları hakkındaki bu *esas noktaları*'nı böylece tesbit ettikten sonra, bunların

⁷⁸ M. Ç a ğ a t a y U l u ç a y, *Saruhan - oğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar*, İstanbul 1940, s. 41, 42, 170. Bu vesîka (H. 959) tarihlidir.

⁷⁹ Yukarıda 74 numaralı nota bakınız.

istinad ettikleri başlıca delilleri ve îcap eden tamamlayıcı tafsilâtı vermek daha kolay olacaktır:

Seyhun nehri yukarılarında ve *Aral gölü* şimâlindeki bozkırlarda yaşayan kuvvetli *Oğuz* kabîlelerinin, XI. asırda *Mâverâünnehir* ve *Horâsân*'a inerek *Sâmânîler*, *Kara-Hanlılar* ve *Gazneliler*'le münasebette bulunmaları ve nihayet, birdenbire *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*'nun kuruluvermesi üzerine bütün *Yakın-Şark* İslâm dünyasının *Türk hegemonyası* altına geçmesi, yalnız siyasî bakımdan değil *etnik* bakımdan da, çok büyük ve *devamlı* netîceler doğurmuştur. İptida bir *kabîle devleti* mâhiyetinde olan ve bunun netîcesi olarak *feodal* hususiyetlerini sonuna kadar kaybetmeyen bu siyâsî teşekkül, muhtelif tarihî âmiller te'siriyle, çarçabuk bir *İslâm imparatorluğu* şeklini almakla beraber, hükümdar sülâlesinin mensup olduğu *Oğuz Türkmenleri*'nin siyasî ve askerî nüfuzları birdenbire kırılmadı; ve merkezî idare (*Dîvân*), uzun müddet, bu mes'ele ile, yâni "imparatorluk idaresi ile *Oğuz* kabîleleri arasındaki münasebetlerin, bir çarpışma'ya meydan vermiyecek şekilde halli" ile meşgul oldu. Daha devletin kuruluşundan evvel bile kendilerini bütün *Oğuzlar*'ın *meşrû' reisi* sayan *Selçuklu* hânedanının bu iddiaları, öyle görünüyör ki, ayrı ayrı reislere mâlik olan bütün kabîleler tarafından da kabûl edilmişti. Ancak, bu *râbîta*, "her kabîlenin yalnız kendi reisine itaat etmesi" prensibini ortadan kaldıramıyor, ve kabîle reisi, hükümdara "*şahsî* olarak" bağlı bulunuyordu. Büyük kabîle birliklerinin başında bulunan *îrsî* reis ile ona bağlı diğer küçük kabîle reisleri arasındaki *râbîta* ne mahiyette ise, büyük reislerle *hükümdar* arasındaki *râbîta* da aynı mahiyette idi;

yâni, Selçuklu hükümdarı, Oğuz kabîlelerinin an'anevî telâkkilerine göre, "*mutlak* surette hükmeden bir *imparator*" değil, kendisinden daha küçük reisler gibi "*kabîle örf ve an'anelerine göre hareket mecburiyetinde olan*" bir *büyük reis*'dir; ve diğer reisler ile arasındaki *fark*, bir *mahiyet farkı* değil, fakat sadece bir *derece farkı*'dır. Açıkça görülüyor ki, bu, *içtimaî* ve *siyasî* bakımlardan, tamamiyle *tribal* ve *feodal* bir telâkkidir.

XII. asırda *Horâsân*'da yaşayan kalabalık bir *Oğuz* zümresinin Sultan Sencer'e karşı büyük isyan hareketlerinde, bu *telâkki*'yi açıktan açığa görmekteyiz: bunlar, Selçuklu idaresini ve idare mümessillerini tanımlıyarak, "doğrudan doğruya *Sultan*'a bağlı olduklarını" söylüyorlardı⁶⁰. Göçebe kabîlelerin bu *hukukî* telâkkilerine rağmen, bu devleti, Abbâsiler'de ve Gazneliler'de olduğu gibi "hükümdara bir nevi *kudsiyet* vererek onu Allah'ın vekili veya -mecazî olarak- *gölgesi* sayan"⁶¹, ve en bü-

⁶⁰ M. Fuad Köprülü, *Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları*, s. 481.

⁶¹ Müverrih Utbî'nin mühim bir fıkrasına göre, Mahmûd Gaznevî «Zillullah fi'l-arz» yâni «Allah'ın yer yüzünde gölgesi» lâkabını kullanmıştır ki, iptida E. G. Browne buna dikkat etmiştir (Ishwari Prasad, *L'Inde du VII. au XVI. siècle*, Paris 1930, ş. 86). Sonradan bu unvanı, bu gibi tantanalı unvanlara pek meraklı olan 'Alâeddîn Hârizmşâh'ın kullandığını da vaktiyle göstermiştik (*Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları*, s. 479). Bu unvanın Selçuklular tarafından da kullanılmış olduğunu, Sultan Arslan b. Tuğrul hakkında Mucîr-i Baylakânî'nin bir kasidesindeki şu beyitten anlıyoruz (Râvendî, *Râhat'us-Sudûr*, s. 302):

رکن دین الحق ظل الله مولى الخائفین کزو جودش عقل را بنیاد و قانون کرده اند

Türk ve İslâm devletlerinde hâkimiyet mefhumunun tekâmülü hakkında hazırladığımız bir monografide, bütün bu gibi

yük emirlerden en *ehemmiyetsiz* ferdlere kadar herkesi onun tebeası, raiyyeti hükmüne koyan” *mutlakıyetçi bir hükümdarlık* şekline sokmak isteyen Amîdû'l-Mülk Kündürî ve bilhassa Nizâmü'l-Mülk gibi İranlı idare adamları, büyük zorluklarla karşılaşmışlardır; *Siyâsetnâme*'sinde, devletin ilk kuruluşunda büyük hizmetleri olan bu hür ruhlu *Türkmenler*'e karşı nasıl hareket edilmesi lâzım geldiğini anlatan büyük vezir, onları hükümdara bağlayacak tavsiyelerde bulunmaktadır⁸². Maama-

mes'elelerin, en ince noktalarına kadar tetkik ve izahına çalışılmıştır.

⁸² *Siyasetnâme*'nin «Türkmenler'in de gulâmlar ve Türkler ve başkaları gibi hizmete alınmaları» hakkındaki XXVI. faslında, devletin, sayıca çokluk olan T ü r k m e n l e r yüzünden çok zorluklarla karşılaştığı tasrih olunmakla beraber, devletin kuruluşunda büyük hizmetler gören ve zahmetler çeken ve hükümdar ailesiyle akraba olan bu Türkmenler'in mükâfata lâyık oldukları da itiraf edilmektedir. N i z â m ü ' l - M ü l k'ün, «Selçuklu hânedânına kırgın» olduklarını söylediği bu T ü r k m e n l e r i memnun etmek ve onların taraftarlığını kazanmak için teklif ettiği çare, pek basittir: Türkmen çocuklarından bin kişi seçerek tıpkı gulâmlar gibi onları da askerî bir terbiye ile ve saray muhitinde yetiştirmek suretiyle hânedâna bağlamak (*Siyasetnâme*, H a l h â l î neşri, Tahran 1310, s. 73; S c h e f e r tarafından bastırılan metnin bu kısmı daha tam ve doğru olduğu cihetle, ondan da istifade ettik). Metinde tam bir sarâhat bulunmamakla beraber, saray hizmetine alınacak olan bu Türkmen çocuklarının, kabîleleri üzerinde nüfuzları bulunan aristokrat tabakalar arasından seçileceği pek tabiidir. Hakikaten çok iyi düşünülmüş olan bu tedbirin tatbik edildiğine dair, tarihî kaynaklarda, hiçbir işaret bulunmuyor. Acaba, asâletleriyle mağrur olan Türkmen aristokratları, çocuklarının s a r a y k ö l e l e r i gibi yetiştirilmesine râzı olmadılar mı? Bence en kuvvetli ihtimâl budur. Selçuklu idaresi, kuvvetle tahmin edilebilir ki, bunu tatbik herhâlde ehemmiyetle çalışmış, lâkin muvaffak olamamıştır. Maamafih. Selçuklu idaresine karşı kırgın olmakla beraber, Oğuz kabîlelerinin,

fih netîcede, *Sâsânî* imparatorluğunu «ideâl devlet tipi» olarak kabûl eden *Nizâmü'l-Mülk*, daha doğrusu, onun temsil ettiği İranlı bürokrasi, maksadına muvaffak olmuş, devletin başlıca askerî makamları, *Gazneliler*'de olduğu gibi, “saray kölelerinden yetiştirilmiş” kimselere verilerek, hükümdarların ve büyük emîrlerin maiyetinde “muhtelif unsurlara mensup kölelerden mürekkep” oldukça büyük hassa kuvvetleri vücade getirilmiştir⁸³.

Büyük kabîle reislerinin merkezî idaredeki nüfuzlarını kırmaya ve hükümdarlık otoritesinin kuvvetlenmesine sebep olan bu *siyasî* ve *idarî* tekâmüle rağmen, XI.-XII. asırlardaki birtakım ehemmiyetli kabîle isyanlarından da anlaşılacağı gibi, bu *göçebe aşîretler mes'elesi*, devleti daima

eski *tribal* an'anelere uygun olarak, Selçuklu sultanları'nı daima *metbû'* tanıdıkları, *Sen cer*'i esir ettikleri zaman ona karşı gösterdikleri muameleden pek iyi anlaşılıyor. Selçuklu sultanları'nın da, yine *tribal* an'anelerin te'siri ile, merkezî idareye karşı türlü zorluklar çıkaran bu Türkmenleri *yabanc*ı saymadıkları, yine *Sen cer*'in âsî Oğuzlar'a karşı askerî bir te'dip hareketi icrasına *zorla râzı* olmasından istidlâl edilebilir. *Mahmûd Gaznevî*'nin, kendi topraklarına iltica eden Oğuzlar'ın —başlıca silâhları olan *Ok* kullanmalarını men için— parmaklarını kestirmek tavsiyesinde bulunan devlet adamlarının bu fikrini şiddetle reddetmesi de, dikkate lâyıktır: acaba bunda *Sevük Teğîn*'in *Kayı* Oğuzları'na mensup olduğu hakkında *Reşîdeddîn*'in rivayetini te'yid edecek bir mahiyet yok mudur? *Mahmûd*'un bu kararında, Oğuzlar'ın kendisi ile *akraba* olması *yâni kavmiyet şuûru*, bir âmil olmamış mıdır?

⁸³ *Gazneliler*'e ve Selçuklular'a ait bütün kaynaklar, bunu açıktan açığa göstermekte, ve bu hususta çok mühim tafsilâtı ihtiva etmektedir. **Memlûk sistemi** hakkında yakında neşir edilecek *tetkiknâmemiz*de, bu mes'eleler uzun uzun tetkik ve izah edilmiştir.

işgal ediyordu. Selçuklu devletinin kuruluşu üzerine *Seyhun* yukarılarındaki bozkırlardan *İran*'a inen birçok aşîretler, kendilerine yaylak ve kışlak hizmetini görebilecek uygun sâhalar istemekte idiler. O devirlerde kâfi derecede bir nüfus kesâfetine mâlik olan *İrân sâhası*, birbiri ardınca gelen bütün bu göçebe kabîleleri yaşatmağa kâfi gelmediği gibi, bu göçebe hareketleri, eskidenberi toprağa bağlanmış olan yerli halkın menfaatini de bozmakta idi. Âsâyîşin bozulmasını ve devlet gelirinin azalmasını intaç eden bu vaziyet karşısında, Oğuz aşîretlerinden birçoğunu, hânedâna mensup prenslerin idaresi altında, “garp memleketlerine ve bilhassa *Bizans hudutlarına* yollamak” siyaseti tâkip olundu. Bizans mukavemetinin uzun bir zaman için kırılmasını intaç eden büyük *Malazgird* zaferi ve *Kafkasya* fütuhâtı, bu kabîlelere, daha içerilere ilerlemek ve kendilerine *yeni topraklar* bulmak için, çok müsait bir zemin hazırladı. Böylece, Selçuklu devletinin göçebe Türkmen kabîlelerine karşı takip ettiği *idarî siyaset*, onu ittihaz edenlerin hiç düşünmedikleri çok büyük bir neticeyi yâni “*Anadolu'nun Türkleşmesi*” neticesini doğurmuş oldu. *Azerbaycan, Mezopotamya* ve *Şimalî-Suriye* sâhalarına kesif Oğuz kütlelerinin gelip yerleşmeleri de, yine bu asırda başlar. Maamafih bu *İslâm sâhaları*'nın istilâsı, Selçuklu Dîvânı'nın plânları icabından olduğu hâlde, *Bizans Anadolusu*'nun fethi, “Bizans mukavemet teşkilâtının içinden çürümüş olması” sebebiyle, hudutlardaki aşîretlerin, kendi kendilerine, âdeta *tabîî* bir surette ilerlemeleri sayesinde olmuş, ve merkezî idare, bu hareketi, ancak sonra-

dan himaye ederek teşkilâtlanmasına müsait davranmıştır⁸⁴.

Elde tarihî kayıtlar bulunmamasına rağmen, biz *Kayı*'ların *Horâsân*'dan garba muhaceretlerini, bu *ilk fütuhât* devresine ircâ etmek istiyoruz. Nitekim aynı mülâhazanın, Selçuklu hânedânının mensup bulunduğu *Kınık* aşîreti hakkında da vârit olduğu kanaatindeyiz. *İran toponimisi*'nde hemen hiçbir izleri bulunmayan *Kınık*'lara, sonradan, yalnız *Anadolu*'daki aşîretler arasında ve Anadolu yer adları içinde tesadüf edilmesi ve tarihî kaynaklarda onlardan hiç bahis olunmaması, bu hususta çok kuvvetli bir delildir. Hakikaten, *Selçuklular* hakkındaki bütün tarihî kaynaklar, kabîle rivayetleri ve nihayet, eski *Kınık* tamgasının bu hükümdarlar tarafından *Tuğra* olarak kullanıldığı hakkındaki tarihî kayıtlar ile sikkeler üzerinde bu alâmetin mevcudiyetini gösteren nümismatik deliller, bu sülâlenin *Kınık* kabîlesine mensup olduğunu *kat'î surette* gösterdiği halde, tarihî kaynaklarda bunların muhacereti ve iskân sâhaları hak-

⁸⁴ Tuğrul ve Alp Arslan zamanlarında Selçuklular'ın Bizans imparatorluğuna karşı tâkip ettikleri siyaset, bunu pek açık olarak göstermekte olduğu gibi, *Melikşâh* devrinde dahi, Bizans toprakları üzerinde - Büyük Sultan'a karşı kuvvetli isyan hareketlerinde bulunabilecek - müstakil veya yarı müstakil Türk devletlerinin kurulması *Selçuklu Divânı* tarafından hoş görülüyordu. Bu hükümdarın, amcazadesi *Süleyman*'ın bu husustaki teşebbüslerinden memnun olmadığı pek tabii olduğu gibi, imparator *Alexis Komnenos* ile yapmak istediği ittifakın şartları hakkında *Anna Komnene* tarafından verilen tafsilât da bunu açıkça göstermektedir (C. Cahen, *La Campagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes*, *Byzantion*, IX, 1934, s. 641; P. Wittek, *Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum*, *Byzantion*, XI, 1936, s. 294).

kında hiçbir kayda tesadüf edilememektedir. XI. - XIX. asırlar zarfında *İran*'daki Türk aşîretleri ve yer adları arasında bu isime hiç rastlanmıyarak, yalnız, *Anadolu* aşîretleri ve yer adlarında *Kınık* adına tesadüf edilmesi, bunlarla *Kayı*'lar arasında-ki *mukadderat benzerliği*'ni açıkça gösteriyor⁸⁵. *Bayat*, *Salur*, *Yazır*, *Avşar* (Afşar), *Bayındur* ve daha sair birtakım *Oğuz* aşîretlerinin *İran* ve *Mezopotamya* sâhalarında asırlarca yaşadıklarını, bâzılarının kuvvetli zümreler hâlinde büyük askerî ve siyasî roller oynadıklarını, hattâ, yeni devletler kuran sülâleler yetiştirdiklerini biliyoruz⁸⁶. Bunlardan ayrılan ve yine aynı isimleri taşıyan diğer bâzı zümrelerin de *Anadolu*'da mühim roller ifâ ettiklerini, son zamanlara kadar küçük aşîretler hâlinde yaşadıklarını, ayrıca, birçok yer adlarında isimlerini bıraktıklarını, görüyoruz⁸⁷. Halbuki bu zik-

⁸⁵ Bu hususta Türkiye Dahiliye Vekâleti'nin çıkardığı **Köy Adları** adlı cilde, ve merhum **A h m e d R e f i k**'in *Anadolu'da Türk Aşîretleri* (İstanbul 1930) adlı vesikalar mecmuasına bakınız.

⁸⁶ Salgurlur, Kara - Koyunlu ve Ak - Koyunlu devletleri, *İran*'da *Avşar* ve *Kaçar* sülâleleri'nin kurdukları devletler, umumiyetle bilindiği gibi, hep **tribal menş'e'den gelen** siyasî teşekküllerdir. Yine *Oğuz* boylarından *Yazır*'ların kurdukları siyasî teşekkül hakkında, **B a r t h o l d**, **Türkmen tarihi** hakkındaki risalesinde ilk defa olarak topluca mâlûmat vermiştir. **S a f e v î l e r'e** ait tarihî kaynaklarda, *İran* dahilindeki büyük *Oğuz* aşîretlerinin askerî faaliyetleri ve rolleri hakkında etraflı mâlûmata tesadüf olunabilir. Bir misâl olarak **'A v ş a r'**lar hakkında **İslâm Ansiklopedisi**'ndeki makalemize bakınız.

⁸⁷ **Köy Adları**'na, *Anadolu'da Türk Aşîretleri*'ne, *Oğuz Etnolojisi*'ne **Dair Tarihi Notlar**'a, *Avşar* makalesine bakınız. Bunlardan başka, muhtelif asırlarda *Anadolu*'da az veya çok ehemmiyetli roller oynamış **İva**'lar, **Çepni**'ler gibi birtakım *Oğuz* aşîretleri'ne daha tesadüf edildiği gibi, *İran*'da da bâzı *Oğuz*

rettiğimiz kabîleler, *Mahmûd Kâşgarî*'nin XI. asırda *Kınık*'lar ve *Kayı*'larla beraber saydığı Oğuz kabîlelerindendir. Acaba bunların -kısmen *Anadolu*'ya da hicret etmiş olmakla beraber- sair *Şark* sâhalarında bu kadar mühim roller oynamalarına ve kabîle şeklini asırlarca muhafaza etmelerine sebep nedir? Bunlara mukabil, *Kınık* ve *Kayı*'ların *pek sönük* bir tarihî varlık göstermeleri ve sadece *Anadolu*'daki yer adlarında isimlerini bırakarak çabucak ortadan kayıp olmaları nasıl îzah olunabilir?

Biz bu hâdiseyi, biraz evvel de kısaca söylediğimiz gibi, bunların *toplu bir halde* ilk Selçuklu reislerinin maiyetinde bulunmalarına ve daha ilk fütuhât devirlerinde yine *toplu bir hâlde Anadolu* hudutlarına sevk edilmiş olmalarına isnad ediyoruz. Bugün *Göklen* ve *Ali ili* Türkmenleri arasındaki *Kayı*'lara gelince, bunların, ya o devirde herhangi bir sebeple *Horâsân*'da kalmış, yahut daha kuvvetli bir ihtimâlle, *Seyhun* yukarılarından daha sonra inerek *Horâsân*'a gelmiş bir parça olduğu tahmin olunabilir. *Anadolu*'ya gelen asıl kesif *Kayı* ve *Kınık* zümreleri ise, kısmen buradaki harplerde büyük zayıat vererek, kısmen de şehir ve kasaba halkı arasına karışarak, eski kesafetlerini kaybetmiş olabilirler. Yukarıda adlarını saydığımız sair *Oğuz* kabîlelerine gelince, bunların daha sonradan, belki parça parça ve muhtelif zamanlarda, *Horâsân*'a geldikleri, *İran*'ın muhtelif sâhalarına yerleşerek çoğaldıkları, *Anadolu*'ya da yine muhtelif zamanlarda küçük zümreler hâlinde geldikleri, büyük zayıata uğramadıkları ve belki de daha XI.

şûbelerinin buna mümasil daha birçok hareketlerine, XII. asırdan başlayarak XIX. asra kadar, daima rast gelmektedir.

asırda kemmiyet bakımından *Kınık* ve *Kayı*'lardan çok üstün oldukları, tahmin olunabilir. Yaptığımız mukayeseden çıkarılabilecek netîceler, şimdilik, bu tahminlerden ibaret bulunuyor. Lâkin bu tahminlerin bile, *Kayı'ların muhaceretleri ve yerleşmeleri mes'elesini*, eskisine nisbetle, yepyeni bir ışık altında aydınlattığını söylemek, herhâlde mübalâğalı olmaz sanırım.

Büyük Selçuklular devrine ait tarihî kaynaklarda, çok defa yalnız *Oğuz* yahut *Türkmen* adıyla zikredilen etnik guruplar, acaba *Oğuzlar*'ın hangi kabîlesine veya kabîlelerine mensup idiler? XI. asırda ve XII. asır başlarında *Arran*, *Anadolu*, *Mezopotamya*, *Şimalî-Suriye* sâhalarına olan *Oğuz* muhaceretlerinden sonra, *Horâsân*'da bulunduğunu gördüğümüz kuvvetli *Oğuz* zümreleri arasında, acaba *Kayı*'lar da bulunuyor muydu? Buna cevap vermek, elde mevcut vesîkalara göre, imkânsızdır. Yalnız, *Sultan Sencer*'e isyan eden *Oğuz* kütlesinin, 22 veya 24 kabîlenin *Sağ* ve *Sol* olarak yarı yarıya ayrılmış bulunduğu *iki büyük zümre*'ye yâni *Boz-Ok* ve *Üç-Ok* zümrelerine ayrılmış olduğu ve her iki zümrenin *ayrı reisler* maiyetinde bulunduğu, tarihî vesîkalardan anlaşılıyor. XII. asırda *Karluk*'ların tazyiki karşısında *Mâverâün-nehir*'den *Belh* civarına gelmeğe mecbur kalan bu zümreler, bu isimler altında toplanmış olan *bütün kabîleler*'e mensup gurupları mı ihtiva ediyordu? Bu hususta da sarîh birşey söylemeğe imkân yoktur⁸⁸. Ancak, bu ihtimâlin pek vârit olmadığını ve

⁸⁸ *İbnü'l-Esir*, XI, s. 116. (M. 1156)'da Hârizmşâhlar Divânı'ndan çıkmış mühim bir vesîkada da, bunlardan bahsolunmakta ve bunlara karşı iyi muamele edildiği söylenmektedir. Maamafih bu *Üç-Ohlu* ve *Boz-Ohlu* isimlerine *G a z z e*'den

bunların, daha sonraki asırlarda dahi *Horâsân*'daki hâdiselere iştirâk etmiş birtakım *Oğuz* kabilelerine mensup olup, içlerinde *Kayı* ve *Kınık* gibi İran'da izleri sür'atle kaybolmuş aşiretlerin bakiyyeleri bulunmadığı söylenebilir. XII. asrın ikinci yarısında, zaman zaman *Gorlular* ve *Hârizmşâhlar*'la münasebetlerde bulunmuş olan bu *Horâsân Oğuzları*'ndan başka, bugünkü *Türkmenistan* hududu içinde *Yazır Oğuzları*'nın yaşadıklarını⁸⁹, *Mâverâ-ünnehir*'de ve *Seyhun* civarında birtakım *Oğuz Türkmenleri*'nin, *Moğol istilâsı* sıralarında da bu-

Diyarbakir'e kadar yayılmış olan Türkmen kabilelerinden bahseden XV. asır müellifi Halîl ü'z-Zâhirî'nin eserinde tesadüf edildiği gibi (*Zubdat Kâşf al-Mamâlik*, Paul Ravaisson neşri, Paris 1894, s. 105), yine bu etnik menşe'den gelen **Boz - Ok** coğrafî ismi de Anadolu'da asırlarca devam etmiştir. Ortada bu kadar kat'i ve açık tarihî deliller durup dururken, W. Bang ve G. R. Rahmetî'nin bu ismi **Buzuk** tarzında okumak istemeleri, ve ayrıca, «böyle bir isme başka hiçbir yerde tesadüf edilmediğini» söylemeleri, çok şaşılaacak bir şeydir (*Die Legenden von Oghuz Qaghan*, Sitzungsbe. d. Preuss. Akad. d. Wissenschaften, Phil-Histo. Klasse, 1932, XXV; türkçe tercümesi: *Oğuz Kagan Destanı*, İstanbul 1936). Müverrih Reşîd ed dî'n'in bu **Boz-Ok** ismini «bozulmuş» mânâsında izah etmesi, galiba bunları şaşırtmış olacaktır. Hâlbuki, yukarıda verdiğimiz izahât, Reşîd ed dî'n'in bu hususta, çok defa yaptığı gibi, bir halk iştikaklığı yaptığını göstermiştir sanırım.

⁸⁹ XII. asrın ikinci yarısında ve XIII. asırda *Hârizmşâhlar*'la sıkı münâsebetlerde bulunan ve âdeta yarı müstakil bir siyasi hey'et şeklinde yaşayan bu kalabalık ve kuvvetli *Oğuz* kabilesi hakkında, tarihî kaynaklarda etraflıca mâlûmat vardır. Bunlar hakkında hazırladığımız etnolojik ve tarihî bir monoğrafiyi ayrıca neşredeceğimiz için, şimdilik fazla bir şey söylemeğe lüzum görmüyoruz. Uzun müddet muayyen bir sâhada kuvvetle yerleşen kalabalık bir kabile hey'etinin ne mühim siyasi ve askeri roller oynadığı, orada görülecektir.

lunduğunu görüyoruz⁹⁰. Bu istilânın *Horâsân*'da birçok şehir ve köyler halkını ortadan kaldırmasına rağmen, göçebe *Türkmenler*'in burada yaşamakta devam ettikleri, hattâ XIII. asır sonlarında, *İlhanlı* hâkimiyeti altında, büyük şehir ve kasabalarda ve köylerde, *yerleşmiş* birtakım *Türkmenler*'e tesadüf edildiği ve bunlar arasında İslâm kültürünün inkişaf ederek *Türk diliyle mükemmel şiirler yazan şairler* de yetiştiği, malûmdur⁹¹. XIV. asırda *Horâsân*'da, göçebelikten yerleşik hayata geçen bu *Türkmen* unsurlarının yanında, *Belh*, *Merv*, *Mâhân*, *Serahs*, *Bâdgîs* civarındaki otlaklarda yaşayan, oldukça kuvvetli, göçebe Oğuz kabîlelerinin de mevcudiyetini⁹² *Merv*'in Moğollar tarafından tahribinden sonra o havâlinin merkezi hükmüne giren *Mâhân*'da *Sancarî* adlı bir Türkmen kabîlesi-

⁹⁰ W. Barthold, *Turkestan...*, s. 439.

⁹¹ Tarihî kaynaklarda bunlara ait birçok mühim kayıtlara tesadüf olunur. XIII. asrın sonlarında Konya sarayında çok mühim bir mevki kazanan şair Hoca Dehhânî *Horâsân*'dan gelmiş, ve galiba oldukça uzun bir ikametten sonra, tekrar *Horâsân*'a dönmek için hükûmdarından izin istemişti. Daha Moğol istilâsından evvel bir kısım Türkmenler'in göçebelikten çıkarak köyler kurdukları, bâzı kasaba ve şehirlerde yerleştikleri, ve bunlar arasında, hiç olmazsa XII. asrın son yarısında, İran edebiyatı te'siri altında klâsik Türk şiirinin inkişaf gösterdiği, kuvvetle söylenebilir: *Yazır* (Mahmûd Kâşgarî'de gördüğümüz eski şekli ile: *Yazgır*)'lar hakkındaki oldukça geniş ve vâzih mâlûmatımız, böyle bir istidlâlde bulunmamıza tamamiyle imkân veriyor.

⁹² Kert'ler sülâlesi zamanında *Bâdgîs* ve *Herât* civarlarında kuvvetli Oğuz zümrelerinin mevcudiyetini bildiğimiz gibi (*Ravzatü's-Safâ*, IV, s. 292), *Horâsân*'ın başka sâhalarındaki kuvvetli Türkmen zümreleri hakkında da, muhtelif kaynakların verdiği oldukça etraflı mâlûmata sahibiz.

nin yaşadığını⁹³, ve yine bu asırda, *İran Moğolları*'nin inkırazını müteakip, bugünkü *Şimâlî-Afganistan* ve *İran Horâsânı* sâhalarında *Cungurbanî* devletini kuran bu isimdeki kabîle ile, bir müddet *Buhârâ* civarında da bulunmuş olan *Argun* kabîlesinin de⁹⁴ yine *Türkmenler*'den olduğunu, söyleyebiliriz.

XV. asra kadar *Horâsân Türkmenleri* hakkında verdiğimiz bu kısa malûmat, XI. asırdan sonra artık buralarda kuvvetli bir kabîle hâlinde *Kayı*'lara tesadüf edilmediğini ve binaenaleyh bunların büyükçe bir aşîret olarak *Anadolu*'ya gelmelerini XIII. asra ircâ etmenin, tarih bakımından, kaabil olmadığını anlatmak içindir. Esasen, *Moğollar*'ın *Hârizmşâhlar* sâhasına hücumları, *Hârizm* ve *Horâsân*'daki hâdiseler, daha sonra *Sultan Celâleddîn*'in bunlarla mücadeleleri, *Nesevî*, *Cüveynî*, *Cüzcanî* ve daha sair itimada lâayık kaynaklar tarafından etrafiyle anlatıldığı gibi, *Celâleddîn*'in ölümünden sonra *Anadolu*'ya gelerek *Selçuklu* devletinin hizmetine giren birtakım büyük Türk kabîle veya zümrelerinin hareketleri hakkında da, etraflıca malûmata sahip bulunuyoruz. Bütün bu kaynakların hiçbirinde *Kayı*'ların muhacereti masalını te'yit

⁹³ W. Barthold, *Uluğ Bey ve Zamanı*, türkçe tercümesi, İstanbul 1930, s. 15.

⁹⁴ W. Barthold, bunlar hakkında, Türkmen tarihine dâir küçük makalesinde biraz mâlûmat vermiştir. *Cungurbâniler* hakkında hazırladığımız hususî bir tetkikte, bunların siyasî ve askerî faaliyetlerinden başka, XIV. asırda *Horâsân* ve *Mâverâünnehir*'deki birtakım Türk kabîleleri —ve o arada, yukarıda adları geçen *Sancarî*'ler ve *Argun*'lar— hakkında da etraflıca mâlûmat verilmiş, ve buraların yalnız siyasî değil etnik vaziyeti de oldukça aydınlatılmıştır.

edecek, tarih ve kronoloji bakımından bu iddiayı müdafaaya yarayacak hiçbir şey yoktur. XI.-XIII. asırlarda -kelimenin o zamanki geniş mânâsiyle, *Şimalî-Afganistan*'ı da içine alan- *Horâsân*, her bakımından, bir *Oğuz vatani* olmuştu; bu sâha ile *Anadolu* arasında, umumiyetle sanıldığından çok kuvvetli olan ve *İlhanlılar* devrinde ise -aynı siyasi hâkimiyet altında birleşmek dolayısıyla- büsbütün kuvvetlenen maddî ve mânevî râbitalar, *Anadolu* Türkleri arasında bu *an'ane*'yi bugüne kadar yaşatmış ve Anadolu'daki bütün kabîlelerin, bütün büyük sofîlerin hep *Horâsân*'dan geldiği rivayetlerini doğurmuştur” *Büyük Selçuklular* devrinin *ilk muhaceret an'aneleri*'ni ve ayrıca Anadolu Selçukluları'nın cediti *Süleyman*'ın hâtırasını açıkça saklayan bu *Kayı muhacereti* rivayetleri, en basit bir filolojik ve tarihî tenkîde tâbi tutulunca, bu netice kendiliğinden meydana çıkıyor. *Kayı*'ların, “*Celâleddin*'in ölümünden sonra *Anadolu*'ya gelen *Hârizmliler* arasında bulunmaları” ihtimaline gelince, bunların *Anadolu*, *Suriye* ve *Filistin* sâhalarındaki muahhar hareketleri, tarihî kaynaklar sayesinde tamâmiyle mâlûm olduğu cihetle, ne tarihî vesîkaların ne de toponimi tetkîklerinin te'yit

⁹⁵ Bugün bile **A n a d o l u**'daki birtakım göçebe Türkmen kabîleleri, dedelerinin *Horâsân*'dan geldiği an'anesini muhafaza ederler. **Anadolu**'nun muhtelif yerlerinde **Horasanlı** adını taşıyan bâzı köylerin mevcudiyeti de buna bir delildir. **H a c ı B e k t a ş V e l î** (bu hususta **İslâm Ansiklopedisi**'nde yazdığımız **B e k t a ş** maddesine bakınız) başta olmak üzere, Anadolu ve Rumeli'de tekkeleri ve mezarları bulunan birçok sofîlerin *Horâsân*'dan geldikleri, hakkındaki rivâyetlerin eskiliği, onlara ait menakıb kitaplarından ve **E v l i y a Ç e l e b î**'nin hemen her sahifede tesadüf edilen ifadelerinden pek iyi anlaşılıyor.

etmediği böyle bir faraziyenin müdafaasına imkân kalmamaktadır⁹⁶.

Yukarıda da söylediğimiz gibi, bugün hâlâ *Göklen* ve *Ali ili* Türkmen kabîleleri arasında yaşayan ve kendilerinin *Osmanlılar*'la akraba oldukları hâtırasını saklayan *Kay* (Gay) oymaklarıyla⁹⁷

⁹⁶ Anadolu'nun muhtelif sâhalarında **Horzom**, **Horzumlu** gibi isimler taşıyan birtakım köyler vardır ki, bunlar, XIII. asırda Anadolu'ya gelen Hârizmlî Türk aşîretlerinin son izleridir. Anadolu'da bu ismi taşıyan bâzı oymaklara da hâlâ tesadûf olunur. Bundan başka, bu aşîretler arasında bir kısım Oğuzlar bulunsa bile bunların pek az olduğu, ve ekserisinin sair birtakım Türk kabîlelerine mensup bulunduğu muhakkak gibidir. XIII. asır başlarında Hârizmşâhlar'ın ordularındaki muhtelif Türk kabîleleri hakkında elimizde mevcut mâlûmat da, bunu tamamiyle te'yit etmektedir.

⁹⁷ *Amu - Derya*'da **Ali ili** arasında bulunan **Gay = Kay** oymağı ile (*Obzor Sakaspijskoj Oblasti*, 1890 yılı, Pêtersburg 1892, tablo 2), *Atrek*'de *Göklen* kabîlesi arasında bulunan **Gay = Kay**'lar (*Zapiski Kavkazskago otdelenja Russ. Gêog-rafi. Obşçestva*, XI, s. 10, 11), herhalde, Oğuz **Kayı = Kayığ**'larının bir bakıyyesidir (Bu sonuncular hakkında bakınız: *Rabino*, *Mâzandarân and Astarâbâd*, G M N S, VII, 1928, s. 101. Ayrıca *Vambéry* ve *Aristov'a* da bakınız). Bu Türkmenler arasında, kendilerinin *Osmanlılar*'la akraba oldukları hakkındaki an'ane daima devam etmiştir: meşhur İngiliz seyyahı *Burnes*, *Salur* kabîlesinden -bu gibi an'aneleri bilen- birinin, kendisine «Osmanlı devletini *Salurlar*'ın kurduğunu» söylediğini yazar (*Travels into Bukhara*, II, 214, 282); *Vambéry* de, Türkmenler'in, kendisine «Osmanlılar'la kardeşliklerinden» bahsettiğini kaydeder (*A. Samoiloviç, Merv Hâtıraları* [rusça], *Jivaya Starina*, IV, 1909). Yalnız *Salur*'lara veya *Kay*'lara değil umumiyetle Türkmenler'e ait olan bu an'ane, onlar arasında eskidenberi mevcut olduğunu bildiğimiz yazılı *Oğuz şecereleri*'nin ve onlara dayanan ağız rivayetlerinin canlılığını göstermektedir (yukarıya bakınız: not 76 da). Yoksa, İngiliz seyyahının ifadesini, «Osmanlılar'ın *Salurlar*'a mensup olduğu» tarzında tefsir etmek, yanlış olur. Nitekim, *Göklen*'ler de kendi-

bugün *Şimalî-Azerbaycan*'daki *Kayı* isimli birkaç bakıyeyi bir tarafa bırakacak olursak⁹⁸, *Kayı*'ların son izlerini bilhassa *Anadolu*'da, azçok *dağınık* bir halde, buluyoruz; bu vaziyet, bu kabîlenin muhacereti ve yerleşmesi hakkında yukarıdanberi müdafaa ettiğimiz fikirlerin en kuvvetli bir delilini teşkil ediyor. Türkiye Dahiliye Vekâleti'nin neşretmiş olduğu "*Köylerimiz*" adlı eserde de, şarkta *Erzincan*'da *Refahiye*'den başlayarak, garbda *Tekirdağı*'na kadar "*Erzincan, Çankırı, Ankara, Eskişehir, Isparta, Burdur, Niğde, Afyon, Kütahya, Sivas, Çorum, Zenguldak, Giresun, Denizli, Konya, Bolu, Kastamonu, Tekirdağı*" vilâyetlerinde 27 *Kayı köyü*"ne tesadüf olunuyor⁹⁹. Maamafih bu listenin tam olmadığı ve *bugünkü Türkiye hudutları içinde* -biraz evvel saydıklarımıza ilâve olarak- *Muğla, Aydın, Ödemiş, Fethiye, Düzce, Mihaliç, Orhaneli* sâhalarındakiler de dahil olmak üzere, tam 58 *Kayı* adının mevcut bulunduğu, bu hususta haritalar üzerinde yapılmış bazı araştırmalar neticesinde meydana çıkmıştır¹⁰⁰. Bu ismi taşıyan köylere *Ana-*

lerinin *Kayı - Han* neslinden geldiklerini söylerler. Yukarıda adı geçen *Şecere-i Terâkime*'de *Kay = Kayı* boyuna mensup bir *Caruk* oymağından bahsedilmektedir ki (A. Samoilovitch, *Un manuscrit de l'Arbre gënëalogique des Turkomans par Abul-I Gasî-Khan*, Comptes-Rendus de l'Acad. d. Sciences de l'U R S S, 1927, nu. 2, s. 39-42), bunun, daha *Mahmûd Kâşgarî*'de adı geçen *Caruk* adlı bir kabîlenin bir kısmı olduğu, kuvvetle söylenebilir (İlk *Mutasavvıflar*, indeks'e bakınız).

⁹⁸ Mehmed Hasan Baharlı, *Azerbaycan*, Baku 1921, s. 71.

⁹⁹ *Köylerimiz*, İstanbul 1933.

¹⁰⁰ Avni Ali Candar, *Kayı Uluğu*, Hâkimiyet-i Milliye gazetesi, 27 kânunievvel, 1933.

dolu'da daha XIV. - XV. asırlarda bile tesadüf edildiği hakkında yukarıda verilen malûmat, bütün bu isimlerin, hattâ daha evvelki asırlardan kalmış olduğunu gösterebilir. Kendilerine mensup olan *Aztukoğulları* devleti sâhasında yâni *Şarkî-Anadolu*'da kaimiyarak daha ziyade garba ve kısmen cenuba ilerlemiş olan *Kayı* zümrelerinin, göçebelikten çıkıp köyler kurmaları, herhalde daha sonraki zamanlarda ve *tedrici* surette olmuş ve bu sâhalardaki Türk fütuhâtiyle müvazi gitmiştir ki, bunun son merhalesini, şimdilik bildiğimize göre, *Tekirdağı*'ndaki *Kayı* köyünde görmekteyiz. Gelecekte *Balkan toponimisi* hakkında yapılacak esaslı araştırmalar, belki bu muhaceretin daha garbî ve şimalî sâhalarındaki bâzı izlerini de meydana çıkaracaktır.

IX

P. WITTE K'İN "OSMANLILAR'IN KAYI'LARDAN OLMADIĞI, NAZARİYESİ; VE BU NAZARİYENİN TENKİDİ

Makalemizin yukarıki kısımlarında, Osmanlı vak'anüvisleri tarafından ortaya atılarak XIX. - XX. asırlarda bütün Şark ve Garp tarihçileri tarafından hemen umumiyetle kabul edilen, ve fakat son yıllarda tarafımızdan ileri sürülen kuvvetli tenkîdlerden sonra, salâhiyetli ilim adamlarınca, "bir masaldan ibaret olduğu" kat'î surette anlaşılan "*XIII. asırda Kayı'ların Horâsân'dan Anadolu'ya muhaceretleri*" nazariyesinin, Z. V. Togan tarafından tekrar canlandırılmak istendiğini, lâkin bunun, hiçbir ciddî delile dayanmadığını uzun uzun gösterdik. Şimdi de, makalemizi tamamlamak için, Osmanlı tarihçilerinin âdeta *resmî* bir mahiyet almış olan bu *an'aneci* nazariyesi ile taban tabana

zıt diğer bir nazariyeyi, yâni Dr. Paul Wittek'in şu son yıllarda hararetle müdafaa ettiği "*Osmanlı sülâlesinin Kayı'lardan olmadığı*" nazariyesini tahlil ve tenkîd etmek istiyoruz.

Osmanlı devleti'nin ilk kuruluş safhalarına ait ve *tarihî* olmaktan ziyade *menkıbevî* mahiyeti haiz rivayetlere, masallara, uydurma jenealojilere ve bunlar arasında *XIII. asırdaki Kayı muhacereti* hikâyesine pek haklı olarak inanmayan bu kıymetli tarihçi, *Osmanlı sülâlesinin Kayı* boyuna mensup olduğunu da kabul etmemektedir. *Osman Gazi*'nin nesebini -bâzan *Kayı Han* vasıtasıyla- *Oğuz Han*'a kadar çıkaran muhtelif *silsilenâme*'lerin tetkik ve mukayesesi neticesinde, "*bunların tamamıyla uydurma olduğu*" neticesine varan P. Wittek'e göre, Osmanlılar'ın *Kayı*'lardan olduğu iddiası, iptida II. Murad devrinde başlayan bir nevi *romantik* cereyanın te'siriyle, XV. asır Osmanlı tarihçileri tarafından uydurulmuş ve bu muahhar *an'ane* Osmanlı sarayında muhafaza edilerek, bu hükümdarın bâzı sikkelerine *Kayı damgası* vurulmuş, hattâ bazı silâhların üzerine de aynı damga konulmuştur; *Fâtih* devrinde bu Oğuz an'anesi o kadar moda olmuştu ki, onun torunlarına Oğuz isimleri konmuş, hattâ *Sultan Cem*, Mekke'de rastladığı *Hasan b. Mahmûd Bayatî* adlı bir müellife, Oğuz an'anelerini ihtiva etmek üzere "*Câm-ı Cem-Âyîn*" adlı küçük bir eser yazdırmıştı¹⁰¹. İşte bütün bu mutalâa-

¹⁰¹ P. Wittek, *Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum, Byzantion* XI (1936), s. 303-304; yine onun, *De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople*, *Revue des études islamiques*, 1938, I. s. 28, not. 1 (türkçe tercümesi: *Belleten*, c. VII, n. 27, s. 557-579); yine onun, *The Rise of the Ottoman Empire*, R. A. S. Monographs, c. XXIII, London 1938, s. 10-11.

ları yürüten aziz arkadaşım, benim, Osman'ın jenealojisi ve XIII. asırdaki muhaceret masalı gibi rivayetleri, pek haklı olarak, kökünden yıkıp temizlediğim hâlde, devleti teşkil eden *ilk çekirdek* olarak bir *Kayı* kabilesini kabûl etmemi, hayretle karşılamaktadır¹⁰². Osmanlılar'ın jenealojilerindeki tezadları göz önüne alan ve en eski Osmanlı vekâ-yinâmesi addettiği "*İskendernâme*"nin Osmanlılar'a ait faslında bu *Kayı* an'anesine hiç yer verilmemesine büyük bir ehemmiyet isnad eden P. Wittek, bu devletin, herhangi bir *kabîle teşekkülü* tarafından değil, doğrudan doğruya "hudutlardaki *Gâzîler* tarafından kurulduğunu" söylemekte ve işte bu nazariyesini müdafaa için ayrıca uzun tafsîlâta girişmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun menşe'leri hakkındaki tetkiklerimin neticelerini, çok kısa fakat toplu ve vâzih bir şekilde, gösteren kitabımda, bu *hudut Gâzîleri*'nden ve onların bu husustaki mühim rollerinden de bahsettiğim için, şimdilik, alâkalıların oraya müracaatlarını tavsiye ile iktifa edeceğim. Bu mühim mes'elenin, yalnız *Osmanlılar* devrindeki değil, bütün *Ortaçağ* boyunca tek-mil *İslâm-Türk* memleketlerindeki tezahürlerini

¹⁰² P. Wittek, benim *Kayı menşei* fikrine taraftar olmamı, «uydurma *silsilenâme*'lere inanmaktan değil, fakat sâ-dece, *toponimlî* tetkiklerinin neticelerine kıymet vermekten» ileri geldiğini düşünmemiştir. Bundan başka, herhangi bir yanlış te-lâkkiye meydan vermemek için, bu menşe' mes'elesinin, «Osmanlı devletinin kuruluşu ve siyasî tekâmülü üzerinde hiçbir t e- s i r i o l m a d ı ğ ı n ı » ehemmiyetle kaydetmiştim. Kendi yazı-larında, «*Anadolu*'ya gelen Oğuz kabîlelerinin gâzîler teşkilâtı-na kuvvetli unsurlar verdiğini» kabûl eden P. Wittek, Osman'ın herhangi bir küçük oymağın reisi olduğunu da mı kabûl etmiyor? Bu nokta onun yazılarında vâzih olarak tesbit edilmiş değildir.

bütün sebepleri ve neticeleriyle gösterecek ve bununla sıkı sıkıya bağlı sair birçok mes'eleleri de aydınlatabilecek geniş bir tetkikimi yakında çıkarmak ümidinde olduğum için, şimdilik bu hususta hiçbir tenkîde girişecek değilim. Yalnız, *Osmanlı devletinin kuruluşu* gibi çok karışık bir hâdiseyi, benim, her türlü âmillere lâayık oldukları ehemmiyeti vermek suretiyle îzaha çalışmama mukabil, arkadaşımın tek cepheli bir îzah ile iktifa etmesinin doğru olmadığını ve umumiyetle bütün bu gibi *unilatéral* îzahların, mahiyetleri itibariyle çok muğlak olan *tarihî réalite*'leri ister istemez tahrif ettiğini tekrarlamaktan kendimi alamıyacağım. Bu küçük mukaddimeden sonra, şimdi, doğrudan doğruya P. Wittek'in bana tevcih ettiği tenkîdin tahliline, yâni *Osmanlılar*'ı *Kayı*'lara mensup telâkkî etmemdeki birtakım sebeplerin îzahına geçebilirim.

Yalnız, bundan daha evvel, şu ciheti bilhassa tasrih etmeliyim ki, beni bu netîceye götüren düşünceler, *sonradan uyandırılmış jenealojilere inanmak* gibi basit ve iptidai bir mülâhaza değildir; *Osmanlılar*'ın *ilk devirleri* hakkındaki bir yığın menkıbevî rivayetlere aslâ *tarihî bir mahiyet isnad edilemeyeceğini*, o zamana kadar umumiyetle hâkim olan müsterek kanaatlara rağmen, ilk defa ileri sürülen bir adamın, böyle bir mülâhazaya kapılamayacağı pek tabiidir. Nitekim ben de bir zamanlar P. Wittek'in yukarıda hulâsa ettiğim düşüncelerinden farksız mülâhazalara dayanarak, "Osmanlı sultanları'nın *Kayı*'lardan olmadığı ve bunun, sonraki müellifler tarafından hususî bir maksatla uyandırıldığı" mütalâasında idim; ve daha 1925 yılında bu fikrimi kısaca ortaya atmış-

tım¹⁰³. Şimdi burada, 1934'de Paris Üniversitesi'n-de verdiğim konferanslarda bu fikirden vazgeçmemin sebeplerini etrafiyle îzah ederken, sevgili arkadaşımın tenkîdlerine de cevap vermiş olacağım. Gerçi o konferansları ihtiva eden küçük kitabımda, bu fikrin dayandığı delillerden de çok kısa bir surette bahsedilmişti; lâkin bu zarurî kısaltılış, bu mes'eleyi galiba biraz *müphem* ve *şüpheli* bırakmış olacak ki, P. Wittek'i iknâ edememiştir. Şimdi ileri süreceğim delillerin ve mülâhazaların, kıymetli arkadaşımı belki inandırabileceğini tahmin ediyorum.

Daha şair *Ahmedî*'den başlayarak *Osmanlılar* hakkında yazılmış olan birtakım *vekâyinâmeler*, bunların sadece *Oğuz*'lardan olduğunu söylerler. "*İskendernâme*"de, anonim "*Târih-i âl-i Osman*"ların birçoğunda, "*Behcetü't-Tevârih*"te, "*Âşıkpaşazâde Tarihi*"nde "*Oruc Bey Tarihi*"nde, hep bu rivayet mevcuttur; yâni, bunların *Oğuzlar*'ın hangi boyuna mensup oldukları tasrih edilemez. Halbuki, II. Murad devrinde yazılan *Yazıcıoğlu 'Ali*'nin "*Selçuknâme*"sinde, "*Edirneli Rûhî Tarihi*"nde, "*Lutfi Paşa Tarihi*"nde, ve nihayet *İdrîs Bitlîsi*'nin "*Heşt-Behîşt*"inde, Osmanlı hânedânının ve bunların maiyetindeki kabîlenin *Kayı*'lardan olduğu tasrih olunur; "*Dede Korkut Kitabı*"nın *Osmanlılar* devrinde tesbit edilmiş nüshasında da, *Osmanlılar*'ın *Kayı*'lardan olduğu, yukarıki vekâyinâmelerde ol-

¹⁰³ «Tarih ve etnoloji sâhasında *Kayı*'ların hemen yegâne ehemmiyeti sebebi, Osmanlı İmparatorluğu müessislerinin bunlardan olması, daha doğrusu, muahhar müverrihler tarafından, sultanlar sülâlesinin, bir maksadı mahsusla, bu boya isnat edilmesi dolayısıyladır» (*Oğuz Entolojisine Dair Tarihi Notlar*, s. 5).

duğu gibi, bu kabîlenin şerâfet ve asâletine ait bâ-zı rivayetlerle birlikte, ileri sürülür. *Sultan Cem*'in emriyle tertip olunan "*Saltuknâme*" romanında ise, Osmanlılar'ın *Oğuz*'lardan olup *Bayezîd Han* ve *Korkut Ata* neslinden geldikleri tasrih edilir¹⁰⁴. *İdrîs*'in eserinden sonra, Osmanlı kronikçileri arasında, bu *Kayı an'anesi* âdeta resmî bir mahiyet almış, sonraki Şark ve Garb tarihçileri tarafından da, yukarıda gösterdiğimiz gibi, hemen umumiyetle kabul edilmiştir. Bu meşhur rivayetlerin dışında, Osmanlılar'ın alelâde bir *gemici*'nin, yahut,

¹⁰⁴ *Saltuknâme* hakkında bakınız: M. Fuad Köprülü, *Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları*, Belleten, nu. 27, s. 430-441. Burada, vekayinâmelerden tamamiyle farklı surette, Osmanlılar'ın ceddî olarak Bayezîd Han ve Korkut Ata'nın gösterilmesi, bence, bunun bir Türkmen rivayetine dayandığını açıkca anlatmaktadır. Bayezîd isminin herhâlde bir istinsah yanlışı olduğunu zannediyorum: Bayezîd şekli, Bayat, Bayındur, yahut Yazır, hattâ Kayı, şekillerinden birinin bozulmuşu olabilir. Oğuz hikâyelerinin büyük rivayetçisi Korkut'a gelince, bunun «Osmanlıların ceddî» olduğuna dair, başka hiçbir rivayet yoktur. Yalnız, birtakım *Şecere-i Terâkime* nüshalarında (meselâ basılmış nüshada ve Tuman sky tercümesine esas olan nüshada), bunun Kayı'lardan olduğu tasrih edilmektedir. Buna göre, *Saltuknâme* muharririnin, belki buna benzer yazılı bir rivayetten istifade ettiği ve Osmanlıları Kayı'lardan saydığı meydana çıkabilir ki, bu an'änenin saray muhitinde çok kuvvetle yaşadığı bir devirde yazılan bir eser için, bu, pek tabiidir; buna göre, Bayezîd'in Kayı'dan bozulmuş olması icap eder. Halbuki Resîd eddî'nin Oğuzlar'a ait parçasında, Korkut'un Bayat'lardan olduğu tasrih edilmektedir:

و آين قورقوت از نسل بايات است
قراخواجه و او عظيم قاتل و دانا و صاحب كرامات بوده است.

şöhretli bir *korsan*'ın neslinden gelmiş oldukları¹⁰⁵, yahut, *Osmanlılar*'ın *Cuk* (Çığ) adlı zengin ve kahraman bir çoban'ın nesli olduğu¹⁰⁶, yahut, *Dâvûd*

¹⁰⁵ Timur, Yıldırım Bayezîd'i tehdit ve tahkir maksadiyle gönderdiği bir mektupda, onun «gemici bir Türkmen nسلinden geldiğı keyfiyetinin kendisince mâlûm olduğunu, ve bütün Mısır, Suriye, Anadolu halkının da bunu bildiğini» ifade eder (Şerefeddin 'Ali Yezdî, *Zafarnâme*, Bibli. Indica, Kalküte 1888, II, s. 259). Sırf hakaret maksadını güden bu ifadenin tarihî bir ehemmiyet ve kıymeti olamayacağı, pek tabiidir. Bizanslı tarihçi Chalcocondilas, Osman'ı, «1298'de donanması ile Mora, Eğriboz ve Şarkî - Yunanistan'ı tehdit eden Oğuz reisi Ertuğrul'un» oğlu ve «1310'daki Rodos seferinin kahramanı» gibi göstermiş ise de, XVIII. asırda Hezârfen Hüseyin'in de tekrarladığı bu rivayetin esassızlığını H. A. Gibbons daha yıllarca evvel meydana koymuştu (*Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, türkce tercümesi, İstanbul 1928, s. 30-31, 238-239). M. H. Yinanç'ın *Düstûrnâme* medhalindeki haklı tenkidleri de, bu ilk Osmanlı beylerinin denizcilikleri hakkında - bir zamanlar Lebeau ve Muralt gibi ciddî müelliflerin eserlerine de girmiş olan masallar üzerinde artık hiçbir münakaşaya yer kalmadığını göstermektedir.

¹⁰⁶ Gibbons, aynı eser, s. 239. Burada, bu rivayeti kaydeden bütün kaynaklar gösterilmiştir. Burada *Cuk* kelimesinin bir kabîle adı olması ihtimâli de düşünülemez. J. Marquart, *Komanlar* hakkındaki eserinde böyle bir kabîlenin mevcudiyetine inanmış ise de (s. 135), bu faraziyenin doğruluğı meydana çıksa bile, bununla Osman arasında uzak yakın bir münasebet te'sisi, imkânsızdır. Osmanlı sülâlesi'nin «bir çobanın çocukları olduğu» rivayeti, öyle anlaşılıyor ki, Safevîler sarayında yaşamıştır. Şah İsmail'in oğlu Sam Mîrzâ, *Tuhfe-i Sâmî* adlı şairler tezkeresinde, Selim ve Kanunî Süleyman'dan bahsederken, Osman'ın adını Delû Osman diye yazar. Onun rivayetine göre, Osman, zengin koyun sürülerine malikti; ve sofra kurup fakirleri doyururdu. Maksadını soranlara «saltanat hazırlığı yaptığını» söylerdi. Bunu duyan Paşah, eğlenmek maksadiyle, onu huzuruna çağırttı, ve bunun aslı olup olmadığını sordu. Osman, maksadını hiç saklamıyarak, «yanına kâfi bir kuvvet toplarsa, hudutdaki düşman memle-

adlı zengin bir kabîle reisinin maiyetinde *Cenubi-Rusya* bozkırlarından deniz yoluyla *Anadolu*'ya geldikleri ve Osman'ın onun oğlu olduğu¹⁰⁷ tarzın-

ketlerini Padişah'ın ülkesine katacağını» söyledi. Padişah bu fikri tasvib etti; ve zındandan çıkarttığı 200 kişiyi onun maiyyetine verdi. Bu sırada hudutdaki kâfir vilâyetinin hâkimi, iyi bir tesadüf eseri olarak, vilâyetinin başka bir ucuna gitmişti. Bunu fırsat bilen Osman, orayı zabtetti; ve yavaş yavaş o vilâyet kâfirlerini hükmü altına aldı; istiklâl kazandı. Ölünce, yerine oğlu *Erdügrü* geçti. Şöhreti her tarafa yayıldı. Bu sırada Padişah ölünce, oğlu olmadığı ve padişahlığa lâıyk başka kimse bulunmadığı için, emîrler, söz birliğiyle, onu padişah yaptılar (hususî kütüphanemizdeki 989 tarihli yazmadan; bu eserin *Vahîd Destgerdî* tarafından 1314 hicrî-şemsîde bir tek fena yazma nüshaya göre *Tahrân*'da yapılan neşrinde, bu mâlûmat mevcut değildir; ve *Delû Osman* yerine *Kara Osman* yazılıdır). Çok eski **çoban-hükümdar** motifini ihtiva eden ve *Kara Osman*'ı *Ertügrül*'un babası olarak gösteren bu masalın, tarihi bir ehemmiyeti olamayacağını söylemeğe lüzum yoktur; ancak, kabîle an'anelerinin çok kuvvetli olduğu *Safevîler* sarayında, rakibleri olan *Osmanlılar*'ı «zengin sürülere malik bir çoban-bey'in torunları» olarak gösteren bu türlü bir rivayetin mevcudiyeti, dikkate lâıyktır. Bu rivayetin, esas itibariyle. *Safevîler* devrinde *İran*'a gelen bâzı kızılbaş *Türkmen* kabîleleri tarafından getirilmiş olması, uzak bir ihtimâl sayılamaz. Tarihi *râalltê*'ye büsbütün yabancı olmayan bu rivayet, şimdiye kadar hiçbir araştıracının dikkatini çekmediği için, bunun üzerinde biraz durmak lüzumunu hissettim.

¹⁰⁷ *Osmanlılar*'ın menşei ve *Anadolu*'ya muhacereti hakkında şimdiye kadar her nedense mütehassısların dikkatini çekmemiş olan bu rivayetten, kısaca, bahsetmek isterim. **Habîbü's-Siyer** gibi, XVI. asırdanberi *Şarık'ta* ve XIX. asırda *Garb'ta* müsteşrikler arasında büyük rağbet kazanmış bir eserde mevcut olduğu hâlde hiç göze çarpmıyan bu rivayeti, müellif, «yazılı bir kaynaktan değil, *Rûm* memleketinden gelen ve oraların ahvâlini bilen kimselerden» öğrendiğini kaydediyor. Rivayetin hulâsası şudur: *Anadolu* Selçuklu sultanları'nın sonuncusu olan '*Alâeddîn Keykubâd* zamanında, *Kıpçak* sahrâsında yaşayan **Türkmenler**'den *Dâvûd* adlı birinin maiyetinde bulunan

da bâzı rivayetlere XVI. asır İslâm kaynaklarında tesadüf olunduğu gibi, Osmanlı sülâlesinin *Kom-*

10.000 çadır halkı, herhangi bir sebeple, **Kefe** yoluyla yâni denizden **Anadolı**'ya geçerek münasip bir yerde yerleştiler. İki sene sonra o taraflardan geçen hükümdar, bunları görerek, kim olduklarını öğrenmek istedi. Zeki ve talâkatli bir adam olan **Dâvûd**, Sultan'ın adâletini ve gariplere yâni yabancılara karşı gösterdiği lütuf ve keremleri duyarak Kıpçak bozkırlarından buraya geldiklerini, ve onun sayesinde rahat rahat yaşadıklarını söyledi; ve, «hükümdar kendilerine misafir olmak lûtfunu esirgemezse, bu ziyaretin kendileri için büsbütün uğurlu olacağını, kendilerinin de kulluk şartlarını yerine getirmeğe çalışacaklarını» ilâve etti. **Dâvûd**'un bu sözlerinden hoşlanan Hükümdar, oraya indi. **Dâvûd** ile kabîlenin ileri gelenleri, sözbirliği ederek, usûlden olduğu üzere, Sultan'a ziyafetler çektiler ve türlü türlü kıymetli hediyeler verdiler (arap atları, iyi cins develer ve katırlar, güzel köleler, kıymetli kumaşlar ve birçok para). **Dâvûd**, bu köleler arasında oğlu **Osmân**'ı da hükümdar hizmetine verdi. **Osmân**'ın necâbet ve kahramanlık parlayan yüzünde onun büyük istikbâlini okuyan hükümdar kendisine takdim olunan hediyelerin hepsini **Osmân**'a verdi; ve **Dâvûd** ile kabîlesinin, o sıralarda **frenk** kâfirlerinin elinde bulunan **Bursa** ve **Edirne** (iznik?) **hudutlarında** oturmalarını ve oraları îmar edüp ziraatle meşgul olmalarını emretti. **Osmân**, Sultan'ın verdiklerini kabîlenin gençlerine dağıtarak hepsini silâhlandırdı. Birkaç defa kâfir memleketlerine muvaffakiyetli akınlar yaptı. Sultan ile sulh hâlinde bulunan **frenk** serdarları, bundan Sultan'a şikâyet ettiler. Hiddetlenen hükümdar, **Osmân**'ı yanına getirmek için bir elçi yolladı. **Osmân** bu sırada avda bulunuyordu. Bu vaziyetten telâşa düşen **Dâvûd**, oğluna haber göndererek, kendisi bu işi düzeltmeden evvel bu taraflara gelmesini bildirdi. **Osmân**, sırf dîn uğrunda yaptığı bu **gazâ**'lardan dolayı İslâm padişâhının hiddetlenmesinin sebebini anlayamadı; ve padişâhın yanına gidip mes'eleyi anlatmak niyeti ile, babasının yanına geldi. Bu sırada ikinci bir elçi gelerek, hükümdar'ın, «**Osmân**'ı oğlu yerinde tuttuğunu, ve iltifatlarına mazhar olmak üzere hemen yanına gelmesini», bildiren bir emir getirdi. İkinci emrin gelmesinde, Sultan'ın akıllı ve dindar zevce-i müessir olmuştu. Hükümdar, yanına gelen **Osmân**'a ilti-

nen hânedânına mensup mühtedî bir prensin çocukları olduğu¹⁰⁸ tarzında, türlü türlü maksatlarla uydurulmuş birtakım *hıristiyan rivayetleri* de yok değildir. Bütün bunlara ilâve olarak, “*Bezm-ü Rezm*” müellifinin, Osmanlılar hakkında *Moğol* sıfatını kullandığını da söyleyelim¹⁰⁹.

fatlarda bulunarak onu evlendirdi; ve memleketine döneceği zaman, hazineye girerek her ne beğenirse almasını emretti. O s m a n, kıymetli şeylerden hiçbirine el sürmiyerek, bâzı zarurî eşya ile bir kılıç aldı. Bundan memnun olan ve O s m a n'da bir padişâh olmak istidâdını gören Sultan, ona bir sancak verdi ki, bunun sahibi — Anadolu'daki örf ve an'aneye göre — 50.000 kişiye hükmederdi. Geri dönen O s m a n, gazâlarına başlayarak, *Iznik* ve sair bâzı kaleleri aldı; *Bursa'yı* muhasara ettiği sırada, Sultan öldü; oğlu olmadığı için bütün emîrleri O s m a n'ın yanına geldiler ve hep birden onu sultan yaptılar (*Habîbü's-Siyer*, Hind basması, 1847, c. III, cüz 3, s. 54-55).

Osmanlı devletinin kuruluşunda kabîle gençleri'nden mürekkep g â z î l e r'in rolünü tebarüz ettiren bu tarihî destan'da, O s m a n'ın mensup olduğu kabîlenin *Cenubî-Rusya* bozkırlarından gelmiş gösterilmesi, tarihî bir hakikat olmakla beraber, birtakım tarihî vak'aların destanî bir ifadesidir. Çünkü, XIII. asırda *Cenubî-Rusya* limanları ile *Anadolu* arasında çok sıkı ve daimî münasebetler bulunduğu, ve türlü türlü icaplarla zaman zaman bir taraftan diğer tarafa oldukça kalabalık insan kütlelerinin gittiği mâlûmdur. Meselâ, *Moğol* istilâsı karşısında, zengin bir ticaret merkezi olan *Sogdak'tan* birçok halkın -göçebe değil, şehirli ve zengin halkın- bütün menkul servetleriyle *Anadolu'ya* geçtiğini *İbnü'l-Esîr* 618 yılı vak'aları arasında bilhassa kaydeder (ilkönce *M. Defrê-mery* ve *D'O h s s o n* bu kayda dikkat etmişlerdir). Bütün bunlarla beraber, Osmanlılar hakkındaki yukarıki rivayetin tarihî bir mahiyeti olamayacağı meydandadır.

¹⁰⁸ *Gibbons*, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, türkçe tercüme, s. 239.

¹⁰⁹ *Bezm-ü Rezm* s. 382. Burada O s m a n-o ğ l u'nun yâni Osmanlı hükümdarının câhil ve basit bir *Moğol* olduğunu söyleyen müellifin bu ifadesi, m e c a z î bir mânâda tefsir olunmak

Biz, bütün bu rivayetler arasında, Osmanlı kronikçileri tarafından ileri sürülen rivayeti, yâni Osmanlılar'ın *Oğuz*'lardan olduğu rivayetini, tarihî vâkıalara en uygun buluyoruz. Muhtelif *Oğuz* kabîleleri arasından *Kayı* boyunu "*Osmanlılar'ın ceddî*" olarak gösteren ikinci rivayete gelince, birinci rivayetle tezaad teşkil etmeyen ve sadece onu tamamlayan ve tavih eden bu rivayeti, kat'î surette çürütüp atabilmek için hiçbir delile mâlik değiliz. Benim vaktiyle düşünmüş olduğum gibi, P. Wittek de Osmanlı hükümdarlarının kendilerini *Kayı*'lara mensup göstermelerinin sebebini, "*Oğuz boyları arasında bunların en şerefli mevkii hâiz olmalarına*" isnad ediyor. Hakikaten, *Oğuzlar*'ın tri-

icap eder. Hâmisi olan K a d ı B u r h â n e d d î n'e yaranmak için, hemen bütün Anadolu beyleri aleyhinde ağır bir lisan kullanan, ve bilhassa Osmanlılar'a karşı garazkârlığı açıkça görülen iranlı müellif, bununla, Osmanlılar'ın a s l e n M o ğ o l o l d u k l a r ı n ı iddia etmek istememiş, ve sadece onların «basit ve cahil insanlar olduğunu» anlatmak, ve daha ziyade tribal menşe'lerini tebârüz ettirmek arzusuna düşmüştür. O sırada Anadolu'da birtakım Türkmen ve Moğol aşiretlerinin yaşadığı, ve bunların başında umumiyetle birtakım basit ve cahil kabile reisleri bulunduğu, başka vesikaları göz önüne almasak bile, E s t a r â b â d î'nin bu mühim eserinden açıkça anlaşılmaktadır. O, O s m a n - o ğ l u'n u «ilim ve hikmetten mahrum, sade bir Moğol» saymakla, Sivas Sultanı'na nisbetle onu bir aşiret beyi derecesine indirmek istemiştir. I l h a n l ı l a r'ın ortadan kalkmasından sonra, Moğol tâbirinin ne kadar itibardan düştüğüne, bu da bir misâldir. Müellifin bu maksadını nedense anlamayan K i l i s l i R i f ' a t bey'in, bütün nüshalarda kat'î surette Moğol مغول , مغل şeklinde yazılmış ve hattâ harekelenmiş olan bu kelimeyi, arapça «kahraman» mânâsına gelen mîğvel tarzında okumak istemesi, tamamiyle yanlış ve mânâsızdır; herhâlde E s t a r â b â d 'lı müellifin, Osmanlı hükümdarlarını - daha J. M a r q u a r t'tan asırlarca evvel - M o ğ o l addettiğini sanmak, onun bu mecazî ifadesini anlamamak olur.

bal an'anelerine göre, XI. asırdanberi, kabîle *hié-rarchie*'sinde bunların *birinci* mevkii işgal ettikleri, *Mahmûd Kâşgarî*'nin ve daha sonra *Reşideddîn*'in ifadelerinden anlaşılmaktadır: *Mahmûd*'un listesinde bunların *Kınık*'lardan sonra zikredilmeleri, açıkça anlaşıyor ki, bu müellifin *Selçuklu hânedânı*'na karşı gösterdiği zarurî bir hürmet neticesidir; ve hakikatte, Oğuzlar'ın *Sağ kol* kabîlelerinin başında *Kayı*'lar gelmektedir. Bunlara sair Oğuz kabîlelerinin üstünde bir yer veren bu eski an'ane-yi göz önünde tutan P. Wittek, "*âhır zamanda hâkanlığın Kayı'lara geçeceği*" hakkında "*Dede Korkut Kitabı*"nın başlangıcında mevcut rivayeti bile *eski bir an'ane* olarak kabul ediyor¹⁰. Halbuki bu fıkrayı, bu kitaptaki rivayetleri *Osmanlılar* devrinde toplayan meçhul toplayıcının bir ilâvesi gibi kabul etmek, bence, daha doğrudur. Her ne olur-

¹⁰ P. Wittek, *Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum*, s. 303, not 1. Oğuz an'anesine ait sair kaynaklarda tesadüf edilmeyen bu *ke hâne'te* yalnız burada tesadüf edilmesi, Osmanlı devrinde tesbit edilmiş olan bu rivayetin, sırf *hânedâna* hoş görünmek için uydurulmuş olduğunu açıkça anlatmaktadır. Biz bu rivayeti, sonradan, XV. asırda Edirne'de Rûhî'nin tarihinde buluyoruz ki, bunun da *Dede Korkut Kitabı*'ndan alınmış olması pek tabiidir: «*Korkut Ata'dan nakil ederler ki demiş imiş ki: hanlık Oğuz Han vasiyeti mucibince âhir Kay Han evlâdına düşse gerektir*». Rûhî tarihi'nden istifade ettiğini aşağıda da söylemiş olduğumuz *Müneccimbaşı* (s. 295, not 3) da bu rivayeti nakletmektedir: «*Türkmen kabâili beyninde Korkut Ata nam bir ehl-i hâl aziz vardı; birgün buyurdu ki: saltanat âkıbet Oğuz Han'ın vasiyeti üzerine oğlu Kay Han evlâdına nakledip ilâ-âhırî'z-zaman berdevâm olur*» (c. III, s. 267). *Reşideddîn*'de ve *Ebü'l-Gâzi*'de bulunmayan bu rivayetin, sonradan *Osmanlılar zamanında* uydurulmuş olduğuna, bunlar da ayrıca birer delil teşkil edebilir.

sa olsun, P. Wittek'in bu mülâhazalarına karşı, "*Osmanlılar'ın Kayı'lardan olması*" nazariyesini şu delillerle müdâfaa edebiliriz:

I

Oğuz an'anesinde, *Kayı*'ların *birinci* mevkîi işgal ettikleri muhakkaktır. P. Wittek'in bu hususta ileri sürdüğü delillere ilâve olarak, eski Türkmen menkıbelerini ihtiva eden "*Şecere-i Terâkime*" de, bu boya mensup birçok -tabîî, *menkıbevî*- hükümdarlar'dan bahsedildiğini de söyleyebiliriz¹¹¹. Lâkin bütün bunlara rağmen, yine *Oğuz an'anesi*'nde, "hükümdarların, *Kayı*'lardan başka birtakım boylardan da yetiştikleri" telâkkisinin mevcudiyetini, *Reşideddîn*'in ifadesinden anladığımız gibi¹¹², yine "*Şecere-i Terâkime*"deki birtakım menkıbevî Türk hanları arasında meselâ *Salur*'lardan yetişenleri de görüyoruz. Eğer Osmanlı padişahları, kendilerine, devletin kuruluşundan bir asır sonra, yalandan bir *silsilenâme* uydurmak isteselerdi, yalnız Anadolu'da değil bütün *Yakın-Şark* Türk ve İslâm dünyasında *Sultanlar sülâlesi* olarak telâkki edilen *Selçuklu* hânedânını yetiştirmiş bulunan *Kınık* kabîlesine mensup olduklarını iddia etmezler

¹¹¹ T u m a n s k y tercümesine ve basılmış metne bakınız.

¹¹² R e ş i d e d d i n'in şu ifadesi

«و پادشاهان از نژاد اوغوز از شیخ
پسر بوده اند، تخت قایی، پازیر، ایمر، اوشر، بیکدی، بعدازین استخوان پادشاه نبوده اند»

yani, «Oğuz padişahlarının, başta *Kayı* olmak üzere, *Begdill*, *Avşar*, *İmur*, *Yazır* kabîlelerinden yetiştiği» iddiası, «terihî hakikatten ziyade an'aneye dayanan» bir rivayet gibi telâkki olunabilir. *Selçuklular*ı yetiştiren *Kınık* kabîlesinden bahsettiği gibi, yukarıda-

mi idi¹¹³?. Bundan başka, *Oğuz*'ların menkıbevi cedleri *Oğuz Han*'a kadar çıkarılan ve göçebe *Türkmen* kabîleleri arasında -meselâ *Hazar-ötesi*'ndeki *Türkmenler*'de- asırlarca türlü türlü şekillerde devam eden bu *silsilenâme*'lerin, zannolunduğu gibi sadece *hükümdar ailesine* değil, bütün bir *kabîleye* ait olduğu da aslâ unutulmamalıdır. Demek oluyor ki, *Osmanlı sülâlesi*'nin *Kayı Han*'a çıkarılan jenealogisi, yalnız bu hânedâna değil, onun mensup olduğu *Kayı* kabîlesine aittir. Eğer Osmanlılar bunu hiç yoktan uydurmuş olsalardı, o sırada *Anadolu*'da bulunan *Kayı* aşîretine mensup oymaklar, hattâ diğer aşîretler buna inanmıyacaktı. Çünkü, XV. asır başlarında *Anadolu*'da henüz kabîle an'anelerini saklıyan *göçebe kabîleler* pek çoktu; ve bunlardan yerleşik hayata geçip köyler kuranlar, hattâ şehirlerde ve kasabalarda yerleşmiş olanlar, arasında da *kabîle an'aneleri* henüz canlı idi: Sivas Sultanı *Kâdî Burhâneddîn*, kaç nesildenberi şehir

ki ifadesinden sonra *Salgur*'lardan da bahseden *Rüşîdeddîn*'in bu *tenâkuz*'unu, yukarıda (not 74'de)da söylemiş olduğumuz gibi, başka suretle izah, imkânsızdır. Daha sonra, *Barharlı* kabîlesinin *Baranlı* şûbesinden *Kara-Koyunlu* ve *Bayındur* kabîlesinden de *Ak-Koyunlu* sülâlelerinin çıkması, bu gibi an'anelerin fi'li hiçbir kıymeti olmadığını açıkça göstermektedir. Herhâlde, *Osmanlılar*'ın, kendilerini —hiç aslı ve esası olmadan— *Kayı*'lara isnad etmeleri için, ortada hiçbir sebep ve zarûret bulunmadığı muhakkaktır.

¹¹³ *Selçuklu* sultanları'nın, bütün *Oğuz* kabîleleri üzerinde *hâkimiyet* iddia ettiklerini, daha *Tuğrul Bey* zamanından başlayarak, gördüğümüz gibi, *Oğuz* kabîlelerinin de —hattâ *Sencer*'e karşı muvaffakiyetli bir isyan yaparak onu esir ettikleri esnada bile—bu *hâkimiyeti*, *nazarî* bile olsa, kabûl ettiklerini, ve bunun mahiyetini yukarıda söylemiştik (s. 258 ve sonrası).

hayatına geçmiş bir aileye mensup olmasına rağmen, dedelerinin *Salur*'lardan olduğunu pek iyi biliyordu¹¹⁴. Bütün bu şartlar dairesinde, eğer bir kabîle an'anesine dayanmamış olsa, Osmanlılar'ın *Kayı*'lara mensubiyet dâvâsında bulunmalarına hiç imkân olmadığı gibi, böyle bir imkân mevcut olduğu kabul edilse bile, bu takdirde de meselâ *Kınık*'lar gibi -saltanatlarını daha fazla meşrû gösterecek- bir kabileyi seçmemelerine bir sebep yoktu.

II

Osmanlılar'ın, devletin kuruluşundan hemen bir asır sonra, kendilerini *Kayı*'lara çıkaran bir silsilenâme uydurmalarının sebepleri ne olabilir? Bu hususta şunlar hatıra gelmektedir: (1) Hâkimiyetleri altındaki sâhalarda yaşayan Oğuz kabîleleri üzerindeki saltanatlarının kabîle an'anelerine uygun olduğunu göstermek. (2) Osmanlı hudutları dışındaki Oğuz kabîleleri arasında kendilerine karşı bir sevgi yaratmak. (3) Bütün bu gibi ameli menfaat düşüncelerinin üstünde, o esnada Osmanlı sarayında ve yüksek sınıflar arasında moda olan edebî ve fikrî cereyanların te'siri ile, kendilerini böyle asîl bir kabîleye mensup saydırmak. Bu ihtimâllerden hangisi veya hangileri te'sir etmiş olursa olsun, hemen hemen muhakkak olan bir şey varsa, o da XV. asır başında Anadolu'da *tribal* mahiyette *örf ve an'anelerin canlılığı*'dır. Bu devirde Osmanlı sarayında eski Oğuz an'anelerine ait eser-

¹¹⁴ 'Azîz b. Ardaşîr-i Estarâbâdî, *Bezm-ü Rezm*, İstanbul 1928, s. 42-43.

lere kıymet verilmesi yâni bir *millî romantizm*'in uyanması da, ancak bu suretle izah olunabilir. Muhtelif unsurlara mensup ve kemmiyetçe çokluk hristiyan tebeaya mâlik olan Osmanlı devleti'nin siyasî bünyesi, bir taraftan -eski *gulâm* yâni *memlûk* sisteminin, demografik vaziyete ve iktisadî îcaplara büyük mahâretle uydurulmuş bir şekli olan- *devşirme* usûlünün tatbiki, diğer taraftan da, hristiyanlıktan dönme kölelerin en yüksek mevkilere geçirilerek eski *Türk beyzâdeleri*'nin yerlerini tutmaları sayesinde, muhtelif unsurlara dayanan *mutlakîyetçi bir monarşi* şeklini almağa başladığı bir sırada, eski Oğuz an'anelerini canlandıran millî bir *romantizm*'in inkişafı, birdenbire çok garip görünebilir. Lâkin, hakikatte, bunu pek tabîî bulmak lâzımdır: Ankara hezîmetinden ve şehzâdeler kavgasından sonra, tıpkı babası gibi *merkeziyetçi devlet* sistemini kuvvetlendirmeğe çalışan II. Murad, bunun tatbikatından memnun kalmayan Türk halkına ve aşîret beylerine bir nevi ta'viz olmak üzere, menşei' daha XIV. asır sonlarına çıkan bu romantizm hareketini himaye ediyordu. *Yazıcıoğlu*'nun "*İbn Bîbî tarihi*"nden tercüme ettiği parçalar arasına, Oğuz an'anesine ait olarak -kısmen *Râvendî*'den, kısmen de *Reşîdeddîn*'den aldığı- birtakım şeyleri koyması ve ayrıca, *Selçuklular*'ın büyük ricalinden bâzılarının *Kayı*'lardan olduğunu tasrih etmesi¹¹⁵, bâzı sikkeler üzerine *Ka-*

¹¹⁵ T. H o u t s m a tarafından neşir edilen *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides*, I-IV, (Leide, 1886-1902) küliyatının üçüncüsü olarak çıkarılan metne bakınız. Burada, meselâ büyük emîr H ü s a m e d d î n Ç o b a n Bey gibi bâzı mühim şahsiyetlerin *Kayı*'lardan olduğunun tasrih edilmesi, Selçuklu ordusundan bahsedilirken buna dahil birtakım kabîle kuv-

yı tamgası konulması, hep bu temayülün bir netîcesidir. Bu an'änenin, Osmanlı tarihçileri arasında olduğu gibi, *Osmanlı sarayı*'nda da devam ettiği, XVI. asırda hükümdarlara mahsus hayvanlara *Kayı tamgası* vurulduğu hakkında *şehnâme*ci *Lokman*'da tesadüf ettiğimiz bir kayıttan pek iyi anlaşılıyor¹¹⁶.

III

XV. asır başlarında Osmanlı sarayı'nda kuvvetle mevcut olduğunu gördüğümüz bu *Kayı an'anesi*, ister tarihî bir esasa dayansın ister dayanmasın, bize şu hakikati gösteriyor: bu devirde Anadolu Türkleri arasında ve göçebe Türkmenler'de, *Oğuz an'aneleri* henüz kuvvetini muhafaza ederek yaşamaktadır. Göçebe Türkmenler arasında bu gibi an'anelerin ve menkıbevî mahiyette birtakım

vetlerinin mevcudiyetinin söylenmesi, bâzı sâhalarda bâzı kabîlelerin bulunduğu dair kayıtlara tesadüf olunması, acaba müellifin uydurduğu şeyler midir? Buna esas olan *İbn Bibî*'de *Ağaçerl* ve *Çepni*'ler hakkındaki pek mahdut birkaç kayıt bir tarafa bırakılırsa, ne *tribal* an'anelerin, ne de kabîle isimlerinin bulunmadığı mâlûmdur. Bu vaziyet karşısında, yeni vesikalarla te'yit edilinceye kadar, bu ilâveler hakkında şüpheli davranmak zarurîdir. Maamafih, asıl *İbn Bibî* metninde de, Anadolu Selçukluları'nın ordularında, «Oğuz kabîleleri'nin bulunduğunu» gösteren mühim kayıtlara tesadüf edilmektedir (s. 285). *Yazıcıoğlu*'nun, bu eseri tercüme ederken, Anadolu'ya ait sair bâzı kaynaklardan dahi istifade etmiş olması imkânsız değildir.

¹¹⁶ Eski Topkapı Sarayı Kütüphanesindeki meşhur *Hünernâme* nüshasında. Kabîle tamgalarının bu işte dahi kullanıldığı hakkında *Mahmûd Kâşgarî*'nin ifadesi ve umumiyetle Türk etnografyası hakkındaki mâlûmatımız, bununla yeniden te'yit edilmiş oluyor.

rivayetlerin ve jenealojilerin nasıl devam ettiği, eserlerini yazmak için bu ağız rivayetlerinden istifade etmiş olan *Ebü'l-Gâzî*'nin sarîh ifadelerinden açıkça anlaşıldığı gibi, Türk etnoğrafyası hakkındaki bilgilerimiz de bunu te'yit etmektedir. XV. asır başlarında *Anadolu*'nun coğrafi bakımdan bu hayat şekline uygun sâhalarında, göçebe -daha doğrusu yarı göçebe- Türkmen kabîlelerinin ne kadar çok ve kuvvetli olduklarını, tarihî kaynaklar sayesinde, pek iyi bildiğimiz gibi, bunlar arasında *tribal* örflerin devam ettiğine ait delillere de mâlik bulunuyoruz: Abdülkadir İnan'ın bu husustaki güzel bir tetkiki, bu mühim mes'eleyi oldukça aydınlatmıştı¹¹⁷.

Buna ilâve olarak, kabîle *jenealoji*'lerinin unutulmadığını gösteren birtakım deliller daha gösterebiliriz: Osmanlı müverrihi *Edirneli Rûhî*'nin -sonradan *Müneccimbaşı* tarafından biraz ilâve suretiyle nakledilen- bir fıkrasına göre, Sultan *Gıyâseddin Keyhusrev*, 675'de *Hatîr-oğlu* fitnesini bastırdıktan sonra, uc beylerinin sadâkatini te'min maksadiyle, onlardan rehîneler almış; bu arada *Ertuğrul* da Osman'ın oğullarından birini Sultan'a yollamış; bir müddet *Kâhta* kalesinde hapis edilen bu çocuk, sonra oradan çıkarılmış ve kendisine *Pığı* nahiyesi timar suretiyle verilmiş; Yıldırım Bâyezîd *Malatya*'ya geldiği zaman, bunun torunlarından Halil (Haylî), Bayat ve Ahmed beyler gelüp "akraba olduklarını" bildirmişler ve hükümdarın ihsanlarına mazhar olmuşlar¹¹⁸. İkinci bir delil da-

¹¹⁷ **Orun ve Ülûş Mes'elesi**, Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası, c. I, İstanbul 1931, s. 121-131.

¹¹⁸ Edirneli Rûhî ve eseri hakkında J. H. Mordtmann'ın şu mühim makalesine bakınız: **Rûhî Edrenewî**, Mitteilun-

ha: Osmanlı müverrihi *Şükrullâh*, (H. 852) de II. Murad tarafından sefir sıfatıyla *Kara-Koyunlu* hükümdarı *Mirza Cihanşâh*'a gönderildiği zaman, bu hükümdar, Osmanlı padişahiyle akraba olduğunu söylemiş, ve iddiasını te'yit için, maiyetindeki "*tâ-rih-hân*" yâni tarih okuyucusu Mevlânâ İsmâîl'i çağirtmiş, ve Oğuz şeceresine ait Uygur alfabesiyle yazılı bir "*Oğuz tarihi*" getirterek ona okutmuştu¹¹⁹. Yukarıda söylediğimiz gibi, *Kâdî Burhâned-dîn*'in *Salur*'lardan olduğunu unutmaması, sonra, 'Âşıkpaşazâde'nin -hiç şüphesiz, *ağız* rivayetlerine dayanarak- *Kilikya* Türkmen kabîlelerinin, Osmanlılar'ın menkıbevî ceddi *Süleyman Şâh*'ın ölümünden sonra, başka kabîlelerden ayrılarak *Çukurova*'ya geldikleri ve o zaman *Yüregir*'in bunların başında bulunarak diğerlerine kışlaklar tahsis ettiği hakkındaki ifadesi¹²⁰ de, bu fikrimizi te'yit

gen zur Osmanischen Geschichte, Band II, Heft 1-2, Hannover 1925, s. 129-136.

¹¹⁹ Bu mühim fıkrayı, iptida **İlk Mutasavvıflar**'da —(Nuruosmaniye kütüphanesi, nu. 3059)'daki farsca **Behcetü't-Tevârih**'den iktibas ederek— neşretmiş idim (s. 278). Bu eserin 1939'da çıkan türkçe tercümesinde, bu parçanın çevrilişinde küçük bir yanlışlık vardır. Doğrusu, yukarıda yazdığımız şekildedir. XIV. - XV. asırlarda birçok Türk saraylarında «hükümdarlara tarih okuyan ve onların devrine ait vak'aları zapteden» hususî me'murlar bulunduğunu biliyoruz. **Cihanşâh**'ın kuvvetli bir edebî kültür sahibi olduğunu düşünürsek, kendi sülâlesinin ve umumiyetle Oğuzlar'ın millî an'anelerine ve tarihlerine alâka göstermesinin sebebini daha iyi anlarız. Bu münasebetle, Timur'un maiyetinde, hükümdarın vak'alarını **Uygur yazısı** ile zabta me'mur **bahşılar** (bu kelime hakkında **İslâm Ansiklopedisi**'nde yazdığım **Bahşı** maddesine bakınız) bulunduğu hakkında **Şerefeddin Yezdî**'nin ifadesini hatırlatalım.

¹²⁰ 'Âşıkpaşazâde **Tarihi**, Âlî Bey neşri, İstanbul 1332, s. 225.

etmektedir. Jenealojik kabîle an'anelerinin, yalnız kabîle ihtiyarları değil hattâ o kabîleden yetişmiş *hükümdarlar* arasında bile, bu kadar canlı ve ehemmiyetli olduğu bir asırda, Osmanlı padişahları'nın, mensup olmadıkları bir kabîleye ait yalan bir *silsilenâme* tertip ettirmelerine imkân olamayacağı, ve hattâ buna lüzum da olmadığı, meydandadır. Çünkü, bütün Oğuz kabîleleri, zikrettiğimiz misâllerden anlaşılacağı gibi, yalnız kendilerinin değil diğer kabîlelerin *silsilenâme*'lerini de pek iyi bilmekte idiler. Oğuzlar'a mensup oldukları umumiyetle kabul edilen *Osmanlılar*'ın, XV. asırda *Kayı* an'anesine ehemmiyet vermeleri, bunun *birdenbire uydurulmuş* olduğuna değil, olsa olsa, eski zamanlardan beri mevcut bir an'enenin tekrar *canlandırıldığına* delil olabilir.

IV

Elimizde "*Osmanlılar*'ın hangi kabîleye mensup olduklarına" ait XIV. asırda mevcut rivayetleri tesbit eden eski tarihî eserler bulunmadığı için, "*Kayı an'anesi*"nin XV. asırda birdenbire ortaya çıktığı" tarzında bir mutalâa ileri sürmek, aslâ doğru değildir. Yalnız *Ahmedî*'nin meşhur eserine dayanarak, XV. asırdan evvel böyle bir an'enenin bulunmadığını kestirip atmak, elimizde XIV. asıra ait sair kaynakların bulunmaması -yahut henüz, ele geçmemesi- dolayısıyla, ilmî ihtiyata tamamiyle aykırı ve indî bir hareket olur. Bundan başka, biraz evvel anlattığımız veçhile, *Anadolu*'da o sıralarda yaşadığı muhakkak olan jenealojik an'anelere zıt düşecek böyle uydurma bir şecere tertibi de, her bakımdan, imkânsız ve mânâsızdı. P. Wit-

tek, belki de *Ahmedî*'den başlayarak muhtelif Osmanlı kroniklerinde *Kayı*'lar yerine sadece *Oğuzlar*'dan bahsedilmesini, kuvvetli bir delil gibi kullanmak istiyor. Halbuki, yukarıda kısaca işaret ettiğimiz gibi, bu da doğru değildir: Osmanlılar'ın Oğuzlar'dan olduğunu yazan tarihçilerin bu ifadesi, hiçbir suretle, bunların *Kayı*'lardan olmadığını göstermez. Herhâlde şurasını da unutmamak lâzımdır ki, "*Kayı menşei*" rivayetinin çok kuvvet kazanmış olduğu XV. asırda bile, birtakım kronikçiler bu rivâyeti kayda lüzum görmeyerek, sâdece "*Osmanlılar'ın Oğuzlar'dan olduğunu*" söylemekle iktifa eylemişler, hattâ "*Düstürnâme*"de olduğu gibi, *muhaceret mes'ele*si hakkında da, türlü efsanelerle karışık garip rivâyetler kaydetmişlerdir. *Sultan Cem*'in emri ile vücade gelen iki mühim eserden birinde, yâni "*Câm-ı Cem-Âyîn*"de bu *Kayı an'anesi* zikredildiği hâlde, "*Saltuknâme*"de bütünü başka bir rivayete yer verilmiştir¹²¹. Eğer Osmanlı hükümdârları, kendileri için yalan bir şecere uydursalardı, "hiç olmazsa saraya mensup tarihçilerde aynı rivayetin mevcut olması" îcap ederdi. Demek oluyor ki, II. Murad veya Fâtih devirlerinde *resmî bir silsilenâme* uydurulduğu ihtimali, hemen hemen vârit değildir. İşte gerek bu mülâhazalar gerek toponimi tetkiklerinin verdiği sârih neticeler karşısında, Osmanlılar'ın, *Kayı* aşîretinin uclarda yaşayan küçük bir parçasına mensup olduğu, çok kuvvetli bir ihtimâlle, söylenebilir.

V

Yalnız "kaynakların filolojik tenkîdi"ne değil "*Horâsân*'dan *Bizans hudutları*'na kadar bütün

¹²¹ Yukarıda (not 104) verilen îzahâtı hatırlayınız.

Yakın-Şark'ın XI. - XIV. asırlardaki her türlü hayat şartlarını göz önünde tutan tarihî bir anlayış" a ve *toponimi*'ye dayanarak yaptığımız objektif tetkiklerin netîcesi, işte bundan ibarettir. Yalnız, bu tetkikimize son vermeden evvel, P. Wittek'in kısaca ortaya atıp üzerinde fazla durmadığı çok mühim diğer bir mes'eleye de temas etmek istiyorum: bu kıymetli tarihçi, yalnız, "Osmanlılar'ın *Kayı*'lardan olmadığı" iddiasını ileri sürmekle kalmayarak, "Osmanlı devletinin *ilk çekirdeğini* bir Oğuz kabîlesinin -yahut bir kabîle parçasının- teşkil etmiş olduğu" hakkındaki fikrimi de tenkîd ediyor; onun bu hususta dayandığı iki delilden birincisi, birbirine aykırı Osmanlı *jenealoji*'lerinin XV. asırda uydurulmuş olması, ikincisi de, *Ahmedî*'de yalnız *hudut gâzileri*'nden ve Osmanlılar'ın da bunlara mensup olmalarından bahsedilerek, herhangi bir *tribal menşe*'e delâlet edecek başka hiçbir kaydın bulunmamasıdır.

P. Wittek'in bu mutalâasını tahlil ve tenkîde girişmeden evvel bilhassa şunu söylemeliyim ki, *Ertuğrul*'un ve sonra *Osman*'ın maiyetinde Bizans uclarında yaşayan küçük ve zayıf bir aşîret parçasının Osmanlı devleti için *ilk çekirdeği* teşkil ettiğini ifade ederken, bunun, sonradan, kurulan devletin siyasi bünyesi üzerinde hiçbir suretle müessir olmadığını, yâni, Osmanlı devletinin, daha siyasi tekâmülünün ilk safhalarında bile, *tribal* bir mahiyet arzetmediğini, açıkça söylemiştim ve bu küçük kabîle parçasının rolünü, "içlerinden bir *devlet kurucusu* çıkarmak ve başlangıçta ona bir destek teşkil etmek gibi, biraz da tesadüfe bağlı bir şey" olarak tavsif etmiştim. Hattâ, *Kayı*'ları Moğol sanan J.

Marquart'ın, *Osmanlılar'ın psikolojisi* hakkında bundan *düşmanca netîceler* çıkarmasını ve J. Németh'in de bâzı filolojik istidlâllerde bulunmasını, şiddetle tenkîd etmiştim¹²². Bundan başka, Osmanlılar'ın *etnik menşei ve muhaceretleri* mes'elelerinin “Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunu anlamak için esas mâhiyette mes'eleler olmadığını” bilhassa tasrih ederek, bunu anlayabilmek için herşeyden evvel “uclar'ın dahilî hayatını, oradaki içtimai şartları, dinî, iktisadî ve siyasî âmilleri öğrenmeğe ihtiyaç olduğunu” söylemiş ve böylece, o zamana kadar tetkik edilmek şöyle dursun hattâ birer *problem* olarak açıkça ortaya konmamış mes'eleleri de îzah etmiştim¹²³. *Osman*'ı “hudutlarda yaşayan küçük bir aşîretin reisi” olarak kabul ederken, kabîleler arasında birbirinden farklı şekillerde mevcut menkıbevî jenealojilerin ve rivâyetlerin, sonraki Osmanlı kronikcilerinin ellerinde aldığı şekillere, pek tabîî, tarihî bir mahiyet isnad etmiş olamazdım. O halde, beni bu kanâate sevkeden asıl sebepler ne idi? Kitabımın çok dar çerçevesi içinde, sair birçok mes'eleler gibi, ayrıca îzaha imkân bulamadığım ve sadece netîcelerini anlatmakla iktifa ettiğim bu düşünceleri, şimdi burada sırası gelmiş iken -yine kısaca- îzah edeyim:

Kitabımda, *Osman*'ın, *Ertuğrul*'un “asıl oğlu” olmayıp “göçebe olmayan ve sünnî İslâm akîdelerine bağlı bulunan yerleşik unsura mensup bir şahsiyet olduğunu” ileri süren bâzı garip fikirlerin

¹²² Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, s. 81.

¹²³ Fuad Köprülü, *Les Origines de l'Empire ottoman*, s. 85.

tamamiyle esassızlığını söylerken de¹²⁴, bu gibi düşüncelerin neden ileri geldiğini tahlile imkân bulamamıştım. Bir devlet kurmak için *yerleşik* bir unsurun *göçebe* bir unsurdan daha elverişli bir vaziyette olduğunu ve esasen Osmanlı devletinin, daha başlangıcındanberi, *tribal* bir mâhiyet göstermediğini göz önüne alan bâzı tarihçiler, bu devletin kuruluşu *muammâ*'sına böyle bir *hal çaresi* bulmak istemişlerdi. P. Wittek de "Osmanlı devletinin *tribal* menşe'den gelmediğini" iddia ederken, belki aynı düşünceye kapılmış olmalıdır. Lâkin, ne bu tarihî mülâhazanın, ne de ilk kaynakların mahiyeti hakkında *filolojik tenkîd*'lerden çıkan neticelerin, benim ileri sürdüğüm fikri çürütmeğe kâfi gelmediğini, şimdi ortaya koyacağım bâzı deliller ve mülâhazalar, çok açık bir surette gösterecektir.

Bütün XV. asır Osmanlı kroniklerinin, Osmanlılar'ın menşeyini *yarı göçebe* küçük bir *Oğuz* kabilesine isnad ettiklerini düşünür ve Ortaçağ'da kurulan birçok Türk ve Moğol devletlerinin *tribal* menşei hakkındaki kat'î bilgilerimizi de göz önüne alırsak, bunu reddetmek için hiçbir sebep bulunmadığını derhâl anlarız: *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*'ndan başlayarak, *Artuk-oğulları*, *Fars*'daki *Salur* (Salgur) devleti, *Cengiz İmparatorluğu*, buna en mühim misâllerdir; *Anadolu*'da da, yine uclarda yaşayan bir *Avşar* şûbesi tarafından teşkil edilen ve uzun zamanlar Anadolu Beylikleri'nin en kuvvetlisi olan *Karamanlıları* da, diğer bir misâl olarak, gösterebiliriz. Bu siyasî teşekküllerden bâ-

¹²⁴ J. H. Kramers, *Wer War Osman?*, Acta Orientalia, c. VI. 1927, s. 242 - 254.

zıları, *hukukî* bakımdan, ilk devirlerde gösterdikleri *tribal* mahiyeti sonradan terk ettikleri hâlde, bazıları, inkırazlarına kadar, bu karakteri muhafaza etmişlerdir. Bunlardan her birinin siyâsî tekâmülleri üzerinde müessir olan muhtelif tarihî âmil-ler gözden geçirilirse, bu ayrılıkların sebepleri ve neticeleri kolayca anlaşılır. *Osmanlılar*'a gelince, bunların ilk zamanlarda *yarı-göçebe* hayatı sürdükleri, yâni yaylak ve kışlakları olduğu *Âşıkpaşazâde*'nin *Bilecik* fethi hakkında verdiği tafsilât-tan pek iyi istidlâl olunmaktadır¹²⁵. Ancak, hemen ilâve edeyim ki, bu rivayetin *tarihî* olmaktan ziyade *menkıbevî* bir mahiyeti olduğunu, hattâ, bunun esasını teşkil eden "herhangi bir kaleye hiyle ile asker sokarak, bir baskın neticesinde orayı zaptet-mek" motifinin, Şark'ta ve Garp'ta türlü türlü şekilleri (*variante*) bulunan ve XVII. asır İslâm müelliflerine kadar birçok kroniklerde tesadüf olunan çok eski ve çok yayılmış bir *masal mevzûu* olduğunu bilmez değilim¹²⁶. Bununla beraber, XIV. asır Osmanlı an'anelerini çok iyi bildiği muhakkak olan *Âşıkpaşazâde*'nin büyük bir safvetle anlattığı bu *masal*'dan, "*Osman Gâzî*'nin, *yarı göçebe* hayatı süren küçük bir aşîretin başında bulunduğu" neticesini çıkarmak, hiç de hatâlı bir istidlâl sayılmaz.

İşte ben *Osman Gâzî*'yi, sair birtakım küçük

¹²⁵ *‘Âşıkpaşazâde Tarihi*, ‘A l l B e y, neşri, s. 15-16. Osmanlılar'ın menşe'leri hakkındaki türlü türlü rivayetlerden, bunların *y a r ı g ö ç e b e* hayatı geçirmekte oldukları, pek açık olarak anlaşılmaktadır.

¹²⁶ *T a r i h î* bir mes'ele olmaktan ziyade, eski bir *d e s t a n* motifi olarak dikkate lâyık olan bu mevzû hakkında ayrı bir küçük tetkik neşredeceğim için, burada bunun üzerinde durmaya lüzum görmedim.

uc beyleri gibi “Bizans hudutlarında yaşayan e-hemmiyetsiz bir *Kayı* oymağının beyi” olarak kabûl ederken, bütün bu gibi delillere istinat ediyordum. Lâkin, vaktiyle de ısrarla söylemiş olduğum gibi, devletin kuruluşunda, bunun hemen hiçbir te’siri olmamış ve *Osmanlı Beyliği*’nin siyasî tekâmülünde, hattâ ilk safhalarda bile, hiçbir *tribal te’sir* kendini göstermemiştir. İşte bundandır ki, imparatorluğun kuruluşundaki maddî ve mânevî her türlü âmilleri birer birer tetkik ederken, bu büyük hâdisede hiçbir rolü olmayan bu *tribal menşe*’ mes’elesinin ehemmiyetsizliğini açıkça tebarüz ettirmekten hiç çekinmemiştim. Bu küçük tetkikin neşrinden sonra, *Osmanlı İmparatorluğu*’nun *etnik menşei* hususunda hâlâ ihtilâf mevzûu olan birtakım mes’elelerin ve birtakım hayâlî nazariyelerin *mahiyetleri* ve *tarihî değerleri* artık tamamıyla aydınlanmıştır ümidindeyim.

Son bir mutalâa daha: *Osmanlılar*’ın mensup oldukları Oğuz kabîlesinin “Moğol istilâsı önünde XIII. asırda *Horâsân*’dan *Anadolu*’ya muhacereti” hakkındaki eski menkıbevî rivayete tarihî bir mahiyet isnad ederek, bunu, *Hârizmşâhlar* devletinin son yıkılma safhalariyle alâkalı bulan bâzı garp müelliflerinin, *Osmanlılar*’ı -Hârizmşâhlar ordusunda çok ehemmiyetli bir unsur olan- *Kanlı* kabîlesine mensup saymalarının, hiçbir tarihî esasa dayanmadığını ayrıca izaha hiç lüzum görmüyorum. Çünkü, *Osmanlılar*’ın menşei hakkında eski kroniklerde zikredilen türlü türlü rivayetler arasında böyle bir şeye hiç tesadüf edilmediği gibi, *Osmanlı* tarihinin ciddî mütehassısları arasında da hiçbir zaman böyle bir iddiada bulunan olmamış, hattâ H. A. Gibbons “*Osmanlılar*’ın *Hârizmşâhlar*’

la münasebetleri hakkında tarihî kaynaklarda hiçbir kayda tesadüf edilmediğini" daha yıllarca evvel, pek haklı olarak söylemiştir¹²⁷.

X

BU TETKİKLERDEN ELDE EDİLEN NETİCELER

Osmanlılar'ın etnik menşe'leri ve Osmanlı devletinin ilk kuruluş safhaları ile uğraşan mütehas-

¹²⁷ H. A. Gibbons, **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu**, türkçe tercümesi, s. 241. Osmanlılar'ı, **K a n g l ı** kabilesine mensup saymak isteyenlerin, nasıl çocukca bir istidlâl neticesinde bu iddiayı ileri sürdüklerini yukarıda söyledim. Hâlbuki, Gibbons'un yaptığı gibi basit bir tenkid, yâni Ne se vi'nin fransızcaya tercüme edilmiş olan **Celâleddin Hârizmşâh Tarihî**'nin tetkiki bile, Hârizmşâh'larla Osmanlılar arasında hiçbir a l â k a bulunmadığını isbat edebilirdi (bu hususta yukarıda s. 275-277'de verdiğimiz izahata bakınız). Osmanlıları **K a n g**'lardan saymak isteyenler, şark dillerini bilmedikleri için Osmanlı tarihi hakkında asıl kaynaklardan istifade edemeyen, ve ancak «mahdut ve ekseriyetle yanlış» tercümeler üzerinde çalışan —meselâ **L é o n C a h u n** gibi— alelâde müelliflerdir. Son yıllarda bu iddianın, mütehassıs bir tarihçi değil fakat çok zeki ve iltikatçı bir muharrir olan **R e n é G r o u s s e t** tarafından ileri sürüldüğünü gördük (**Histoire de l'Asie**, Paris 1920, c. I, s. 273-274; c. III, s. 423). **F e r d i n a n d L o t** gibi büyük bir Ortaçağ mütehassısının — mese'lâ **İslâm Ansiklopedisi** yahut benim **Osmanlı İmparatorluğunun Menşeleri** gibi en yeni ve en sağlam me'hazler meydanda dururken — kendisine tamamiyle yabancı olan bu mes'eleda **R. G r o u s s e t**'ye aldanarak aynı yanlışlığı tekrarlaması, çok gariptir (**Les Invasions Barbares**, Paris 1937, c. II, s. 121). **F. G r e n a r d**, «Osmanlılar'ın **Kayığ**'lardan olduğunu», benim adı geçen kitabıma dayanarak söylemekle beraber, yine bu eski an'aneden büsbütün ayrılamayarak, **Kayığ**'ları «Hârizmşâhlar'a mensup» saymakta devam etmiştir (**Grandeur et décadence de l'Asie**, Paris 1939, s. 39) ki, bunun yanlışlığı yukarıda gösterilmiştir.

sısların dışında, umumiyetle okuyucular için oldukça uzun ve yorucu bir mahiyet alan ve ara-sıra, mevzu ile yakından alâkalı olmasına rağmen şimdiye kadar hiç düşünülmemiş birtakım esaslı *tarihî mes'eleler*'e de temas etmek mecburiyetinde kalan, bu yazımızı bitirirken, bütün bu tahlillerden, tenkidlerden, münakaşalardan elde edilen müsbet neticeleri, bir defa daha umumî surette hulâsa etmeyi faydalı buluyoruz. Vardığımız başlıca neticeler, şimdilik şunlardır:

1 — *Osmanlı sülâlesi*, Oğuzlar'ın *Kayı* boyuna mensup küçük bir aşiret parçasının başında bulunan *Osman* tarafından kurulmuştur ve bunu reddetmek için (*P. Wittek nazariyesi*) ortada hiçbir tarihî sebep yoktur. Bu *Kayı*'ların, XI. asırda Türk âleminin şark uclarında yaşayan Moğol cinsinden *Kayı*'larla aynı etnik zümreye mensup olması iddiası (*Marquart nazariyesi*) tamamiyle esassız olduğu gibi, bu *Kayı*'ların XII. asırda *Kara-Hıtaylar*'ın hâkimiyetleri esnasında *Mâverâünnehir*'e gelerek sonradan *Horâsân*'a geçtikleri ve *Osmanlılar*'ın mensup bulundukları *Kayı*'ların işte bunlar olduğu iddiası da (*Z. V. Togan nazariyesi*) hiçbir esasa dayanmaz.

2 — *Kayı*'lar, *Anadolu*'nun ilk fethi sıralarından başlayarak, sair birtakım Oğuz boylarıyla beraber buraya gelmişler ve kendilerine mensup olan *Artuk-oğulları* devletinin kuruluşunda mühim bir rol oynamışlardır. Bunların, sonradan, *Anadolu*'nun cenub-ı şarkî sâhalarına ve bilhassa merkez ve şimâl-i garbî sâhalarına gelip yavaş yavaş yerleştikleri anlaşıyor. *Horâsân*'da bunların çok ehemmiyetsiz bâzı oymakları kalmış ve küçük bir grup da *Şimalî-Azerbaycan*'da yerleşmiştir. XVI. asırda

Anadolu'da henüz *yarı göçebe* hayatı süren küçük bir *Kayı* oymağına tesadüf edilmesi, bunların o asra kadar hemen umumiyetle *toprağa yerleşmiş* olduklarına, açık bir delildir.

3 — *Kayı*'ların, XIII. asrın ilk on yıllarında, büyük Moğol istilâsı önünde *Horâsân*'dan kaçarak *Anadolu*'ya geldikleri rivayeti (*an'aneci nazariye*), Osmanlı kronikcilerinin uydurdukları bir masal'dan ibarettir. Türlü türlü şekilleri bulunan bu rivayette, Selçuklular devrindeki *ilk Oğuz muhacretleri*'nin hâtırasını saklayan izlere de tesadüf olunuyor.

4 — *Osman*'ın maiyetinde *Anadolu*'nun Türk-Bizans uclarında yaşayan küçük *Kayı* oymağının, XIV. asır başlarında henüz *yarı göçebe* hayatı sürdüğü muhakkaktır. Bu bakımdan, *Osman*'ı "şehirli unsurlara mensup" saymak isteyen görüş tarzının hiçbir tarihî esasa dayanmadığını söyleyebiliriz.

5 — Kuruluşunda maddî ve mânevî ne gibi kuvvetlerin ne türlü şartlar dairesinde âmil olduğunu, "*Osmanlı İmparatorluğunun Menşe'leri*" adlı eserimizde, gösterdiğimiz *Osmanlı Devleti*'nin bu kuruluş hâdisesinde, bu küçük etnik çekirdeğin hiçbir rol oynayamaması, pek tabiidir; ve işte bundan dolayıdır ki, *Osmanlı Devleti*, siyasî tekâmülünün ilk safhalarında bile, aslâ *tribal* bir mahiyet göstermemiştir.

KAY KABİLESİ
HAKKINDA YENİ NOTLAR

KAY KABİLESİ HAKKINDA YENİ NOTLAR

“*Osmanlı İmparatorluğu’nun Etnik Menşei Mes’eleleri*”* adlı yazımda (Belleten, nu. 28, 1943), Marquart ve Z. V. Togan’ın aksi iddialarına rağmen Oğuz *Kayı*’ları ile hiçbir münasebeti olmadığını gösterdiğim *Kay* kabîlesi hakkında, eldeki mahdut vesîkaların müsaadesi nisbetinde, malûmat vermiş ve bu kabîleye mensup Türk kölelerinin XII. asırda *Horâsân* ve *Irâk* Selçukluları saraylarında mevcudiyetini meydana koyarak, o arada şöyle bir mütalâada bulunmuştum: “umumiyetle Gazneliler ve Selçuklular devirleri şairlerinin, yukarıda adı geçen Türk ve Moğol zümrelerinden sık sık bahsettikleri hâlde *Kay*’lardan pek az bahsetmeleri, bu zümreye mensup kölelerin diğerlerine nisbetle daha az olduklarını anlatabilir. Ben şimdiye kadar Gazneliler devri şairlerinde *Kay* adına hiç rastlamadığım gibi, Selçuklular devri eserlerinde de, *Kûşkakî* ve *Râzî*’nin zikredilen iki manzûmesi müstesna ol-

* Bundan evvelki uzun makale.

mak üzere, başka bir kayda tesadüf edemedim. Maamafih, X.-XII. asırlar İran şairlerinin dîvânları bu bakımdan metodik surette araştırılacak olursa, daha başka kayıtlara tesadüf edilmesi imkânsız değildir” (s. 245)*.

Bu makalenin neşrinden sonra, edebî ve tarihî mahiyette farsca kaynaklar üzerindeki daimî uğraşmalarım esnasında, *Kay*'lara ait bâzı kayıtlara tesadüf ettim ki, şimdiye kadar kimsenin gözüne çarpmamış olan bu yeni vesîkalar, bu çok mühim etnoloji ve tarih mes'elesi hakkındaki eski mutalâalarımı bir taraftan kuvvetlendirmekte, diğer taraftan da tamamlamaktadır. *Kay*'lar hakkında şimdiye kadar elde edilen malzemenin ne kadar az ve kifayetsiz olduğu göz önüne alınırsa, meydana koyduğumuz bu küçük kayıtların ehemmiyet ve kıymeti daha iyi anlaşılabilir. Dikkatle yapılmış *indeks*'lere malik tenkîdli basımlarda, bu gibi kayıtları birkaç dakika içinde buluvermek kabildir; lâkin, hiçbir indeksi olmıyan dikkatsiz ve fena basımlarda bu gibi tarihî kayıtları ele geçirebilmek için, uzun ve yorucu çalışmalara ihtiyaç olduğu gibi, yüzlerce sahifenin okunmasından sonra, aranılan mes'ele hakkında hiçbir şeye tesadüf edilmemesi de çok defa başa gelen bir hâdisedir. Herhangi bir basma kaynağın indeksine baş vurmak suretiyle birkaç dakikada elde edilebilecek kolay, sathî, yalancı bir *érudition* ile, ciddî ve sabırlı ilim araştırmaları arasındaki derin ve büyük fark, işte burada kendini gösterir.

Bu küçük başlangıçtan sonra, *Kay*'lar hakkında ele geçirebildiğimiz bu yeni malzemeyi krono-

* Elinizdeki kitapta, s. 222.

loji sırasıyla arz ve izah edelim; ve bu izahın sonundada, *Kay* mes'elesi hakkındaki bilgilerimizin, bu yeni vesikaların yardımı sayesinde almış olduğu son şekli tesbite çalışalım.

I. Gazneli Mahmûd devrinin büyük saray şairi *Ferruhî*'nin, Gazneliler devri içtimai tarihi için birinci derecede mühim ve zengin bir kaynak olduğu hâlde şimdiye kadar hemen hiç tetkik edilmemiş olan büyük "*Dîvân*"ında, *Kay* kabîle adına -fakat yalnız bir yerde- tesadüf ediliyor. Onun, Mahmûd'un küçük kardeşi olup *Müeyyidü'd-Dîn*, '*Azudü'd-Devle* lâkaplarını taşıyan, *Emîr Yûsuf b. Sebük-Tegin*'e takdim etmiş olduğu kasîdelerinden birinde şu beyit mevcuttur:

کل و می خواه درین جشن امشب از رخ نحشی و دولب قای

Eski İran'ın millî bayramlarından olup Gazneliler devrinde de sarayda ve halk arasında büyük merasimle tes'it edildiğini bildiğimiz *caşn-ı Mihrgân* yâni Mihrgân bayramı münasebetiyle takdim edilmiş olan bir kasîde'nin' sonundaki bu beyitte, şair, bu bayram gecesinde "*Nahşab*"lı güzelin yanaklarından gül, *Kay* kabîlesine mensup güzelin dudaklarından şarap" istenmesini, Emîr'e

¹ *Caşn-ı Navrûz*, *caşn-ı Mihrgân*, *caşn-ı Sada* gibi, Sâsânîler devrinde büyük merasimle kutlanan bayramlar, Gazneliler devrinde de aynı ehemmiyetle devam ediyordu. Bu bayramlarda, şairlerin hükümdara ve büyüklere kasîdeler takdim etmeleri usûldendi. İşte, yukarıda bahsedilen kasîde de böyle bir münasebetle Emîr Yûsuf b. Sebük - Tegin'e takdim edilmiştir. (*Dîvân-ı Hakîm Ferruhî-i Sîstânî*, 'Ali Âban neşri, Tahran 1311, s. 390-391). Şairimizin bu emire takdim etmiş olduğu sair birçok kasîdeler, onun çok lutuflarını gördüğünü anlatıyor.

tavsiye etmektedir. *Nahşabî* yâni “*Nasaf* veya *Nahşab* şehrine mensup olan güzel” ile şairin neyi kastettiğini, sarîh olarak anlayamadım; eğer şair bununla meşhur *Mâh-i Nahşab* rivayetine bir îmâda bulunmuyorsa, Emîr Yûsuf'un gözdelerinden bir köleyi kastetmiş olmalıdır. Bu Emîr'in, o zamanki umumî bir modaya uyarak, genç ve güzel kölelere karşı büyük bir alâka beslediği ve bu yüzden büyük felâketlere uğradığı, tarihî kaynakların çok sarîh şahâdetleri sayesinde, malûmdur². Maamafih, bu îzahın çok zayıf olduğu ve buradaki *Nahşabî* kelimesinde bir yanlışlık bulunduğu kuvvetle söylenebilir.

İşte burada diğer bir ihtimâl daha akla geliyor ki, bu belki de, evvelkinden daha kuvvetlidir: eski

² Mahmûd ve bilhassa Muhammed devirlerinde çok büyük bir nüfuza malik olup hattâ onun Sipehsâlâr'lık yâni ordu başkumandanlığı vazifesini de yapan ve mühim askerî hizmetler gören Emîr Yûsuf, imparatorluğun Gazne, Belh, Bust gibi büyük şehirlerindeki saraylarında adeta bir hükümdar gibi yaşıyordu. Sultan Mahmûd'dan yaşca epey küçük olduğu için, babası ölürken, küçük kardeşine karşı şefkatini esirgememesini vasiyet etmiş, ve Mahmûd da ölünceye kadar bu vasiyete riayet eylemişti; hattâ bir defa, bir şarap meclisinde, kendi gulâmlarından birine karşı münasebetsiz bir hareketini gördüğü için çok kızarak şiddetli tektirlerde bulunmuşsa da, babasının hâtırasına hürmetle, yine şefkatle hareket etmiş, ve köleyi ona bağışlamıştı. Türkistan'dan hediye gönderilmiş olan Tuğrul adındaki bu gulâm, Yûsuf üzerinde büyük bir nüfuz kazanarak onun hâcib'i oldu. Sultan Mes'ûd'un cülusundan sonra, Mahmûd devrinin bütün nüfuzlu şahsiyetlerine karşı tâkip edilen düşmanca siyaset neticesinde, Yûsuf'un da mevkii sarsıldı. Kendisinin en yakın adamı olan Tuğrul, onun her hareketini, her sözünü, her şeyini gizlice Sultan Mes'ûd'a bildiriyordu. Nihayet birdenbire tevkif edilerek Segâvand kalesine gönderildi; 423 h. yılında veya biraz evvel orada öldü (*Târîh-i Beyhaki*, Nefisî neşri, c. I, Tahran 1319, s. 295-300).

yazmalarda, bilhassa arap alfabesindeki noktalı harflerin te'siriyle, has isimler'in çok defa yanlış yazıldığı ve doğru yazılanların bile yanlış okunmağa müsait olduğu malûmdur; işte *Ferruhî Dîvânı*'nı yazan ve Türk kabîle isimleri hakkında hiçbir bilgi sahibi olmıyan İranlı yazıcı, belki de *تُحْسِي* *Tuhsî* -yâni *Tuhsi* Türk kabîlesine mensup-kelimesinin ne demek olduğunu anlamadığı için, bunu *نَهْشَبِي* *Nahşabî* tarzında okumuş ve öyle yazmış olabilir. Maamafih, bu yanlışlığın, elimizdeki basıma esas olan yazma nüshanın kâtibine değil de nâşire ait olması ihtimali de yok değildir: ilâve ettiği bir hâşiyede *Kay* kelimesini -“*Burhân-ı Kattı*”ın yanlış ifadesine dayanarak- “Türkistan'da güzelleriyle meşhur bir yer” tarzında izah eden nâşirin, hiç bilmediği ve İran lûgatlerinde de tesadüf etmediği *Tuhsî* kelimesini, hiç tereddüt etmeden *Nahşabî* şeklinde okumuş olması da, kolayca akla gelebilir. İşte biz bütün bu ihtimalleri göz önüne alarak, manzûmedeki bu kelimenin esasen *Tuhsî* (yahut *Tuhsiyî*) olması îcap edeceğini tahmin ediyoruz. Naklettiğimiz beyitte bunun *Kay* kabîle adıyla birlikte zikredilmiş olması, bu ihtimali kuvvetlendiren bir delil olduğu gibi, aşağıda (s. 323, not 10)'da verilen izahat da bunu te'yit edebilecek mahiyettedir. Gazneliler devrindeki Türk kabîle adlarını ve bilhassa saray ve ordu gulâmlarının mensup oldukları kabîle isimlerini çok iyi bildiği muhakkak bulunan şair *Ferruhî*'nin, *Tuhsi*'leri bilmesi ne kadar tabîî ise³, Emîr Yûsuf'un köleleri

³ *Ferruhî*'nin babası, eski kaynaklara göre, *Culug* adını taşıyordu ki, bu bir Türk isminden başka birşey değildir. Şairimiz, ailesinin *Sîstân*'lı olduğunu bâzı manzûmelerinde açıkça söylemektedir. *Sîstân*'ın, daha müslümanlığın zuhurundan çok evvel,

arasında *Kay*'larla beraber bunların bulunması da o kadar tabiidir. Esasen *Ferruhî Divânî*'nde adları en çok geçen -yâni, Gazneliler devri saray ve ordu gulâmları arasında o sıralarda galiba en büyük ekseriyeti teşkil eden- *Çigil*'lerin, gerek coğrafi sâhaları gerek etnik mahiyetleri itibariyle *Tuhsi*'lerle çok yakın ve sıkı alâkaları olduğu göz önüne alınırsa, bu mutalâamızın doğruluğu daha kolay anlaşılır⁴.

Sâsânîler devrinde, oldukça kesif Türk zümreleriyle meskûn olduğunu, Sakalar ve Eftalit (*Hephtalites*)ler devrinde buralara yerleşmiş Türk zümrelerinin İslâm fûtuhatı sırasında bu sâhada yaşadığını, kat'i olarak biliyoruz. Eğer *Ferruhî* bir Türk ailesine mensup olmasaydı, babasının bir Türk ismi taşıması imkânsız olurdu. İran kültürünün İslamî bir şekil altında yeniden doğup kuvvetlendiği X. asırda, Sîstânlı bir İranlının bir Türk ismi alması, aslâ tasavvur edilemez. XI. asır sonlarından başlayarak XII. ve sonraki asırlarda, Türk olmıyan unsurlara mensup birtakım kimselerin, hattâ bâzı ermeni ve gürcü ricalinin Türk adları aldıklarını biliyoruz; lâkin bu, Büyük Selçuklu imparatorluğu'nun kuruluşu ile Yakın-Şark'ta Türk hegemonyası'nın teessüsünden sonra vukua gelmiş bir hâdisedir ki, X. asırda bunun emsaline aslâ tesadûf edilemez. *Ferruhî*'nin Gazneliler sarayında o kadar büyük bir mevki tutmasında, belki, Türk olması ve Türk dilini bilmesi de azçok âmil olmuştur. İran edebiyatı tarihçileri, *Ferruhî*'nin Türk olduğunu, şimdiye kadar hiç düşünmemişlerdir!

⁴ Mahmûd Kâşgarî, *Tuhsi*'lerin *Çigil* ve *Yagma*'larla beraber İla nehri havzasında yaşadıklarını söyler. *Hudûdü'l-Âlem*'de ve *Zeynü'l-Ahbâr*'da ise, bunların daha cenupta, Çu nehri havzasının şimalinde yaşadıkları zikredilir. Barthold, XI. asrın ikinci yarısında bunların da -komşuları olan *Çigil* ve *Yagma*'lar gibi- İslâmlığı kabûl etmiş bulunduklarını tahmin etmektedir. Herhâlde, bütün eski kaynakların ve bilhassa Mahmûd Kâşgarî'nin ifadeleri, *Tuhsi*'lerin gerek coğrafi sâhaları gerek etnik hüviyetleri ve kullandıkları lehçe bakımından, *Yagma*'lar ve bilhassa *Çigil*'lerle çok sıkı alâkaları ve benzerlikleri olduğunu kat'i surette gösteriyor. Yukarıda izah ettiğimiz gibi, *Ferru*-

Bizim için bu beyitin asıl ehemmiyeti, “kırmızı dudaklı *Kay* güzeli”nden bahsetmiş olmasındadır. Emîr Yûsuf’un genç ve güzel köleleri arasında *Kay* kabîlesine mensup olanların da bulunduğunu gösteren bu küçük kayıt, şimdiye kadar bildiğimize göre, acem şiirinde *Kay*’lardan bahseden en eski kayıttır ve XI. asrın ilk on yıllarına aittir. “*Dîvân*”ında Türk güzellerinden -yâni genç Türk kölelerinden- pek çok bahseden *Ferruhî*’de, en çok *Çiğil*’lerin adına rastlanmakta, ayrıca *Hotan*’lıların ve *Halluh* (Karluk)’ların zikri geçmektedir. Demek oluyor ki Gazneliler devri saraylarında bu muhtelif zümrelere mensup kölelere ve bu arada *Kay*’lara da tesadüf olunuyordu. Onun *divânında Tatar, Hazar* ve *Bulgar* isimlerine rastlanırsa da, saray köleleri arasında bunların da bulunduğu ait hiçbir kayıt yoktur; ve bu isimler sadece “bir memleket

h’nin manzûmelerinden, o devirde Gazneliler’in saray ve ordularında en ziyade *Çigil* ve *Halluk (Karluk)*’ların bulunduğu anlaşılıyor. M. K â ş g â r î *Çigil* adının, asıl *Çigil*’lerden başka -kıyafetçe onlara benzeyen- sair birçok Türk zümrelerine verildiğini söyler. (*Dîvân*, I, 329-330); belki *Ferruhî*’de bu ismi böyle umumî bir mahiyette kullanmıştır. Herhalde XI. asır başlarında Gazneliler’in saray ve ordu gulâmları arasında en ziyade bunların mevcut olmasını intac eden âmiller, tabiatıyla, onlarla yakın akraba ve komşu olan *Tuhsî*’lerin de bulunmasını icap ettirmiştir. Bunlarla daimî bir mücadele halinde bulunan ve *Mâverâünnehir* müslüman merkezleriyle çok sıkı ticaret münasebetleri olan *Oğuzlar*, kabîle kavgalarında ve baskınlarında yakaladıkları *Çigil*, *Tuhsî*, *Karluk* gençlerini, buraların esir pazarlarında köle olarak satmak suretiyle büyük bir kazanç elde ediyorlardı. (Gerek *Çigil*’ler ve gerek *Tuhsî*’ler hakkında daha geniş malûmat almak için, bakınız: F u a d K ö p r ü l ü , *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, İstanbul 1919; W. B a r t h o l d , *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1927; V. M i n o r s k y , *Hudûd al-Âlam*, G M N S. XI, 1937).

veya kavim ismi" olarak geçmektedir⁵.

XI. asırda Gazneliler imparatorluğu memleketlerinde *-Cenubî Horâsân ve Çagâniyân'da, Hâ-*

⁵ **Ferruhî Divânı**'nın tetkikinden çıkan netice budur. Ancak, sair çağdaş şairlerin divânlarını ve tarihî kaynakları tetkik etmeden, bu hususta kat'î ve umumî birşey söylemek kabil olmayacağı unutmamalıdır. Meselâ yine aynı devir gaznevî şairlerinden **M i n û ç i h r i**'nin divânında, saray köleleri arasında **Çigil, Hotan, Halluh** (Karluk)'ların bulunduğunu gösteren ifadeler, **F e r r u h i**'deki malûmatı te'yt ettiği gibi, yine onun, ordudaki Türk gûlâmları arasında **Tatar** zümresine mensup olanların mevcudiyetini anlatan *-İ. M e s'û d* namına yazılmış bir kasidedeki- şu beyti de, onu tamamlamaktadır (**A. de B. Kazimirski, Menoutchehrî**, Paris 1887, s. 114):

دل بازده بخوشی ورنه زدرکشه فردات خیل تاشی ترک آورم تشاری

Tatar kelimesini «memleket adı» olarak kullanan (**aynu eser**, s. 53, 121) şairin bu beyti, Gazneliler saraylarında, daha XI. asrın ilk on yıllarında, **K a y**'larla beraber **Tatar**'ların da bulunduğunu göstermek suretiyle, biraz aşağıda bahsedeceğimiz vesîkaların ifadelerine de uygun gelmektedir.

Ancak, burada, daha **K a z i m i r s k i**'nin de dikkatini çekmiş olan filolojik bir mes'ele üzerinde durmak mecburiyeti vardır: bu Rus müsteşirîki, **Divân**'ı bastırırken bu beyiti bu tarzda tesbit etmiş ise de, sonradan, diğer bir nüshada tesadüf ettiği şu değişik şekli daha doğru bulmuştu:

دل بازده بخوشی ورنه زدرکشه فردات خیل تاشی ترک آورم بیاری

Görülüyor ki bu ikinci şekilde **Tatar** adı geçmemektedir. Filolojik bakımdan, ben de **K a z i m i r s k i**'nin fikrine iştirak ediyorum. Şair burada, sevgilisine: «gönlünü güzellikle vermediği takdirde kendisine yar olarak -yahut, yardımcı olarak- padişahın sarayından bir **Türk kölesi** getireceğini» söylüyor. Eğer **Blyarî** kelimesi **Tatarî** şeklinde kabûl edilecek olursa, mânâ şu şekilde değişmektedir: «**Tatar** cinsinden **Türk kölesi**». Bu şekil kabûl edildiği takdirde dahi mânâsızlığa düşülmüyorsa da, **K a z i m i r s k i**'nin sonradan kabûl ettiği şekil bize daha doğru görünüyor. Bununla beraber, **G a z n e l i l e r** sarayında, daha o zamanlarda bile, **Tatar köleleri** bulunduğu pekâlâ kabûl

rizm'de- *Kumici*'ler, *Halaç*'lar, *Kücat*'lar, *Cugrak*'lar gibi bâzı Türk kabîleleri yaşadığı halde⁶, saray köleleri içinde bunlara mensup olanların bulunmaması. ve kölelerin daha ziyade *dış memleketler*'de yaşayan Türk zümrelerinden olması, pek tabiidir. *Mâverâünnehir* ve *Horâsân*'ın büyük şehirlerindeki esir pazarlarında mühim bir ticaret malı olarak alınıp satılan köle ve cariyeler, bozkırlardaki daimî kabîle mücadelelerinde yakalanıp getirilenlerdi. İmparatorluk memleketlerinde, kabîle teşkilâtını muhafaza ederek reislerinin emri altında yaşayan bu zümreler ise, tabiatıyla, bunun dışında kalıyorlardı. Bütün bu mülâhazalardan sonra, *Ferruhî*'deki bu küçük kayda dayanarak, XI. asır başlarında Gazneliler saraylarında *Kay* kabîlesine mensup kölelerin mevcut olduğunu kat'i surette söyleyebiliriz.

olunabilir. Bu manzûmedeki *كَيْل تاش* kelimesini sadece «köle, gulâm» diye tercüme etmemizin sebebi, bu kelime hakkında *Kazimîrski* tarafından verilen izahat üzerinde uzun tenkidlere girişmemek içindir.

⁶ Bunlar hakkında şimdilik **Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşel Mes'eleleri** adlı makalemize bakınız. *V. Minor sky*'nin *Hudûdü'l-Âlem* tercümesinde bunlardan bâzıları hakkında oldukça etraflı malûmat bulunmasına rağmen, daha esaslı tetkiklere ihtiyaç olduğu muhakkaktır. Bu zümrelerin her bakımdan en ehemmiyetlisi olan **Halaçlar** hakkında hazırlamış olduğumuz monoğrafiyi yakında çıkarmak ümidindeyiz. Arap yazısının *خلاج*

Halluh yâni **Karluk** ismiyle *خلاج* **Halac** ismini birbirine karıştırması sebebiyle, tarihî kaynaklardan istifade eden bâzı garp âlimleri bu hususta arasına yanlışlıklara düşmektedirler. Hâlbuki, manzum eserlerde, veznin yardımı sayesinde, böyle bir yanlışlığa imkân yoktur.

II. Bunu te'yit edecek ikinci bir delili, yine Gazneliler devrinin tanınmış tarihçisi *Ebü'l-Fazl Beyhakî*'nin meşhur eserinde buluyoruz: o, bir münasebetle, Gazneli Mahmûd'un sarayındaki köleler arasında *Kay Oğlan* adını taşıyan bir kölenin bulunduğunu zikretmektedir⁷:

چندتن از غلامان سرای امیر محمود چون قای اغلن ...

Burada bahsedilen kölenin, *Kay* kabîlesine mensup olduğu için bu adı alması, akla gelen ilk ihtimâldir; ve bunun aksini iddia için de ortada hiçbir kuvvetli sebep yoktur. *Ferruhî*'nin biraz evvel zikrettiğimiz beyti sayesinde, bu devirlerde Gazneliler saraylarında *Kay* kabîlesinden kölelerin mevcudiyetini kat'î olarak öğrendikten sonra, adı geçen bu *Kay Oğlan*'ın onlardan biri olduğunu kolayca kabûl edebiliriz. İşte böylece, hemen hemen aynı devre ait olan bu iki şahâdet, birbirini tasdik etmiş ve kuvvetlendirmiş oluyor. Bundan sonra, büyük âlim *el-Bîrûnî*'nin, bu kabîle hakkındaki malûmatını, sadece şu veya bu vasıta ile elde etmiş değil, doğrudan doğruya, Gazne sarayındaki *Kay* köleleriyle olan şahsî temasları sayesinde edinmiş -hiç olmazsa tamamlamış- olduğunu söylemek, şüphesiz, daha akla yakındır⁸.

⁷ *Târih-i Beyhakî*, Nefîsî neşri, s. 146.

⁸ *Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşel Mes'eleleri* adlı makaleimde, *el - Bîrûnî*'nin *Kay*lar hakkındaki malûmatını nereden aldığını tahlil ederken (s. 249-250) verdiği izâhatı, şimdi bu suretle düzeltmek ve tamamlamak icap ediyor. O makaleyi yazdığım sırada, daha Gazneli Mahmûd'un sarayına *K'i-tan* elçisinin geldiği zaman, hattâ daha evvel, Gazneli saraylarında *Kay* zümresine mensup kölelerin bulunduğunu gös-

III. XI. asrın ilk yarısına ait olan bu mühim ve-sîkalarından sonra, *Kay*'lar hakkında diğer ehemmiyetli bir fıkraya, *Ziyârî* hânedânına mensup *Emîr Keykâvûs b. İskender*'in 475 h. yılında tamamlamış olduğu "*Kâbus-nâme*" adlı meşhur eserinde

teren bu yeni vesîkalar meydana çıkmamıştı. 417 (1026 m.)'deki bu sefaret hakkında *Gerdîzi*'de pek az malûmat bulunduğu ve umumiyetle islâm kaynaklarının bu hususta bir şey bildirmedikleri malûmdur. *Minûçihri* ve *Ferruhî* gibi şairlerde *Hita-Han* yâni K'ı - t a n'lar H a n ı adı geçer. Bu sonuncu şairin *M a h m û d* namına yazılmış tarihi bakımından çok mühim bir kasîdesinde, bu Han'ın Mahmud ile dostluk münasebetleri kurmak istediği, hattâ *Karahanlı* hükümdarı *K a d ır H a n* nasıl Mahmûd ile mülâkat etmişse onun da aynı arzuda bulunduğu tasrih edilmektedir; lâkin «bunların dostluğuna güvenilemeyeceği, bunu sırf korkularından yaptıkları, ve hükümdarın bunu herkes-ten iyi bildiği»de ifade edilmektedir; şair, yine burada, *Karahan-lılar*'a karşı kazanılan zaferleri hatırlattıktan sonra, «boş ve fakir çöllerden ibaret olan Karahanlı memleketlerinin - yâni *Ceyhun - ötes*'nin - zaptına heves etmemesini hükümdara tavsiye etmekte, «buradan alınacak on yıllık haracın *Rûyân*'da yeni keş-fedilen altın madenlerinden bir haftada çıkarılacak servete teka-bül etmiyeceğini, ve büyük gaznevî emirlerinin Türkistan hanla-rı'ndan daha zengin olduklarını» söylemektedir (s. 256-260) :

ختاخر مراد آمد که باتودوستی کیرد همی خواهد که آید چون قدرخان نزد تومهان
خداوند جهاندار زخان دوستی ناید که بی رسمدوی قولند و بدعهدند و بدیمان
زبانان نیست بادلشان یکی در دوستی کردن که خود به دانی از هر کس رسوم و عادت ایشان
اکر از بیم باتودوستی جویند و نزدیک بدان کان چبست ایشانرا مخالفدان و دشمن خوان

Şairin burada bahsettiği hâdise, *Tabâ'i' al-Hayavân*'da zik-redilen sefaret hâdisesi olmalıdır. Yine aynı şairin Muham-med b. Mahmud'a takdim ettiği diğer bir kasîdedeki şu beyit de bunu iyma etmiş olmalıdır (s. 124) :

بسوی غزنین با مال کران حمل کنند بنه خان ختا باشد خان وتر

Minûçihri, K'ı-tan hükümdarına *Fagfûr* - Allah'ın oğlu mânasına olan *Baga-Putra* (yahut: *Bag-Par*)'nın Islâm kaynaklarındaki şekli - unvanını vermektedir (*Divân*, s. 111).

tesadüf ediyoruz⁹. Yalnız İran edebiyatında değil, XV. asırdanberi yapılmış muhtelif Türkçe tercüme-leri sayesinde Türk edebiyatında da çok meşhur olan bu eserin, İran'ın genç ve değerli âlimlerinden *Sa'id Nefisî*'nin mukaddime ve hâşiyeleriyle birlikte 1312 hicrî-şemsî'de Tahran'da neşredilen son tab'ında, muhtelif cinslere mensup kölelerin maddî ve mânevî karakterleri hakkında malûmat verilirken *Kay*'lardan da bahsediliyor (bab XXIII, s. 80):

بدانك ترك نه يك جنس است؛ و هر جنس را طبعی و كوهمری دیگرست؛ و از جمله
ایشان از همه بدخوتر قبیاح و غر بود؛ و از همه خوش تر و بشتر فرمان بر دار تر خن
و خلتی و تبی بود؛ و از همه شجاع تر و دلبر تر قای بود و تاتاری و یسانی و چکلی .

⁹ Eski İran nesrinin en güzel örneklerinden biri sayılan bu ahlâk ve siyaset kitabının müellifi Emir 'Unşurü'l-Ma'âlî Keykâvûs b. İskender b. Kâbûs b. Vaşmgîr, eski bir İran sülâlesi olan Ziyârî'lere mensup bir prenstir. X. - XI. asırlarda, hâkimiyetlerini bâzı zamanlar Hazar deniziyle Horâsân, Hemedan ve İsfahân arasındaki sâhalara kadar genişletmiş olan bu hânedân, Gazneliler devrinde bir tâbî devlet sıfatıyla yaşayabilmişse de, Selçuklular imparatorluğu'nun kuruluşuyla, ortadan kalkmıştır. XI. asrın içtimâî tarihini, fikrî ve ahlâkî telakkilerini anlamak için emsalsiz bir kaynak olan Kâbûs-nâme'nin asıl ismi, metindeki bir kayda göre, galiba *Nasihat-nâme*'d'r. Müellifin, bu kitabı, oğlu Geylanşah'a nasihat maksadiyle yazmış olması da, bu ihtimâli azçok te'yit ediyor. XII. asırdanberi İran'ın birçok müellifleri ve şairleri, bu eserden oldukça geniş nakillerde ve iktibas-larda bulunmuşlardır. Galiba XIII. asırda Anadolu Selçukluları zamanında yapılmış bir tercümesi bulunan bu eserin, XV. asır başlarında Mercimek Ahmed, XVIII. asırda ise Nazmî-zâde taraflarından yapılan -henüz yazma halinde- türkçe tercümelerinden başka, XIX. asır sonlarında 'Abdü'l-Kayyûm Nâsırî tarafından Kazan'da bastırılmış tatarca bir tercümesi de mevcuttur. İran ve Hindistan'da yedi defa bastırılmış olan farsca metin, son defa 1312 hicrî - şemsî'de Sa'id Nefisî tarafından -750 H. tarihli eski bir yazmaya dayanılarak- kıymetli

Çok eski ve tanınmış mahallî bir hânedâna mensup olup bir müddet Gazneliler sarayında Sultan Mevdûd'un nedîmi sıfatıyla bulunan ve onunla Hind seferlerine iştirak eden, bir müddet Bağdad sarayında yaşayıp hattâ halife el-Ka'im bi-Emr'il-lâh (1031-1075) ile birlikte hacca giden, bir zamanlar *Arrân*'da Şeddâdiler sarayında yaşayan, hulâsa, geniş bir kültüre ve büyük bir hayat tecrübesine malik olan bu müellifin, muhtelif Türk şubelerine mensup kölelerin psikolojisi hakkında verdiği bu malûmat, her bakımdan, çok dikkate lâyıktır: ona göre, Türkler arasında en haşin ve fena huylu olanlar *Kıpçak*'lar ve *Guz*'lardır; en yumuşak ve tatlı huylu ve iştret meclislerinde hizmete elverişli olanlar *Hotan* ve *Tibet*'liler ile *Halluh* (Karluk) lardır; en kahraman ve cesaretli olanlar ise *Kay*'lar, *Ta-tar*'lar, *Yağma*'lar, *Çigil*'lerdir¹⁰.

bir mukaddime, şerhler ve indeks ile birlikte neşredilmiştir. Eserin 1285'de Melik ü'ş - Ş u' a r â H i d â y e t (Rıza-Kulı Han) tarafından Tahran'da yapılan ilk neşri, A. Querry tarafından fransızcaya tercüme edilmiştir: *Le Cabous Nâme*, Paris 1886.

¹⁰ Yukarıya farsca metnini naklederek ona göre tercümesini verdiğimiz bu parça, *Hidâyet* neşrinde bundan biraz farklıdır. Bilhassa *k a b i l e* isimleri hususundaki bâzı farklardan dolayı, bu metni de buraya naklederek, bu farkları göstermeyi ve bu husustaki fikirlerimizi söylemeyi lüzumlu gördük:

بدانکه ترک نه جنس است، و هر جنسی را طبعی و کوهری دیگر است. از جمله ایشان از همه بدخوتر خفجاق و غر بود؛ و از همه خوش خوی تر و بعشرت و دره مانبردار تر خنجر و خانجی و تحشی (؟) و تبقی؛ و از همه ست تر و کاملتر چکای؛ و از همه دلیرتر و شجاع تر رومی (؟) بود؛ و از همه بلاکش تر و رنجورتر و سازنده تر چیات (؟) و تاتاری بود و یغما.

Sa'id Nefîsî neşri ile karşılaştırılınca, daha bozuk ve herhâlde daha yeni bir nüshaya dayandığı anlaşılan bu *Hidâyet* neşrindeki تحشی kelimesi ile, yukarıda *Ferruhî*'nin kâsidesinde *Kay* ile birlikte zikredildiğini gördüğümüz

“Türkler’in bir cins olmayıp, ayrı karakterlere mâlik Türk cinsleri bulunduğunu” söyleyen İranlı müellifin bu ifadesi, Türk ismi altında, muhtelif Türk şûbelerinden başka, “*Moğol’ları, Hotan’lıları, Tibet’lileri*” de kasdettiğini anlatmaktadır. Bâzı Ortaçağ müslüman müellifleri tarafından, Türk kelimesinin, “asıl Türk’lerden ve Moğol’lardan başka, Tibet’lileri, hattâ bir kısım Slav’ları ve Fin-Ugur kavimlerini de içine alan” geniş bir mânâda kullanıldığını bildiğimiz için, “*Kâbus-nâme*” müellifinin de bunlara uyduğunu görüyoruz. Tarih ve etnoloji bakımlarından bizim için burada en mühim cihet, XI. asrın ikinci yarısında *Irak* ve *İran* İslâm ve Türk saraylarında, bütün bu adı geçen Türk zümrelerine mensup kölelerle beraber *Kay’*ların da mevcudiyetinin sarîh bir surette ifade edilmiş olması, ve ayrıca, bunların şecaatlerinin tasrih edilmesidir. Bu suretle, XI.-XII. asırlarda Gazneliler ve Selçuklular saraylarında yaşayan İranlı şairlerin *Kay* kabîlesine mensup saray köleleri hakkındaki ifadeleri, artık kat’î bir mahiyet almış oluyor. *Ferruhî* ve *Beyhakî*’nin XI. asrın ilk on yıllarına ait şahâdetlerinden sonra, müellifimi-

Nahşabî kelimesi arasındaki şekil benzerliği derhâl göze çarıyor; ve bunun da, yukarıda (s. 315) izah ettiğimiz veçhile, *Ferruhî*’de de olduğu gibi, **Nahşabî** değil, fakat -«*Tuhsî*’lere mensup» mânâsına- **Tuhsî** okunması belki daha doğru olacağı anlaşıyor. Yine, buradaki **Rûmî**’nin herhâlde bir nüsha veya okuyuş yanlışlığından ileri geldiği muhakkaktır. Türk köleleri arasında **Rûmî** yâni -kelimenin o devirdeki mânâsıyla- Anadolu’lu hristiyanların sayılmıyacağı pek tabiidir. Bu metnin sonunda **Tatar** ve **Yagma**’lardan evvel zikredilen **جيات** şeklindeki bozuk kelimenin de galiba **Kay** olması lâzım geldiği, **Nefîsî** neşri ile mukayese edilince, kendiliğinden meydana çıkıyor.

zin XI. asrın ikinci yarısına ait bu ifadesi, mevzuu-
muzun aydınlanması hususunda çok mühim bir
yardımcıdır. “*Kâbûs-nâme*” gibi garp ilim dünya-
sınca da uzun müddetten beri malûm bir kaynak-
taki bu parçanın, şimdiye kadar göze çarpmaması-
na hiç hayret etmemelidir. Ne garip bir tesadüftür
ki, bu eserin *Sa’ûd Nefisî* tarafından yapılan son
güzel neşrine ilâve edilen *indeks*’de de, bu kabîle
ismi, her nedense, unutulmuştur. Biz, bu tetkiki-
mizi doğrudan doğruya bu *indeks* üzerinde yapmak
kolaylığının cazibesine kapılmış olsaydık, bu çok
mühim kaydı ihmâl etmiş olacaktık.

IV. XI. asrın sonlariyle XII. asrın ilk yılların-
da Gazneliler sarayında hâlâ *Kay* kabîlesine men-
sup kölelerin bulunduğunu gösteren diğer mühim
bir vesikayı, bu devrin büyük şairi *Mes’ûd Sa’d Sel-
mân* (438-515 h.)’ın büyük “*Dîvân*”ında buluyo-
ruz”. Gazneli ve Selçuklular devirlerine ait bütün
dîvanlar gibi o devirlerin iç hayatını aksettiren bu
büyük “*Dîvân*”da, Gazneliler sülâlesinden Melik
Arslan b. Mes’ûd b. İbrâhim (saltanatı: 509-511 h.)
hakkında söylenmiş bir kasîde vardır ki, orada, bu

¹¹ Babası ve dedesi gibi kendisi de bütün hayatında Gaz-
neliler devletinin hizmetinde bulunan ve zaman zaman büyük
felâketler yahut büyük saadetler gören bu çok tanınmış şair,
Gazneliler devrinin saray ve idare hayatını çok iyi bildiği için,
Dîvân’ı, bu devir içtimâî hayatını öğrenmek hususunda bi-
rinci derecede mühim bir tarihî kaynak sayılabilir. 736 bü-
yük sahifeden mürekkep olan bu mühim dîvân, İran’ın değerli
genç ediplerinden Reşîd Yâsimî tarafından 66 sahifelik
güzel bir mukaddime ile birlikte neşredilmiştir (*Dîvân-ı Mes’ûd
Sa’d Selmân*, Tahran 1318). Her ne kadar tenkidli bir neşir de-
ğilse de oldukça itimada lâyık olan bu basımın sonuna nâşir ta-
rafından ilâve edilen *has isimler cedveli*, tarihî araştırmaları ko-
laylaştıracak bir mahiyettedir.

genç hükümdarın hassa kuvvetini teşkil eden saray köleleri (gulâm'lar) arasında *Yagma*, *Kay*, *Tatar* zümrelerine mensup kölelerin bulunduğu çok sarih surette ifade ediliyor:¹²

چون بادوزان به پیشدستی	چون کوه متین باستواری
باطبع مبارزان برزمی	باجله یلان کاروزاری
یحیده بکرد رایت او	ینمائی و قای و تاری
درطاعت بسته بر میانها	جائها زیرای جانپاری
ای تیغ تو ملک را یغنی	ای رع توفتح را یساری

“*Dîvân*”ın *Reşîd Yâsimî* tarafından yapılan neşrinde, bu kabîle isimlerini zikreden mısra’ “*Yagmaî ve Kalî ve Tatarî*” şeklinde yazılmışsa da, bunun sadece bir yanlışlık eseri olduğu ve buradaki *Kalî* kelimesinin *Kayî* olacağı muhakkaktır. Türk kabîle isimleri hakkında kâfi bilgisi olmayan nâşirin bu kelimeyi anlayamadığı, cildin sonuna ilâve ettiği has isimler *indeks*’inde bunu yine aynı şekilde yâni *Kalî* şeklinde yazmasından da istidlâl

¹² *Dîvân*, s. 528. Yine bu şairin bir kasidesine göre 509 şevvalinin altıncı günü Gazneliler tahtına geçtiği anlaşılan (s. 317) III. Melik Arslan b. Mes’ûd, 477’de doğmuştur. Tarihi kaynaklar, bunun kardeşi ve halefi Behramşah’ın Selçuklular imparatoru Melikşah’ın kızından doğduğu hâlde, Arslan’ın başka anadan olduğunu tasrih ederlerse de, şairimizin iki manzûmesinde, bunun annesinin de Davûd-ı Selçûkî neslinden olduğu kat’î surette anlatılmaktadır (s. 113, 611). Sultan Sencer’in bu hükümdara karşı Behramşah’ı himaye ederek nihayet Gazneliler tahtına geçirmesi, belki de böyle bir yanlış telâkkinin doğmasına sebep olmuştur. Melik Arslan’ın büyük lûtuflarını gördüğü, hattâ onun yanında oldukça nüfuzu bulunduğu, bâzı manzûmelerinden açıkça anlaşılan bu ihtiyar şairin, bu hususta yanlış olması imkânsızdır.

olunabilir. Bu mısra'daki *Yagmaî* kelimesi nasıl "Yagma kabîlesine mensup", *Tatarî* kelimesi "Tatar kabîlesine mensup" mânâsına geliyorsa, *Kayî* kelimesi de "Kay kabîlesine mensup" mânâsına kullanılmaktadır; yâni, bu has isimlerin sonundaki (î), bir nisbet edatından başka bir şey değildir.

XI.-XII. asırlardaki sair acem şairleri gibi, Türk güzellerinden, saray kölelerinden, Gazneli ordularındaki Türkler'in ehemmiyetinden uzun uzun bahseden *Mes'ûd*'un "*Divân*"ında, Türk kabîle adları hakkında hemen hiçbirşey bulunmadığı gibi, yukarıya naklettığımız mısra'ından başka "saray kölelerinin hangi Türk zümrelerine mensup olduğunu anlatan" bir parçası da mevcut değildir; "*Divân*"da sadece *Kırgız*, *Tibet*, *Saksîn* adları, memleket ismi olarak geçer. İşte bu bakımdan da, şairimizin, "Melik Arslan'ın bayrağı altında *Yagma*, *Kay*, *Tatar* zümrelerine mensup fedakâr ve cengâver kölelerin toplanmış olduğu" hakkındaki ifadesi, tamamıyla tarihî bir *réalité*'yi aksettirmiş oluyor. Bu manzûmenin dikkate çok lâayık olan bir noktası da, *Kay* kabîle isminin, burada, tıpkı "*Kâbûs-nâme*"de olduğu gibi, *Tatar*'lar ve *Yagma*'larla beraber zikredilmesi ve bunlara mensup olan kölelerin şecaat ve cesaretleri hakkında yine aynı kaynakta verilen malûmat ile tamamıyla tetabuk etmesidir. XII. asırda Selçuklular saraylarındaki *Kay* kabîlesine mensup Türk kölelerinden bahseden *Kûşkakî* ile *Râzî*'nin şiirlerinde *Kay*'larla beraber *Yagma* ve *Tatar*'lardan bahsedilmiş olması da herhâlde dikkate lâayıktır: türlü kaynaklar arasındaki bu mutabakatları, sadece bir tesadüf eseri olarak izah etmek, bize pek doğru görünmüyor.

İşte, *Kay*'lar hakkında, bundan bir yıl evvel çıkan *Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Mes'eleleri* adlı makalemizin neşrindenberi elde edebildiğimiz yeni vesîkalar, şimdilik, bunlardan ibarettir. Geçen yazımızda, *Kay* kabîlesine mensup kölelerin Selçuklular saray ve ordularında mevcudiyeti hakkında, ancak *Avfî'nin Lubâbü'l-Elbâb'*ında mevcut XII. asıra ait iki vesikadan istifade ettiğimizi göz önüne alırsak, bu makalemizde verilen bu yeni malûmatın ehemmiyet ve kıymetini daha iyi anlıyabiliriz. Bu yeni vesîkaların, *Kay* mes'elesi hakkındaki eski bilgilerimize ilâve ettiği cihetler, kısaca, şunlardır:

1 — *Kay* kabîlesine mensup köleler, daha XI. asrın başlarında, Gazneliler'in *saray gulâmları* arasında herhalde mevcuttu. Bunların, daha Mahmud devrinden evvel yâni Sebük-Tegin zamanında da mevcut olduklarını, hattâ, daha önce Sâ mân-oğulları zamanında -belki de daha Saffâriler'de, Tâhîrîler'de, 'Abbâsîler'de- onların saray ve ordularındaki Türk köleleri arsında bunların bulunduğunu tahmin etmek, yanlış bir iddia sayılamaz. Demek oluyor ki, hiç olmazsa X. asır sonlarındanberi yâni Gazneliler'in ilk zamanlarından başlayarak, bu kabîleye mensup köleler saraylarda mevcuttu.

2 — *Kay* kabîlesine mensup köleler, yalnız güzellikleriyle değil, şecaat ve cesaretleriyle de şöhet kazanmışlardı. Gerek edebî metinlerin zımnî şahadetleri, gerek "*Kâbûs-nâme*"nin açık ifadesi, bunu pek iyi göstermektedir.

3 — Edebî ve tarihî kaynaklarda bunların daima *Tatar*'larla beraber zikredilmeleri, bu iki zünrenin etnik bakımdan belki birbirine yakın oldukları tarzında îzah olunabilir.

4 — Gazneliler hânedânına mensup prenslerin saray köleleri arasında, XII. asır başlarında bile *Kay*'ların mevcudiyeti bilindikten sonra, bir zamanlar bu devlet üzerinde yüksek hâkimiyetini tanıtmış olan Selçuklu imparatoru Sencer'in¹³ saray köleleri arasında *Kay*'ların mevcut olduğu, daha kolaylıkla anlaşılır. Geçen yazımızda izah ettiğimiz gibi, *Kûşkakî*'nin *Horâsân Oğuzları*'nın isyanı münasebetiyle yazmış olduğu manzûmede adı geçen *Kay*'ların, Sencer'in saray kölelerine mensup olduğu, bu suretle tekrar te'yid edilmiş oluyor; ve Z. V. Togan'ın bu manzûmeyi tamamiyle ters anlıyarak¹⁴ kurduğu *hayâlî nazariye*'nin çürüklüğü

¹³ Sencer'in, Behramşah'ı himaye ederek Gazneliler tahtına geçirmek hususundaki gayreti, daha ziyade, Melik Arslan'ın «Selçuklular'ın yüksek hâkimiyetini tanımamak» hususunda ısrarından, ve kardeşinin ise, «kendisine yardım edildiği takdirde Sencer'i metbû tanıyacağını» va'd etmesinden ileri gelmiş olmalıdır. Hakikaten, Behramşah 512'de Gazneliler tahtına geçtikten sonra, Selçuklular'ın yâni Sencer'in yüksek hâkimiyetini tanımış ve bunun alâmeti olmak üzere, sikkeleri üzerine, halîfenin isminden sonra onun ismini de bastırmıştır. Gazneliler, yalnız Hindistan'daki imparatorluklarında Selçuklu nüfuzundan uzak kaldıkları için, Behramşah'ın buranın başşehri olan Lâhor'da bastırdığı sikkeler üzerinde Sencer ismine tesadüf edilmez.

¹⁴ Daha Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Mes'eleleri adlı makalemde (s. 244, not 60) V. Minorsky'nin *Tabâi' al-Hayavân*'da Türk kabilelerine, Çin'e, Hind'e ait olan kısımların şerhli bir tercümesini hazırladığını söylemiştim. Bu eserin daha 1942'de neşredilmiş olduğunu Z. V. Togan'ın yeni bir makalesinden (Merv'li Şerefuzzeman'ın Türklere dair yazıları, Doğru, sayı 16-17, Şubat-Mart 1944, s. 10-12) öğrendim. James G. Forlong Fund serisinin XXII. cildi olarak çıkarılan bu eserin ismi şöyledir: *Sharaf al-Zamân al-Marvazî on China, the Turks and India*, ed. by V. Minorsky, London, s. 170+53. Bugünkü harp şartları içinde garp neşriyatını muntazam tâkip et-

-böyle yeni bir delile hiç ihtiyaç olmamakla beraber, bir defa daha bütün çıplaklığıyla meydana çıkıyor.

5 — Bütün bu yeni vesîkalarda *Kay* adının daima bu şekilde geçmesi, bu ismin *Kayığ* = *Kayı Oğuz* kabîlesinin ismi ile hiçbir münasebeti olmadığına yeni bir delildir.

mek imkânı kalmadığı için bu gibi bazı mühim eserlerden habersiz kaldığımı, yahut, haber alsam bile tedarik edemediğimi teessürle itiraf edeyim. Ancak, *Minorsky* bu tetkikin hülâsasını evvelce neşretmiş olduğu cihetle, *Tabâ'î al-Hayavân*'da *Kay*'lar hakkında verilmiş olan malûmattan, evvelki makalemdе tamamiyle istifade edilmişti.

Z. V. Togan, bu yeni makalesinin sonuna ilâve ettiği 10-15 satırlık bir fıkra ile, benim «*Kay = Kayı* benzetmesi» hakkındaki uzun tenkidlerime çok tuhaf bir cevap vermek istemiştir. «*Küşka kî'nin şiirini yanlış anladığı*» hakkında ileri sürdüğüm bir yığın delillere karşı verilen cevap şudur: «*gûya ben değil de kendisinin doğru anlamış olduğunu zannettiği bir farsca şîr parçasında.*» Bir yığın tarihî ve filolojik delillere dayanılarak yapılmış bir tenkide karşı bu yolda cevap vermenin, ilim ve meslek ahlâkı bakımından mahiyetini, her okuyan kolayca takdir edebilir; bütün insanlar gibi ilim adamları da yanılabilirler; ve yanılmamak, benim bildiğime göre, ancak *Tanrılara* mahsustur! Ben, bu son cevabını okuyuncaya kadar *Z. V. Togan*'ın kendisini «*Yanılmaz*» sandığını bilmiyordum; ve pek tabii bilemezdim de. Hâlbuki, yine bu son cevapta, benim *Kay*'ların «*Moğol olduklarını iddia ettiğimi, lâkin bunların Türk olduklarını*», yine hiçbir delile ihtiyaç görmiyerek, kat'iyetle söylüyor ki, bu da tamamiyle yanlıştır. Çünkü ben *Kay*'ların moğolluğu hakkında hiçbir kat'i iddia ileri sürmiyerek, bunların gerek türklüğü gerek moğolluğu hakkındaki mutalâaların «*aynı mahiyet ve kuvvetle birer tahminden ibaret olduğunu*» söylemiştim (s. 241); makalemin sonunda da, bütün o tetkiklerden elde edilen müsbet neticeleri birer birer hülâsa ederken, bunların moğollukları hakkında hiçbir iddiada bulunmamıştm. Hakikat böyle olduğu hâlde bana böyle bir iddia isnat etmesi, *Z. V. Togan*'ın bu kadar basit ve sarîh şeylerde bile nasıl aldanabildiğine bir misâl değil midir? ilim ahlâkının

6 — XI. asrın ilk on yıllarında Gazne sarayında bulunan büyük âlim *el-Bîrûnî*'nin *Kay*'lar hakkında verdiği malûmatı, orada doğrudan doğruya temas ettiği bu kabîleye mensup kölelerden almış bulunduğu, yahut, bu hususta başka vasıtalarından faydalanmış olsa bile, o malûmatı bu suretle de tamamlamağa ve düzeltmeğe muvaffak olduğu, artık emniyetle söylenebilir.

İ L A V E I .

XI. ASIRDA HÂRİZM'DE Gaznelilerin Askerî Kıt'aları Olarak KÜCAT VE CUGRAK KABİLELERİ

Yukarıda (s. 318), XI. asırda Gazneliler İmparatorluğu memleketlerinde yaşayan ve *tribal* teşkilâtlarını muhafaza eden bâzı Türk kabîlelerinin isimlerini sayarken, *Hârizm*'deki *Kücat* (Kü-cet) ve *Cugrak* kabîlelerinin de adlarını zikretmiştim. Orada adı geçen diğer kabîleler hakkında, meselâ V. Minorsky, W. Barthold gibi müsteşrikların eserlerinde azçok malûmata tesadüf olduğu halde, *Cugrak* ve *Kücat*'lar hakkında hattâ en ufak bir kayda bile rast gelinemez. Türk etnolojisi hakkındaki tarihî tetkîklerin henüz yeni başlamış bulunduğu bu sıralarda, adı geçen bu iki kabîle hususunda türkoloji sâhasındaki bu boşluğu doldurmak için, bunlar hakkındaki bilgilerimizin bu makaleye ilâvesini faydalı gördük. İster istemez çok eksik

ilk prensibi «Yanılmazlık» iddiasından tamamiyle uzak kalarak ilmî tenkidleri memnurlukla karşılamaktır: bizim ilim adamlarımız arasında henüz bu prensibin bile anlaşılmadığını görmek, kafalarda ve ruhlarda henüz O r t a ç a ğ d o ğ m a t i z m i'nin h â k i m o l d u ğ u n a hazin bir delil sayılmaz mı?

olan bu *ilk* tecrübe'nin, bundan sonra, ele geçeceğini umduğumuz yeni malzeme sayesinde, yavaş yavaş tamamlanıp düzeltileceği pek tabiidir.

Mahmud Kâşgarî, XI. asrın ikinci yarısında yazdığı eserinde, *Hârizm*'de oturan bir Türk kabilesi olarak, *Kücat* (Kücet)'lardan bahseder ise de¹⁵ başkaca hiçbir malûmat vermez. Fahreddin Mübârekşah, XIII. asır başlarına ait olan küçük tarihinde, sair birtakım Türk kabîleleriyle birlikte, bunların da ismini zikreder¹⁶. *Cugrak*'lara gelince, bu gibi coğrafi ve edebî kaynaklarda bunların adına bile rastlanmaz. Eğer, Gazneliler devrinin meşhur tarihçisi *Beyhakî*'nin eserinde mevcut çok mühim bâzı kayıtlar olmasaydı, bu iki Türk kabilesi hakkında hemen hemen hiçbir şey bilmiyecektik. Şimdiye kadar eski Türk tarih ve etnolojisi ile uğraşan müsteşriklar tarafından, her nedense, tamamiyle ihmâl edilen bu kayıtları burada kısaca bildirelim¹⁷.

Beyhakî, *Hârizm*'de, kendi reislerinin maiyetinde yaşamakla beraber, *Hârizmşahlar*'ın -yâni, Gazneliler İmparatorluğu'nun buradaki yarı müstakil umumî valilerinin- emri altında hususî bir

¹⁵ *Divân-ü Lugatî't-Türk*, I., s. 298.

¹⁶ *Ta'rih-i Fakhru'd-din Mubârekshâh*, London, 1927, s. 47, XIII.

¹⁷ Tenkidli ve muntazam indeksli basımları olmayan kaynaklarda Türk kabîleleri hakkında mevcut kayıtlar, kimsenin gözüne çarpmamaktadır. *Beyhakî*'nin tam bir tercümesi mevcut değildir. Esasen pek inanılmaya lâyık olmayan ve zaten iyi te'sis edilmemiş metinlere dayanılarak yapılan bu gibi tercümelerde ise, kabîle isimleri çok defa yanlış olarak yazılmaktadır. Bütün bu gibi tercümelerde ara sıra ne mühim hattâ ne umulmaz yanlışlıklar bulunduğunu, türlü vesileler ile, göstermiştim.

askerî kît'a teşkil eden üç kabileden bahseder: *Cugrak*'lar, *Kücat*'lar, *Kıpçak*'lar. 421 H. yılına ait olan bu ilk kayıttan sonra, bir defa daha *Kıpçaklar*'ın adı geçer¹⁸. Diğer kayıtlara gelince, bunlar 423 H. yılına ait olup, burada da yalnız bir defa *Cugrak* adı geçer; ve umumiyetle, sadece *Kücat* lardan bahsolunur¹⁹. Buna göre, *Hârizm*'deki bu Türk kabîleleri arasında, *Kücat*'ların diğerlerinden sayıca daha üstün olup, siyasî bakımdan da daha mühim bir rol oynadıklarına hüküm olunabilir ki, *Mahmûd Kâşgarî*'nin, bundan epeyce yıllar sonra, *Hârizm*'de yaşayan bir Türk kabilesi olarak sadece bunların adını zikretmesi de bu ihtimâli kuvvetlendirir. Diğer taraftan, *Beyhakî*'nin 423 H. de burada geçen bâzı ehemmiyetli hâdiselerden bahsederken zikrettiği Muncuk adlı kabîle reisinin “*Kücat*'ların reisi” olması da bunu daha ziyade te'yit eder²⁰.

¹⁸ *Târih-i Beyhakî*, Nefîsî neşri, s. 88; 683.

¹⁹ Aynı eser, s. 387'de: «*Ez haşm-ı Kücat ve Cuğrak*». Başka yerlerde, yalnız *Kücat*'ların adı geçer: s. 379, 383, 401. Son olarak, 425 H. de, babası *Altuntaş*'dan sonra *Hârizmşâh* olan ve *Sultan Mes'ûd*'a karşı düşmanca bir vaziyet almış bulunan *Hârûn* ile, *Gazneliler*'in *Cend* Emîri *Şahmelik* arasında geçen hâdiseler esnasında, *Kücat*, *Cugrak* ve *Kıpçak*'lardan mürekkep mühim bir kuvvetin *Hârûn*'un yardımına geldiği zikredilir (*Târih-i Beyhakî*, Tahran, taş basması, 1307, s. 683).

²⁰ Aynı eser, s. 383: «*Ka'ld Muncuk, Sâ'âr-ı Kücatân*». Daha müslümanlıktan evvelki Türk isimleri arasında da bu ada rastlanır. Eski Türkler'de, kahramanların atlarının boynuna takılan ve şüphesiz sihrî bir te'siri olduğuna inanılan «kıymetli taş, aslan tırnağı, muska, v.s. gibi» şeylerden mürekkep alâmete *muncuk* veya *moncuk* -kelimenin bugünkü şekliyle *boncuk*- derlerdi. Bu âdetin XI. asırda müslüman Türkler arasında da devam ettiği, *Mahmûd Kâşgarî*'nin ifadesinden anlaşılıyor (*Besim Atalay, Dîvân-ü Lugat'lî-Türk Dîzînî*, 1943, s. 413). Da-

Ancak, *Beyhakî*'de bu kabîleler ile alâkalı hâdiselerin küçük bir hülâsasını vermeden evvel, çok ehemmiyetli bir nokta üzerinde durmak mecburiyeti vardır: *Cugrak* ismi, *Beyhakî*'ye ait tarihin muhtelif basımlarında -ve tabîî onlara esas olan yazmalarda- bâzan bu şekilde, bâzan da *Cugrat* şeklinde geçmektedir. Hattâ, mevcut basımların en sonuncusu ve şüphesiz en iyisi olan *Sa'îd Nefîsî* neşrinde, bu kabîle adına, bir yerde *Cugrak*, diğer bir yerde de *Cugrat* şekillerinde tesadûf olunmaktadır²¹. Biz bu ilk şekli neden tercih ettiğimizi biraz aşağıda îzah edeceğimiz için, şimdi, *Beyhakî*'nin bu kabîle isimlerini ne gibi hâdiseler münasebetiyle zikrettiğini kısaca anlatalım.

Gazneli Mahmûd'un ölümünden sonra, kardeşi Muhammed'i mağlup ederek tahta geçen Sultan Mes'ûd'un, babasının devrinden kalan eski ve nüfuzlu devlet adamlarına karşı iyi niyetler beslemediği, daha ilk günlerdenberi, hissediliyordu. Onun şehzâdeliği zamanındanberi yanında bulunan eski emniyetli adamları, her türlü telkinlere kapılmağa çok müstait olan bu saf tabiatlı hükümdarı, "eski ricâlin ve kumandanların kendisini istemediklerine ve ilk fırsatta kardeşi lehinde harekete geçeceklerine" kolaylıkla inandırıyorlardı. Bu

ha Firdevsî'den başlayarak bütün iran şairlerinde tesadûf edilen **muncuk** kelimesi, onlar tarafından **b a y r a k**, **p e r ç e m** mânâsında kullanılmıştır (fazla tafsîlât için, *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazmış olduğum **B a y r a k** maddesine bakınız).

²¹ *Târih-i Beyhakî*, s. 88: **Cugrak**; s. 387: **Cugrat**. Görülüyor ki bu ismin nasıl okunacağı hakkında nâşirin sarîh bir fikri yoktur.

iddiada azçok bir hakikat hissesi olduğu inkâr edilemez. Lâkin, Mes'ûd'un adamlarını bu türlü telkinlerde bulunmağa sevkeden âmil, şahsî ihtiraslar'dan başka birşey değildi: büyük nüfûza ve servete mâlik olan bu eski ricâli -o zamanki tâbir ile *Mahmûdiyân* yâni "Mahmûd devri adamları"nın ortadan kaldırmadan, devlet idaresini ellerine alarak büyük nüfûz ve servet kazanmak kaabil olmalıyacaktı. Babasının son zamanlarında fena muamelelere mâruz kalan ve *velâhdlık*'tan mahrum edilen Sultan Mes'ûd, bu ricâlden bâzılarına karşı şiddetli bir kin ve gazap beslemekte belki de mâzur idi. O zamanki tâbir ile *Mes'ûdiyân* yâni Mes'ûd'un adamları, hükümdarın bu hislerini kendi menfaatleri namına istismara çalışıyorlardı. Ancak, imparatorluğun iç ve dış vaziyeti henüz müşkül ve şüpheli bir durumda iken, birçok taraftarlara ve büyük maddî kuvvetlere mâlik olan eski ricâli kuşkulandırarak isyana mecbur etmek, yalnız dahilî sarsıntıları değil, haricî ihtilâtları da mucip olabilirdi. Bunu, yavaş yavaş ve birer birer yapmak, fırsatları kollamak lâzımdı.

İşte, Gazneliler İmparatorluğu'nun en nüfuzlu ve kudretli ricâlinden olan ihtiyar ve tecrübeli Hârizmşah Altuntaş, ordusuyla beraber *Gazne*'ye doğru ilerleyen yeni hükümdarın yanına geldikten sonra, vaziyeti derhâl anladı. Mes'ûd'un gösterdiği büyük hürmetlere ve iltifatlara rağmen, kendisini nasıl bir âkıbetin beklediğini açıkça gördü. Gerçi onun sadâkatinden şüphe etmek için ortada hiçbir sebep yoktu; lâkin, yeni hükümdarın adamları, bu hususta da Mes'ûd'u kolayca kandırabilirlerdi. Bu zeki ve tecrübeli Türk kumandanı, genç hükümdar ile beraber *Fâriyâb*'a geldiği sırada, birdenbire, hiç

kimseye haber vermeksizin, mâiyetindeki adamlarıyla *Hârizm* yolunu tuttu. Mes'ûd bu hâdiseyi haber aldığı zaman, iş işten geçmiş, onu ele geçirmek imkânı kalmamıştı. O, bu hareket tarzını meşrû göstermek için, hükümdar'ın evvelce "*Fâriyâb*'a geldikten sonra *Hârizm*'e dönmesi hakkında" kendisine emir verdiğini ve bundan başka da, kendisinin bulunmamasından istifade eden *Kıpçak*, *Cugrak*, *Kücat* kabîlelerinin bir isyan hareketi hazırladıklarına dair *Hârizm*'deki vekili Hâce Ahmed *Abdü's-Samed*'den acele bir mektup aldığını bildirdi. Hükümdarın, evvelce, onun şüphelerini gidermek için, kendisine böyle bir şey söylediği doğru idi; lâkin, bu isyan teşebbüsü hakkındaki haberin ve mektubun aslı var mı idi? Bunu bilmeğe imkân yoktur. Fakat her ne olursa olsun, *Beyhakî*'nin bu ifadesinden kat'iyetle anlaşılan birşey varsa, o da, *Hârizm*'de bu Türk kabîlelerinin mevcudiyeti ve bunların, böyle bir isyan teşebbüsünde bulunabilecek bir ehemmiyet ve kudrette olmalarıdır. İşte Gazneliler devrinde *Hârizm*'de bu Türk kabîleleri'nin mevcudiyeti hakkında elimizdeki ilk kayıt budur.

Sultan Mes'ûd, daha babası zamanında büyük nüfuz ve servet kazanmış bâzı devlet adamlarını ve bâzı ordu kumandanlarını, ilk plânına göre, birer birer ortadan kaldırdıktan sonra, *Altuntaş* mes'elesiyile de meşgul olmak zamanı geldiğine karar verdi; ve kendisinin en yakın adamlarından olup, imparatorluğun *vezirlik*'ten sonra en büyük mevkii olan *âriz*'lik vazifesinde²² bulunan -Mah-

²² 'Arz ve 'Arız ıstılahının mahiyeti ve mânâsı hakkında *İslâm Ansiklopedisi*'nin türkçe neşrinde çıkmış olan şu makale-

mûd devri mağdurlarından- *Ebû Sehl Zûzenî*'nin teşviki ile bir plân tasarladı: doğrudan doğruya hükümdarın el yazısı ile *Hârizm*'deki *Kücat*'ların reisi Muncuk'a bir mektup yazılıp gönderildi ki, burada "münasip bir fırsat kollanarak Altuntaş'ın ve adamlarının ortadan kaldırılması" emrediliyor ve mükâfat olarak kendisine *hârizmşahlık* verileceği de ihsas olunuyordu. O sırada *Hârizm*'de, doğrudan doğruya merkezî idare'ye bağlı üç bin kişilik bir askerî kuvvet bulunuyordu ki, bunlar, Muncuk maiyetindeki kabile kuvvetleriyle birleşince, Altuntaş'ın şahsına bağlı askerî kuvvete karşı koyabilecek bir vaziyette idiler²³.

Merkezî idare teşkilâtının yâni *vezîr*'in bile haberi olmadan gizlice sarayda hazırlanan bu tehlikeli plân, *Beyhakî*'nin uzun uzun anlattığı veçhile, iflâs etti: Mes'ûd'un yakın adamları arasındaki şahsî düşmanlıklar neticesinde, iş meydana çıktı. Vaziyeti derhal anlayan zeki ve tecrübeli Altuntaş ile vezîri 'Abdü's-Samed, hiçbir gürültüye meydan verdirmeden, Muncuk'u ortadan kaldırdılar ve hükümdarın el yazısı ile yazılmış mektubu elde ettiler. Gizli casus teşkilâtı vasıtasıyla bu vaziyeti haber alan Mes'ûd ve merkezî idare, büyük bir telâş içinde kaldılar: Altuntaş, *Mâverâünnehir*'de fırsat gözetip duran Karahanlılar'la birleşip isyan ettiği takdirde, bu, iç durumu hâlâ sağlamlaşmamış olan

mize bakınız: **A r z.** Muhtelif İslâm ve Türk devletlerinde bu teşkilâtın mahiyeti ve tarihî tekâmülü hakkında, ayrıca bir tetkik nesir edeceğim. **G a z n e l i l e r**'de '**Arz Divânı** hakkında şu eserde verilen malûmat çok sathîdir: **M. N â z î m, The Life and Times of Sultân Mahmûd of Ghazna, Cambridge 1931, s. 137-138.**

²³ **Târîh-i Beyhakî, s. 379.** Bu askerî kumandanlardan her biri hakkında **haşam-dâr** tâbiri de kullanılmaktadır.

imparatorluk için büyük bir tehlike teşkil edebilirdi. Lâkin, bir taraftan Hârizmşah'ın temkin ve dirayeti ve velînîmeti Mahmud'a karşı beslediği sadâkat ve vatanperverliği, diğer taraftan Gaznevî dîvânı'nın başında bulunan vezîrin mahirane idaresi sayesinde, vaziyet düzeltilebildi ve bu işin bütün mes'uliyeti Ebû Sehl'e yükletilerek azil ve nafi olundu. *Beyhakî*, tarihinde, bu mes'ele hakkında uzun uzun îzahat verirken, *Hârizm*'de *Cugrak*'ların bulunduğunu bir defa daha tekrar etmektedir²⁴.

İşte, XI. asır başlarında *Hârizm* sâhasında *Kıpçak*, *Cugrak*, *Kücat* Türk kabîlelerinin mevcudiyeti hakkındaki ilk haber, bizim bildiğimize göre, *Beyhakî*'nin bu kayıtlarından ibarettir. Bundan çıkarılabilecek neticeler ise, başlıca şunlardır:

I. Yukarıda zikredilen 421-425 H. yıllarından evvel, yâni daha Gazneli Mahmûd'un saltanatı ve Altuntaş'ın *hârizmşahlık*'ı esnasında, *Hârizm* sâhasında bu üç Türk kabîlesine mensup askerî bir kuvvet bulunuyordu.

II. Bunların başında, *kâ'id* unvanı ile²⁵, *Kücat*'

²⁴ Aynı eser, s. 378-401.

²⁵ *Beyhakî Târîhi*'nde M u n c u k'dan bahsedilirken, hemen daima bu unvan kullanılır. Bu gibi askerî âmirler hakkında yine aynı eserde *sâîâr*, *makaddem*, *serheng*, *haşam-dâr* gibi tâbirler kullanıldığı hâlde, M u n c u k'un daha çok *kâ'id* diye zikredilmesi, bunun r e s m î bir unvan olduğunu anlatmaktadır.

Umumiyetle «sevk ve idare eden» mefhumunu ifade eyliyen *kâ'id* kelimesi, bilhassa «askerî şef» mânâsında, arap memleketlerinde çok eskiden beri kullanılan bir kelimedir ki, bugün bile M a g r i b sâhasında ve bilhassa F a s'da idarî bir tâbir olarak *hâîâ* kullanılır (tafsilât için: *Encyclopédie de l'İslam*'da G. K a m p f f m e y e r tarafından yazılmış olan bu maddeye bakı-

ların reisi *Muncuk*'un bulunması, kemmiyet bakımından ve onun neticesi olarak idarî ve siyasî bakımlardan, bu kabîlenin diğer iki kabîleden şüphesiz daha ehemmiyetli olduğunu gösterebilir. Yukarıda söylediğimiz gibi, *Mahmûd Kâşgarî*'nin, diğerlerinden değil de yalnız *Kücat*'lardan bahsetmesi de, bunu azçok te'yit etmektedir.

nız). E m e v î l e r devrinde askerî teşkilâtta kullanılan ve daha sonra Â b b â s î l e r zamanında da ilk önce yüz kişilik sonra da bin kişilik bir askerî kît'anın âmirine verilen bu unvanın (C o r c î Z e y d â n, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, türkçe tercümesi, c. I, s. 154), E n d ü l ü s E m e v î l e r i zamanında da -III. Abdu'r-Rahmân devrinde- aynı mânâda kullanıldığını biliyoruz (E. Lévi Provençal, *L'Espagne musulmane au X em. siècle*, Paris. 1932, s. 141). İran ve Türk an'anelerinin te'siri altında, Şark İslâm memleketlerinde bu tâbirin pek yayılmadığı görülüyor. Yalnız, B e y h a k î'nin yukarıda zikredilen ifadesinden, bu kelimenin G a z n e l i l e r devrinde, «askerî bir kuvvet sıfatıyla merkezî idarenin hizmetinde bulunan» kabîle reislerine verildiğini öğreniyoruz. Bir zamanlar arapçayı divânlarında «resmî devlet dili» olarak kullanan G a z n e l i l e r'in idare tâbirleri arasında bu kelimenin bulunması, pek tabiidir. Bu devletin askerî kuvvetleri arasında İran'da yaşayan bâzı kuvvetli A r a p kabîleleri de mevcut olduğu cihetle, bunların reislerine verilen kâ'id unvanının, aynı askerî hizmetlerde bulunan T ü r k kabîlelerinin reislerine de teşmil edilmiş olduğu görülüyor. Bununla beraber, gerek B e y h a k î'den gerek sair muasır kaynaklardan, bu tâbirin tam bir müradifi olarak, daha ziyade serheng, sâlâr v.s. gibi istilâhların kullanıldığını öğreniyoruz. Nitekim B e y h a k î, kâ'id unvanıyla zikrettiği M u n c u k hakkında sâlâr kelimesini de kullanmaktadır. Bâzı Türk ve Arap kabîle'eri gibi «reislerinin isimlerini kabîle ismi olarak alan» bâzı k ü r t kabîleleri arasında, bugün bile, Kâ'id Rahmet adında bir kabîlenin mevcudiyeti. bu unvanın kabîle reislerine verildiğini göstermek bakımından, dikkate lâyıktır (M e s 'û d K e y h â n, *Coğrafya-yı Mufasssal-ı İran*, Tahran 1311, c. I, s. 67, 69; H. L. R a b i n o, *Les Tribus du Louristan*, Paris 1916, s. 18), M u h a m m e d N â z î m, Gazneliler ordusunda 100 süvariden mürekkep bir kît'anın (hayl)

III. Bu kuvvetin başında bulunan *Muncuk* Gazneliler devletinin, askerî mahiyette, mühim bir me'muru sayılıyordu; ve maiyetinde, idarî ve malî işlere ve muhaberele bakan bir *kâtib*'i -veya *kâtipleri*- vardı. Bu *kâ'id* yâni askerî âmir, *Hârizm*'deki sair büyük idare âmirleri ve kumandanlar gibi, her cuma günü *Hârizmşah*'ın vezirini ziyaret eyleyerek kendisine ait işler hakkında onunla görüşür, tâlimat alır ve *Hârizmşah* tarafından tertip edilen bütün merasime iştirak ederdi. Sultan Mes'ûd'un, Altuntaş'ın yerine bu büyük vazifeyi ona vâdetmesi, yalnız idare silsilesindeki mevkiinin yüksekliğine değil, maddî kudretine ve servetine de bir delil olarak telâkki olunabilir.

IV. Bu kabîlelerin, bâzı *ıkta*'lar (*dotation foncière*) ve birtakım vergi muafiyetleri (*immunité*) mukabilinde, imparatorluğun askerî hizmetinde kullanıldıkları; kolayca tahmin edilebilir. Çoluk ve çocuklariyle, hayvan sürüleriyle, *Hârizm* sâhasında kendilerine verilmiş muayyen yaylâk ve kışlaklarda yaşayan bu kabîleler, harp zamanında, *Hârizmşah* ordusuna katılıyorlardı. Bir taraftan bozkırlardaki göçebe Türk kabîlelerinin mütemadî akınlarına mâruz olan, diğer taraftan *Mâverâünnehir*'deki

âmirine galiba *kâ'id* denildiğini, şüpheli bir tarzda, söylerse de (*The Life and Times of Sultân Mahmûd of Ghazna*, Cambridge 1931, s. 140) doğru değildir. *Senâ'î Divânı*'nda *Kâ'id* 'Amîd Şerefü'l-Mülk Alî adında biri hakkında bir kasîde mevcuttur ki, bundan, bu unvanın Gazneliler devletinde XII. asırda dahi devam ettiğini, ve büyük askerî şeflere dahi verildiğini anlamaktayız. Bu adamın aynı zamanda *amîd* unvanını da taşıması, yüksek bir mevki sahibi olduğuna en kat'î bir delildir ('*amîd* kelimesi hakkında *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazmış olduğumuz *Amîd* maddesine bakınız).

Karahanlılar'ın tehdidi altında bulunan bu hudut eyaletinde, Gazneliler İmparatorluğu'nun böyle bir askerî kuvvet vücade getirmiş olması, pek tabii idi. Ortaçağ'da Yakın-Şark'ın birçok müslüman-Türk devletlerinde, bilhassa *uclar*'da yâni hudut eyaletleri'nde, buna benzer teşkilâtlara tesadüf edildiği malûmdur²⁶.

V. Bu kabîlelerin iptida Gazneli Mahmûd tarafından mı buraya getirildiği, yoksa daha *Hârizm*'in Gazneliler İmparatorluğu'na ilhakından evvel de mi burada bulundukları, malûm değildir. Yalnız, *Kücat*'ların Selçuklular devrinde, XI. asrın ikinci yarısında da hâlâ burada yaşadıklarını bildiğimiz gibi, *Kıpçak*'ların da XII. asırda bu sâhalarda bulunduklarını, Büyük Hârizmşahlar devrine ait tarihî kaynaklar sayesinde, öğreniyoruz²⁷.

VI. Etnik bakımdan, *Cugrak*'lar ile *Kücat*'ların, bu memlekete bitişik olup sonradan *Kıpçak Çölü* adını alan eski *Oğuz Sahrâsı*'nda (coğrafî kaynaklarda "Mefazâtü'l-Guziyye") yaşayan *Kanglı-Kıpçak*'larla akraba olduklarını tahmin etmek pek yanlış değildir sanıyoruz. *Hârizm*'de, sonradan, Büyük Selçuklular ve Hârizmşahlar devirlerinde de bu gibi birçok Türk kabîlelerinin mevcudiyeti hakkındaki sarîh ve kat'î bilgilerimiz, bizi kolaylıkla böyle bir tahmine sevketmektedir²⁸.

*
* *

²⁶ Ortaçağ'da Yakın-Şark Türk-islâm devletlerinin hudut teşkilâtı hakkında hazırladığımız bir monoğrafide bu hususta etraflı malûmat vardır.

²⁷ Fuad Köprülü, *Uran Kabilesi*, Belleten, sayı 26, 1943, s. 235-239.

²⁸ *Bondârî*, *Râvendî*, *Nasavî* gibi belli başlı kaynaklara bakınız.

Kücat'ların adına, XI. asırdan sonra, tarihî ve edebî kaynaklarda, artık hiç tesâdüf etmiyoruz. Yalnız, bugün İran'da *Astarâbâd*'daki birtakım Türk kabîleleri arasında, *Fandirask* kasabasının şimalinde, 100 çadırdan mürekkep *Kücat* isimli bir *Türkmen kabîlesi* yaşamaktadır ki, bunların, *Hârizm*'deki eski *Kücat*'ların son kalıntısı olduğu ka-tiyetle söylenebilir²⁹.

Cugrak'lara gelince, bunlara dair -fakat tam üç asırlık bir fasıla ile- tesâdüf ettiğimiz küçük bir kaydı buraya nakledelim: Bugünkü İran'ın değerli âlimlerinden 'Abbâs İkbâl, "*Tarih-i Mufasssal-ı İran*" adlı eserinde, XIII. asır sonlarında Kutlug -Hanlar diye de mâruf olan Kirman Kara-Hıtayları sülâlesine mensup Mahmûdşah'ın, Gazan Han na-mına burayı idare eden Kâdî Fahreddîn'i buradan kovmak ve şehri zaptetmek için, *Selçukî Türkmenleri*'nden *Cugrat*'ları yardımına çağırdığını ve böylece maksadına muvaffak olduğunu yazıyor³⁰. Hangi kaynaktan alındığı tasrih edilmemekle be-raber galiba *Şebankâreî*'nin "*Mecma'ül-Ensâb*"ın-dan alındığını tahmin ettiğimiz³¹ bu kaydın bizce

²⁹ Mes'ûd Keyhân, *Coğrafya-yı Mufasssal-ı İran*, Tahran 1311, c. II. s. 102.

³⁰ Abbâs İkbâl, *Târih-i Mufasssal-ı İran*, c. I, Tahran 1312 şemsî-hicrî, s. 408.

³¹ Muhammed b. 'Alî Şebankâreî'nin 736 H. de tamamladığı bu tarih kitabı'nın ilk yazılan nüshası kaybolmuş, ve müellif eserini ikinci defa yeniden yazarak 743 H.de bitirmiş, ve bu yeni nüshaya Ebû Sa'îd devrini de ilâve etmiştir. Eserin asıl ehemmiyetli kısımları, Olcaytu ve Ebû Sa'îd devreleri-ne ait olanlar ile, Fars, Şebankâre ve Hürmüz sâhaları hakkın-da malûmatı muhtevî parçalardır. Bu eserin yazmaları için bk. A. Storey'in *Persian Literature: A bio-biographical Survey*, Lon-don 1927-1939.

başlıca ehemmiyeti, burada, *Kirman* civarında yaşayan *Cugrat*'lardan bahsedilmiş olmasındadır. Biz bu kabîle isminin, yukarıda da söylediğimiz gibi, bir defa *Beyhakî*'de de *Cugrat* şeklinde geçmiş olan, *Cugrak* isminin yanlış bir şekli'nden başka bir şey olmadığı fikrindeyiz.

XI. asır başlarında *Hârizm*'de bulunan bu *Cugrak*'ların, XIII. asır sonlarında *Kirman* civarında yaşamaları ve bunların, o devir tarihçileri tarafından Selçuklu Türkmenleri'nden sayılması, birdenbire biraz garip gibi görünür ise de, hakikatte, hiç de öyle değildir; ve tarihî bakımdan, oldukça kolaylıkla îzah olunabilir: Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşundan sonra Yakın-Şark memleketlerinde vukua gelen birçok karışık ve büyük kabîle hareketleri esnasında, *Cugrak*'lar, sair bâzı Oğuz-Türkmen aşîretleri ile birlikte, *Selçuklular*'ın hizmetinde bulunmuş olabilirler. Bunların *Kirman*'a gelmeleri ise, belki de, Melik Dinar zamanında buraya vaki olan *Oğuz muhacereti* esnâsında olmuştur³². Maamafih, *Hârizmşahlar* İmparatorluğu'nun *Moğol istilâsı* karşısında yıkılmasından sonraki birtakım kabîle hareketleri esnasında yâni XIII. asır başlarında *Kirman* sâhasına gelecek buradaki Kutlug-Hanlar'a tâbi olmaları da imkânsız değildir. XIV. asır başlarında birtakım isyan hareketlerinden bahis olunan *Kirman Türkmenleri* arasında³³, *Cugrak*'ların bulunduğu da kolayca tahmin edilebilir.

³² Bakınız: M u h a m m e d b. İ b r â h î m, *Târih-i Âl-i Selcûk* (*Kirman Selçukluları tarihi*), *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seljoukides*, Tome I, publi  par Th. Houtsma, Leiden 1886.

³³ Bunların 727 H.de te'dipleri hakkında bakınız *Ravzatü's-*

Bugünkü *Afganistan*'da yaşayan birtakım Türk kabîleleri arasında *Curak* adını taşıyan küçük zümrenin de, bu eski *Cugrak*'ların son bir hâtırası olduğu düşünülebilir³⁴.

İ L Ä V E II

Gaznell Saray ve Ordularındaki TÜRK KÖLELERİ'NİN ETNİK MENŞE'LERİ

ve

Selçuklu İktâ Sisteminin Gaznelliler'e Geçiş

Türk tarihinin hemen bütün devirleri gibi Gazneliler devri de, şimdiye kadar, çok az tetkik edilmiştir. Bu sülâlenin en büyük sîması olan Şultan Mahmûd'un hayat ve şahsiyetine, askerî hareketlerine ve bilhassa Hind seferlerine dâir oldukça mühim araştırmalar yapılmışsa da³⁵, bu devletin *idarî ve siyasî teşkilâtı*, ve umumiyetle bu devrin *içtimâî ve iktisadî hayatı* hemen tamamıyla ihmâl edilmiştir. Halbuki, Ortaçağ tarihi'nin ve bilhassa Selçuklular tarihinin birçok mes'elelerini anlamak için, Sâmân-oğulları ve Gazneliler devirlerinin aydınlanması, birinci şarttır; bu ise, Gazneliler tarihini sadece «Hind tarihinin bir bölümü» olarak tetkik etmekle, hiçbir zaman kaabil olamayacaktır.

Safâ, IV. 188; ayrıca bakınız: **Habîbü's-Siyer**, III. 2, s. 13. **Kırman** şehrinde yerleşen Türkler'in kurdukları mahalle, XIV. asırda, **Türk-Âbâd** adını taşıyordu. Bu sâhalarda hâlâ birtakım küçük Türk kabîleleri yaşamaktadır (Mes'ûd Keyhân, **Coğrafya-yı Muffassal-ı İran**, 1311, c. II, s. 92-101).

³⁴ Gunnar Jarring, **On the distribution of Turk tribes in Afghanistan**, Lund 1939, s. 17, 18, 68.

³⁵ Muhammed Nâzım'ın monoğrafisinde, bu mes'ele hakkında şark kaynaklarıyla garp tetkiklerinin bibloyoğrafyası verilmiştir.

Ne XIX. - XX. asırlarda Hind tarihi ile uğraşan bâzı İngiliz müsteşriklarının araştırmaları, ne de bütün onlardan istifade etmek ve başlıca Şark kaynaklarına da dayanmak suretiyle Gazneli Mahmud hakkında oldukça geniş bir monoğrafi neşreden Muhammed Nâzım'ın bu eseri³⁶, Gazneliler İmparatorluğu'nun değil, sadece Mahmûd devri'nin içtimai şartları hakkında bile bizi aydınlatmaktan uzaktır. Bu eserde o devrin idarî, malî, adlî, askerî müesseselerine ayrılan çok mahdut sahifeler³⁷ gözden geçirilecek olursa, müellifin, askerî ve diplomatik hâdiselerden başkasına pek ehemmiyet vermediği ve imparatorluk müesseseleri hakkında yazdıklarının ise ne kadar sathî, iptidaî ve çok defa da yanlış olduğu görülür. *Hikâyeci tarih* seviyesinden yukarı çıkamayan ve elindeki kaynakları çok sathî ve dikkatsiz bir şekilde kullanan müellifin, umumiyetle *Ortaçağ İslâm tarihi* hakkında da pek mahdut malûmat sahibi olduğu derhâl anlaşılmaktadır.

“Gazneliler ordusunun ne gibi kuvvetlerden teşekkül ettiği, sulh ve harp zamanlarında ordunun idare tarzı, ordudaki muhtelif unsurlar, askerî rütbeler v.s.” birtakım esasî mes'eleler hakkında Muhammed Nâzım'ın kitabında verilen malûmat, oldukça eksik, vuzuhtan mahrum ve kısmen de yanlış olmakla beraber, mevzuumuzun dışına çıkmamak için, bunların hiçbirinden bahsedecek değiliz. Burada, sadece, Gazneliler devri saraylarında ve ordularında mevcut Türk köleleri (*gulâm*)nin, hangi kabîlelere mensup olduklarını toplu bir

³⁶ The Life and Times of Sultan Mahmûd of Ghazna, Cambridge 1931.

³⁷ s. 126 - 151.

şekilde göstermek ve böylece, asıl makale içinde bu mes'ele hakkında verdiğimiz malûmatı tamamlamak istiyoruz. Muhammed Nâzım'ın eserinde, bütün bu etnik mes'elelere hiç temas edilmediğini, Gazneliler imparatorluğu içindeki muhtelif unsurlar ve o arada muhtelif sâhalaradaki göçebe Türk kabîleleri hakkında hiç malûmat verilmediğini, *gulâm sistemi* hakkında hiçbir şey bulunmadığını da söyledikten sonra, mevzûmuza geçelim.

Yukarıda verdiğimiz izahata göre, XI. asrın ilk yarısında *Ferruhî* ve *Minûcihrî* gibi gaznevî şairlerinin bahsettikleri Türk köleler, bilhassa *Çigil*, *Halluh* (Karluk), *Kay*, *Yağma*, *Tatar*, *Tuhsi* kabîlelerine mensup olanlar ile *Hotan*'lılardır. Daha sonra, bu asrın ikinci yarısında yaşayan *Ebû'l-Ferec Rûnî*'nin "*Dîvân*"ında, Türk güzelleri'nden ve ordudaki Türkler'den bahsedilmekle beraber, bunların mensup oldukları kabîlelerin adına tesadüf olunmaz³⁸. Onunla muasır olan Mes'ûd Sa'd Selmân'da ise, aynı suretle, Türk güzelleri'nden, ordudaki Türkler'in ehemmiyetinden sık sık bahis olunursa da, yukarıda da söylediğimiz gibi, yalnız bir defa *Kay*, *Yağma*, *Tatar* isimleri zikrolunur; *Kırgız*, *Bulgar*, *Tibet* adları ise sadece birer coğrafî isim olarak geçer³⁹.

³⁸ Bu dîvân, T a h r a n'da çıkan *Armagan* adlı mecmuanın altıncı cildine ilâve olarak 1345 hicri'de 180 sayifelik bir cilt hâlinde basılmıştır. Yedi yazma nüshanın mukabelesi ile vücade getirilen bu basım, oldukça îtimada lâyıktır. Gazneliler sülâlesinden muhtelif hükümdarlara ve onların birtakım büyük devlet adamlarına kasîdeler yazan, ve şair Mes'ûd Sa'd Selmân ile de münasebeti bulunan bu meşhur üstadın dîvânı, Gazneliler devri tarihi için mühim kaynaklardan biridir.

³⁹ Gazneliler tarihi ile alâkalı birçok mühim mes'eleleri aydınlatan bu dîvânda, bu devirdeki *gulâm sistemi* ve orduda Türk unsurunun ehemmiyeti hakkında, dikkate lâyık kayıtlara te-

Bu adı geçen şairlerin biraz daha genç muasır olan büyük şair Gazneli *Hakîm Senâ'i*'nin 872 sahifelik büyük "*Divân*"ında, o devir saray ve ordularındaki Türk köleleri hakkında birçok mühim kayıtlar bulunduğu gibi, bunların mensup oldukları kabîlelerin veya memleketlerin de isimlerine tesadüf olunmaktadır. İctimaî tarih bakımından çok zengin bir kaynak olduğu hâlde şimdiye kadar hiç istifade edilmeyen bu eserde, şairimizin, o devir büyüklerinden Hâce Ebî Bekr Tâcî namına yazılmış *tercî-i bend* şeklinde bir *kasîde*'si vardır ki, bunun bir *bend*'inde, Behrâmşah devrinde Gazneliler ordusunda bulunan Türkler'in ehemmiyetinden -hattâ sayılarından- bahis olunarak, bunların hangi memleketler'den geldikleri ve hangi kabîlelere mensup oldukları tasrih edilir:⁴⁰

sadüf olunur. Ordu ve saraydaki kölelerin ve büyük kumandanların hemen tamamıyla T ü r k l e r'den mürekkep olduğu ve bunların T ü r k i s t a n'dan yâni Türk memleketlerinden getirildiği, birçok manzûmelerden anlaşılıyor. Şairimizin A r s l a n b. M e s'û'd'a takdim etmiş olduğu âdetâ bir *nasihatnâme* mahiyetindeki kasidesindeki şu parçalar, bunu açıkça gösteriyor (s. 386)ki, bunları, divândaki sair birçok manzûmelerle de te'yit etmek kabildir:

بسته باشد يك ترك تو بهندستان
برزم ياور تو هست بچه خاقان
نباید آورد ای شاه در خزینه زیان
دریست سخت کشاده رهیت نیک آسان
کشید باید لشکر بغزو ترکستان
بکشند باید بوم و بر نبیره خان
که بی گروانه سپاهی فرازت آید از آن

نداشت باید در طبع و دل عزیمت هند
برزم ساقی تو هست زاده خاتون
همی نباید کردن خزانه از زر و سیم
بر زر و سیم نباید همی خریدن ترک
چو بندگان همه ترکان چیره دستاند
چو کشت ویران بوم و بر نتیجه رای
هر غنیمت چندان بدست آورد ترک

⁴⁰ *Divân-ı Hakîm Senâi-i Gaznevî*, nşr. Müderris Razavî, Tahran 1325, s. 568. Yedi nüshaya dayanılarak yapılan bu neşir, oldukça itimada lâyıktır; ve eserin başına, şair hakkında 80 sahifelik büyük bir tetkik ilâve olunmuştur.

ترکان پرورش بدورخ همچونکارند
 سرمایه عیشند چو بر جام بر آیند
 ترکان سپاهی و فروزنده سپاهند
 از چشمه پیکان بکمان آب بر آرند
 زنکار زمس بگذرد و زنگ ز آهن
 از چین وختا وختن و کاشغر آیند
 المنة الله و تعالى که ازیشان
 بهرامشه مسعود آتشاه که اورا
 آن نیست مکرخواجه ما تاجی ابی بکر

وزنار باده چوکل و سرو ببارند
 پیرایه نازند چو در خدمت یارند
 خوران حصاری و کشاینده حصارند
 در آتش شمشیر بصف دود بر آرند
 زآن تیروسانان از مس و آهن بگذارند
 از تبت و یغما و زخرخیز و تئارند
 در لشکر سلطان عجم بیست هزارند
 شاهان جهان باج ده و ساوگذارند
 ایزد نکشش دارد ازهر بدو هر مکر

Senâ'î'nin tarihî bakımından bu çok mühim parçasına göre, Behrâmsah'ın ordusunda, Çin, Hıta, Hotan ve Kâşgar memleketlerinden gelmiş *Tibetli*, *Yagma*, *Kırgız*, *Tatar* cinslerine mensup 20.000 köle mevcut bulunduğu anlaşılıyor. *Beyhakî*'deki bir fıkranın, I. Mes'ûd devrinde Gazneliler ordusunda-ki Türk kölelerinin sayısını 4.000, diğer bâzı kayıtların da 6.000 kişi olarak gösterdiği düşünülürse⁴¹,

⁴¹ *Târih-i Beyhakî*. nşr. Morley, s. 652. Maamafih bu rakamın Gazneliler ordusundaki Türk kölelerinin umumî sayısına değil. sadece, hükümdarın daimî surette maiyetinde bulunan **hassa gulâmları**'na ait olduğu, hemen hemen kat'iyetle söylenebilir. Cüz c â n î, Sultan Mahmûd'un genç 4.000 Türk kölesi olup merasim günlerinde tahtın sağında ve solunda durduklarını, bunlardan iki bininin başlarında dört dilimli külâh (**külâh-ı çehâr-per**) ve ellerinde altın gürzler, diğer iki bininin başlarında da iki dilimli külâh (**külâh-ı du-per**) ve ellerinde gümüş gürzler bulunduğunu söylüyor (*Tabakât-ı Nâsırî*, Kalküte 1864, s. 10 - 11). Müverrihin bu gulâmlardan bahsederken **vuşak** yâni **uşak** tâbirini kullanması, bunların genç köleler olduğunu açıkça göstermektedir; XI. asır iran şairlerinin sık sık kullandıkları bu tâbirin mâ-nâsı budur. Yaşları biraz ilerliyen gulâmlar, bu hassa kuvvetinden çıkarılarak orduya gönderilirdi. S â m â n î l e r, G a z n e l i -

Behrâmşah devrinde bunun üç beş misli fazlalaşmasının göze çarpmaması, kaabil değildir. *Senâ'î*'nin ifadesinde biraz mübalâğa bulunduğunu kabûl etsek bile, böyle bir artış'ı reddetmek için ortada hiçbir kuvvetli sebep yoktur.

Senâ'î Divânı'nda XII. asır Gazneliler ordusunda Türk kölelerinin ehemmiyeti'ne dair daha birtakım mühim kayıtlara tesadûf edildiği gibi⁴², bunların mensup oldukları kabîle'lerden de bahsedilir

ler ve Selçuklular devirlerindeki gulâm sistemi hakkında kâfi malûmat sahibi olmayan M. Nâzım, Mahmûd'un ordusunda yalnız 4.000 Türk kölesi olduğunu söylemekle, şüphesiz, aldanmıştır. Esasen, Beyhakî, tarihinin bir yerinde Mes'ûd devrindeki saray kölelerinin miktarını 4.000 olarak gösterdiği halde (*Târih*, Tahran taş basması, 1307, s. 533), diğer birkaç yerde de bunların sayısını 6.000 olarak kaydetmiştir (*Aynı basım*, s. 567, 574). Bu fıkraları görmemiş olan M. Nâzım, esasen *Cüzcânî*'nin te'yit etmiş olduğu 4.000 sayısını tekrar ile iktifa etmiştir. Maamafih, onun asıl hatâsı bunda değil, Gazneliler ordusunun teşkilâtı ve gulâm sistemi hakkında etraflı ve sağlam bilgilerden tamamiyle mahrum olmasındadır. Doğrudan doğruya «saray gulâmları sâlâr'ı» unvanını taşıyan ve sarayın en mühim erkânından olan bir Türk kumandanı maiyetindeki bu hassa kuvveti, devletin bütün askerî işlerini idare eden *Arz Divânı*'na tâbi değildi; ve bunların isimleri o divân'ın resmî defterlerinde bulunmazdı. Bunlara ait idarî ve malî işler, diğer saray işleriyle beraber, *dabîr-i saray* (saray kâtibi) unvanlı sivil bir saray me'muru tarafından idare edilir, ve onun maiyetinde de hususî bir kalem bulunurdu; saray gulâmlarına ait defterlerin -o zamanki tâbir ile *cerîde*'lerin- tanzimi, bu teşkilâta aitti (*Târih-i Beyhâkî*, Tahran taş basması, s. 649). Maamafih, yukarıda da söylediğimiz gibi, sonraki hükümdarlar zamanında sarayda ve orduda bu Türk kölelerinin daha çoğalmış olduğu şüphesizdir. Ortaçağ'da gulâm sistemi hakkında yakında neşredilecek hususî bir tetkikimizde bu meseleden de uzun uzun bahsedilecektir.

⁴² Meselâ s. 227'de, Hind seferlerinde büyük yararlığı görülen Emir Muhammed adlı bir kumandan hakkındaki kasdede.

ki, yukarıki kabîle adlarının dışında, bilhassa *Hal-luh* (Karluk) kabîlesine mensup köleler zikre şayandır⁴³; maamafih bunların, daha X. asırdan başlayarak Gaznevî köleleri arasında mühim bir kem-miyet teşkil ettiklerini, hattâ *Çigil*'ler ile *Tuhsî*'le-rin de *Karluk* kabîleleri olduğunu esasen biliyoruz.

Senâ'î'nin manzûmelerinde, bunlardan başka, *Hazar*, *Bulgar*, *Türkmen*, *Kıpçak* isimleri geçer ise de, bunlar ya bir memleket yahut kabîle ismi ola-rak zikredilmekte ve Gazneliler'in ordu veya saray-larında bunların bulunduğu tasrih edilmemektedir. Meselâ bir manzûmesinde "*Kıpçak*'ların kendileri-ne mahsus bir nevi külâhları" olduğunu söyliy-en şair, kolayca anlaşılıyor ki, kabîle teşkilâtlarını ve hattâ hususî kıyafetlerini muhafaza eden bir Kıp-çak zümresinden bahsetmektedir⁴⁴. Belki o, yukarı-da (s. 341) XI. asır başlarında *Hârizm*'de mevcudi-yetlerini kat'î olarak gördüğümüz *Kıpçak* kabîlesini

⁴³ s. 584:

منہزم کردہ ختائبرا

زان دو زلفین خلجی درکوش

⁴⁴s. 140:

خواجگان را بر سر از دستار افسر کرده اند

تا کہ تازیگان چوقچاقان کلہ داران شوند

Muhtelif Türk zümrelerinin kendilerine mahsus kostümleri ve külâhları (*börk*'leri) olduğunu, muhtelif tarihî ve coğrafî kaynak-lardan biliyoruz. Meselâ *Çigil*'lere mahsus kıyafetin onlarla kom-şu birçok Türk şübeleri tarafından taklit edildiği cihetle onlara da yanlış olarak bu ismin verildiğini, *Oğuz* kıyafetinin ise onlar-dan temamiyle ayrı olduğunu *Mahmud Kâşgarî* söyler (*F u a d K ö p r ü l ü*, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 153). Yine bu devirlerde *Hârizm*'lilerin, *Horâsân*'lıların, v.s., kendileri-ne mahsus kostümleri ve külâhları olduğunu da biliyoruz. Şairi-mizin yukarıki beyti, bize *Kıpçak*'ların da h u s u s î k ü l â h l a -r ı olduğunu anlatıyor.

kasdetmiştir. Çünkü, sarayda ve orduda hizmet eden Türk köleleri (*gulâm'lar*), mensup oldukları kabîlelerin hususî kostümlerini ve külâhlarını değil, Gazneliler İmparatorluğu'nun resmî surette kabûl etmiş olduğu kıyafeti ve serpuşları taşıyorlardı ki, tarihî kaynaklarda bu hususta oldukça geniş tafsilâta tesadûf ediyoruz⁴⁵.

*
*

Şimdi burada, Selçuklular devrindeki *askerî ıktâ'* sisteminin Gazneliler'e -ve onlardan da Gölular'a ve *Hindistan*'daki Türk Memlûk Devleti'ne nasıl geçtiği hakkında yepyeni bir faraziye ileri süreceğiz. Ancak, mevzua girmeden evvel şunu hemen söyleyelim ki, bu, sadece bir *ihtimâl*'den ibaret olup, bu mes'ele hakkında yapılacak araştırmalar için şimdilik bir hareket noktası gibi teâkki olunabilir. İleride, bunun lehinde ve aleyhinde yapılacak tetkîkler netîcesinde, bu yeni faraziye ya bir *tarihî vâkıa* mahiyetini alacak, yahut, büsbütün ehemmiyetten düşerek yerini daha kuvvetli faraziyelere bırakacaktır; bu her iki ihtimâlde de bu mes'elenin aydınlanması hususunda mühim bir adım atılmış olacaktır. İşte bu bakımdan, bizim burada yaptığımız şey, bu karışık mes'eleyi *halletmek* değil, daha ziyade, mühim bir tetkîk mevzuu olarak *ortaya koymak*'tır.

Şâirimiz, zamanındaki fenalıklardan şikâyet

⁴⁵ Yukarıda (s. 348, not 41'de) verilen izahata bakınız, B e y h a k î, I. Mes'ûd devrinde bunların kıyafeti hakkında çok mühim malûmat vermektedir: merasim günlerinde bunlar çok süslü ve kıymetli kumaşlardan elbiseler giyerler, ellerinde altın ve gümüş amudlar, ok ve yay bulunurdu (Nefîsî neşri, s. 337). Bu hususta etraflı malûmat, *gulâm sistemi* hakkındaki makalemizdedir.

tarzında yazmış olduğu muhtelif manzûmelerinden birinde, halka ait mülklerin haksız yere Türklerle verildiğini söylemektedir ki⁴⁶, onun bu acı şikâyeti, orduda büyük bir ehemmiyet ve nüfuz kazandığını şairimizin muhtelif parçalarından da anladığımız Türkler'e, Gazneliler devleti tarafından birtakım *timar*'lar ve *iktâ*'lar verildiğine bir delil olabilir. Bu *iktâ*' veya *timar*'ların Hindistan'da ve hindlilere ait topraklardan değil, imparatorluğun müslüman memleketlerinde ve müslüman mallarından yapıldığı, şairimizin bu husustaki şikâye-

46 s. 138:

از سربى حرمى معروفى منكر كرده اند
چشم عبرت كور و كوش زيركى كر كرده اند
زانكه اهل طسق از هر كوشه سربى كرده اند
مركز درگاه را سد مكندر كرده اند
خون چشم بيوكان را نقش منظر كرده اند
قول بطليموس و جالينوس باور كرده اند
خويشتن را سخره اصحاب لشكر كرده اند
با عمر در عدل ظالم را برابر كرده اند

ای مسلمانان خلایق حال دیگر کرده اند
در سبأ و بند اندر دیدن آیات حق
کار و جاه سروران شرع در پای افتاد
پادشاهان قوی بر داد خواهان ضعیف
ملك عمر وزید را جلله بترکان داده اند
شرع را یکسو نهادستند اندر خیر و شر
عالمان بی عمل از غایت حرص و امل
گاه وصافی برای وقف و ادرار عمل

Acaba şairimizin bu şikâyeti, askerî *iktâ*' usûlünün tatbikine değil de, bâzı Türk askerî ricaline zulûm ve musâdere yoluyla birtakım emlâk verildiğine mi işarettir? Eğer Dehli Sultanlığı'nda, daha İl - Tutmuş zamanında, Selçuklu sisteminin tatbik edildiğini görmüş olmasaydık, biz de bu birinci ihtimâli kabûl ederdik. İl - Tutmuş'ın tatbik ettiği usûl, bizim fikrimize göre, daha ondan evvel de Goriular tarafından kabûl edilmiş olmak îcap eder. Onların ise, bu sistemi, sair birçok idarî ve siyasî müesseseler gibi, Gazneliler'den aldıkları, yâni daha açık ifade ile, esasen Gazneliler devrinde mevcut olan bir sistemi devam ettirdikleri kolaylıkla tahmin olunabilir. Gaznelilere gelince, onların bu Selçuklu sistemini Behrâmşah devrinde iktibas etmiş olmaları, tarihî şartlara çok uygun geliyor.

tinden anlaşılıyor. Gazneliler ordusunun Muhammed ve I. Mes'ûd zamanlarında *bîstgânî* yâni maaş aldığını, ve bilhassa saray kölelerine *timar* verilmediğini, pek kat'î olarak biliyoruz⁴⁷; acaba sonradan, Büyük Selçuklular tarafından geniş bir surette ve muvaffakiyetle tatbik edilmiş olan *iktâ'* (timar) sistemi, Behrâmsâh devrinde Gazneliler devleti tarafından da taklit ve tatbik mi edildi? *Senâ'i*'nin bu şikâyeti, Gazneliler sâhasında o zamana kadar alışılmamış olan bu yeni sistemin tatbiki dolayısıyla mı olmuştur?

Bu ihtimal bize oldukça kuvvetli görünüyor: Behrâmsâh, uzun mücadelelerden sonra Selçuklular imparatoru Sencer'in yardımıyla Gazneliler tahına oturduktan sonra, memleketteki malî ve iktisadî buhran karşısında, hem ordusuna lâzım gelen parayı elde etmek hem de Sencer'e karşı maddî taahhütlerini yerine getirebilmek için, Selçuklular'ın muvaffakiyetle kullandıkları, *iktâ'* sistemini tatbik mecburiyetinde kalmış olabilir. XII. asırda Gazneliler'in yerine geçen Gorklular'da ve Hindistan'da *gazneli-gorklu* idare an'anelerini takip eden

⁴⁷ Beyhakî ve Utbî başta olarak bütün o devir kaynakları, bunu açıktan açığa göstermektedirler; ve bu hususta en ufak bir şüpheye bile yer yoktur. Maamafih *hassa gulâmları'na* yâni doğrudan doğruya hükûmdarın muhafazası hizmetinde bulunan gulâmlara, -*iktâ'* usulünün en geniş bir şekilde tatbik olduğu- Selçuklular devrinde bile «toprak verilmediği» Nizâmü'l - Mülk'ün sarıh ve kat'î ifadesi sayesinde, pek iyi anlaşılıyor (Siyâset-Nâme, bab XXIII). Onlardan sonra askerî *iktâ'*-sistemi devam ettiren bütün Türk devletlerinde. Osmanlı İmparatorluğu da dahil olmak üzere, hükûmdar maiyetindeki *hassa* kuvvetine mensup askerlere *timar* verilmediği malûmdur.

XIII. asır Türk Memlûk Devleti (*Dehli Sultanlığı*) 'nde, iptida Büyük Selçuklular tarafından bütün Yakın-Şark'a yayılan- *askerî ıktâ* sistemi'nin tatbik edilmekte olduğu malûmdur. Bu bakımdan, bu sistemin, iptida Behrâmşah tarafından Gazneliler devleti sâhasında tatbik olunduğunu düşünmek pek de yanlış olmaz.

Şimdiye kadar hiçbir tarihî kaynakta tasrih edilmeyen bu çok mühim tarihî mes'eleyi, sadece *Senâ'î*'nin bir beyti ile halletmeğe kalkışmak, belki de biraz cür'etli ve tehlikeli görülebilir ve hiç şüphe yok ki *Senâ'î*'nin bu beytini büsbütün başka bir şekilde tefsir etmek ve bundan başka türlü istidlâllerde bulunmak, hiç imkânsız değildir; lâkin, o devrin bütün *siyasî, içtimai, iktisadî* şartları göz önüne alınınca, ileri sürdüğümüz nazariyenin aleyhine bir delil bulmak pek kolay olmuyor; ve böylece, Goriular'da ve bilhassa Dehli Türk Memlûk Sultanlığı'nda mevcut *askerî ıktâ* sisteminin⁴⁸ doğ-

⁴⁸ Goriular devrinde *askerî ıktâ* sisteminin mevcut olup olmadığı hakkında, şimdiye kadar, en basit bir tetkik bile yapılmamıştır. Dehli Sultanlığı'na gelince, tarihî kaynaklar, iptida Sultan İltutmış'ın, sonra da Balaban'ın bu hususta tâkip etmiş oldukları siyaset hakkında biraz malûmat verirler (buna dair tafsîlât almak için, *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazmış olduğumuz Balaban maddesine bakınız). Maamafih, bu sistemin bu Türk Memlûk devletine nasıl ve ne zaman intikal ettiği, Goriular devleti'nin bu hususta bir rolü olup olmadığı, Gazneliler'in son zamanlarında bu usûlün tatbik edilip edilmediği gibi mes'eleler, bugüne kadar hiç düşünülmemiştir! W. A. Moreland'ın *The Agrarian System of Moslem India* adlı güzel kitabında, bu menş'e mes'eleleri hakkında hiçbir şey yoktur. Ortaçağ'da Türk-İslâm Feodalizmi hakkındaki eserimizde, bu hususta daha geniş izahat vermek ümidindeyiz. Bu hususta bakınız: Fuad Köprülü, *Ortaçaman Türk-İslâm Feodalizmi*, Belleten, nu. 19. s. 319-334.

rudan doğruya Selçuklular'dan değil fakat Gazneliler'den alınmış olduğu, şimdilik bir nazariye halinde olsa bile, ilk defa olarak ortaya atılmış bulunuyor.

İşte, Gazneliler devri saray ve ordularındaki Türk köleleri'nin hangi kabîlelere mensup olduğunu anlamak hususunda elimizdeki edebî kaynaklardan çıkardığımız neticeler, şimdilik, bundan ibaret bulunuyor. Ancak, bu neticeleri bu küçük makalede tesbit ederken, Selçuklular'daki *askerî ıktâ'* sisteminin Gazneliler'e ve onlardan Gurlular'a ve Dehli Sultanlığı'na nasıl geçtiği hakkında -“*Senâ'î Dîvânı*”nın tetkiki sırasında tesadüf ettiğimiz bir beyitten ilham alarak- kurmuş olduğumuz faraziyeyi de, alâkalı ilim adamlarına bildirmekten kendimizi alamadık; Hind müslüman devletleri tarihi ile ve bilhassa buradaki *toprak* ve *askerî ıktâ'* mes'eleleri ile uğraşanlar için şimdiye kadar hemen bir muammâ mahiyetinde kalmış olan bir *menşe' mes'elesî*'nin bu suretle aydınlatılmasına doğru bir adım atılması, herhâlde ehemmiyetsiz değildir sanırız. Bu, aynı zamanda, edebî kaynakların içtimâî tarih mes'elelerini aydınlatmağa ne kadar yarayacağını anlatmak bakımından da faydasız değildir kanaatindeyiz.

İleride, bu devre ait sair edebî kaynakların tetkiki neticesinde, Türk etnolojisi'ne ait daha bir-

takım yeni malûmat elde edileceğinde şüphe edilemez. Selçuklular ve Hârizmşahlar saraylarında ve ordularında bulunan Türk köleleri'nin "hangi kabilelere mensup oldukları" hakkında birçok edebî ve tarihî kaynaklardan çıkarabildiğimiz malûmatı, ayrıca neşredeceğiz.

Ankara, 1 Temmuz 1944

OSMANLI İmparatorluğunun KURULUŞU

Bu kitap M. Fuad KÖPRÜLÜ'nün
"Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu",
"Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei
Meseleleri" ve "Kay Kabilesi Hakkında
Yeni Notlar" isimli tarihi tetkiklerini
içine almaktadır.

300 LİRA